İsmet İnönü
HATIRALAR

2. KİTAP

BİLGİ YAYINEVİ

BİLGİ YAYINLARI
ÖZEL DİZİ : 21/2

Birinci Basım
Kasım 1987

BİLGİ YAYINEVİ
Meşrutiyet Cad. 46/A
Telf : 1 31 81 22 - 1 31 16 65
Yenişehir — Ankara

BİLGİ DAĞITIM
Babıâli Cad. 19/2
Telf : 5 22 52 01
Cağaloğlu — İstanbul

İSMET İNÖNÜ

HATIRALAR

BİLGİ YAYINEVİ

kapak düzeni : fahri karagözoğlu

İsmet İnönü'nün Hatıralarının yayın hakkı, İnönü Vakfı ile yapılan özel anlaşma gereğince Bilgi Yayınevi'ne aittir. Bu dizide çıkan ve çıkacak olan eserlerin hiçbiri kaynakları gösterilmeden alınamaz.

olgaç basımevi — ankara

İÇİNDEKİLER

Üçüncü Bölüm

BÜYÜK ZAFERDEN SONRA

9 EYLÜLDEN MUDANYA KONFERANSINA ... 15
Barışa Giden Yol ... 15
Çok Tehlikeli Bir Karar ... 16
İlk Şart Trakya'nın Teslimi ... 17
Gayretimizin Mükâfatını Aldık ... 17

İNGİLTERE YALNIZ KALIYOR ... 19
İngilizlerin Yeni Harp Teklifi Haksız Bulunuyor ... 19
Trakya'nın Tahliyesi ... 20

BARIŞIN KAPISI AÇILIYOR ... 22
Mütareke Daveti ... 22
İsabetli Bir Askeri Politika ... 23

MUDANYA MÜTAREKESİ

KONFERANS 3 EKİMDE AÇILDI ... 27
Yunanlılar İştirak Etmediler ... 27
Görüşme Başlıyor ... 28
Mudanya'da Kararlıydık ... 28
Şartlarımız Belli ... 29

BAŞKOMUTANIN TALİMATI ... 31
Müttefikler Trakya'nın Teslimine Yanaşmıyor ... 31
Başkumandana Rapor ... 31
Ordulara Harp Emri Verdim ... 33
Başkumandandan İki Talimat Aldım ... 33
Müttefikler Telaşlanıyor ... 34

MÜTAREKE İMZALANIYOR ... 35
İstediğimiz Neticeyi Almıştık ... 35
Mukavele Projesini Dikkatle Tetkik Ettim ... 35
«İsmet Paşa Bize Mağlup Muamelesi Yapıyor» ... 37
Mustafa Kemal Paşa Memnun Oldu ... 38

LOZAN ANTLAŞMASI

LOZAN'A DAVET ... 43
Lozan'a Kim Gidecek? ... 43
İstanbul Hükümeti de Çağrıldı ... 43
Ankara'da Herkes Konferansla Meşgul ... 45

SALTANATIN KALDIRILMASI ... 47
Murahhas Heyeti Teşkili ... 47
Ruslarla Diplomatik İşbirliği ... 47
İstanbul'dan Lozan'a Hareket ... 48

İSVİÇRE'DE MÜTTEFİKLER YOKTU ... 51
Paris'e Davet Ediliyorum ... 51
Konferans Öncesi Görüşmelerim Sürüyor ... 52
Fransız Nazırları Beni Teşvik Ettiler ... 55
Musolini İle de Görüştüm ... 56

KONFERANSIN AÇILIŞI ... 59
Konferansı Fransızlar İdare Ediyor ... 59
«Venizelos da Konuşacaktı...» ... 61

ÖNCE SINIRLAR KONUŞULUYOR ... 63
Trakya Hudutları Meselesi ... 63
Venizelos Bizi Zayıf Yerimizden Yakalamıştı ... 64
Balkan Harbinde, Trakya Hükümeti Kurmuştuk ... 66
Meriç Hududu ve Garbi Trakya Meselesi Hitam Buldu ... 68
Boğazlar Meselesinin Görüşülmesi ... 68

BOĞAZLAR MESELESİ ... 70
Çiçerin'in Yardımları ... 70
Sulhun Esas Şartlarından Biri ... 71
Boğazlar ve Musul Meselesi ... 73
Lord Curzon Gösterişi Çok Seviyordu ... 75
Boğazlar Kapalı veya Açık Olacak ... 76

AZINLIKLAR MESELESİ ... 79
Lord Curzon Ateş Püskürüyor ... 79
Ermeniler, Yurt İstiyorlar ... 80
Ermeni Meselesine İsviçreli Karışıyor ... 82
Ermeni İstekleri Üzerine Münakaşa ... 82
Ekalliyetlerle İlgili Fırtınalı Celse ... 84

KAPİTÜLASYONLAR MESELESİ ... 87
Amatör Diplomat Oluşumun Güçlükleri ... 87
Kapitülasyonlar : Türklerin Eski ve Aziz Rüyası ... 87

MALİ MESELELER ... 89
Önce Düyunu Umumiye ... 89
Yine Musul Meselesi ... 90
Muahede Projesi Hazır ... 91
Proje Galip Devletlere Göre Hazırlanmıştı ... 91
Muahede Projesini İmzalamadık ... 93

KONFERANSIN KESİLMESİ ... 95
Memlekete Döndüm ... 95
Atatürk İle Eskişehir'de Buluştuk ... 95
Konferansla İlgili Meclis Müzakereleri ... 97
Sulh Olmamasını Hatam Olarak Gördüler ... 98
Mecliste Tenkitler Sert Oluyordu ... 98
Atatürk'ü Müteessir Eden Olaylar ... 99
Meclis Müzakereleri 6 Martta Bitiyor ... 101

İÇ MESELELERDE PATLAMA ... 103
Ali Şükrü Beyin Öldürülmesi ... 103
Atatürk, Meselenin Silahla Halline Emir Verdi ... 103

MÜTTEFİKLERE NOTA ... 105
Karşı Projemizi Hazırladık ... 105
İç Politikada Bir Gelişme ... 106
Meclisin Yenilenmesi Kararı ... 107
Atatürk'ün Siyasi Kudreti ... 109

LOZAN'A İKİNCİ GİDİŞ
İKİNCİ GİDİŞİN FARKLILIĞI ... 113
18 Nisanda Lozan'a Hareket Ettik ... 113
Diplomasiye ve Sivil Hayata Girmiş Bulunuyorum ... 114
Başvekilin Kontrolü ... 115
Lozan'da Beklenen Misafirler Gibiydik ... 116

KONFERANS BAŞLADI ... 117
Yine Trakya Hududu ... 117
Adakale ve Meis Adasında Israr Ettik ... 118

YUNANİSTAN İLE MÜNASEBETLER ... 120
Venizelos Beni Ziyarete Geldi ... 120
Venizelos Müttefiklerden Şikâyetçi ... 121
İhtilalci Venizelos ... 123
Venizelos Balkan Harbini de Anlattı ... 123
Venizelos Usta Bir Politikacıydı ... 124
Venizelos'la Konferans Sonrası İlişkiler ... 125
Venizelos'un Bize Emniyeti ... 127

PATRİKHANE MESELESİ ... 130
İş, Türklük — Hıristiyanlık Meselesi Haline Geldi ... 130

TEKRAR KAPİTÜLASYONLAR MESELESİ ... 133
Montagna Formülü ... 133
Kapitülasyonlarda Şiddetli Mücadele ... 135
Kapitülasyonlardan Kurtulmak İçin ... 136

GENEL AF BEYANNAMESİ ... 139
Herkes Gelebilir ... 139

YABANCI ŞİRKETLER ve KUPONLAR MESELESİ ... 141
Şirketlerin İmtiyazları ... 141
En Sona Kalan Mesele ... 142
Borçları Altın Olarak Ödetmek İstiyorlardı ... 143
Konferans Neticeye Ulaşıyor ... 144

ANTLAŞMANIN İMZALANDIĞI GÜN ... 146
Lozan Günleri Hemen Hemen 9 Ay Sürdü ... 146
Türkiye Siyasi Bir İmtihan Verdi ... 146

İMZA İÇİN TALİMAT BEKLİYORDUK ... 148
Istırap Verici Bir Bekleyiş ... 148
Mustafa Kemal Paşanın Telgrafı ... 148

ANTLAŞMA İMZALANDIKTAN SONRA
AMERİKA İLE MÜZAKERELER BAŞLADI ... 150
Amerika Müşahit Devletti ... 150

Amerikalılarla da Anlaştık ... 150
Türkiye'ye Dönüş ... 151

ANTLAŞMAYI DİĞER DEVLETLERİN ONAYLAMASI GECİKMİŞTİ ... 153
Muahedenin Tahlili ... 153
Muahede Bir Sene Sonra Yürürlüğe Girdi ... 153
Antlaşmanın Bazı Hükümleri Tenkide Uğradı ... 154
Trakya'yı Müzakere Yolu ile Kurtardık ... 154
Birtakım Eksiklikler Olmuştur ... 155
Araplar Aleyhimize Çalışmışlardı ... 155
Araplara Karşı Vicdan Rahatlığı ile Konferanstan Çıktık ... 156
Azınlıklar Yüzünden Çok Sıkıntı Çektik ... 157
Hasta Adamdan Bir Devlet Doğdu ... 158
Galip Devletlerin Tahminleri Boşa Çıktı ... 158
Lozan, 45 Yıl Sonra Canlılığını Muhafaza Ediyor ... 159
Mali ve İktisadi Baskılar ... 160

Dördüncü Bölüm

CUMHURİYETİN İLK YILLARI
(1923 - 1938)

ANKARA'NIN BAŞKENT OLUŞU ... 163
İç Siyaset Gelişmeleri ... 163
Rauf Beyin Tutumu ... 163
Haricive Vekili Oluyorum ... 164
Ankara'nın Hükümet Merkezi Olması İçin Takrir ... 166
Bütün Şartlar Ankara'nın Aleyhine ... 168
Ankara'da İlk Sefarethaneyi Ruslar Yaptı ... 170

ATATÜRK İLE İHTİLAFA DÜŞENLER ... 171
Ankara Hükümet Merkezi, Sıra Cumhuriyette ... 171
Atatürk ile İhtilafa Düşenler ... 172
Cumhuriyetin İlanına Varan Hükümet Buhranı ... 174
Cumhuriyet Fikri ... 175
Biz Memleketi Kurtarmaya Çalışırken ... 176

CUMHURİYETİN İLK KARŞILAŞTIĞI MESELE CUMHURİYETİ ERKEN BULANLAR ... 181
İlk Cumhuriyet Hükümetini Kurdum ... 181
Cumhuriyetin İlanı Üzerine İlk Catışma ... 182
Rauf Beyin Açıkça Konuşmasını İstiyorum ... 183
Rauf Beyin Atatürk'ten Uzaklaşması ... 184

HİLAFETİN KALDIRILMASI ... 186
Hilafet Hepimizde Ciddi Endişe Yaratıyordu ... 186

1924 ANAYASASI ... 189
Eğitim Birliğini Sağlayacak Kanun ... 189
Kumandanların Yarattığı Buhran ... 190
Kumandanlar Direnmek İstedi ... 192
CHP'nin Kuruluşu ... 192

Terakkiperver Fırka ve Halk Partisi ... 194
Atatürk Kalacakları, Gidecekleri Ayırıyor ... 196

ŞEYH SAİT İSYANI ... 198
İsyan Süratle Genişliyor ... 198
Takriri Sükûn Kanunu ... 200
İsyan Elazığ'a Dayandı ... 200
Şeyh Sait Yakalandı ... 201
İsyanın Sebepleri ... 202
Terakkiperver Fırkanın Kapatılması ... 203
İhtiyatlı Olmak ... 205
Mücadele Ölçüsüz Olmuştur ... 205
Herkes Tarih İçinde Yerini Muhafaza Edecektir ... 206

1925 SENESİNİN ÖNEMLİ İŞLERİ ... 208
Fes, Kalpak Münakaşası ... 208

1926 SENESİNİN ÖNEMLİ OLAYLARI ... 210
İzmir Suikastı ... 210
«Vaziyet Çok Ciddidir» ... 211
Rauf Bey Suikastı Sezmiş Olabilir ... 213
Kara Kemal İntihar Ediyor ... 215
Her Dönemeçte Bir Baskın ... 215
Suikasta Karışan Başlıca İttihatçılar ... 216
Reformlardan Endişeye Kapıldılar ... 218

YENİ İNKILAPLAR ... 220
Medeni Kanun ... 220
Harf İnkılabı ... 221

1930'UN EN BÜYÜK HADİSESİ ... 225
Serbest Fırka ... 225
Müşterek Meselemiz ... 226
Atatürk Fethi Beyin Teklifini Reddetti ... 227
Atatürk «Bitaraf Değilim» Diyor ... 228
İktidar Değişmesi Endişe Duyulacak Bir Şey Değildir ... 230
İktidarı Bırakabilirdik ... 231
Birçoğu Tekrar Halk Partisine Girdi ... 232
Fethi Beyle İhtilafımız Olmamıştı ... 232

DIŞ POLİTİKADA ÖNEMLİ MESELELER ... 233
Musul Meselesinde Karşılıklı Görüşler ... 233
Sovyet Rusya Karışmıyor ... 234
Yunanlılarla İhtilaf Çıkıyor ... 234
Mübadele Meselesi ... 235
Türkler Hicrete Mecbur Bırakıldı ... 236
Dostluk Arzusu Çekişmelere Hâkim Oldu ... 237

VENİZELOS ANKARA'YA GELDİ ... 238
Uzun Süren Düşmanlık ... 238
Yunanistan'a Gidiyorum ... 239
Venizelos'a «Her Şey Bozuluyor» Dedim ... 240
Balkan Paktının İlk Tohumları ... 241
Balkan Paktı Meselesi ... 242

RUSYA SEYAHATİ ... 243
Türkiye - Sovyet Rusya İlişkileri ... 243
Silahsızlanma Konferansına Katıldık ... 244
Rusların Israrı ... 244
Görüşmeler ... 245
Nezaket Gösterisi ... 245
Sıkıntı İçindeydiler ... 246
Müzakereler Sonuçlanıyor ... 246
Stalin'le Görüşmelerimiz Sürüyor ... 247
Sözü, Balkan Paktına Getirdim ... 247
Stalin, Müdahale Ediyor ... 248
Stalin Konuşurken Litvinof Ölecekti ... 248
Parayı Nereden Buluyorsunuz? ... 250
Leningrad'a Gittik ... 251
Bizimle İhtilafa Girmek İstemiyorlardı ... 251
Tahminimde Aldandım ... 252
Stalin'e Koyduğum Teşhis ... 253
Mareşal Voroşilof'un Türkiye'yi Ziyareti ... 254

İKTİSADİ MESELELER ve ASAYİŞ
İHTİYAÇLARI TEMİN ETMEK ... 257
Asayişsizlik Devam Ediyordu ... 257
Memlekette Fiziksel Bütünlük Yoktu ... 257
Mali Kaynak Bulmak Gerekiyordu ... 258
Vergi Meselesi ... 258
Kredi İhtiyacı ... 260
Bizimle 15 Sene Uğraştılar ... 260
Aylıkların Vaktinde Ödenmesi ... 262
Reji İdaresi ... 262
Müddetleri Dolmuş İmtiyazlar ... 263
Demiryolu Politikamız ... 263
Demiryolunu Kendimiz Yaptık ... 264
Adam Sarf Ettiğini Mutlaka Alıyordu ... 265

ASAYİŞ MESELELERİ ... 266
Devletçiliğimiz Kendiliğinden Doğdu ... 266
Her Yıl Tekrar Eden Şekavet ... 266
Asiler İmha Ediliyor ... 267
İran Sınırı ... 267
Şehinşah'ın Derdi ... 268
Doğu Asayişinin Mahiyeti ... 268
Demiryolu Gelince ... 269
Ekonomik Tesisler ... 269
Suriye Hududu Meselesi ... 270
Koruma Tedbirleri Yoktu ... 271
Asayişsizliğin Tam Teşhisi ... 271
Cumhuriyetin Sildiği Zihniyet ... 272
Temizleme ... 273

DEVLET OLARAK GÜÇLENDİK ... 274
Toprak Davası ... 274

İktisadi Buhrana Karşı Tedbirler ... 274
Kliring Usulü ... 275
Fabrikalar Kuruluyor ... 275
Bu Teşebbüs Lüzumluydu ... 276
Müzakereler Çıkmaza Giriyor ... 276
İmkânları Kaybetmezdik ... 277
Planlı Kalkınma ve İç İstikraz ... 277
İş Bankasının Kuruluşu ... 278

ATATÜRK'LE TARTIŞMALARIMIZ
YILLARIN YORGUNLUĞU ... 283
Hatay Meselesi ... 283
İtalya ile Münasebetler ... 285
Çiftlik Olayı ... 287

BAŞVEKİLLİKTEN AYRILDIM ... 291
Kararı Atatürk ile Verdik ... 291
Stadyum Olayı ... 291
Çankaya'da Sofrada Görüşülenler ... 292
Çalışma Güçlükleri ... 293
Atatürk'e Minnettarlığımı Söylüyorum ... 295
Salih Bozok'un Sorusu ... 295
Stadyumda Neler Oldu? ... 296
Çankaya'da Varılan Karar ... 297
Büyükelçi Olacağım Havadisi ... 298
Dolmabahçe Sarayında Misafir Kalıyorum ... 299
Mektuplar ... 299

EKLER

Ek : 1 Başmurahhas Olan İsmet İnönü'nün Orduya Veda Mesajı ... 305
Ek : 2 Lozan'da İmza Töreni ... 307
Ek : 3 Lozan Antlaşması ve Telgraflar ... 311
Ek : 4 İsviçre Cumhurbaşkanının Kapanış Konuşması ... 312
Ek : 5 Ankara'nın Başkent Olması İçin Verilen Önerge ... 314
Ek : 6 İnönü'nün Kurduğu İlk Cumhuriyet Hükümeti ... 315
Ek : 7 «Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmaninin Türkiye Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi İle Elli Üç Refikinin Teklif-i Kanunisi» ... 316
Ek : 8 «Şer'iye ve Evkaf ve Erkânıharbiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Siirt Mebusu Halil Hulki Efendiyle Elli Refikinin Teklif-i Kanunisi» ... 318
Ek : 9 İzmir Suikasti Nedeniyle Tutuklanan ve Asılan Milletvekilleri ... 320
Ek : 10 İnönü'nün El Yazısıyla Kısa Bir Dönemi Kapsayan Anıları ... 321

ADLAR DİZİNİ ... 329

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜYÜK ZAFERDEN SONRA
(1922 - 1923)

MUDANYA MÜTAREKESİ

LOZAN ANTLAŞMASI

9 EYLÜLDEN MUDANYA KONFERANSINA

Barışa Giden Yol

Zaferden sonra İzmir'e girişimizi, itilaf devletlerini bizimle temasa, görüşmeye zorlamak için Çanakkale üzerine yürüyüşü anlatmıştım. Lozan Konferansını anlatmaya başlamadan evvel, 9 Eylülden, Mudanya Konferansına ve onun neticesine kadar geçen safhaya tekrar bir göz atmak lazımdır. İzmir'e girdiğimizden Ekime, Mudanya Konferansının başlamasına kadar geçen zaman, askeri ve siyasi, karışık büyük olaylarla geçmiştir. İzmir'e girişimiz, zaferin çabukluğu, geniş ve kesin neticeleri itibariyle bütün dünyada büyük hayret yaratan bir psikolojik ortama rastlar. Bu durumu İngilizler her milletten ziyade, hayretle olduğu kadar hiddetle de karşılamışlardır.

Yunanlılar, bozgundan sonra Anadolu'nun tahliyesi şartı ile mütareke teklifi için müracaat etmek fikrine gelmiş ve bunu İngilizlere söylemişler. Sonraki neşriyattan anlaşıldığına göre, İngilizler mütareke teklifini vakitsiz ve erken bulmuşlar. İlk zamanların kaybı, onlarca o kadar dehşetli bir mahiyette farz olunmamış ve takip eden kuvvetlerin büyük süratle ve o kadar geniş kitleler halinde ilerleyeceklerine az ihtimal verilmiş. Geçen seferlerde de vakitsiz ricat ve bozgun manzarası gösteren taraf, birtakım vesilelerle, daima zararlı çıktığı için, İngilizler, Yunanistan'ın müracaatını, Türkler ta İzmir'in karşısına gelinceye kadar tehir etmeyi daha uygun görmüşler. Yazılanlardan, şimdiki neşriyattan, böyle anlaşılıyor. Bu, bilhassa İngiliz Başvekili **Loyd George**'un fikriymiş.

Bizim, Büyük Taarruzdan evvel hazırladığımız planda, tasavvur ve kararlarımızda ne kadar isabet ettiğimiz bir daha anlaşılmaktadır. Ordunun imkânları zaten mahdut idi. Sevkülceyşi hazırlığın temeli olarak, bir meydan muharebesi vereceğiz diye düşünmüştük. O meydan muharebesi kesin olacak, ondan sonra nefes aldırmadan düşmanı denize dökeceğiz. Başkumandanlık muharebesini müteakip iki ordumuzla, İzmir üzerine yürüyelim, süratle İzmir'e varalım ve takip hareketimiz, hiçbir mukavemet, hiçbir ümit bırakmayacak intibaını verecek kadar çok kuvvetlerle ve çok gösterişli olsun. Hedef bu. Böyle bir netice, hayal olarak düşünülebilir. Gerçekleştirilen netice, hayalin de üstüne çıkan göz kamaştırıcı bir hadise oldu.

Çok Tehlikeli Bir Karar

Taarruzdan düşündüğümüz neticeyi aldık, takip hareketinden istediğimiz neticeyi alıyoruz. Fakat harp tebliğlerinde hareketimizi büyük ve başarılı göstermemeye bilhassa dikkat ediyoruz. Biz bütün kuvvetlerimizle İzmir'e doğru yürürken, düşmanın, harekâtımızın gerçek mahiyetini anlayacak zayıf hava keşiflerinden başka, hemen hiçbir vasıtası yoktu. İngilizlerin, Yunanlılarca yapılan mütareke teklifini vakitsiz ve erken bulmaları, bizim bu taktiğimizden ileri gelmiştir. Bu vaziyette her taraftan düşman sökülüyor, bütün ordularımız süratle ilerliyordu. Fakat karşı taraf, Türkler İzmir'e gelinceye kadar nasıl olsa bir zaman geçecektir nazariyesi ile beklerken, biz 10-12 gün zarfında, 9 Eylülde İzmir'e girer girmez, bütün hesaplar suya düşmüştür. İzmir'e yakın bir yerde bir cephe kurmak ve o cephe üzerinde bir mütareke müzakeresi açmak fikri bu suretle maddeten gayrı kabili tatbik olmuştur. Çünkü bu fikrin zamanı gelmiştir, artık tatbik edelim dedikleri zaman, biz İzmir'deydik ve bütün Yunan ordusu elimize düşmüştü.

İzmir'e girdik. Anadolu, Yunanlılardan temizlendi. Şimdi işin siyasi safhası başlayacak. Hemen, mümkün olduğu kadar çabuk sulh yapmamız lazım. On beş seneden beri muharebe ediyoruz. Hele son dört sene, bütün Cihan Harbinde çektiklerimizi unutturacak kadar zordu. Memlekette, halkta, hepimizde hiç söylenmeyen bir tek arzu var: Bir an evvel sulh.

İzmir'de başkumandan ile sulha nasıl ulaşacağımızı görüşmeye başladık. Vaziyeti esaslı olarak tetkik ediyorduk. İtilaf devletlerinin bizi bu karışıklıklar içinde bırakıp, harbin asıl askeri safhasını unutturmak ve günlük güçlükler içinde uğraştırarak bir neticeye varmadan durdurmak politikası karşısında kalabiliriz, diye düşünüyoruz. Bu ihtimal üzerinde durduk. Böyle kalırsak ne olacak? Bizi bırakırlar, hiç ilgilenmezler ve bundan sonra gerek askeri ve gerek siyasi gelişmeler tamamıyla kendi ihtiyarlarına kalır, tasavvurlarını bir taraflı olarak tanzim edip bizim hakkımızda tatbik ederler. Bir an evvel işi sulha vardırmak lazımdır. Harekâta devam ederek Trakya'ya geçmek konusu da aramızda konuşulmuştur Askeri harekâttan alacağımız azami neticeyi aldıktan sonra, bunu söylemeden bir neticeye varmayı, siyasi ve askeri olarak en iyi hal şekli diye kabul ettik. Fakat bunu nasıl yapabiliriz? Her şeyden önce, müttefiklerin bizimle silahlı bir çatışmaya tutuşmalarının mümkün olmayacağını göstermek lazımdı. Çanakkale hareketinin sebebi budur. Tek çare, daha evvel de söylediğim gibi, müttefik devletleri bizimle bir an evvel temasa gelmeye, mütareke ve sulh şartları aramaya sevk etmek olacaktı. Bulduğumuz en tesirli tedbir ise, ordu ile Boğazlar üzerine yürümek. Bunu düşündük ve karar verdik. Fakat bu çok tehlikeli bir karardı. Çünkü karşımızdaki kuvvetler az da olsa, ordu ile İstanbul ve Çanakkale Boğazlarına yanaştığımız zaman, bun-

larla meydana gelecek müsademeler, bizi itilaf devletleri ile yeniden harp haline sokabilirdi.

İlk Şart Trakya'nın Teslimi

Önümüzde, askeri ve siyasi bakımdan buhranlı bir devre bulunduğunu görüyoruz. Hem askeri harekâta devam edeceğiz, Boğazlar üzerine yürüyeceğiz, hem de müttefiklerle silahlı bir çatışmaya tutuşmayacağız. Bu suretle mütareke ve sulh kapılarını zorlamış olacağız. Bir taraftan da, Yunanlıların Trakya'da yeniden bir ordu toplamalarına mani olmamız lazım. Aksi takdirde Anadolu'dan sonra Trakya'nın kurtarılması için yeni bir sefer yapmak mecburiyetinde kalacağız Zihnimiz bir yandan Trakya'nın Yunanlılardan tahliyesi ile meşgul. Bunun için, mütareke teması başlar başlamaz, ilk şartımız,Trakya'nın bize teslimi olacak.

Daha evvel, İzmir limanındaki İngiliz amirali **Nicolson** ile başkumandan arasında Türk - İngiliz münasebetinin ne olduğu hakkında bir mektuplaşma olayı geçmişti. Başkumandan, İngiliz amiraline, «Harp halinde değiliz. İngiltere ile aramızda siyasi münasebetler yoktur. Kurulması şayanı arzudur.» tarzında bir cevap vermişti. İngilizlerle başlayan bu ilk temastan sonra, 13 Eylül günü, başkumandan, İzmir'de serbest kalan 1. ve 2. Ordularımızın İstanbul ve Çanakkale üzerine yürütülmesini emretti. Ben de Garp Cephesi Kumandanı olarak ordulara gereken emri verdim. 2. Orduyu Çanakkale üzerine yürütüyorum. Hesabımıza göre, 2. Ordu birlikleri Eylülün sonuna doğru Çanakkale'de olacaklar. 1. Ordu İzmit bölgesinde toplanacak ve bundan sonra verilecek emre göre, gerekirse ileri hareket edecek. 1. Ordu kıtaatı gösterilen hedeften daha uzakta bulunduğu için, İstanbul üzerine tazyik; 2. Ordu kıtaatı Çanakkale önüne geldikten ancak bir hafta sonra başlayabilecekti.

Gayretimizin Mükâfatını Aldık

Çok güç bir hareketti, Çanakkale hareketi. Aynı zamanda çok tesirli bir teşebbüs olacaktı ve öyle olduğu anlaşıldı. Bu hareketle; müttefiklerle, en ziyade dikkat ettikleri, son derece hassas oldukları yerlerinden temasa gelmiş oluyorduk. Yalnız mühim olan nokta şu: Ordularımızla onların hem önünde bulunulacak, hem de bir muharebeye mahal verilmeyecek. Bu, ordudan büyük kıymet ve büyük disiplin isteyen bir vazife idi. Biz bunu orduya yazı ile ve şifahen anlatmak için çok gayret gösterdik. Gayretimizin mükâfatını da aldık. İngilizlerin elinde bulunan yerlerde kıtaatla temas etmek ve bir silahlı çatışmaya meydan vermek, artık münasebetlerin idare-

sini elimizden çıkarabilirdi. Onun için kesin olarak emir verdik. Çanakkale'ye büyük kuvvetle gideceğiz, İstanbul'a büyük kuvvetle yanaşacağız, silah atmayacağız. Bu, tahmin edebileceğimiz en yüksek derecede başarı ile tatbik olundu. Kıtaatımız bir taraftan Kocaeli Yarımadasında toplanırken, öbür taraftan Çanakkale'ye yanaştılar ve İngiliz keşif kolları ile temas ettiler. Bazı yerlerde İngiliz kıtaatına 20 - 30 metre kadar yakın mesafeye sokuldular. Askerlerimiz silah atmak için değil, silah taşımak için vaziyet almış insanlar halini muhafaza ediyorlardı. Silahlarını arkalarına takmışlar, kollarını sallayarak İngilizlerin yanına yaklaşıyorlar, yanlarından geçip yürüyorlar. Çok şaşılacak bir gerçektir ki, bizim ilerlememiz karşısında İngilizler de ilk tedbir olarak kendilerinin daha evvel silah atmamasını kararlaştırmışlar. Biz ateşe başladıktan sonra onların da ateşe başlaması şartı ile bir müsademeyi kışkırtmaktan, emrivaki haline getirmekten sakınmayı kararlaştırdıkları sonradan anlaşılmıştır. Hasım zannolunan iki taraf askerinin birbirine bu kadar yaklaştıktan sonra, silah atmaktan ciddi olarak sakınmaları, az bir zaman sonra bunları yüz göz olmuş bir vaziyete getirmiştir. Çanakkale etrafındaki İngiliz tel örgülerine kadar sokulan askerlerimizle, öbür taraftaki İngiliz askerleri arasında alışveriş şakaları, konuşma şakaları, işaret şakaları tabii bir hale gelmiştir.

Askeri hareketimiz, bu temas sağlanıncaya kadar çok gergin bir safhadan geçmiş, fakat siyasi münasebetleri çabuklaştırmıştır. Askeri temas bu kadar laubali bir noktaya gelinceye kadar, siyasi olaylar da gergin bir halde cereyan etti.

İNGİLTERE YALNIZ KALIYOR

İngilizlerin Yeni Harp Teklifi Haksız Bulunuyor

Biz henüz ordularımızı Boğazlar üzerine harekete geçirmeden, İstanbul'da bulunan İngiliz generali **Harrington'un**. Türkler Boğazlara, tarafsız mıntıkaya ilerleyeceklerdir, buna karşı bütün müttefikler beraber bir cephe kuralım tarzında bir teşebbüsü olmuştur. İtilaf devletleri hükümetlerinin aralarında konuşup bir karara varmalarından evvel İstanbul'daki işgal kuvvetleri kumandanlarının **General Harrington'un** teşebbüsü ile müşterek bir müdafaa teşebbüsüne geçtiklerini gördük.

General Harrington müttefik cephesini bu suretle tesis ettikten sonra, siyasi olaylar bunun arkasından gelişmeye başladı. İlk olay **General Pellé'nin** İstanbul'dan İzmir'e gelmesidir. Bununla, Fransız Hükümeti tarafından teşebbüs ele alınmış oluyor. Fransız umumi efkârı, Anadolu harekâtının zaferle neticelenmesinden aşikâr bir surette bize teveccüh gösteriyordu. Fransızlar araya girdiler, bir sulh yolu bulmak için çare aramaya başladılar.

Fransa'nın İstanbul'daki yüksek komiseri **General Pellé** 18 Eylülde İzmir'e geldi. **Atatürk** ile temasa geçti. **General Pellé,** Boğazlarda tarafsız bölgeye tecavüz edilmemesini **Atatürk'e** teklif ediyor. Halbuki bizim kıtaatımız, o tarihte Boğazlara doğru yürüyüş halinde. **Atatürk, General Pellé** ile açık ve kesin olarak konuşuyor, ona şöyle diyor:

«Mütareke askeri hareketin durdurulmasıdır. Mütareke yapılması Trakya'nın tahliyesine bağlıdır. Halbuki düşman ordusu karşımızdan çekilmiş, fakat Trakya'da toplanmaktadır. Zaman bırakırsak toplanırlar, tekrar birtakım müdafaa tertiplerine girmek için ordu olarak kendini gösterecek bir vaziyet alabilirler. Bunu önlemek lazımdır; galip gelen kumandanın takip vazifesi ile düşmanın bu gibi hareketlerinin bertaraf edilmesi lazımdır.»

Atatürk bu nazariyeyi ciddi olarak, açık ve sert olarak **General Pellé** ile münakaşa edip **General Pellé'yi** ikna etmiş. Zaten Boğazların bu sırada tarafsız bölge sayılarak itilaf devletlerinin elinde kalması şartıyla Trakya'nın tahliyesini esas alan bir mütareke yapmak fikri, Fransızların zihninde daha evvel hazırlanmış. Fransızların böyle bir fikre gelmiş olduğu anlaşılıyor. Fakat bu fikrin Trakya'nın tahliyesi ile ilgili tarafı bizden gizli tutuluyor. **Atatürk** doğrudan doğruya meselenin ruhu üzerine el basıp ısrar edince, bunu müsait karşılıyorlar ve çalışacaklarını söylüyorlar.

Biz, bu ilk günlerde, kıtaatımız Çanakkale'de çok heyecan verici bir surette İngilizlerle temasa geçmeden evvel Trakya'yı tahliye etmek şartı ile bir mütareke yapabiliriz, fikrine hem kendimiz sahip çıkmış, hem müttefiklere bunu ciddi olarak duyurmuş vaziyetteydik. Daha Fransızların tavassutu ile muhtemel mütareke şartları üzerinde müdaveleyi efkâra başlanmadan evvel, **Mustafa Kemal Paşa,** gerek Ankara'ya yapılan resmi tebliğlere verdiği cevabında ve gerek bizzat kendisinin temaslarında Trakya'nın tahliyesini şart sayıyordu.

2. Ordunun Çanakkale'ye, 1. Ordu kıtaatının İstanbul hedef olmak üzere İzmit'e doğru ilerlemeleri, işgal kuvvetleri kumandanlarını telaşa düşürdü. Bir taraftan **General Pellé** İzmir'e gelmiş, bu hareketimizi önlemeye çalışıyor. Bir taraftan da bize nota gönderiyor. Daha önce İstanbul'daki mümessilimiz **Hamit Beye** şifahen başvurmuşlar. Bu defa İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve İtalyan fevkalade komiserleri adına Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine gönderilmek üzere 18 Eylül tarihli şu notayı veriyorlar:

«Fransa, Büyük Britanya ve İtalya Hükümetleri müstakbel sulh muahedesi hükümlerine tesir icra etmeksizin, müttefikler tarafından elyevm işgal edilmekte olan İstanbul ile Boğazlar mıntıkasının bitaraflığının muhafaza edilmesini şayanı arzu addederler. Bağlı oldukları hükümetlerinin emirlerine uyarak Fransa, Büyük Britanya ve İtalya fevkalade komiserleri 11 Eylülde baş tercümanları tarafından **Hamit Bey** nezdinde icra edilmiş olan teşebbüsü tecdit ve adı geçeni Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümetinin yukarıda söylenen mıntıkanın bitaraflığına riayet edeceğine, üç müttefik hükümetin itimat ettiklerini Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine mümkün olan süratle duyurmaya davet ederler.»

Bizim henüz İzmir'e girdiğimiz esnada, İngiltere Hükümetinin, Türk ilerlemesine karşı müttefikleri ile beraber hareket ederek İstanbul ve Boğazları korumak için teşebbüse geçmek ve müttefikleri katılmazsa yalnız başına bir muharebeye girmek ihtimallerini uzun boylu tetkik ettiği sonradan anlaşılmıştır. İngiltere Hükümeti bu düşünce ile harekete geçmiş, Fransızlarla, İtalyanlarla mütemadi müzakere halinde bulunuyordu.

İngiltere Hükümeti Türklerin Boğazları zorlaması ihtimaline karşı müttefiklerle beraber müdafaa etmeyi, ümit az olmakla beraber tecrübe ediyor. Fransızlar, İtalyanlar yeni bir harp çıkararak Türklerle muharebeye girişmeye arzu göstermiyorlar. Ondan sonra İngiltere dominyolarına müracaat ediyor ve yalnız başına Türklere karşı Boğazlar mıntıkasını müdafaayı göze almayı düşünüyor. Bu teşebbüs, heyecanlı muhabereleri intac ediyor. Bütün dünya ve dominyonlar böyle bir teşebbüsü haksız buluyor.

Dominyonların bir kısmından yarım ağızla muvafakat cevabı alabiliyor, fakat umumi olarak dominyonlar da Türklerle yeniden bir harp çıkarılmasına müsait, elverişli görünmüyorlar. Hafif tabirler kullanıyorum. İngiliz Hükümetinin, **Loyd George**'un Türklerle yalnız başına yeniden bir harp çıkarmak için sarf ettiği gayretler, İngiliz siyasi tabirlerine göre tam bir kısır neticeye bağlanıyor ve İngiliz başvekilinin vaziyeti sarsılıyor.

Mütareke Daveti

General Pellé'nin Atatürk'le yaptığı konuşmalardan, Trakya'nın ve İstanbul'un bize hemen teslim edileceğine dair ümit verici bir netice çıkmadığından, Boğazlara karşı başlamış olan askeri herekâtın süratlendirilmesini kararlaştırdık. Bunun üzerine. 2. Orduya bağlı süvari birlikleri Çanakkale önüne vardılar.

Bugünlerde Fransız diplomatı **Franklin Bouillon'un** müttefik hükümetler namına **Atatürk** ile görüşmek için İzmir'e gelmek üzere olduğu bildirildi. Aynı zamanda sulh konferansı toplanıncaya kadar mütareke yapılması hususunda bir davet aldık. 23 Eylül 1922 tarihini taşıyan aşağıdaki nota, sulhun kapısını bize açmış oluyordu:

«Üç müttefik hükümet Venedik'te veya diğer bir tarafta toplanacak, Türkiye murahhaslarından maada İngiltere. Fransa, Japonya, Romanya, Sırp - Hırvat - Sloven ve Yunanistan hükümetlerinin temsil edileceği bir konferansa bilatehir salahiyeti kâmileyi haiz bir murahhas göndermeye amade olup olmadığının işarını Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinden rica ederler. Bu konferans, alakadar hükümetlerce istihzaratı lazımanın ikmalini müteakip vuku bulacak ve Türkiye ile Yunanistan ve hükümatı müttefika arasında bir muahedei katiyyei sulhiyenin müzakere ve akti ile iştigal edecektir.

Üç hükümeti müttefika, müzakeratı sulhiyenin devam ettiği müddetçe hükümeti müttefikanın muvakkatan bitaraf ilan ettikleri mıntıkaya Ankara Hükümeti ordusunu göndermemek şartıyla, Türkiye'nin Meriç'e ve Edirne'ye kadar Trakya'yı işgal etmek hakkındaki arzusunu müsait bir surette telakki etmekte olduklarının beyanı için intihazı fırsat eylerler. Üç hükümeti müttefika konferansta işbu hudutların Türkiye'ye itasına kemali memnuniyetle müzaharet edeceklerdir, mamafih Türkiye ile komşularının menafiini muhafaza, sulhun idamesi namına tayin edilecek bazı menatıkı gayrı askeri bir hale ifrağ, Türkiye hâkimiyetini sükûnet ve intizam dairesinde iadeten tesis ve nihayet Milletler Cemiyeti Meclisinin mukarreratı tahtında Çanakkale'nin, Marmara Denizi'nin ve İstanbul boğaziçinin serbestisini bir sureti müessirede temin, ırki ve dini akalliyetleri himaye için sulh muahedesinde müşterek bir itilaf ve tedabiri muhteziye ittihaz edilecektir.

Üç hükümeti müttefika Türkiye'nin Milletler Cemiyetine kabulü için kemali memnuniyetle müzaharet edeceklerdir. Hükümatı mezkûre muahedei sulhiyenin meri olmaya başlayacağını mütakıp Dersaadet'teki müttefikin kıtaatının geri çekileceği hakkında geçen mart ayında esasen verilmiş olan teminatı tekrar ederler.

Üç hükümeti müttefika, konferansın küşadından evvel müttefikin generallerinin Türk ve Yunan kıtaatının çekilmesini temin için imali nüfuz edeceklerdir. Bu müdahaleye mukabil Ankara Hükümeti gerek konferanstan evvel ve gerek konferans esnasında hükümatı müttefikanın muvakkaten bitaraf ilan ettikleri mıntıkaya asker göndermemeyi, Boğazlardan ve Marmara Denizi'nden mürur etmemeyi deruhte edecektir.

Daha yukarıda mevzubahs olan hattın tayini için **Mustafa Kemal Paşa** ile müttefikin generalleri arasında İzmit veya Mudanya'da derhal bir içtima aktolunabilir.

Hükümeti müttefika müracaatlarının ısga edileceği ve bütün insanlıyeti mütemeddinenin müştak olduğu bir sulhun tesisi için Türkiye ile de müttefikleriyle olduğu gibi teşriki mesai edebilecekleri kanaatindedirler.»

İsabetli Bir Askerî Politika

Biz Mudanya Mütarekesine giderken, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarına sürdüğümüz kıtaatın bir vaka çıkarmaksızın İngilizler ile göğüs göğse temasa gelmelerini tehlikesiz olarak sağlamış durumdaydık. Şimdiye kadar takip ettiğimiz askeri politika, bir defa daha isabet görmüş oluyordu. Bu suretle müttefikleri harbi uzatacak bir tutum peşinden, yani İzmir'in etrafında bir mütareke imkânından ayırarak, Boğazlar etrafında bir mütarekeyi çaresiz düşünmek vaziyetine getirmiş bulunduk. Bu neticeyi alıncaya kadar birçok tehlikeli yollardan geçildi ve gerek askeri, gerek siyasi bakımdan, bütün bu tehlikeli yolları aşmayı Türkiye Büyük Millet Meclisi başkumandanlığı ve orduları başardılar.

Müttefiklerin 23 Eylül tarihli notasını tetkik ediyor ve üzerinde çalışıyorduk. 28 Eylülde **Franklin Bouillon**, bir Fransız harp gemisi ile İzmir'e geldi. Ankara İtilafnamesini Fransa adına imzalayan Fransız devlet adamı **Franklin Bouillon** bize büyük dostluk gösteriyor ve yapılacak sulh için ümit veriyordu.

İtilaf devletlerinin 23 Eylül tarihli notalarına 29 Eylülde cevap verdik. Bu esnada Başvekil **Rauf Bey**, Hariciye Vekili **Yusuf Kemal Bey** ve **Ali Fuat Paşa** da İzmir'e gelmişlerdi. Hariciye Vekilinin imzası ile gönderilen aşağıdaki cevabi notayı ben kaleme aldım:

«İtilaf devletleri tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine verilmiş olan 23 Eylül 1922 tarihli notaya hükümetim tarafından cevap ve-

rileceği tabildir. Türkiye orduları başkumandanlığı nezdinde, ahiren muvasalat etmiş olan Mösyö **Franklin Bouillon**'un itilaf devletleri namına, verdiği teminata ve adilane bir sulhun serian teessüsü için derhal müzakerata başlanacağına itimat ederek, İstanbul ve Çanakkale üzerinden ve Yunan orduları arkasından fasılasız devam eden harekâtı askeriyemizin derhal tevkifine emir verilmiştir. Mösyö **Franklin Bouillon**'un verdiği teminat, Türkiye haklarının temini için, itilaf devletlerinin ve tahsisen Fransa'nın mütehassis olduğu hissiyatı adaletkâranesini tavzih ve telkin eylemiştir. Ancak, Trakya'nın, Yunan ordusunun ve hükümetinin idaresi altında, bir gün fazla devam eden hayatı, her gûna mehalini ve Türkiye ve Trakya halkınca gayrı kabili tasvir ıztırabı dai olduğundan, Edirne dahil olduğu halde, Meriç'in garbına kadar, Trakya'nın derhal tahliyesiyle Büyük Millet Meclisi Hükümetine acilen teslim eylemek icap etmektedir. İşbu müstacel hususları kararlaştırmak üzere, Mudanya'da müttefik generalleriyle bir konferans akdi itilaf devletlerinin arzu ve tekliflerine tevafuk ettiğinden konferansın 3 Teşrinievvel (Ekim) 1922'de Mudanya'da inikadı teklif olunur. Mudanya Konferansına tarafımızdan Garp Cephesi Orduları Kumandanı **İsmet Paşa** bizzat memur edilmiştir. Yevmi mezkûr münasip görüldüğü takdirde, konferansa memur olacak generallerin tayin ve işarını rica eder, ihtiramatı faikamızın kabulünü rica ederim.»

MUDANYA MÜTAREKESİ
(11 Ekim 1922)

KONFERANS 3 EKİMDE AÇILDI

Yunanlılar İştirak Etmediler

Koyduğumuz teşhis, muharebe neticesinde karşımızda yenilen ve bizimle mütareke yapmak mecburiyetinde olan Yunanlılar, ama karşımıza çıkanlar, bizimle müzakerede bulunanlar müttefiklerdir. Müttefikler, vaktiyle bizimle yapmış oldukları mütareke ve müsalahaya esas teşkil eden zihniyetlerinden resmen vazgeçmiş değillerdir. Bu şartlar altında karşı karşıya geleceğiz. Gördüğümüze göre, müttefikler için en mühim mesele, Boğazlar meselesiydi. Yunanlılar Anadolu'nun her tarafından tahliye olundular. Şimdi, Trakya'nın da tahliyesini isteyeceğiz, İstanbul'da ve Boğazlar mıntıkasında, İngiliz, Fransız ve İtalyanlar var. Müttefikleri de askeri sahada yenmiş vaziyette kabul etseydik, onların da bulundukları yerlerden çıkmasını ilk andan itibaren şart koşacaktık. Bunu, mütareke esnasında alınan neticeye bağlıyor ve hale göre idare etmeyi düşünüyorduk.

3 Ekimde Mudanya Konferansı açıldı. Yunanlılar konferansa iştirak etmediler. Mudanya önünde bir Yunan gemisi vardı. **General Mazarakis** ile **Albay Sarıyanis**'ten kurulu Yunan heyeti gemideymiş. Dışarı çıkmadılar. Ben mütareke heyetine, Yunan heyeti nerede, diye sordum. Yoktur, gelmedi, dediler. O halde biz bir neticeye varalım, Yunanlılar bunu kabul etmeye mecbur olacaklardır, dedim İtiraz etmediler.

Konferansta İngiltere'yi **General Harrington**, Fransa'yı **General Charpy**, İtalya'yı da **General Mombelli** temsil ediyordu. Müttefik generallerinin her biri, İstanbul'dan, kendi donanmalarına ait bir harp gemisi ile gelmişlerdi. Kendilerini müzakerelerin yapılacağı binada karşıladım. Oturup konuşacağız. Şimdi bir mesele var: Konferansa kim riyaset edecek ve nasıl bir konferans olacak, mahiyeti nedir? Karşımdakiler bakımından, bu protokol meselesi açıktaydı. Ben böyle bir protokol meselesinin çıkmaması için ev sahibi olarak, derhal idare eder vaziyet aldım. **General Harrington** kendisini takdim etti, ötekiler de takdim ettiler. Hepsi ile tanıştıktan sonra, kendilerine ayrı ayrı yer gösterdim. **General Harrington**'u sağıma aldım, **General Charpy**'yi soluma, **General Mombelli**'yi karşıma oturttum. **General Harrington**, oturduktan sonra, kendisine gösterilen yerde oturmanın sıkıntısını hissetmiş görünüyordu. Ötekiler de aynı halde idiler.

Görüşme Başlıyor

Müzakere başladı. **General Harrington**, sağına soluna kendi kurmaylarından iki subayını aldı. Öyle, ayrı bir grupmuş gibi oturuyordu.

General Harrington İngilizce konuşuyordu. Kurmay Başkanı **Albay Heywood** müzakerelerde hazır bulunanlar arasındaydı. O, çok güzel Fransızca konuşuyordu. **General Harrington**'un konuştuklarını Fransızcaya çeviriyor ve müzakereler bu suretle Fransızca olarak cereyan ediyordu.

Resmi bir sıfatı olmamakla beraber, müttefikler adına bizimle görüşmek üzere İzmir'e gelen **Franklin Bouillon** da Mudanya'ya gelmişti. Kendisi, seyirci veya müşahit olarak konferans salonuna girmişti. Müzakereleri salonun bir köşesinden seyrediyordu.

Konferansa ben başkanlık yapıyordum. Müttefikler adına müzakereyi **General Harrington** idare ediyordu. Yani itilaf devletleri namına **General Harrington** konuşuyordu. İstanbul'da çalıştıkları zaman, **General Harrington**'un amir durumu onlarca kabul edilmişti. Gerçek şudur ki, **General Harrington** kabiliyeti itibariyle de amirleri durumundaydı. Öbür generaller de değerli insanlardı. **General Charpy**, daha gençti ve biraz asabiydi. **General Mombelli** yaşlıca bir insandı, sakin bir generaldi.

Müzakereler devamınca, bir karar verileceği zaman müttefik generalleri hepsi ayrı ayrı, hükümetlerine sorup talimat almak mecburiyetinde olduklarını bildirirlerdi. Demek ki, hükümetleriyle irtibatları vardı. **General Charpy** ile münasebetimiz, Fransızlarla açılmış olan yeni vaziyet dolayısıyla, daha elverişli görünüyordu. Ama askeri mütareke konuşulurken, **General Charpy**, müsait olduğu zamanlarda da arkadaşları ile tesanütten ayrılmıyordu.

General Mombelli umumi olarak bana müşkülat çıkarmadı. Haklı olduğumuz meselede, mesela Trakya'nın tahliyesi mevzuunda, haliyle, tavrıyla hak verir durumda bulunurdu. Ben mücadeleyi başlıca, **General Harrington** ile yapıyordum. Hem müttefikler adına müzakereyi idare eden o idi, hem en kabiliyetlisi o görünüyordu. Ayrıca aldığı talimat ve devletinin vaziyeti itibariyle de bize en uzak olanı **General Harrington** idi. Fakat **General Harrington**'un erkânıharbiyesi maiyeti de, fırsat buldukça bana, her imkânla sulh yapmak fikrinde olduklarını, ciddi olarak sulh yapmaktan başka bir şey düşünmediklerini söylerlerdi. Ve beni inandırmaya çalışırlardı. Çünkü biz, İngilizlerin hiçbir sözlerine, hiçbir hallerine inanmayan bir ruh haleti içinde bulunuyorduk. Mudanya Mütarekesine de bu ruh haleti ile girdik. Konferans öyle bitti.

Mudanya'da Kararlıydık

Bizimle olan meselelerde, İngiliz Hükümeti ile kendi genelkurmayı

arasında ihtilaf vardır ve ikisi ayrı ayrı fikirdedirler, diye söyleyenler var. Ben o zaman böyle bir şeyden haberdar değildim ve müzakerelerimizden böyle bir intiba almadım. **General Harrington**'un erkânıharbiye reisi birkaç defa, bütün samimiyetini takınarak, sulh yapmak istiyoruz, inan bize, demiştir. Ben de kendisine görelim, diyordum. **Albay Heywood** ile münasebetim çok iyi idi. Tercümanlık ettiği için benimle o konuşuyordu. Bütün bu teminatına karşılık, müzakereyi idare ediş tarzlarında hep hükümetlerinin politikasına tercüman olarak sadakatle onu takip ediyorlar, bu politikaya uygun netice istihsal etmeye çalışıyorlardı. Bunu açıkça görüyordum. Sonraki tetkiklerim, **Loyd George**'un nihayete kadar Yunan davasını tuttuğunu, onları Anadolu'da bir imparatorluğa kavuşturmak için uğraştığını gösteriyordu. İstanbul'daki askerlerinin bu politikaya aykırı bir yolda olduklarına inanamıyorum. Sonradan öğreniyoruz ki, bizim Çanakkale üzerine yürüyüşe geçtiğimiz esnada bu ileri hareketi durdurmak için bir ültimatom vermek ve Türk askerleri durmadığı takdirde, üzerlerine ateş etmek hususunda **General Harrington**'a emir vermişler. **General Harrington**'un bu emri 24 saat tehir etmiş ve böylece bir harbe mahal vermemiş olduğunu naklediyorlar. Bunun ne kadar doğru olduğunu bilemiyorum. Ben Mudanya Müzakereleri esnasında da böyle bir hareketi ispat edecek herhangi bir delil görmedim.

Mudanya Konferansında edindiğim intibalar böyle. Ama müzakereler bittikten sonra **General Harrington** ile ayrılmamız çok samimi oldu. Lozan'a giderken İstanbul'da onu ziyaret ettim. Bana İstanbul'un idaresindeki güçlükten bahsetti. İstanbul'u istiyorsunuz, ama İstanbul'un idaresi çok güçtür, dedi. Güldüm, **General Harrington**'a. Aman generalim, bu bizim memleketimiz, bunun nasıl idare edileceğini elbette biz biliriz, dedim. Aramızda böyle bir latife de geçti.

Şartlarımız Belli

Biz, İzmir'de müttefik devletlerin 23 Eylül tarihli sulh ve mütareke tekliflerini havi notalarına cevap hazırlarken, Mudanya'da toplanmasını düşündüğümüz konferansta ileri süreceğimiz mütareke şartlarını da tespit etmiştik. Bu hazırlığı yaparken, **Franklin Bouillon** ile görüşmeler olmuş ve onun iyi niyetli tavassutundan istifade etmişizdir. Tespit ettiğimiz şartları önce mukabil notamıza ek olarak gönderecekken, sonradan bundan vazgeçildi. Fakat ben Mudanya'ya, üzerinde duracağım meseleleri bilerek gelmiş bulunuyordum. İzmir'de tespit olunan şartlar aşağı yukarı şöyledir:

«Yunan ordusu ve Yunan idaresi Trakya'dan tahliye edilerek 20 gün zarfında Trakya bize teslim edilecektir.

Şimdilik Türk ordularının Trakya'ya geçmesinde ısrar etmeyeceğiz,

fakat Trakya'da kurulacak Türk idaresinin, Yunan veya diğer herhangi bir devletin tecavüzlerinden muhafazası için gerekli tedbirleri alabileceğiz.

Çanakkale ve İstanbul üzerine yürüyen ordularımızın bulundukları hat tespit edilecek, askeri harekâtın durmasından sonra hiçbir taraf Boğazlar mıntıkasında tahkimat yapmayacak ve bu bölgede bize karşı herhangi bir askeri hazırlık yapılmayacak ve askeri teabir alınmayacaktır.»

Başkumandanla görüştüğümüzde, bana, bu esasların dışında olarak talimatı şudur: Tekrar bir harbe tutuşmayalım. Mütarekeyi bir an evvel yapalım. Mütareke ile Trakya'da idaremizi kurmak ve Yunanlıları oradan çıkarmak imkânı görülüyor. Bunu istihsal edelim. Ondan sonra sulh konferansını bir an evvel temin edip, oraya gidelim.

Mudanya'ya, askeri ve siyasi faaliyetimizin hedefi olarak, bu görüşle gittim. Ama çok kararlıyız. Daha evvel de söylediğim gibi, 15 senedir harp ediyoruz. Halk yorgun, asker yorgun. Çok mahdut olan imkânlarımızın hepsini toplayarak büyük bir taarruz yapmışız. Başkumandanlık Meydan Muharebesi olmuş. Ondan sonra şiddetli bir takip. Bütün bunların üstüne, yeniden harbe tutuşmak istemiyoruz. Fakat istediğimiz neticeyi alamazsak, gerekirse, yeniden harp edeceğiz. Yokluk, imkânsızlık, yorgunluk, bunlar doğru. Muharebe hali bilinmez. Biz planımızı, halimize, hesabımıza göre, makul bir surette düzelttik. Ama düşman bütün bunları görür, mukabil tedbirleri alır ve kudreti, tedbirleri üstün gelirse, yine davadan vazgeçmek fikrinde değildik. Sonuna kadar uğraşacaktık. Ve zaten böyle bir karar olmazsa, ne tehlikeli tedbirler almak mümkün olur, ne pazarlıkta sonuna kadar, azami neticeyi alıncaya kadar dayanmak kabil olur. Böyle vaziyetlerde pazarlık son derece güçtür. Netice almak son derece güçtür. Bahusus kudretli düşmanlarla mücadele edersen.

Bu şartlar altında 3 Ekim günü Mudanya'da müzakereler başladı. Konuşulacak meselelere geçilince, müzakere başlar başlamaz, Trakya'nın tahliyesi meselesi ortaya çıktı. Önce bunu konuşalım, ondan sonra diğer meseleleri konuşuruz tarzında usul münakaşaları oldu.

Müttefikler Trakya'nın Teslimine Yanaşmıyor

Mudanya Konferansının ilk üç günü Trakya meselesinin müzakeresi ile geçmiştir. İlk müzakere açılır açılmaz benim ortaya koyduğum, dikkatlerini çektiğim mesele budur. Biz muharebe halindeydik, karşımızda düşman vardı. Düşmanı yendik ve takip ettik. Anadolu'dan çıkardık. Mudanya Konferansının toplanması ile askeri hareket durmuştur. Bu hal uzun müddet devam edemez. Böyle bekleyerek, karşımızdaki hasım kuvvetlerin yeniden zaman ve hazırlık kazanmasına fırsat veremeyiz. Onun için bir an evvel bütün memleketin tahliyesi işini halletmek lazımdır. Ben, tezimi bu şekilde izah ettim. Münakaşalar oluyor: Diğer meseleler hallolunduktan sonra bu da hallolunur. Diğer meselelerle beraber hallolunabilir.

Ben ısrar ediyorum: Evvela hareket durmuştur. Trakya, Meriç'e kadar Yunanlılarca tahliye edilmelidir. Burada kıtaatın biraz geri çekilmesi, ileri gitmesi gibi, bir mütareke için bidayette bazen iki tarafın rızası ile kabul olunacak şartlar bahis mevzu değildir, diyorum.

Müttefik generalleri, gerek konferansa teklif ettikleri proje ile, gerek yapılan müzakerelerdeki konuşmaları ile Trakya'nın Yunanlılar tarafından tahliyesini prensip olarak kabul ettiler. Fakat Trakya'nın Türk idaresine teslimine yanaşmıyorlar, sulh yapılıncaya kadar Trakya'nın itilaf kuvvetlerinin işgali altında bulundurulması tezini savunuyorlar. Benim müşahedeme göre, Meriç doğusundaki bölgenin işgali müttefiklerle aramızdaki esas farktır.

İtalyan ve Fransız murahhaslarının halleri, benim mütalaalarımı karşılayıştaki edaları müsait görünüyordu. Belli ki, onlar bu fikirdedirler. Fakat, **General Harrington** Trakya'nın tahliyesinden sonra, bize teslimi hakkında talimatı olmadığından bahsederek mukavemet ediyordu. Müzakereleri müttefikler adına İngiliz murahhası yönetiyor ve esas itibariyle onunla konuşuyorduk. Sonunda, İngiliz murahhası, hükümetinden yeniden talimat almaya mecbur olduğunu söyledi. Ertesi günü akşama kadar fırsat istedi.

Başkumandana Rapor

Müzakerelerin seyri hakkında başkumandana muntazaman rapor ve-

riyordum. Konferansın ikinci ve üçüncü günlerindeki intibalarımı ve vaziyeti şöyle bildirdim:

«Konferans suhuletle ve müspet bir hedefe doğru müteveccih. İngiliz, mühim ve bize zararlı maddeler için Trakya idaresini, işgal ve kontrol altına koymak temayülündedir.

Meriç garbında Yunan idaresi ile Türk idaresi arasında müttefik kıtaları veya müttefik komisyonları idaresinde bir tampon mıntıkası ihdası mümkün olmadı. Meriç garbına herhangi bir suretle geçmenin selahiyetleri haricinde olduğunu, notalarda Meriç ve Edirne'den bahsolunduğunu bildirdiler. **Franklin Bouillon**, istediğimiz hususu kendisinin bir proje olmak üzere kabul etmiş olduğunu itizar şeklinde söyledi ve Fransa namına konferanstan 1914 hududunu istihsale çalışacağını temin etti. Şimdilik yalnız şimendifer hattı, Meriç garbında itilaf nezareti altında bulunacaktır.»

Konferans gergin bir hava içine girmişti. **Franklin Bouillon** ile hususi surette akşamüzeri görüştüm. **Franklin Bouillon** bana. kenferans müzakerelerinde harekâta tekrar başlayacağımızı söylemekliğimizi, fakat bunu asla yapmamamızı telkin etmeye çalışıyordu. Kendisi böyle bir şeye katiyen razı değildi ve beni temin ediyordu ki, İngilizler de hakikaten konferansın kesilmesini istemiyorlar, fakat selahiyetleri yetmediği için direniyorlar.

Konferansın bu safhasında **Mustafa Kemal Paşadan** aşağıdaki talimatı aldım:

«1 — Karağaç Edirne şehrinin bir mahallesidir.

Yunan ordusu ve idaresi Edirne şehrinin tamamen garbına çekilmelidir ve orada, bütün Şarki Trakya'da olacağı gibi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti teessüs etmelidir.

2 — Trakya'nın tahliye ve bize teslimi katiyen gayri muayyen bir zamana talik olunamaz. Tesellüm derhal başlayacak ve bilainkıta devam edecektir ve azami otuz gün zarfında tesellüm hitam bulacaktır. Tesellüm edilen her noktadan itilaf kuvvetleri ve komisyonları derhal çekilecek ve otuz gün hitamında da itilaf komisyonları ve kıtaları bütün Trakya'yı tork etmiş bulunacaklardır. Trakya'ya tecavüzün meni tedabiri başkaca teemmül ve tespit olunmalıdır. Bu tedbir mutlaka kuvvet istihdamını zaruri kılmaz. Düveli müttefikanın bu hususta icap edenlere ihtarı ve bize karşı tekeffülü bile maksadı temin edebilir. Düveli müttefikanın bu tarz teminatı hilafında hareket edenlere karşı ordularımızın derhal Trakya'ya geçirilmesinin hiçbir maniaya tesadüf ettirilmeyeceği de tabiidir.

3 — Yunan ordusunun gerek Anadolu'dan ve gerek Trakya'dan alıp götürdüğü silahsız ahaliyi Yunan Hükümeti mukavelei askeriyenin imzasını müteakip derhal iade etmelidir. Esiri harp olan zabitan ve efradımızın dahi aynı zamanda iadesini talep ederiz.

4 — Ekalliyetler hakkında verdiğiniz cevap muvafıktır. Filhakika bu mesele Mudanya Konferansı müzakeratı hududu haricindedir.

5 — Tatili muhasemat için Trakya'nın yalnız Yunandan tahliyesi ile iktifa mümkün değildir Herhalde badettahliye hükümetimizin orada teessüs etmesi zaruridir. Yunandan tahliye edilecek olan Trakyamızın itilaf devletleri tahtı işgal ve murakabesinde kalmasına hiçbir sebep ve lüzum yoktur. Şarki Trakya'nın Fransızlar tarafından işgali de mevzubahs olamaz. Ancak Şarki Trakya ile Yunan ordusu arasında Garbi Trakya'nın veya bir kısmının Fransızlar tarafından işgali mucibi emniyet olur.

6 — Prensiplerde itilaf olup müzakerata devam halinde dahi, İngilizlerin Boğazlarda tahşidattan ve tevsii tahkimattan ve emniyet bahşolmayan tedabiri askeriye ittihazından sarfınazar etmelerini talep ederiz.

Mukavelei askeriye akdinden sonra da İstanbul ve Çanakkale'de, İngiliz tahşidatı şayanı kabul değildir.

Başkumandan Mustafa Kemal»

Ordulara Hareket Emri Verdim

Ekimin 6'sında toplantı çok geç saatte açılabildi. **General Harrington** hükümetinden henüz talimat alamadığını, fakat her an beklediğini söyleyerek, konferansın ertesi güne bırakılmasını teklif etti. **General Mombelli,** hükümetinden talimat almış. Resmi ifade ile, İtalyan Hükümetinin bizim noktainazarımızı kabul ettiğini anlattı. Ben Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti namına, hak ve adalet hislerinden dolayı İtalya Hükümetine teşekkür ettim. Bu arada daima adalet taraftarı görünen Fransız murahhası **General Charpy'ye** de teşekkür etmeyi ihmal etmedim. **General Harrington,** bu hale göre anlaşma. İngiltere'nin kabulüne kalıyor, dedi. Gülüştük.

Başkumandandan İki Talimat Aldım

Konferansın uzaması ve **General Harrington'un** tekliflerimiz karşısında direnmesi bizi endişeye sevk ediyordu. **Mustafa Kemal Paşa** ile her gün telgrafla muhabere ediyoruz. Ben günlük müzakereler hakkında intibalarımı da ekleyerek kendisine rapor veriyorum. O da hükümetle istişare ederek, ertesi günkü hattıhareketimiz için görüşünü bildiriyor. Kendisinden 6 Ekimde üst üste iki talimat aldım. Birinci talimatta, Yunan ordusu ve Yunan idaresinin Edirne ve Meriç'in garbına çekilerek Trakya'nın bize tesliminin şart olduğunu, buna mukabil sulh yapılıncaya kadar Trakya'ya, asayiş ve inzibat kuvvetlerinden başka kuvvet geçirmemeyi kabul edeceğimizi bildiriyor ve şöyle diyordu:

«Bugün, 6 Ekim öğleden sonra saat 2 30'da toplanacak olan konferansta, belirtilen esaslar taraflarca prensip olarak kabul edilmediği taktirde, müzakerelerin bundan sonra devam edecek günlerde askeri harekâtımızın atalete mahkûm bırakılması mühim ve gayri kabili telafi mahzurlar doğuracağından, harekâtın durdurulması hakkındaki selahiyetinizin, 6 Ekim öğleden sonra saat 6'dan itibaren kaldırılmış olduğunu tebliğ ederim.»

Başkumandanın aynı gün bana gönderdiği ikinci talimat da şudur:

«Ekimin altıncı günü mukarrer içtimaınızda, Trakya'nın, İzmir'de tespit olunan esasat dairesinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine iadesini kabul eylemedikleri takdirde tasavvur buyrulduğu veçhile 6/7'de hemen İstanbul üzerine harekete geçiniz... Müzakere menfi neticelendiği halde İngiliz generaline Trakya'daki düşmanı takip için İstanbul ve Çanakkale üzerinden icrayı harekât edecek kıtaatımızla, İngiliz kıtaatı arasında bir suitefehhüm vukuuna meydan bırakmamak için şimdilik, icap edenlere evamir ve talimat vermesi muvafık olacağını bildiriniz. Bu teklifi, Fransız ve İtalyan generalleri muvacehesinde yapmak muvafık olur.»

Ben, bunun üzerine ordulara emir verdim. Mudanya Konferansının kesilmesi ihtimalinden bahsederek, 1. ve 2. Orduların, Marmara bölgesinin daha güneyinde kalan kıtaatının Kocaeli ve Çanakkale Bölgesine harekete geçirilmesini bildirdim.

Müttefikler Telaşlanıyor

İlk tepki Fransızlardan geldi. **General Pellé** ve **Franklin Bouillon** telaşlandılar ve bize müracaatta bulundular. Aman yapmayın, diyorlardı.

Konferans böyle buhranlı bir noktaya geldi. Biz henüz Çanakkale önündeki kıtalarımızı harekete geçirmiş değiliz. Gerideki kuvvetleri ileriye yanaştırıyoruz.

7 Ekimde toplandık. **General Harrington, Lord Curzon** Paris'e gittiği için temas kuramadığını, konferansın geri bırakılmasını söyledi. Buhran, 9 Ekime kadar devam etti. Bu arada hiçbir toplantı yapılmadı. 9 Ekim günü sabahleyin Fransız ve İngiliz generalleri Mudanya'ya gelerek, benimle hususi olarak, dostça görüşmek istediklerini bildirdiler. Oturduk, konuştuk. Ama vaziyet hakikaten gergindi. Harekâtı durdurmak yetkimin sona erdiğini, bundan sonra serbest hareket zamanı geldiğini kendilerine anlattım. Kıtalarımızın, İzmir bölgesinde, kendilerince bitaraf saydıkları mıntıkayı geçmiş olduğundan şikâyet ettiler. Çanakkale'de de Türk ve İngiliz kıtalarının birbirlerine çok yakın ve gergin vaziyette olduklarını, **General Harrington'un** durumdan endişe duyduğunu söylediler.

İstediğimiz Neticeyi Almıştık

Fransız ve İtalyan generalleri ile hususi surette görüştükten sonra, intibalarımı ve yeni teklifleri başkumandana bildirerek talimat istedim. Beklediğim cevap geldi. Başkumandan mütarekenamenin imzalanmasında acele edilmesini bildiriyordu. Aynı gün **General Harrington** da Mudanya'ya geldi ve konferans toplandı. İngiliz generali söz alarak bana hitaben şöyle dedi·

«Hükümetimden kesin talimat aldım. Kıtalarınızın ileri hareketini durdurduğunuzdan dolayı teşekkür ederim. Bugün açık bir talimat ile toplanmış bulunuyoruz. Bugüne kadar gösterdiğiniz sabırdan dolayı müteşekkirim. Generallerin size itimatları vardır. Sizin de kendilerine itimadınız olduğunu ümit ederler. Toplantımız tarihi bir toplantı olacaktır. Burada mühim bir karar alacağız. Müttefik hükümetler, size yapılacak teklifler hakkında mutabık kalmışlardır. Doğu Trakya'yı size takdim ediyorlar. Müttefik hükümetler size Meriç'in batısında bir yer vermeye kadar da gidiyorlar. Karaağaç'ı alacaksınız. Askerlerimiz sulhtan sonra İstanbul'u tahliye edeceklerdir. Bana öyle geliyor ki, insan ölmeksizin, bütün istekleriniz size takdim ediliyor. Müttefik devletler size gayemiz olan sulhu takdim ediyorlar. 45 gün içinde idareniz, Trakya'da yerleşmiş olacaktır.

Müttefiklerin sizden istedikleri, hudutlarını beraber tespit edeceğimiz mıntıkalara riayet etmekten ibarettir. Trakya'da bulunduracağınız jandarmanın miktarını birlikte tayin edeceğiz.»

General Harrington sözlerinin sonunda, biraz da tehditte bulunarak hazırladıkları mukavele taslağını kabul etmemi istedi. Sulhun elimizde olduğunu, eğer sulh istiyorsak teklif olunan şartların münakaşasız kabul edilmesi gerektiğini ifade etti.

Mukavele Projesini Dikkatle Tetkik Ettim

Önümüze sürülen mukavele projesini dikkatle tetkik ettim. Kaç gündür münakaşasını yaptığımız projeden az çok farklıydı. Ayrıca, **General Harrington,** Karaağaç'ın bize verileceğini söylediği halde, mukavele projesinde böyle bir hüküm yoktu. Trakya'nın bize teslimi için düşündüğümüz

30 günlük müddet, projede 45 güne çıkarılmıştı. Münakaşa ettik. **Harrington**, «Bu, verebileceğimizin son haddidir» diye direndi. Bazı itirazlarım karşısında, kati olmamakla beraber, vaitkâr konuştu. Bunun üzerine ben, yeni projenin, eski projeden farklı olduğunu ileri sürerek, hükümetimden talimat almaya mecbur olduğumu, konferansın yarına bırakılmasını söyledim.

Daha evvel bir vesile ile anlatmıştım, Fransız ve İtalyan generaleri bidayetten itibaren benim konuşmalarıma, şikâyetlerime, Yunanlıların yaptıkları haksız tecavüzlere işaret ederek emniyet tedbirleri istediğim zaman, hal ve tavırları ile bana hak verirlerken, sonunda, **General Harrington**'un idaresine ve konferansa vermek istediği istikamete kayıtsız iltihak ettiklerini görüyordum. Benim üzerimde beraberlik tesiri yapmaya çalışıyorlardı. Bu son müzakerede, aralarında birlik olduğunu daha kesin bir şekilde hissettirmek istedikleri dikkatimi çekiyordu. Projeyi münakaşasız kabul etmem için **General Harrington**'u devamlı desteklediler. Hep aynı ağzı kullandılar. **Franklin Bouillon** da sureti mahsusada bana, projeyi kabul etmem için ısrarlı telkinlerde bulunuyordu. Bu çekişmelerden sonra, maddeler üzerinde müzakereyi kabul ettiler. Öğleden sonra tekrar toplandık.

Mudanya Konferansı artık son safhasına gelmişti. Patlamaya mahal vermeden bir defa sulh konferansına gidecek hale gelmeye bakıyorum. Zaman zaman konferansa gergin bir hava hâkim oluyordu. Ben itiraz ettikçe, direndikçe, İngiliz murahhası, İngiltere'nin kuvvetinden bahsederek nazikâne bir surette tehdit edası almaya başladı. İngiltere'nin bu kadar donanması, bu kadar hava kuvvetleri, şöyle müttefikleri vardır, diyordu. Nihayet son sözü söyledi: İsteklerinizi şuraya kadar kabul ederiz, dedi. Peki kabul ediyorum, diye cevap verdim. Anlaştığımız yerlerde mutabık kaldıktan sonra, anlaşamadığımız hususlara bir noktada muvafakat ettim. Gece de sabaha kadar çalışarak lehimize mümkün olan neticeyi istihsal ettik.

Trakya'nın Yunanlılardan tahliyesi ile, bize teslimi için teklif olunan 45 günlük müddet, tahliye için 15 güne indirildi. Ancak, bütün Trakya'nın bize teslimi, tahliyeden sonra 30 gün içinde tamamlanacaktı. Mukaveleye böyle hüküm kondu. Müttefikler, başından beri ısrar ettiğimiz gibi Meriç'in sağ sahilini, Karaağaç da dahil olmak üzere, kendi kıtaları ile işgal etmeye razı oldular. Trakya'ya geçireceğimiz jandarma miktarını 8000 olarak tespit ettik.

Çanakkale ve İstanbul bölgelerinde müttefik kıtaları halen bulundukları yerde kalacaklar. Bunu taahhüt ettiler. Bizim kıtaatımızın Çanakkale Boğazında hangi hattı geçmeyeceği tespit olundu. Kocaeli Yarımadasında, iki taraf kıtaları arasında bir boşluk bırakıldı. Burada tespit olunan hat, Darıca - Gebze Şile hattıdır.

Mudanya Mütarekesinin esasları aşağı yukarı bunlardan ibaret.

Mütarekenameyi 11 Ekimde sabah saat 6.00'da imza ettik. Yunan

murahhasları bu mukaveleyi imzalamaya selahiyetli olmadıklarını bildirmişler. Müttefik generaller, bunu bana söylediler. **General Harrington,** bunda bir mahzur olmadığını belirterek, Yunan murahhaslarının mukave'enameyi imza etmemelerinin yürürlüğe girmesine bir mani teşkil etmeyeceğini, esasen mukavelenamenin tatbikinin müttefiklere ait olduğunu ifade ettl.

Mütarekenamenin imzalanması ile istediğimiz neticeyi almış bulunuyorduk. Tek silah atmadan Trakya bize teslim edilecekti.

«İsmet Paşa Bize Mağlup Muamelesi Yapıyor»

Mudanya Konferansının son gecesi, üzerinde anlaşmaya varılan maddeler redaksiyon heyetlerine havale edilmeye başlayınca, başından beri konferansa hâkim olan gergin ve münakaşalı hava birden bire dağılmıştı. Bu sefer ben murahhaslarla, bilhassa İngiliz murahhası ile hususi olarak görüşmeye başladım. Herkes dağınık vaziyette, ayakta görüşüyoruz. Aramızda, konferansın geçirdiği gergin safhalardan bahsediyoruz. Böyle bir hava içinde konferans sona erdi.

Franklin Bouillon vasıtasıyla Fransızlar bana duyurmuşlardı: İsmet Paşa bize mağlup generaller gibi muamele ediyor, demişler. Aslında benim zihnimden böyle bir muamele geçmiyor. Fakat konferansı ben idare ediyorum. Türkiye namına ve kazandığımız bir harp neticesinde, askeri harekâtın tatili üzerinde müzakere yapıyoruz. Bu hal, yani konferansı benim idare etmem, tabiatıyla, onların Birinci Cihan Harbinden sonraki bütün mütareke ve müsalaha konferanslarında karşılaşmadıkları bir durum. Onun etkisi ile kendi aralarında bu tarz şikâyetler yapmışlardır.

Mudanya Konferansının zaman zaman kesilme tehlikesi geçirmesi ve buhranlı bir hava içinde devam etmesi sebeplerini sonradan daha iyi öğrendik. Müzakere masasına oturup, talimat bekliyoruz, dedikleri günlerde, İngiliz Hariciye Nazırı, Paris'e gitmiş. Bu müddet esnasında Trakya'nın tahliyesi üzerinde müttefikler arasında tekrar müzakereler cereyan etmiş ve nihayet, Trakya'nın tahliyesi ile askeri ve mülki idaresine bizim el koymamıza, Trakya'ya jandarma geçirmemize karar vermişler. Buna karşılık. Boğazlarda bitaraf mıntıkanın ittihazını kabul etmekte mutabık kalınmış Böyle olduğu anlaşılıyor.

Trakya'nın bize tesliminde ve Boğazlarda tarafsız bir mıntıka tespit edilerek, buralarda müttefik askerlerinin sulha kadar kalmasında mutabık olmakla, hakikatte Boğazlarda kalacak olan yalnız İngilizlerdi. İtalyanlar daha evvel bütün Anadolu'dan çekilmişlerdi. Fransızlar Çanakkale'de İngilizlerle beraberken, henüz daha Mudanya Konferansı başlamadan buradan gitmişlerdi.

Mustafa Kemal Paşa Memnun Oldu

Mütarekenin imzalandığını o tarihte Ankara'da bulunan **Mustafa Kemal Paşa**ya telgrafla haber verdim. Memnun oldu. Bir muharebe çıkarmaya mahal vermeden alınabilecek neticenin azamisini almıştık. Maksadımız hasıl olmuştu. Her müzakerede olduğu gibi, bilhassa askeri hareketlere istinat eden siyasi müzakerelerde, yani pazarlıklarda, azami neticeyi almak meselesi son derece nazik ve güç bir husustur. Azami netice nedir? O neticedir ki, taraflardan biri, bunu kabul etmektense harp çıkmasına razı olacaktır. Onu tercih edecektir. İşte o noktada durmak son derece güç. Eğer müzakerenin kopmasından ve yeniden bir harp çıkmasından bir tarafın çekindiği anlaşılırsa ve buna doğru teşhis konursa, bu tarafın, sonunda pazarlığı kaybetmesi mukadderdir.

Hayati menfaatlerimizi asgari derecede temin ederek, sulh konferansına gitmek... Bunun hududu nedir, bu hudut hangi şekilde aşılamaz ve mutlaka patlamaya sebebiyet verir? Bunun takdiri ve karar verilmesi de, son derece güç bir şeydir. Başkumandan **Mustafa Kemal Paşa** vaziyeti doğru olarak takip etmiştir ve bunun içindir ki, nihayet mütareke müzakereleri ile azami netice alınmış olduğuna hükümetle beraber karar vererek memnun oldular, söylediğim neticeyi imza etmek yetkisini verdiler.

Mütarekenameyi imza ettim ve hemen Bursa'ya geldim. Bundan sonra mütarekenin tatbikine geçilecekti. Tahliye derekap başlayacak ve Yunanlılar, Trakya'yı 15 gün zarfında tahliye etmiş olacaklardı.

Biz Trakya'nın işgali ve idarenin orada tesisi için tertiplere başladık. Bu sırada Kasımın 13'üncü günü Lozan'da toplanacak olan sulh konferansına bizi davet etmişlerdi. Hükümet sulh konferansı hazırlığına girişmişti.

Mütarekenin imzalanmasından sonra **Mustafa Kemal Paşa** da Bursa'ya geldi. Mütareke konferansının başlayacağı günlerde başkumandan Bursa'daydı, fakat sonra Ankara'ya gitti. Ekim ayı başından itibaren vaziyeti Ankara'dan takip ediyordu. Çünkü zaferden sonra Ankara'da, siyasi faaliyet hemen başlamıştı. Siyasi faaliyet ve mücadele hemen başladı demekle, **Mustafa Kemal Paşa**nın selahiyetlerini ve idaresini şiddetli bir kontrol altına almak isteyenlerle, onunla temas ederek ahenk içinde çalışmak isteyenlerin mücadelesini kastediyorum. **Mustafa Kemal Paşa** bu sebeple Ankara'ya gitmişti. Ankara'da siyasi cereyanları takip ediyordu.

Ankara'da, artık başkumandanın vazifesinin askeri tarafı bitmiştir. Bundan sonra siyasi kısım vardır. Büyük Millet Meclisinin ve hükümetin tam bir hükimiyetle vaziyete istikamet vermesi gerekir, tarzında yaygın bir cereyan her tarafa tesir etmeye başlamıştı. Halbuki Büyük Millet Meclisinin ve hükümetin, bütün kuvvet ve selahiyetleri ile, yetkileri ile işleyip

çalışmasına, idare etmesine itiraz eden kimse yoktu. İçrai ve teşrii selahiyetleri kendisinde cemetmiş olan Büyük Millet Meclisi ile, onun seçtiği vekillerden mürekkep hükümetin bütün çalışmalarının başında **Mustafa Kemal Paşa** bulunuyordu. Onun da bunlarla, Meclis ve hükümetle beraber, ahenk içinde çalışması tabii idi.

LOZAN ANTLAŞMASI
(24 Temmuz 1923)

Lozan'a Kim Gidecek?

9 Eylülde İzmir'e girdik. 11 Ekimde Mudanya Mütarekenamesi imzalandı. Anlaşıldı ki, içinde bulunduğumuz şartlara göre, bütün sinirlerin, hareketlerin idaresi merkezlerin elinden çıkmış olduğu bir aylık büyük bir devre, bizim için, yeniden bir harp tehlikesine tutuşmadan sulh konferansına gitmek ihtimalini sağlayarak nihayet bulmuştur.

Şimdi sulh konferansına ait hazırlıklara geçiyorum.

Fevzi Paşa Bursa'da idi. **Mustafa Kemal Paşa,** yanında **Karabekir Paşa, Refet Paşa** olduğu halde Bursa'ya geldi. Hep beraberiz. Toplanıp konuşuyoruz. **Refet Paşaya** bir vazife verilmesi için çok arzu vardı. Bunu hükümet istiyordu. **Refet Paşanın** son muharebelere, büyük taarruza iştirak edememesinden dolayı üzgündüler. Hatta sonradan öğrendiğime göre, biz muharebeden sonra terfi ettiğimiz halde, **Ali Fuat Paşa** ile **Refet Paşanın** terfi ettirilmemesini haksız bir muamele gibi telakki ediyorlarmış. **Rauf Bey,** daha ilk gelişinde **Mustafa Kemal Paşaya** onların da terfilerini teklif etmiş. O esnada benim bunlardan haberim yoktu.

Şimdi Trakya'nın idaresini ele alacağız. Bu meseleyi görüşüyor ve hazırlık yapıyoruz. **Mustafa Kemal Paşa,** Trakya idaresini teslim almak ve orada Türk idaresini kurmak vazifesini **Refet Paşaya** verdi, onu bu işe memur etti. Bu suretle **Refet Paşanın** gönlü alınmış oluyordu. Bundan sonra, Lozan Konferansının murahhas heyeti tayin olunacak ve Lozan Konferansına gitmek faslı başlayacaktır.

İstanbul Hükümeti de Çağrıldı

Müttefik devletler, daha önceki konferans davetlerinde olduğu gibi, Lozan Konferansına bizimle beraber İstanbul Hükümetini de davet etmişler. Bundan dolayı ihtilaf çıktı. Yeni bir vaziyet hasıl olmuş ve İstanbul'da hükümet kalmamıştır. Böylece biz İstanbul Hükümetine de el koymak durumuna girdik Lozan'a yalnız Ankara Hükümetinin, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin murahhasları gidecek.

Sulh konferansı için Lozan'a gidecek heyete ben fazla ilgi göstermiyordum. Hariciye Vekili vardı, hükümet vardı. Ben, bir büyük seferden

sonra, bir de mütareke ile çok gergin askeri ve siyasi vaziyetlerin içinden geçmiş olarak yorgun bir haldeydim. Konferansa gitmek diye bir mesele hiçbir suretle benim zihnimde mevcut değildi.

Bir aralık, Atatürk, konferanstan bahsetti. Hiç alaka göstermedim. O günlerde **Karabekir** ile yaptığım bir konuşmayı hatırlıyorum. **Karabekir** ile münhasıran bu mesele için konuşmuş değiliz. Bursa'da buluştuğumuz zaman, her şeyden bahsederek yaptığımız mutat sohbetlerden birinde, Lozan Konferansına gidecek heyetten bahsediliyordu. Benim Lozan Konferansına gitmem ihtimali sızmış olacak ki, **Karabekir** buna değinerek, Lozan Konferansına askerlerin gitmesi kesin olarak yanlıştır, dedi. Memlekette iş yapacak hiçbir adam yok, her şeyi biz askerler yapacağız. Böyle bir mana verilmesi son derece mahzurludur, zararlıdır diyor ve bu memlekette askerden başka kimse yok mu, diye soruyor ve cevabını veriyordu. **Karabekir**'in bu konuşmasından, ben ima ediliyormuşum gibi bir mana çıkararak kendisini teskin etmek istedim. Ben böyle bir şey düşünmedim, istemedim, şu anda yorgunum, askeri vazifem bitmiş, istirahata hak kazanmış bir adam vaziyetindeyim, tarzında konuşuyordum.

Rusların konferansa gidip gitmeyecekleri bugünlerde belli değil. Onların konferansa gitmesini biz istiyorduk. Fakat davet edilip edilmeyecekleri henüz meçhul. Böyle bir durum var. **Karabekir Paşa**, Ruslarla Gümrü Muahedesini yaptığı için, Ruslar Lozan Konferansına gittikleri takdirde kendisinin başmurahhas olmasını şart görüyor. Onda böyle bir hava sezdim. Konuşmasında kendisinin konferansa gitmesi düşünülüyormuş tarzında bir zihniyetin muhakemesi vardı. Böyle bir husus söz konusuymuş gibi bunları anlattı. Konuşmamızda mesele böyle kaldı.

Ertesi gün tekrar buluştuk. Konuştuğumuz zaman **Atatürk**, Lozan Konferansı için bana karşı daha ciddi tavır almaya başladı. Lozan'a senin gitmen lazımdır, şeklinde konuştu. Cevap olarak hükümet var, Hariciye Vekili var, vazife de onundur, dedim. Hariciye Vekili de seni istiyor, dedi, Hakikaten konferansa gitmeye hiç niyetim yok. Olmaz dedim, İstemiyorum dedim.

Atatürk'le aramızdaki bu konuşmayı **Karabekir**'e anlattım. Bu esnada Rusların konferansa davet edildiklerini de öğrenmiş bulunuyorduk. **Karabekir, Atatürk**'le aramızdaki konuşmayı dinledikten sonra, bana şunları söyledi:

«Benim konferansta vazife almam Rusların bulunmasına, bulunmamasına bağlanıyordu. Şimdi mahzur kalmadı. Gümrü'de yaptığım gibi Lozan Konferansında da bulunmam, oraya benim gitmem lazım. Öyle değil mi?»

Ben, hayretle,

«Dün biz askerler gitmeyelim, karışmayalım, diyordun. Şimdi uygun olacağı fikri nereden çıktı?» diye sordum

Karabekir, sözlerime cevap olarak, «Ama mesele çok mühimdir» dedi. Ben istemiyorum, karışmıyorum, ne haliniz varsa görün tarzında konuşarak tamamiyle istiğna gösterdim.

Artık, hep beraber Ankara'ya dönmek zamanıydı. **Atatürk** bu sefer benimle ciddi olarak konuştu. Kesin vaziyet aldı. Behemahal gideceksin, başka çaremiz yoktur, bu vazifeyi yapacaksın, dedi. Konuşmamız böyle devam ediyor. Ben Hariciye Vekili var diyorum. O, sen Hariciye Vekili olacaksın, diyor. Nasıl olacağım, diye soruyorum. **Yusuf Kemal Bey** Hariciye Vekilliğine seni teklif edecek, o yaptıracak, diye cevap veriyor.

Bu vaziyette Bursa'dan ayrılıp Ankara'ya geldik.

Ankara'da Herkes Konferansla Meşgul

Ankara'ya geldiğim zaman herkesin konferansla meşgul olduğunu fark ettim. Fakat bu esnada görevinden istifa eden **Yusuf Kemal Bey**'in teklifi ile benim Hariciye Vekili olmam Meclisin kararına bağlandı. Bir iki gün sonra Meclisin karşısına Hariciye Vekili olarak çıktım (bkz. Ek 1). Konuşmama, «Cephede tevdi edilen vazife dolayısıyla uzun müddet Meclisten ayrıldıktan sonra, bugün tekrar huzurunuzda bulunmakla iftihar duyuyorum» diye başladım. Ordumuzun, Büyük Millet Meclisi ordularının hareketini anlattım Bu derece şuurlu bir orduyu bizim tarihimiz şimdiye kadar görmemiştir, dedim. Çok memnun oldular. Ordularımızın bundan sonra için de vazifeye hazır bulunduklarını söyledim. Şimdiye kadar her defasında ve her seferde Büyük Millet Meclisi oldularının sulh vasıtası olduğunu ispat ettiğimiz gibi, eğer bir gün sulhu muhafaza etmek için ordulara yol vermekten başka çare kalmadığına kani olursanız, Büyük Millet Meclisi orduları 26 Ağustostan 10 Ekime kadar 1,5 ayda yaptıklarını daha az bir zamanda yapacak bir kudrettedirler, dedim. Bu sözlerimi hararetle alkışladılar. Türk orduları sulhu temin için en kıymetli, en kudretli vasıta olacaklardır, diye konuşmamı bağladım.

Lozan Konferansı için bu ilk hazırlıkların yapıldığı, konuşulduğu zamanlarda, büyük bir devlet meselesi çıktı. Müttefikler bizi Lozan Konferansına davet etmişler, İstanbul Hükümetini de çağırmışlardı. İstanbul Hükümeti Ekimin ortalarından, daha 17 Ekimden itibaren, konferansa beraber gitmenin usullerini, çarelerini, esaslarını görüşmek üzere temas arıyorlardı. Bu suretle Ankara'ya konferansa tek bir Büyük Millet Meclisi murahhas heyeti olarak gitmek veyahut müttefiklerin ve İstanbul Hükümetinin söyledikleri gibi iki başlı, iki delegasyon halinde gitmek şıkları ortaya çıktı. Bu, tabiatıyla Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile İstanbul Hükümeti tezadının çatışmasına müncer oldu.

Bu duruma **Atatürk** kesin vaziyet aldı. Hulasa olarak onun görüşü ve sözleri şöyledir: Şimdiye kadar harbi, sulhu Büyük Millet Meclisi idare et-

miş ve neticeye götürmüştür. İstanbul Hükümeti bunun karşısında yalnız olumsuz, yalnız zarar verici bir mevcudiyet almıştır. Şimdi konferansta müttefikler, aynı vazifeyi İstanbul Hükümetine yaptırmak istiyorlar. Buna müsaade edemeyiz, müsaade etmemek lazımdır. Bütün kudret Büyük Millet Meclisinin elinde olduğu gibi, bütün selahiyet ve geleceğe ait kararlar, tebliğler de onun elinde olmak lazımdır.

Bu esastan hareket ederek, artık İstanbul'da, Türkiye Devletinin başında bir saltanat idaresinin bulunması mümkün değildir fikri, hâkim fikir olarak belirdi. Bu meselenin ele alınması ve halli mecburiyeti ile müzakereler kasım ayı başında bu istikamete yöneldi.

Müttefikler bizi Lozan Konferansına davet ettikleri notayı İstanbul'daki mümessilimize verirken, notanın bir aynını da **İzzet Paşaya** verdiklerini şifahen söylemişler. Bizim mümessilimiz herhangi bir resmi mahiyeti olmayan bu beyanı malumat kabilinden kabul ettiğini bildirdi. Biz kendisine talimat verdik. Müttefiklerin notasına cevabi notamızı verirken, onlara diyecektik ki, notanın **İzzet Paşaya** da tevdi olunmasını Türkiye ile alakadar bir mesele addetmiyoruz. Sulh konferansına Türkiye mümessili olarak işgal mıntıkası dahilinden heyetler davet olunmasını bizim konferansa iştirakimize mani sayarız ve Mudanya Konferansı hükümlerinin ihlal edildiğini telakki ederiz.

Onların İstanbul Hükümetini de konferansa davet ettiklerine dair şifahi beyanlarına karşı biz de bu izahı yapmış olduk.

Murahhas Heyeti Teşkili

Lozan Konferansına İstanbul Hükümetinin de davet edilmesi hadisesi birkaç gün müzakere edildikten sonra kasım ayının ilk günü saltanatın lağvolunması kararı büyük meclisten çıkarıldı. Bu karar müttefiklerce süratle cevaba uğradı. İstanbul Hükümetinin mevcudiyeti kalmamış olunca, müttefik fevkalade komiserleri, yalnız Büyük Millet Meclisi murahhas heyetinin konferansa davet olunduğunu bir nota ile bizim İstanbul'daki temsilcimize bildirdiler.

Şimdi, Ankara'da, murahhas heyetinin teşkili gerekiyor. Benim başmurahhas olarak tayinim Meclisçe ittifakla kabul olundu. Ondan sonra **Rıza Nur** ve **Hasan (Saka) Beyler** murahhas seçildiler. Konferansa gidecek heyetimizin teşkilini müteakip müşavirlerin tespitine, tayinine ve hareket hazırlıklarına başlandı.

Bugünlerde Rus Sefiri ile birkaç defa görüştüm. Boğazlar meselesi, Boğazlarla ilgili olarak Lozan'da alınacak kararlar, tabiatıyla Rusya'yı da ilgilendiriyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti gerek bu sebeple, gerek Lozan Konferansında Rusya'dan müzaheret görmek için konferansa Rusya'nın da davet edilmesini istemişti. Ben, henüz cepheden ve Mudanya Konferansından dönmeden önce, Sovyet Rusya'nın Ankara'daki Büyükelçisi **Aralov** ile hükümet arasında bazı temaslar olmuş. Ben Hariciye Vekili seçildikten sonra, bu temasların devamı olarak Rus Büyükelçisi ile görüştüm. Bu görüşmeler, daha ziyade Büyükelçinin hükümet nezdinde yaptığı teşebbüslere dayanıyordu. Hatırımda kaldığına göre, Lozan'a gitmek için Ankara'dan ayrılacağım günlerde, ekim sonu veya kasım başında, **Bay Aralov** ile görüştüm

Ruslarla Diplomatik İşbirliği

Ruslar, Lozan Konferansında Boğazların bağlanacağı statüye son derece önem veriyorlardı. Karadeniz'in emniyeti, Rusya'nın emniyeti, onlara göre Boğazlar hakkında tespit edilecek statüye dayanıyordu. Bu sebeple bizim fikrimizi öğrenmek, konferansta Boğazlar için nasıl bir hal tarzına razı olacağımızı anlamak istiyorlardı. Dikkatle üzerinde durdukları,

önem verdikleri husus şu: Boğazlar üzerinde İngiltere'nin muhtemel hesaplarını bozmak ve Boğazları harp gemilerine karşı kapalı tutmak. Kendi emniyetlerini bu suretle Boğazlar üzerinde sağlanacak mutlak Türk hâkimiyetine bağlı sayıyorlardı. Sanıyorum, hükümet nezdinde aşağı yukarı bu görüşleri belirten resmi bir teşebbüste de bulunmuşlardı. Bize, Lozan Konferansı için diplomatik işbirliği teklif ediyorlardı.

Biz Misakı Milli ile Boğazların tabi olacağı statü hakkındaki görüşümüzü çok evvelden bütün dünyaya ilan etmiş bulunuyorduk. Bir Karadeniz memleketi olması hasebiyle Rusya'nın, Lozan Konferansında Boğazlarla ilgili müzakerelerde bulunmasını faydalı görmüştük ve bu görüşümüzü müttefik devletlere de bildirmiştik. Onlar da birçok memleketi alakadar eden Boğazlar rejiminin karara bağlanmasında bu memleketlerin bulunmasını makul karşılamışlar, haklı bulmuşlar, Rusya'yı bu meselenin görüşülmesinde bulunmaya davet etmişlerdi.

Rus Büyükelçisi **Aralov**, hükümetinden aldığı talimat üzerine, Rusya'nın Lozan Konferansına ilgili bir devlet olarak katılmasını sağlamak için teşebbüse geçmemizi bize telkin etmek istiyordu. Bu konuda ben kendisine, resmi olarak dedim ki:

«Türkiye kendisi ile harp halinde bulunan devletlerle bir sulh muahedesi yapmak üzeredir. Rusya ile aramızda imzalanmış Moskova Antlaşması vardır. Lozan Konferansına hasım bulunduğumuz devletlerle beraber Rusya'nın da katılmasını isteyemeyiz. Aksi takdirde, Osmanlı idaresinin politikasını benimsemiş bir duruma düşeriz. Lozan Konferansının bütün safhalarına Rusya'nın katılması teklifi bizim eskiden büyük devletlerle yaptığımız muahedeleri hatırlatacak bir durum yaratabilir. Bununla beraber Boğazlar rejimi görüşülürken Rusya'nın ve diğer Karadeniz memleketlerinin konferansta görüşlerini ifade etmeleri imkânının kendilerine sağlanması bizim makul karşıladığımız bir formüldür.»

Bunun için çalışacağımızı **Aralov**'a anlattım. Misakı Millide belirttiğimiz esasların dışına çıkamayız, dedim. Kendisine konferansta Boğazlar meselesi konuşulurken Rus murahhas heyeti ile temas halinde çalışacağımızı söyledim.

Aralov ile yaptığım konuşmalar samimi bir hava içinde geçmiştir. Boğazlar meselesi üzerinde söylediklerim resmi beyanlarım kendisini tamamen tatmin etti mi, bilemiyorum. Fakat anlayış gösterdi. Bundan, durumumuzu iyi değerlendirdiğini tahmin ediyorum.

İstanbul'dan Lozan'a Hareket

Ankara'dan 4 Kasımda hareket ettik. Yolda köprüler atılmış, tren Ankara'dan İstanbul'a fasılasız gidemiyordu. Karaköy'de trenden indik, oto-

mobille Bilecik'e geldik ve burada, İstanbul'dan gelen hususi trene binerek yola devam ettik. Bütün yol boyunca büyük, heyecanlı törenlerle karşılanıp uğurlanarak İstanbul'a geldik.

İstanbul'da iki gün kaldım. **Refet Paşanın** karargâhı halinde bulunan Şark Mahvelinde misafir edildim.

Bir akşam yemeğinde beyanat verdim. Bu beyanatımda, sulh arzumuzu, mukavelelere riayetli olduğumuzu, bir an evvel neticeye varmak istediğimizi belirtiyordum. Mukavelelere riayetli olduğumuzu söylerken kastım, Fransızlarla yaptığımız Ankara İtilaf Mukavelesi idi. Bu mukaveleye riayeti, bu fikri belirtmek istiyordum. Aynı zamanda umumi olarak, tafsilata girmeksizin hep Büyük Millet Meclisinin yaptığı ve yapacağı mukaveleleri işaret ederek, umumi efkârı teskin etmeye çalışıyordum.

Ayın 8'inde İstanbul'dan Lozan'a hareket ettik. Sirkeci Garında yine büyük merasimle uğurlandık.

Trenimiz İsviçre'ye doğru yol alıyor. Bulgaristan'dan geçerken Bulgar Başvekili **Stamboliyski**'nin trende olduğunu söylediler. Temas aradım. **Stamboliyski** benim vagonuma geldi. Yanında güzel Fransızca konuşan bir tercümanı vardı. Bir Bulgar kızı. Bir de eski sefirlerden **Strancep** isminde biri vardı. **Stamboliyski** bir ihtilalciymiş. Çok içine dönük, az konuşan, ürkek bir sima, bir tip idi. Kendisine Bulgaristan'ın ahvalini sordum. Çok güçlükten, perişanlıktan, felaketten bahsetti. **Stamboliyski**'ye cesaret verici sözler söyledim. Müttefiklerin çok tazyiki olup olmadığını sordum. Çok şikâyet etti. Hiç nefes aldırmadıklarından bahsetti. Ne yapacaksın, diye sordum. Hiçbir şey yapacak halimiz yok, dedi. Hiçbir şey yapacak halimiz yok demek olmaz, mutlaka kendi varlığınızı hissettirmelisiniz, hak sahibi olarak işgal kuvvetleri ile konuşacak bir tavır takınmalısınız, dedim. Bu tarzda cesaret verici sözler söyledim. O hep başını sallıyordu ve mümkün değil, mümkün değil, diyordu. **Stamboliyski** bezgin bir haldeydi. Bir müddet böyle konuştuk. Dikkatimi celbetti, benimle konuşurken, özür dilercesine, biz sizin gibi değiliz diyor, bir yandan da durmadan etrafına bakıyor, vagonun içinde, dışında bizi dinleyen kimse olup olmadığını merak ediyordu. Benim yanımda bu vaziyette bir müddet sıkıntı çektikten sonra **Stamboliyski** ayrıldı, kendi vagonuna gitti. Bu suretle, tamamıyla bitkin, perişan, ürkmüş bir başvekil görmüş oldum.

Stamboliyski ile bu tren yolculuğunu, evvelce Burgarlarla eski ilişkilerimizi anlatırken söylemiştim. Lozan'da Trakya sınırlarımız tespit edilirken, **Stamboliyski**'den bahsedeceğim için, burada kendisi ile trende yaptığım konuşmayı daha mufassal olarak anlattım.*

11 Kasımda Lozan'a çıktık. O zamana kadar İsviçre hakkında bildiklerimiz şundan bundan ibaret: Muharebe esnasında bütün ekalliyetler,

* bkz. C. I, s. 35 - 36

bütün devletlerce Türkler aleyhine yapılan propagandalarla İsviçre muhitleri tamamıyla dolgun bir haldedir. Bu sebeple İsviçre'de umumi efkâr, umumi temayül, Türkler için elverişli değildir, deniyordu. Böyle bir ortam içine girmiş bulunuyorduk.

İsviçre'ye gelir gelmez karşımıza çıkan ilk mesele İsviçre'yi tamamıyla boş bulmamızdır. Müttefiklerden hiç kimse, hiçbir heyet İsviçre'ye gelmemişti. Yalnız biz gitmiş bulunuyorduk. Bunun zahiri sebebi İsviçre'de ve İngiltere'de yeni seçimlere gidilmiş olmasıdır. O günler seçim günleri idi. İngiliz heyeti İngiltere'deki seçimler bittikten sonra gelebilecek ve konferans başlayacaktı. Ben İstanbul'da **General Harrington** ile görüşmüştüm. O bana bir şey söylememişti. Gerek İstanbul'da, gerek İstanbul'dan ayrıldıktan sonra yolda veya herhangi bir yerde bana konferansın bize söylendiği gibi ayın 13'ünde toplanmayacağını, bir hafta teehhür edeceğini bildirmemişlerdi. Bu durumdan çok sıkıldım. Gazetecileri topladım. Evvela bu boşluktan, kimsenin bulunmamasından şikâyet ettim. Bizi ayın 13'ü için buraya çağırdılar. Geldik, yokturlar. Eee... niçin yoksunuz? Bari onu söyleyin. Böyle bir hareketin manasız olduğu kadar, haksızlığını ve dikkatsizliğini de belirttim ve şikâyetçi olarak İsviçre gazetelerine anlatmaya çalıştım. İsviçre gazeteleri, Türklerle ilk defa temas ediyorlardı. Şikâyetlerimi biraz uzaktan ihtiyat ile dinlemişlerdi. Tabii ve sade insanlar olarak bizimle temas etmekten, hiç olmazsa ürküntü duymamış bir halde yanımızdan ayrılmışlardı.

Paris'e Davet Ediliyorum

İsviçreli gazetecilerle yaptığım basın toplantısından sonra otelde, Sayın **Ferit Tek**'i bekliyorum. **Ferit Tek** o zaman bizim Paris'te temsilcimizdi. Kendisinden havadis alacaktım. Bu esnada Lozan'daki Fransız Konsolosu benimle görüşmek üzere otele geldi. Fransız sefirinin bu akşam beni görmek istediğini söyledi. O akşam Fransız Sefiri ile görüştüm. Fransız Hükümeti beni Paris'e davet ediyordu. Konferans için henüz bir haftalık vakit vardı. Bu vakitten istifade ederek görüşmemizi ve bana Fransa'yı tanıma fırsatı vermek istiyorlardı. Daveti kabul ettim. Bu arada **Ferit Bey** de gelmişti. Onunla da görüştüm Hemen ertesi gün Paris'e hareket ettim. Paris'te başvekâlet dairesinde **Mösyö Poincaré** ile buluştuk. Bütün merakım, sulh var mı yok mu, bunun üzerine bir teşhis koymaktı.

Fransa ile 1921 Ekiminde Ankara'da bir anlaşma yapmıştık. Bu anlaşma ile Suriye hudutlarını tespit etmiş ve aramızdaki muharebeyi kesmiştik. Böylece Fransızlarla yakınlığımız vardı, hatta ufak tefek alışveriş de yapmıştık. Bir ara, muharebe esnasında fırsat bulup Fransızlardan bir miktar otomobil satın almak imkânını da bulmuştuk. Lozan Konferansına başlarken, İzmir'deki temasların da yardımı ile Fransızlarla olan münasebetlerimiz sıcak bir halde sayılabilirdi. **Mösyö Poincaré** ile bu hava içinde, bu zihniyetle görüştüm.

Poincaré'ye, sulh olup olmayacağını sordum. «Elbette olacak» dedi. **Mösyö Poincaré**, sulh için şartların elverişli bulunduğunu ve herkesin sulh arzusunda ve kararında olduğunu söylüyordu. Konuşmamız böyle başladı. Ben sulh olmak için esaslı birtakım noktalar üzerinde aydınlanmak istediğimi belirttim. Musait davrandı.

İstanbul'dan çıkmanız şarttır, dedim. İstanbul'un ve Boğazların tahliyesi meselesi üzerinde durdum Bu esaslı bir meseledir, olacak mıdır, diye sordum. Evet dedi, tasdik etti. Sulh olur olmaz. sulh anlaşması imza edilir edilmez, İstanbul'un müttefik kuvvetlerden ve idaresinden tahliyesi aramızda konuşuldu. Ben mevzu üzerinde etraflı bilgi almak istiyorum. Müttefikler İstanbul'dan çıkacaklar. Boğazlardan da Çanakkale Boğazından da çıkacaklar mı? Kendisine soruyorum, Gelibolu Yarımadasından da çıkacak mısınız? **Mösyö Poincaré**, sorularımı olumlu karşılıyor, beni tasdik ediyor. Ben kendisine açıkça anlatmak istiyorum ve diyorum ki: İstanbul'

da, Trakya'da, Boğazlarda, hiçbir yerde ne bir kuvvet, ne bir komisyon, ne bir kimse kabul etmeyiz. İyi anlayalım, memleketin herhangi bir köşesinde ufak büyük herhangi bir ilişki bırakmanız tasavvur olunamaz.

Mösyö Poincaré cevap veriyor, evet diyor, beni tasdik ediyor. Ben sözlerime ilave ettim, askeri tahdit kabul etmeyiz, dedim. «Düşünmüyoruz» diye cevap verdi. Böylece **Mösyö Poincaré** ile tahliye meselesini bütün etrafı ile görüştüğümü zannediyordum. Bundan sonra ekalliyetler meselesini açtım. Benim ekalliyetler meselesine önem vererek bu hususa derhal değinmemi, bugünkü umumi efkârımızı kavraması ve hemen anlaması biraz güçtür. Bu sebeple biraz açıklamak istiyorum.

Gerek Birinci Cihan Harbi esnasında ve gerek mütareke devrinde, İstanbul'da ve Anadolu'da bütün hasımlarımızın Türkiye aleyhinde işledikleri konulara, Cihan Harbi devamınca ekalliyetlerin, yani Ermenilerin ve Rumların bizim idaremizden gördükleri zulümlerin propagandası hâkimdi. Anadolu'nun her yerinde o sıralarda Türkler azınlıkta gösteriliyor, hemen dünyanın her tarafında, her memlekette Türklerin zulmünden şikâyet edilerek Türklere yapılacak muamele pazarlığa çıkarılmış bulunuyordu. Buna sebep olarak ekalliyetlerin propagandası ve şikâyetleri gösteriliyordu.

Şimdi biz, bir harp esnasında yapılacak zulümlerin nasıl zulümler olabileceğini, Yunan istilası ile, müttefiklerin işgali ile nefsimizde tatmış, anlamış ve bunu dünyaya anlatmış olduğumuzu zannederek, yeniden karşılarına çıkıyorduk. Bir şikâyetlerine karşı on tane şikâyet söyleyebilecek, misaller gösterebilecek haldeydik. Bütün bunları **Mösyö Poincaré** ile konuştum.

Konferans Öncesi Görüşmelerim Sürüyor

Mösyö Poincaré ile ekalliyetler meselesini konuşuyoruz. Bu konudaki görüşlerimi anlattıktan sonra, ekalliyetler meselesinde vaziyet nedir, müttefikler bizden neler isteyecekler diye sordum. **Mösyö Poincaré** bana, kısa bir mukabil sualle cevap verdi ve dedi ki:

«Birkaç gün evvel **Lord Curzon** buradaydı. Kendisi ile ekalliyetler meselesini görüşmek istedim. Ekalliyetlerin durumu ne olacak diye konuştuk. **Lord Curzon** bana, ekalliyetler kaldı mı ki, ne olacağını düşünmek mümkün olsun, cevabını verdi. İngilizlerin zihniyeti budur.»

Ekalliyetler meselesini bu noktada kestik. Bununla beraber ekalliyetler mevzuunda ne düşündüğümüzü kendisine kesin olarak şöyle anlattım: Son zamanki muharebelerde galip ve mağlup bütün milletlerce, ekalliyetler için mütekabil olarak tanınmış olan himaye ve teminat hükümlerinin hepsini kabul ediyoruz. Bunun dışında Türkiye'ye mahsus herhangi bir kayıt kabul etmeyiz. Misakı Milli ile ilan ettiğimiz husus da böyledir.

Ne dersiniz, diye sordum. Beni tasdik etti. Ekalliyetler mevzuundaki kararımızı kendisine böylece anlatmış oldum.

Hudut meselesinden söz açıldı. Fransa ile aramızdaki Suriye hududu daha evvel Ankara İtilafnamesi ile hallolunmuştu. Onu tekrar ettik, teyit ettik. Bundan sonra Musul meselesini açtım. «İngiliz meselesidir, onunla konuşursunuz» dedi. Konuşmamızı Türk - Yunan hududuna intikal ettirerek Karaağaç üzerindeki tezimizi söyledim, burayı almadan bırakmayız, dedim. Bunun üzerine aramızda biraz münakaşa geçti. Ama **Mösyö Poincaré,** ısrarsız ve isteksiz bir hal gösteriyor, bu konuda biraz uzakta duruyordu.

Mösyö Poincaré ile konuşmamızın asıl mühim noktasına, kapitülasyonlar meselesine geldim. Ona, kapitülasyonları lağvettiğimizi söyledim, kapitülasyonların muahedede yeri olmayacaktır, dedim. Bu tarzda konuşmaya başladım.

Bu mevzu, Türk aydınlarının eski ve aziz bir rüyası idi. Ve daha konferans başlamadan evvel her vatanperverin zihninde yer etmişti. Birinci Cihan Harbine girişimizde, müttefikimiz Almanlara kapitülasyonların kalkmasını şart olarak koşmuştuk. Almanlar, bu şarta, diğer devletler kabul ettikleri takdirde razı olacaklarını söylemişlerdi. Yani, Birinci Cihan Harbine girişimiz bedeli olarak dahi, Almanlar kapitülasyonların ilgasını mutlak surette ve kendi hesaplarına kabul etmemişlerdi. Sevr Muahedesinde kapitülasyonlar, Patrikhanenin imtiyazlarının arttırılması ve azınlık haklarının İslam milletlere de teşmili suretiyle genişletilmişti. Görülüyor ki, kapitülasyonların kaldırılmaması, Türkten başka yerli ve yabancı bütün unsurların müşterek davası idi. Bu davanın bizim lehimize çözülmesi o kadar muazzam, çetin ve zahmetli bir iş olarak karşımızda duruyordu.

Gerek **Mösyö Poincaré** ile yaptığım bu konuşmada, gerek Lozan Konferansında anladım ki, kapitülasyonlarla ilgili devletler Türkiye'de bunun kaldırılmasının Çin'e kadar bütün şark milletlerini harekete geçireceği endişesindeydiler. Bu bakımdan bütün dünyayı saran hâkimiyetlerinde bir rahne açılacağından ciddi surette sakınıyorlardı.

Mösyö Poincaré, benim kapitülasyonların kaldırılması hakkındaki mülahazalarımı karşıladı, «Kapitülasyonlar eski muahedelere bağlıdır, bunlar durmaktadır, yapılacak muahedede yeri olmayacaktır ve olamaz, fakat mutlaka konferansta kapitülasyonlardan bahsolunacaktır» dedi. Bunun üzerine ben, mademki kapitülasyonlardan bahsolunacaktır, ilga edildiği ve herkesin bu ilgayı tanıdığı şeklinde bahsolunmak lazımdır, cevabını verdim.

Mösyö Poincaré, «Öyle değil» dedi ve aramızdaki konuşma karşılıklı olarak şöyle devam etti:

«Bu kapitülasyonlar bizim için baş meselelerden biridir. Bu hallolmadıkça sulh olmaz,» dedim.

«Canım bunun için sulh geri kalmaz. Geçici, yardımcı bir şekil elbette buluruz.»

«Meselenin nasıl hallolunacağı, bugünkü şartlar içinde nasıl bir tedbir bulunacağı araştırılacaktır. Yani, onun yerine başka tedbirler alınacaktır, eksikler var onlar düzeltilecek, bizim için böyle bir mevzu olamaz. Hiçbir memlekette, hiçbir müstakil memlekette böyle şey yoktur. Asırlardan beri kapitülasyonlar bizim başımıza bela olmuştur. Biz bunu tanımadık, tanımıyoruz, tanımayacağız. Kapitülasyonlar sulh bakımından bizim için çok esaslı bir noktadır.»

Mösyö Poincaré, «Evet kapitülasyonlar ehemmiyetlidir, fakat kapitülasyonlar deyince ne anlıyorsunuz?» diye sordu.

Cevap verdim:

«Ne anlıyorum? Hem ticari ve mali kısmı var, hem adli kısmı var.»

«Ticari ve mali kısmını bir şekle koyabiliriz. Bunu kaldırmak ve anlaşmak kolaydır,» dedi.

«Adli kısmı ne olacak?» diye sordum.

«Canım bir hal çaresi bulacağız.»

Mösyö Poincaré mali kapitülasyonların kaldırılmasında müsait davrandığı halde, adli kapitülasyonlar için kaçamaklı konuşuyordu. Ne gibi bir çare bulunacağını sorduğumda, konuşup bulacağız gibi, net olmayan sözler söyledi. Nihayet anladım ki, kapitülasyonların adli kısmı için bir intikal devri lazımdır, düşüncesinde.

Kapitülasyonlar meselesinde **Mösyö Poincaré** ile daha yarım saat kadar konuştuk. Konuşmamız bir münakaşa, bir çekişme halinde devam etti. Ben kaldıracağız diyordum; o, intikal devri koyacağız diyordu. Bunsuz sulh olmaz, bizim dediğimiz olmazsa sulh yapılmayacaktır, diyordum. Sulh yapacağız, sulh yapmamak olur mu, diyordu. Evet sulh yapacağız, fakat kapitülasyonları kabul etmiyorsak nasıl olacak? Canım bir şekil bulacağız, kabul edeceksiniz, diyordu.

Bu müzakere artık devam edemez bir hale geldi. Ondan sonra konuşmayı bitirdim, ayrıldım ve **Mösyö Poincaré**'nin odasından çıktım.

Mösyö Poincaré ile mülakatımız bir saat kadar sürmüştü. Odasından çıktığım zaman kapının önünde bir adama rastladım. Bana memnun olup olmadığımı sordu. Nedir intibaın, dedi. Ben o zamana kadar böyle suallere hiç alışmamışım. Bir ciddi konuşmadan çıkar çıkmaz, tanımadığım bir kimseye fikir söylemek ve hesap verir gibi bir vaziyet almak benim bilmediğim şeyler. Gazeteciymiş. Vaziyetten memnun musunuz, diye soruyordu. Memnunum, dedim ve başka bir şey söylemedim. Gazeteci ayrılıp gitti. Ertesi gün gazetelerde benim **Poincaré** ile yaptığım mülakattan, vaziyetten memnun olduğum yazıldı. Halbuki ben memnun oldum dediğim zaman, çok bilmediğim birtakım şeyleri öğrendim ve fikirlerimi söyledim, bu fırsatı buldum demek istiyordum. Gazeteci benim memnunum dememden, **Poin-**

caré ile görüşmemizde her noktada mutabık kaldık tarzında bir mana çıkarmıştı.

Fransız Nazırları Beni Teşvik Ettiler

Mösyö Poincaré ile yaptığımız konuşmanın tesiri akşama kadar üzerimden gitmedi. Mülakatımız esnasında, Fransızların doğrudan doğruya alakadar oldukları temel meselelerden hiçbirisine dokunmamıştım. Borçlar meselesi, borçların tediyesi meselesi, imtiyazlar vesaire, vesaire... Bunların hiçbirisi konuşulmamıştı. Konuşmamız anlattığım gibi, devlet işleri ile meşgul olan herkesin bildiği umumi meseleler üzerinde kalmıştı. Fakat kapitülasyonlar mevzuunda kendisinde gördüğüm mukavemet bende çok acı ve olumsuz bir tesir bırakmıştı.

O gün **Mösyö Franklin Bouillon,** Fransız Harbiye Nazırı **Mösyö Painlèvé** ile beraber beni yemeğe çağırmışlardı. **Mösyö Franklin Bouillon,** Ankara İtilafnamesinden, sonra cepheyi ziyaretinden, zaferden sonra **General Pellé** ile beraber **Atatürk** ile görüşmek üzere İzmir'e gelmelerinden ve nihayet Mudanya Konferansında seyirci olarak bulunmasından, çok iyi tanıdığım bir devlet adamı idi. Âdeta aramızda dostluk hasıl olmuştu. Akşam bir lokantada hep beraber oturduk, yemek yedik. Günün en ilgi çeken meselesi, benim **Poincaré** ile yaptığım görüşme idi. Kendilerine bu mülakatta neler konuştuğumuzu anlattım. **Mösyö Poincaré** ile birtakım esaslı meseleleri konuştum, dedim. Fransız menfaatlerini çok ilgilendiren temel meselelere temas edilmediği, aramızda anlaşma güçlüğü yaratacak böyle meseleler konuşulmadığı halde, kapitülasyonlar üzerinde gördüğüm mukavemeti naklettim. Bundan şikâyet ettim. Bütün ümidim **Mösyö Poincaré** ile konuşmaktan kuvvetli çıkmaktı. Şimdi ne yapacağım bilmiyorum, dedim.

Fransızlar beni dikkatle ve dostça dinliyorlardı. Benim şikâyetçi olduğumu görünce, «Ne oldu?» dediler. Anlattım:

Mösyö Poincaré kapitülasyonlarda ısrar ediyor. Ben, olmaz, bunun hiçbir şeklini kabul edemeyiz, diyorum. O, bir intikal şekli, bir intikal devri getireceğiz, diyor. Kabul etmeyeceğiz diyorum, kabul edeceksiniz diyor. Bu tarzda konuşuldu, birbirimizi anlamaz bir halde. fikirlerimizde ısrar ederek ayrıldık. Fransızların bizi en iyi anlayacak insanlar oldukları zihniyeti ile geldim, o zihniyetle konuştum, fakat mütehayyir kaldım. Nasıl olacak bilmiyorum.

Ne düşündüğümü sordular, ne düşünüyorsun, dediler. Düşündüklerimi şöyle anlattım:

Her mesele hallolsa da yalnız kapitülasyonlar meselesi askıda kalsa, yine sulh olmayacaktır. Onun için, konferansta, kısa bir zamanda bütün

meseleleri ortaya koyup münakaşa etmeliyiz. Ne hallolunabilir, ne hallolunamaz, o meydana çıkmalı. Eğer endişelerimde haklı olduğum anlaşılırsa, konferansı kesip memleketime gideceğim. Böyle düşünüyorum, dedim.

Fransız nazırları beni teskin etmeye çalıştılar. Böyle yapma, konferansta birbirinizle daha iyi tanışacaksınız, fikirlerinizi daha iyi anlatacaksınız, tarzında konuşarak beni teşvik ettiler. **Mösyö Franklin Bouillon** daha ileri giderek, konferansı bir an evvel kesintiye götürmek doğru bir hareket değildir, dedi ve sözlerine şöyle devam etti:

«Mutlaka zaman kazanmalısınız. Çünkü sizi tanımıyorlar. Anadolu'yu bilmiyorlar. Yaptığınız işi her yerde olan bir askeri ayaklanma gibi görüyorlar. Bunlar, birinci derecede devlet adamlarıdır. Fakat sizin hakkınızdaki umumi anlayışları böyledir. Büyük adamlar olarak büyük davalar peşindedirler. Türkler de büyük davalar peşindedirler, düşüncelerinde ciddidirler, samimidirler, bunlar hakkında hiçbir fikirleri yoktur. Hiçbirinin fikri yoktur. Kendinizi mutlaka onlara öğretmeniz lazımdır. Bunun için zaman kazanmalısınız. Konferansta uğraşa uğraşa, yıprata yıprata bütün bu gerçekleri bunlara anlatacaksınız.»

Mösyö Franklin Bouillon samimiyetle bana ümit ve cesaret vermek isteyen bu sözleri söyledi. Kendisine nasıl anlayacaklar, diye sordum. Merak etme, anlarlar, dedi. Son olarak bana, Fransız tabiri ile, konferansı yıpratacaksın, tarzında bir tavsiyede bulundu.

Musolini İle de Görüştüm

Fransız nazırları ile akşam yemeğindeki konuşmalarımız bu şekilde bitti. Fransa'nın en yüksek seviyede en tanınmış insanları ile, resmi diplomatik ilişkiler dışında dostça yaptığımız bu konuşmalar benim için hakikaten istifadeli ve uyarıcı oldu. Bana bu imkânı, bu istifadeyi **Franklin Bouillon** sağlamıştı. **Mösyö Franklin Bouillon** 1921 yılında güneydeki Türk - Fransız harbine son vermek için Ankara'ya geldiği zaman, Türklerle ilk defa temasa geçiyordu. Ankara İtilafnamesini yapmak için o zaman bizim diplomatlarımızla temas etti. Vakit vakit **Atatürk** ile görüştü ve nihayet bir neticeye vardılar. **Mösyö Franklin Bouillon**, Ankara'nın iç yüzünü görmüş ve bütün insanlarını en teklifsiz, en samimi şartlar içinde konuşarak tanımıştı. **Mösyö Franklin Bouillon** bundan sonra **Atatürk** ile beraber cepheye bir gezi yapmıştı. Ben kendisini bu vesile ile Akşehir'de gördüm ve tanıdım. Orada buluştuk, beraber akşam yemeği yedik ve konuştuk. Aramızda geçen hasbıhallerde bana dünya orduları hakkındaki kanaatlerini söylemişti. İfade ettiğine göre dünyada iki ordu vardı: Birisi Fransız ordusudur, birisi Türk ordusudur. O, bu kanaatte idi. Gördüğümüz muameleleri,

memleketin uğradığı halleri haksız bulurdu. Hulasa **Mösyö Franklin Bouillon**'da bize karşı dost hissiyatı vardı Yanında **Kolonel Moujin** bulunuyordu. O da Fransa Hükümetinin bir temsilcisi idi. **Albay Moujin** de Türklerle çok kaynaşmış ve Türkleri iyi tanımış bir halde bulunuyordu. **Mösyö Franklin Bouillon** ile İzmir'e girdikten sonra tekrar buluştuk. Fransa'dan İzmir'e gelmişti. Mütareke ve sulh hazırlıkları için müttefiklerle bizim aramızda tavassut rolü oynadı. Sonra Mudanya Mütarekesi esnasında konferansa geldi. Konuşmaları takip ediyordu. Konferans görüşmeleri dışında zaman zaman bir iki kelime konuşacak fırsat buluyorduk. Bütün bu münasebetlerle iyi tanıştığımızı sanıyorum.

Atatürk, Franklin Bouillon'un kabiliyetleri, meziyetleri hakkında çok geniş ve çok olumlu intibalarla dolu idi. Onu çok kıymetli bir adam sayıyordu. Gerçekten **Franklin Bouillon** hepimiz üzerinde Fransa politikasında geniş görüşleri olan bir insan intibaını bırakmıştı.

Paris'te birkaç gün kaldıktan sonra Lozan'a döndüm. Fransızlar da dahil olmak üzere Avrupa diplomatlarının Türkleri tanımadıklarını ve kendimizi onlara tanıtmak lazım geldiğini öğrenmiş ve Fransız nazırları ile yaptığımız samimi konuşmalarımızdan bu intibaı edinmiş olarak Lozan'a dönmüş bulunuyordum.

Konferansın ayın yirmisinde açılacağını söylediler. Bugünlerde **Mösyö Poincaré** ve **Mösyö Musolini** de Lozan'a gelmişlerdi. **Poincaré** ile konferans başlamadan tekrar görüşmek fırsatını buldum. **Mösyö Poincaré** nazik, her türlü gösterişten uzak olan, gösteriş tarafı bulunmayan ciddi bir insandı. Karşısındaki üzerinde bu tesiri bırakıyordu. Bu görünüşüne rağmen, şayanı hayrettir ki, son derece sebatlı ve inatçı idi. Paris'te kendisi ile konuştuğumuz zaman, muhtelif meseleler hakkında fikrini söylemişti. Bu defa Lozan'da görüştüğümüzde, kendisini kapitülasyonlar meselesinde aynı şekilde ısrarlı ve inatçı buldum. Uzun müddet Almanlarla mücadele yapmış olan bu Fransız devlet adamının bir defa zihnine koyduğu ve politika olarak takip ettiği meselelerle ne kadar sebatla hiç yılmadan, hiç sapmadan çalışmış olduğunun canlı misalini daima hafızamda tutmuşumdur. Yani, insanda, iradesi çok kuvvetli, sebatı sarsılmaz bir kimse tesiri bırakıyordu. Ciddi idi, nazik idi. kavgası gürültüsü hiç yoktu. **Poincaré**'den bende kalan iz budur.

Konferansın başlamasından önceki günlerdeyiz. Bu arada bir fırsat bulup **Mösyö Musolini** ile de bir defa görüşmek istedim. Buluştuk. İtalya'nın noktainazarına teşhis koymak istiyordum. Onunla konuşurken sulhtan bahsettim. Sulh olacak mı, diye sordum. Olacak dedi. **Musolini** ile iktidarının büyük darbe başarılarının başında bulunduğu bir devirde konuşuyordum. Bu konuşmayı yaparken başlıca teşhis koymak istediğim; şayet İngilizler, sulhu bir çıkmaza götürürlerse ve İstanbul'da, Boğazlarda bir harp açarlarsa, kendilerinin bu harbe iştirak etmeye ne kadar hevesli

olduklarını tahmin edebilmekti. Hevesli olmadıkları intibaını aldım. **Poincaré'**ye söylediklerimi ona da söyledim. Tahliye edeceksiniz, dedim. Tabii tahliye edilecektir, cevabını verdi. İstanbul tahliye edilecektir, Boğazlar tahliye edilecektir, Gelibolu'da kimse kalmayacaktır, hiçbir komisyon tanımayız, şeklinde sözlerimi tamamladım. **Mösyö Musolini** bunların hepsine kesinlikle olumlu cevap veriyordu. Konuşmaları, tahliye ettikleri zaman tam tahliye edecekleri intibaını veriyordu. İngilizlerin İstanbul'da, Boğazlarda, herhangi bir yerde kalmasına, İtalya'nın muvafakat etmeyeceği intibaını teminat derecesinde söylemeye, anlatmaya çalışıyordu. Ama çok mağrurdu ve muhtelif meseleler üzerinde ciddi olarak ne fikrinden istifade etmeye, ne kendisi ile bir taahhüde girmeye istidat göstermiyordu. Çok gösterişli, çok çalımlı idi. İlk günden itibaren, Birinci Cihan Harbinde İtalya'ya iyi muamele edilmemiş, mütemadiyen fedakârlığa sevk olunmuş, yahut fedakârlık değil, umduklarını kendilerine vermek için müttefikler hiçbir gayret göstermemiş, hulasa eş muamelesi görmemiş bir memleketin, bir idarenin hıncını almak için ortaya atılmış bir kahraman edasını daima muhafaza etmiş ve prestij meselelerinde son derece hassasiyet göstermiştir.

Mösyö Musolini'ye adalardan söz açmak istedim. Adalar meselesi ne olacak, dedim. Kendi işgallerinde bulunan adalar için kesin olarak vaziyet aldı. Hallolmuş meseledir dedi ve halledilmiş bir meselenin hiçbir suretle tekrar konuşulması hatıra gelemez, tarzında müzakereye girmekten imtina etti. Ondan sonra istikbal için İtalya ile Türkiye arasında iyi münasebetlerle ilgili kısa cümleler halinde konuştuk ve ayrıldık.

Konferansı Fransızlar İdare Ediyor

Konferans 20 Kasımda toplanacak. Konferansın açılışı ile ilgili olarak bize tebliğ edilen programa göre, İsviçre Reisicumhuru bir açış konuşması yapacak. Fakat, bu konuşmaya Lozan Konferansı namına birisi belki cevap verecek, dediler. Duyar duymaz, kim cevap verecek, diye sordum. Heyetten birisi dediler. Bir cevap verilecekse, ben de behemahal söz alır bir konuşma yaparım, dedim. Kararım böyle.

Konferansın açılması hazırlıklarını müttefikler namına Fransızlar idare ediyor ve teması onlar kuruyorlardı. İsviçre Reisicumhurundan başka birisi konuşursa, benim de konuşacağımı söylememden biraz sonra, Fransızlar tekrar temas ettiler. Ve dediler ki, konferansı İsviçre Reisicumhuru açacak, başka hiç kimse konuşmayacak. Peki, hiç kimse konuşmayacaksa, benim de söyleyecek bir sözüm yok, ben de konuşmam, dedim. En son konuşma meselesi böyle kararlaştırılmıştı. Zannediyorum o gece veya ertesi günü tekrar kulağımıza bir söz geldi: Konferansı, kararlaştırıldığı gibi, programda yazılı olduğu gibi, ev sahibi durumunda olan İsviçre Reisicumhuru açacak ve İngiliz Hariciye Nazırı konferans namına Reisicumhura teşekkür ederek bir açış nutku söyleyecek. Onun üzerine, ben de Reisicumhura teşekkür ederim ve noktainazarımızı kısaca söylemek isterim, dedim. Benim bu konudaki hassasiyetimi, ısrarımı **Mösyö Poincaré'** ye duyurmuşlar. Benimle görüşmek istediğini haber verdiler.

Biz Lozan Palas'ta kalıyoruz. Fransızlar da oradalar. Bundan dolayı Fransızlarla görüşmemiz daha kolay oluyordu. İngilizler, aşağıda Uşi'de Şato adlı otelde kalıyorlardı. Bu, büyük bir oteldi.

Konferansın başlayacağı gün, konferans salonuna gideceğimizden bir iki saat evvel, **Mösyö Poincaré** ile bir salonda ayakta görüştük. Ne yapacaksın, diye sordu. Ben de konuşacağım, dedim. Niçin, ne lüzumu var, dedi. Ben ısrar ettim. Böyle şey olmaz, bir taraf konuşacak biz konuşmayacağız, buna razı değilim, biz burada eşitlik üzerinde duruyoruz, behemahal konuşacağım diye direndim. **Mösyö Poincaré** bunun üzerine, ne konuşacaksın dedi. Yazdığım cebimde hazır cevabını verdim. Görebilir miyim, diye sordu. Hayhay diyerek okuyacağım nutku çıkardım, **Mösyö Poincaré'** ye gösterdim. Baştan aşağıya dikkatle okudu. İtiraz etmeye başladı. Bana

diyordu ki: İşte daha başlarken şikâyet ediyorsunuz. Bunların hepsi arkada kaldı. Şimdi konferansa iyi bir hava ile gidelim. Bundan vazgeç.

Konferansa iyi bir hava ile gidelim. Bunu biz de istiyoruz. şüphe yok. Ama konferansa müsavi haklarla ve müsavi durumda başlayalım. Buraya biz böyle geldik. Bunları **Mösyö Poincaré**'ye anlattım. Aramızda bir hayli münakaşa oldu. Sonra benim nutuk üzerinde cümle cümle, satır satır, fikir beyan etmeye başladı. Bu serttir, bu ileridir, bu lüzumsuzdur, tarzında görüşlerini söyledi. Ben hiçbirisinden vazgeçmedim. Nihayet, şimdi neydi bilmiyorum, bir kelime bulduk, o kelimeyi değiştirmeye razı oldum. Başka bir kelime söyleyerek, onun yerine bunu koyarız dedim. Mutabık kaldık. Nutuk cebimde hazır. birisi konuşursa ben de konuşacağım. Bunları söyledim ve ayrıldık.

Konferans açıldı. Zannediyorum Mont Benon Gazinosunun salonuydu. İsviçre Reisicumhuru çıktı. Nazikâne bir tarzda hoş geldiniz dedi, sulh temennisinden, başarı dileklerinden bahsetti, sonra kürsüden ayrıldı. Hemen arkasından **Lord Curzon** çıktı. O da İngilizce bir nutuk söyledi. Yerine iner inmez ben, hemen kürsüye çıktım. Reis efendi, diye başlayan aşağıdaki nutkumu okudum:

«Dört seneden ziyadedir, Vilson esası ve imanı üzerine kurulmuş bir mütareke, Osmanlı İmparatorluğu'nun girişmiş olduğu muhasamatı, resmi surette tatil etmişti. Sulhun nimetlerinden daima mahrum kalan Türk milleti, o tarihten beri hak ve adalet istihsali için, yaptığı mükerrer sulh teşebbüslerinin kifayetsizliğini ve faidesizliğini idrak ederek, artık hiçbir kurtuluş ümidi kalmadığını anlayarak, varlığını korumaya ve maddi manevi kendi vasıtalarıyla istiklalini sağlamaya muvaffak oldu. Bu yolda birçok ıstıraplara katlandı. Hadsiz hesapsız fedakârlıklara rıza gösterdi.

Hür milletler, bu hale teveccühlü bir gözle şahit olmuşlardır. Her yaşta ve her mevkideki Türkler, kadın ve çocuk, bu müdafaa harbine iştirak ettiler. 1918 tarihinden sonra Türk milletinin maruz olduğu sonsuz hücumları ve ıstırapları, burada hatırlatmaktan kendimi men edemiyorum. Gerek bu hücumları ve ıstırapları, gerek hiçbir askeri mecburiyet olmaksızın, Türkiye topraklarının en zengin ve en mamur kısımlarında münhasıran mahvetmek ve yıkmak fikriyle muntazaman yapılmış tahribatı, hiçbir vechile mazur göstermek kabil değildir.

Hâlâ bu dakikada bile, bir milyondan ziyade masum Türkün, küçük Asya ovalarında ve yaylalarında, evsiz ve ekmeksiz, serseri gibi dolaştıklarını da hatırlatmak isterim. Türk milleti, bu insan takatı üstündeki fedakârlıklara katlanmak suretiyle, medeni insanlar arasında derin bir hayat kuvvetine malik milletlere has olan mevcudiyet ve istiklal hakkı ile, sulh ve sükûna çalışmak unsuru olmak üzere büyük bir mevki kazanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisinin kati gayesi, bu mevzii muhafaza ve tahkim etmekten ibarettir. Son senelerin hadiseleri beşeriyetin vicdanın-

da umumi sulh ve sukûnun devletler tarafından birbirlerinin haklarına ve hürriyetine saygı gösterilmedikçe gerçekleşemeyeceği hakikatini bir akide haline koyduğu cihetle, bu vakaların hatırası istikbal için bir sulh ve sükûn teminatı teşkil edeceğini ümit eylerim.

Tasavvuru kabil olan azami derecede hüsnüniyetle mütehassis olan Türk heyeti murahhasasının, sair heyeti murahhasalarda da aynı vechile bir hüsnüniyete tesadüf edeceği ve bu suretle konferans mesaisinin memnuniyet verici bir neticeye iktiran edeceği ümidini besliyorum.

Reis Efendi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti namına, İsviçre Cumhuriyetine, konferansımızın burada toplanmasını kabul etmek suretiyle, lütfen göstermiş olduğu misafirseverlikten dolayı teşekkür ederek sözlerime nihayet vereceğim. Tarihi şanlı, necip bir milletin kendi istiklaline ne kadar büyük bir kıymet atfettiğini inkâr edilemez surette gösteren bu memleketin, konferansa toplanma yeri olan intihap edilmesinden dolayı kendimi tebrike şayan görüyorum.»

«Venizelos da Konuşacaktı...»

Ben nutkumu okuyup bitirdikten sonra konferansta ortalık bir karıştı. Bazı delegeler etrafımı sardılar. Bir aralık **Mösyö Bompard** yanıma gelmişti. «Anlaşılıyor, çekeceğimiz var» dedi. **Venizelos** da konuşacaktı, güç halde tuttum, diye sözlerini tamamladı. Ben kendisine soraum: Niçin tuttunuz, dedim. Konuşacaktı, cevabını verdi. Ben de tekrar cevap verirdim, tarzında konuştum.

Mösyö Bompard sözleri arasında, yılbaşına kadar sulh yapacağız, diye beni temin etmeye çalışıyordu. Kendisine dedim ki, hatırınızda olsun, başka bir şey istediğimiz yok, yılbaşına kadar, hatta daha önce sulh yapalım. Böyle latifelerle konferans salonundan ayrıldık.

Açılış merasimi böylece bitmiş oluyordu. Konferans çalışmalarının Uşi'de Şato Otelinin salonunda yapılacağı kararlaştırılmıştı. Ertesi günü orada toplandık. Bize bir gün önce konferansın nasıl cereyan edeceğini gösteren bir dahili nizamname projesi dağıtmışlardı. İlk toplantı açılınca, bu nizamnamenin kabulü görüşüldü. Dahili nizamname ile konferansın ismini «Şark İşleri Konferansı» olarak tespit etmişlerdi. Ben buna itiraz ettim, ısrar ettim ve konferansın adında değişiklik yapıldı. Dahili nizamname fazla münakaşa edilmeden kabul edildi. Konferans işlerini tedvir etmek üzere bir kâtibi umumi seçildi. Kâtibi umumi olarak **Mösyö Massigli** adında bir Fransız teklif ediliyordu. Hep beraber muvafakat ettik. **Genel Sekreter Massigli** sonradan Ankara'ya büyükelçi olarak geldi. Lozan Konferansında Türkleri iyi tanımıştı. Yakın temasımız vardı. Ondan sonra temaslarımız, hatıralarımız, İkinci Cihan Harbi başında bilhassa Türkiye Bü-

yükelçisi olarak güç şartlar içinde, fakat olumlu bir halde geçmiştir. **Mösyö Massigli** konferansı çok iyi idare etti.

Konferansın ilk günü dahili nizamnamenin tespitinden ve genel sekreter seçiminden sonra konuşulacak dil, komisyonların tespiti gibi şekle ait hususlarla meşgul olundu. Konferansta Fransızca, İngilizce konuşulacak ve hangisi konuşulmuşsa öteki dile tercüme edilecek deniliyordu. Ben bir de Türkçe konuşulacak, dedim. Bu sözlerim üzerine şaşırmış bir halde biraz durdular. **Lord Curzon,** hepimiz Fransızca biliyoruz diye beni cevaplandırdı. Buna rağmen, icap ederse Türkçe konuşacağım dedim ve ihtirazi bir kayıtta bulundum. Bu mesele de halolduktan sonra komisyon teşkiline geçildi. Üç tane büyük komisyon kuruluyordu. Bunların her birine de müttefiklerden biri başkanlık edecekti.

Askerlik ve hudutlar komisyonuna İngiliz, mali ve iktisadi komisyona Fransız, ekalliyetler ve diğer hukuki meseleler komisyonuna da İtalyan başkanlık edecekti. Ve her komisyonun tali komisyonları bulunacak ve bunlar kendilerine havale edilen vazifeleri yapacaklardı.

Riyaset meselesi görüşülürken, ben de riyasetlerden birine hakkımız olduğunu söyledim. Biz davetçi devletler olarak sorumluyuz, o sıfatla bunu yapıyoruz, komisyonların başkanlıklarını ifa etmek mecburiyetindeyiz, dediler. Ben tekrar söz alarak, bizim de davetçi devlet sayılmamız gerektiğini, temaslarımızın ilk gününden itibaren bir konferansa gidelim diye müracaatta bulunduğumuzu, notalar verdiğimizi naklettim. Bunun münakaşası böylece devam etti. Neticede ihtirazi kaydımı geri almadan meseleyi geçtik. Şimdi artık konferans çalışmalarına başlayacak bir vaziyet hasıl olmuş bulunuyordu.

Müşavirlerim var, benimle Lozan'a gelmiş gazeteciler var. İstanbul gazetecilerinin hemen hepsi Lozan'da. Osmanlı Devleti ricali ve onun yetiştirdiği devlet adamları, Büyük Millet Meclisi mensupları karışık bir halde çok geniş bir müşavir heyeti ile beraber bulunuyorum. Daha önce de söylediğim gibi, Lozan Palas isimli otelde kalıyoruz.

Müttefikler konferans yeri olarak daha evvel aralarında Venedik veya Paris'i düşünmüşler. Böyle görüşülmüş. Sonra tarafsız bir memleket olarak İsviçre'de toplanmayı uygun bulmuşlar, bize böyle teklif edildi. Biz de konferans yeri üzerinde hiçbir münakaşaya girmeden iyi karşıladık. Gerçi İsviçre muhitinin bize müsait olmadığı çok söylenmişti. Fakat ilk andan itibaren çok kısa bir zamanda İsviçre muhiti ile samimi olarak karşılıklı saygı duygusu ile anlaşmış ve emniyet içinde çalışır bir vaziyete erişmiş bulunuyorduk.

Trakya Hudutları Meselesi

Törenler bittikten, usul ve şekil meseleleri tespit edildikten sonra, Lozan Konferansı Uşi Şatosunda, 22 Kasımda çalışmaya başladı. Hudutlara, askerliğe ve Boğazlara ait işlere bakacak birinci komisyon, **Lord Curzon**'un başkanlığında toplandı. **Lord Curzon,** toplantıyı açarak Trakya hudutlarının konuşulacağını söyledi.

Trakya hudutları meselesinin en acele ve en önemli kısmı Mudanya Mütarekesine girerken ve mütareke esnasında hallolunmuştu. Mütarekeden sonra Şarki Trakya boşaltılmış ve Türk idaresi Şarki Trakya'da yerleşmişti. Yine Mudanya Mütarekesinin neticesi olarak, Boğazlarda tespit olunan bir mıntıka, sulh konferansı devam ettiği müddetçe tarafsız mıntıka olarak kalacaktı.

Trakya hudutları meselesinde ilk sözü ben aldım. Trakya hududu olarak 1913 hududunu ve Garbi Trakya için plebisit istedim. Yani Balkan Harbinden sonra Bulgarlarla yaptığımız muahede ile tespit olunan hududu istedim. Bu muahedeye göre Edirne, Dimetoka'ya kadar bütün hinterlandı ile bizde kalıyordu. Böylece Meriç'in öbür sahilinde küçük bir toprak parçası Türkiye'ye ait oluyordu. Şimdi ben Trakya için de plebisit yapılmasını ileri sürdüm. Halkın oyuna müracaat olunacak ve ona göre nereye iltihak etmek istediklerini halk tayin edecek. Misakı Milli hükmü de bu idi. Şarki Trakya'nın ve Trakya sınırlarının emniyeti için Garbi Trakya'da intizam ve sükûnun hüküm sürmesi zaruretini ileri sürüyordum.

Müttefik devletlerin mütareke görüşmeleri için bize gönderdikleri 23 Eylül 1922 tarihli notalarında ve Mudanya görüşmelerinde, Edirne şehrinin bize bırakılacağı ve Edirne şehri derken Meriç'in öbür yakasındaki Karaağaç'ın birlikte kastedildiği taahhüt edilmişti. Demek ki Trakya hududu meselesinde ben fazla bir şey istemiş değilim. Konuşurken Meriç'in karşı sahilindeki ve Şarki Trakya'daki halkın büyük çoğunluğunun Türk olduğunu da belirtmiştim. Sözlerim bittiği zaman, **Lord Curzon** bana Meriç'in garbında büyük kısmı Türklerle meskûn dediğim yerlerle nereleri kastettiğimi sordu. Ben kesin cevap vermedim, mütehassıslarla görüştükten sonra söyleyeceğim, dedim.

Lord Curzon, benden sonra **Mösyö Venizelos**'a söz verdi. **Mösyö Venizelos** Birinci Dünya Harbinden başlayarak bir sürü macerayı hikâye et-

tikten sonra, sözlerini bitirirken Balkan Harpleri sonuna kadar Trakya'da Türk halkının ekseriyette bulunmadığını ifade etti. **Venizelos** uzun konuşmuştu ve Yunanistan'ın müttefiklere yaptığı bunca hizmetten sonra harbin mesuliyetini yüklenemeyeceğini, hiçbir fedakârlığa katlanamayacağını izah etmek istiyordu.

Trakya hudutları meselesinde müzakere sert bir şekilde devam ediyordu. Karşımızda müttefikler var, Yunanistan var, diğer Balkan devletleri var. Yugoslavya ve Romanya murahhasları, dikkat ediyorum bir blok halinde müttefiklerin yanında yer almışlar. Biz Lozan Konferansına girerken şu kanaatte idik ki, başlıca güçlüğümüz İngilizlerden geliyordu, onlardan gelecekti. Fransızlarla daha evvel Ankara İtilafnamesi ile hudut anlaşması yapmıştık. Münasebetlerimiz yumuşamıştı. Bu münasebetlerin konferans esnasında daha da iyileşeceği kanaatindeyiz. Bütün güçlüğü yalnız İngilizlerden bekliyoruz. Mudanya Mütarekesi esnasında İngilizlerle aramızda çok ciddi bir mücadele geçmişti. Evvelce de izah ettiğim gibi, İngiliz Başvekili **Loyd George,** Çanakkale'ye ve Boğazlar mıntıkasına ordularımızı sevk ettiğimiz ve İngiliz kıtaatı ile temasa geldiğimiz günlerde büyük bir buhran yaratarak, bunu müttefiklerle beraber karşılamak için elinden geleni yapmış, nihayet, muvaffak olamamıştı. Ondan sonra gelen İngiliz Hükümeti, Lozan Konferansı başladığı zaman müttefikleri bizim karşımızda yekvücut olarak, bir bütün olarak göstermek için mütemadiyen gayret sarf ediyordu. Biz bunu seziyor ve tahmin ediyorduk. Fakat tatbikatta, her gün biraz daha görüldü ki, İngilizlerin çalışması ile müttefikler arasında beraberlik sağlanması, tahminimizden de çok daha kuvvetli ve ileri bir derecede temin olunmuştur.

Venizelos Bizi Zayıf Yerimizden Yakalamıştı

Trakya hudutları görüşülürken **Venizelos**'un yaptığı konuşmaya mukabelede bulunarak laf oyunları ile meselelerin çözülemeyeceğini anlatmak istiyordum. Komisyonun ikinci toplantısında söz aldım ve şunları söyledim:

«**Mösyö Venizelos** beyanatına Türkiye ve Yunanistan'ı Dünya Harbine sokan hallerin tetkiki ile başladı. Türk heyeti Osmanlı İmparatorluğu'nu bu harbe sürükleyen amillerin komisyon huzurunda tetkik edilmek istenilmesini münasebetsiz sayar. Bu hususta sarih bir fikir edinebilmek için Dünya Harbini yaratan anlaşmazlıklardan evvelki otuz senenin siyasi hadiselerini gözden geçirmek ve itina ile tahlil eylemek lazımdır. Türk heyeti, böyle bir tetkikin ameli hiçbir faydası olmayacağını ve hatta hiç değilse lüzumsuz bir münakaşa çıkararak, sulhun yeniden tesisini hedef güden müzakerelerin cereyanına zararlı olacağı fikrindedir. Esasen Türkiye,

Dünya Harbinde Yunanistan ile muharebe etmek mevkiinde bulunmamıştır.

İki memleket arasında muharebe, 1919 Mayısında, İzmir'e Yunan askeri çıkarılması ile başlar. Bu tarih herkesin bildiği gibi, yeni bir safhanın başlangıcıdır. Harekâtın bu safhasında, Türkiye'ye asla tecavüz fikri isnat olunamaz. Bilakis, katiyen haklı olmayan bir istila teşebbüsü karşısında Türkiye, milli mirasını müdafaa etmek için insanlık üstünde fedakârlıklara katlanmıştır. İşte Anadolu'yu kana boyayan bu muharebede, iki tarafın, ahlaki bakıştan karşılıklı vaziyetinin hakikati budur. Türkiye ile Yunanistan arasında savaşın son dört senesi içinde müttefik devletlerin yaptıkları müteaddit sulh ve tavassut teşebbüslerine rıza göstermeyen de daima Yunanistan olmuştur.

1921 baharında Londra Konferansında Türkiye, Trakya ile İzmir ve civarı için halkın reyine müracaatı kabul etti. Yunanistan muvafakat etmedi. İşi sulhan düzeltmek için, Yunanistan da Türkiye kadar iyi niyet göstermiş olsaydı, muharebe o tarihte nihayete erebilirdi.

Londra Konferansının sonunda, müttefik devletler taraflara teklifler verdiler. Heyetler bunları hükümetlerine arz edecekti. Türk heyeti daha Ankara'ya varmadan, Yunanlılar İkinci İnönü Muharebesi ile neticelenen 23 Mart taarruzuna başladılar. Görülüyor ki, konferansın sulh tekliflerine top ateşi ile cevap veren Yunanistan'dır.

Biraz daha sonra, Haziran 1921'de müttefik devletler iki tarafa tavassut teklifinde bulundular. Ankara'yı zaptetmek için yeni bir taarruz teşebbüsüne karar vermiş olan Yunanistan, bu teklifi kibir ile reddetti.

Türkiye'ye gelince, o, meşru milli istekleri tatmin edilince silahı bırakmaya hazır olduğunu söylemekten geri kalmamıştır. Bu hususta müteaddit sulh teşebbüslerinde bulundu ki, müttefik devletlerce ve bütün âlemce bilinmektedir.»

Komisyon önünde ilk defa isteklerimizi söylerken, benim Garbi Trakya'da plebisit yapılmasını istememden **Mösyö Venizelos** çok endişe etmiş olacak ki, konuşmasında bu mesele üzerinde durmuş, Garbi Trakya halkının ekseriyetle Rum olduğunu iddia etmişti. Kendisine cevap verirken Garbi Trakya hakkında şöyle dedim:

«**Mösyö Venizelos**, Garbi Trakya hakkında herhangi bir münakaşayı ortadan kaldırmak istemiştir. Halbuki Neuilly Muahedesine göre, idaresi muvakkaten müttefiklere tevdi edilen Trakya'nın mukadderatı bir hal yolu beklemektedir ve mesele açıktır. Türk heyeti Garbi Trakya'nın Türkiye'ye geri verilmesini istememektedir. Bunu bir kere daha teyit eder. Fakat Türk heyeti, büyük bir çokluğu Türk olan buralar ahalisini, mukadderatı hal bekleyen bir kıtada oturan insanlara büyük devletlerin sulh programında yazılı olduğu gibi kendi mukadderatını kendi tayin etmek hakkının tanınmasında ısrar eder. Esasen Garbi Trakya'da halkın ekseriyetinin Rum olduğunu ileri süren Yunan heyeti için, halkın reyine müracaat meselesi

hiçbir suretle endişe verici olmamalıdır. Hakikaten dedikleri gibi ise, plebisit yapılması, Garbi Trakya'nın Yunanistan Hükümetine geçmesini temin ve teyit eder.»

Mösyö Venizelos'un bütün iddialarını cevaplandırdım. Haksız olduğunu ortaya koydum. İstatistikler verdim, en selahiyetli tarihçileri şahit gösterdim. Fakat bir noktada **Venizelos**, bizi zayıf yerimizden yakalamıştı. Şimdi bunu anlatacağım.

Balkan Harbinde, Trakya Hükümeti Kurmuştuk

Trakya hudutları meselesinde zayıf yerimiz, yalnız Balkan Harbinde Garbi Trakya'yı Bulgarlara terk etmiş olmamız değil, Cihan Harbi esnasında Bulgarlarla bir muahede yapıp Edirne'nin Dimetoka'ya kadar olan hinterlandını Bulgarlara vermemiz teşkil ediyordu. Bunu bize karşı koz olarak kullanıyorlardı. **Venizelos**, Garbi Trakya'yı biz sizden almadık, Bulgarlardan aldık diyordu. Yunanlılarla bu meselede çetin çatıştığımız ilk günlerde, ben de Bulgarların Garbi Trakya'da mahreç talebini desteklemiştim. Müzakerelerin nasıl çetin cereyan ettiğini izah edebilmek için Garbi Trakya meselesinin evveliyetini hatırlamak lazım.

Bulgar sınırı meselesi, yani Bulgarların mahreç talebi ile Garbi Trakya'yı kendilerine almak meselesi, bizim son asır siyasi tarihimizin hakikaten muğlak, anlaşılması güç bir safhasıdır. Bulgarlarda Garbi Trakya daimi bir mesele olarak kalmıştır.

Balkan Harbi esnasında Bulgarlar, Garbi Trakya'ya girdiler. Balkan Harbinin ikinci safhasında zorla çıkarıldılar. Bunun üzerine biz Edirne'ye doğru ileri hareket ederken, Garbi Trakya'yı da milli kuvvetlerimizle işgal etmiş ve müstakil bir Trakya Hükümeti vücuda getirmiştik. Balkan sulhu yapılırken, ilk facia başladı. İttihat ve Terakki Hükümeti ile o zamanki Bulgar Hükümeti arasında bir gizli anlaşma yapılmış. O zaman Balkan devletleri arasında, bilhassa Yunanlılar, bize karşı en kesin düşman görünüyorlardı. Girit meselesi henüz yeni idi. Adalar meselesi vardı. Yunanlılarla üst üste muharebeler olmuştu. Vaziyet çok gergin ve çetin görünüyordu. Bu sebeplerle İttihat ve Terakki, Bulgarlarla anlaşmaya karar vermiş. Bu anlaşma gereğince bizim Garbi Trakya'daki milli kuvvetlerimiz çekildiler ve Bulgarlar Garbi Trakya'yı işgal etti. Anlaşmaya göre, Garbi Trakya'da yalnız Dimetoka ve etrafı bizde kalıyordu. Ben o zaman Balkan sulhu yapılırken sulh komisyonunda mütehassıs askeri yardımcı olarak çalıştım. Mütehassıs askeri murahhas İstanbul muhafızı, sonra **Büyük Cemal Paşa** diye anılan **Cemal Bey** idi. Ben de onun yardımcısı idim. Bir Bulgar binbaşısı ile Bulgar hududunu kararlaştırıyorduk. Fakat Garbi Trakya hakkındaki anlaşmayı bilmiyordum.

Bulgarların Garbi Trakya'ya girmeleri bu suretle Balkan Harbi sulhundan sonra başladı. Kısa bir süre sonra dünya harbi patladı. Biz bilindiği üzere merkezi devletlerle harbe girdik. Bulgarların bizim tarafımızda harbe iştiraki için yapılan pazarlıkta Bulgar hududu meselesi tekrar ortaya çıktı ve Edirne'nin batısındaki Garbi Trakya topraklarımız Bulgarlarla yapılan pazarlığın temeli oldu. Neticede Dimetoka'yı ve Edirne'nin hinterlandını Bulgarlara bırakarak aramızda Meriç boyundan geçen bir hudut çizilmesini kararlaştırdık.

Ben o zaman Genelkurmayda Harekât Şubesi Müdürü idim. Bulgarlarla yapılan yeni hudut anlaşmasını bana bir emrivaki olarak gösterdiler. Çok müteessir olmuştum. Teessürümü **Enver Paşaya** da söyledim. **Enver Paşa** bana bir gün Alman Generali **von Falkenhayn'dan** alınan bir telgrafı gösterdi. Herhalde Bulgarları bizim tarafımıza çekebilmek için fedekârlığa sevk edilmemizden şikâyette bulunulmuş, hükümetçe bir ıstırap ifade edilmiş olacak ki, **Falkenhayn, Enver Paşaya** telgraf çekiyor, merak etmeyin dünyanın istikbalde ne şekilde olacağını muzaffer olanlar tayin edeceklerdir, diyordu. **Enver Paşa** teselli etmek için bana bu telgrafı göstermişti. **Falkenhayn** yazdığı telgrafla, eğer harbi bizim taraf kazanırsa, Bulgarlara verilmiş olanların tekrar alınacağı ümidinin muhafaza edildiğini söylemek istiyordu. Halbuki bu gibi işlerde Bulgarlar çok daha dikkatli ve hassastırlar. Zaferden sonra da aldıklarını vermeyeceklerdi.

Şimdi Lozan'da Trakya hududu görüşülürken, bütün bu muameleler bizim karşımıza çıkarılmıştır. Biz Garbi Trakya'da kamuoyuna müracaat edilmesini isterken, bu isteğimizi Misakı Millideki şarta bağlıyorduk. Yunanlılar da karşımıza çıkıp Garbi Trakya'yı biz sizden almadık, Bulgarları yendik, Bulgarlardan aldık, diyorlardı. Müttefikler de aynı surette karşımıza dikiliyorlardı. Hulasa eski hükümetlerin hatalarının cezasını çekiyorduk. Müttefiklerin Trakya hududu olarak bize teklifi Meriç nehri idi. Karaağaç'ı vermek istemiyorlardı. Hudut boyunca Karadeniz'den, Akdeniz'e kadar iki tarafta tarafsız ve silahsız bir geniş bölge teklif ediyorlardı. Bu bölgeleri mütehassıslardan kurulu tali komisyon kararlaştıracaktı.

Münakaşalar çok sert oldu. Garbi Trakya üzerindeki iddiamızı ilk önce Balkan devletlerine tahlil ettirdiler. Yunanistan şikâyet etti. Evvelce de söylediğim gibi Yunanistan'ın şikâyetlerine kolay cevap veriyorduk. Yugoslavya talebimize karşı kuvvetli olarak vaziyet aldı. Türklerin Meriç garbına ve Garbi Trakya'ya geçmelerinin kendilerince bir tehlike işareti olacağını açıkça ifade etmeye çalışıyordu. Ondan sonra müttefiklerin her biri, Fransızlar, İtalyanlar, Japonlar, hepsi bizim taleplerimize karşı çıktılar. Sonunda **Lord Curzon,** bizim Meriç garbında arazi isteklerimize bütün Balkanların müttefiken karşı koymalarındaki ehemmiyeti ve vehameti belirtmek için bütün talakatını sarf ettl.

Hulasa Garbi Trakya meselesinde eski Türk hükümetleri yanlış bir politika tutmuşlardı. Biz Milli Mücadelenin zaferinden sonra Lozan'da kamuoyuna müracaat ile bir çıkış yolu bulmaya çok çalıştık. Fakat siyasi ve askeri güçlükler böyle bir dileği neticelendirmeye imkân vermemiştir.

Meriç Hududu ve Garbi Trakya Meselesi Hitam Buldu

Bulgar Başvekili **Stamboliyski** Bulgaristan'ın Garbi Trakya'da mahreç isteğini, benim bu mevzuda ileri sürdüğüm mütalaadan da cesaret alarak komisyonda ifade etti. Dedeağaç Bulgar toprağı olmalıdır, diye ısrar etmeye başladı. Ben kendisine hak verir bir vaziyet aldım. **Venizelos** iyiden iyiye sinirlendi. Şu sözlerini hatırlarım: Türklere mağlup olduk. Onlara Şarki Trakya'yı veriyoruz. Garbi Trakya üzerindeki taleplerini de dinliyoruz. Anlamıyorum, Bulgarlara ne oluyor? Bulgarlar neden bizden toprak isterler? Bulgaristan'a da mağlup olmadık ya!

Meriç hududu ve Garbi Trakya meselesi çetin münakaşalardan sonra bu şekilde hitam buldu. Trakya hudutları meselesini Lozan Konferansının bu birinci döneminde bir daha görüşmedik. Meseleyi ancak konferansın sonunda ve en nihayette neticeye varma sebebiyle görüşüp karara bağlamak lazım gelecektir.

Hudutlar ile ilgili olarak bu esas şartlar müzakere edildikten sonra, emniyet tedbirlerini, tarafsızlığa tabi tutulacak mıntıkaları tespit için mevzuun tali komisyona havalesini, mütehassısların çalışmasını teklif ettim. Teklifim kabul edildi ve komisyon diğer meselelere geçti. Bu suretle birinci komisyon askerlik ve toprak meselelerinden dolayı Boğazlar meselesine temas etmiş oluyordu.

Boğazlar Meselesinin Görüşülmesi

Boğazlar meselesine temas, aralık ayının ilk haftasında oldu. O zamana kadar Rus heyeti de Lozan'a gelmiş ve konferansa iştirak etmişti. Bizim konferans davetine ilk cevabımızda Rusya, Gürcistan ve Ukrayna'nın da çağrılmasını şart koşmuştuk. Bizim bu teşebbüsümüz de inzimam edince, zaten meselenin tabiatı icabı olarak müttefikler, Rusları da Boğazlar meselesinin görüşülmesi için konferansa davet etmişler.

Aralık ayının ilk haftasında Boğazlar meselesini görüşmek üzere komisyon toplandı. Boğazlar Konferansı toplandığı zaman, konferans açılır açılmaz **Lord Curzon,** Türklerin noktainazarını öğrenmek istediklerini söyleyerek bana söz verdi.

Bizim Boğazlar meselesinde noktainazarımız, gerek Misakı Millide ve gerekse o zamana kadarki bütün uluslararası konuşmalarda belirttiğimiz

üzere, ticaret gemilerine gece gündüz her zaman geçiş için Boğazların serbestliğini tanımak ve her türlü kolaylığı göstermek merkezinde idi. İlk sözüm bu hususları, bu arzumuzu ve taahhüdümüzü teyit etmekten ibaret oldu. Bunun dışında hükümranlık haklarımız üzerinde durdum. Boğazlar mıntıkası memleketimizin en önemli kısımlarını kapladığı için, buralarda askeri ve siyasi emniyetin bizim için hayati bir önemi olduğunu belirterek, bu emniyeti sağlayacak tedbirlerin hiçbir zaaf taşımadan tam olmasını umumi prensip halinde ifade ettim.

Lord Curzon, her meselenin konuşulmasına başlanacağı zaman evvela Türklerin noktainazarını öğrenelim, diyor ve beni önceden konuşturmak istiyordu. Ben umumiyetle nazik meselelerde mütehassıslara bir danışacağım, sonra konuşacağım diyordum. Bu defa, Boğazlar meselesindeki görüşümüzü prensip olarak belirttim. Esasen biz Misakı Milli ile görüşümüzü dört sene evvel bütün dünyaya ilan etmiştik. Misakı Millide Boğazlar hakkında diyorduk ki:

«Türkiye'nin payitahtı ve hilafetin makkarı olan İstanbul ve Marmara Denizi'nin emniyeti her türlü tecavüzden masun bulunmalıdır. Bu esas bir defa kabul edildikten sonra Türk milleti, bir taraftan Türkiye Hükümeti ve diğer taraftan alakadar devletler arasında Boğazların dünya ticaretine ve beynelmilel münakalelere açılmasını temin hususunda müştereken alınacak her türlü kararları kabule hazırdır. Bu prensip Türkiye'nin umumi noktainazarıdır.»

Lord Curzon Boğazlar meselesinde yaptığım konuşmayı yeterli bulmadı. Bana tekrar söz vermek istedi Soruyordu, Boğazlar mıntıkasının askerlikten tecrit edilerek Milletler Cemiyeti kontrolü altına konulmasına ait müttefik devletlerin tasavvurları hakkında ne düşünüyorum? Benden bunu öğrenmek istiyordu. Ve nazikâne tehditkâr ifadelerle beni daha çok konuşmaya zorluyordu. Fakat ben mukavemet ettim, şimdilik başka söyleyecek bir sözüm olmadığını, ileride lüzum hasıl oldukça her zaman konuşacağımı ifade ettim. Bu mealde konuştum.

Lord Curzon bununla iktifa etmedi. Boğazlar meselesi böyle umumi sözlerle bırakılamaz, Türklerin noktainazarını mutlaka öğrenmemiz lazımdır, diyordu. Bana hitaben, sizi dinleyelim diye ısrar etti. Boğazlardan geçiş müttefikler için bir mesele ise noktainazarları nedir, biz bunu öğrenelim tarzında mukabil ısrarda bulundum. Evvela siz söyleyeceksiniz, sonra biz söyleyeceğiz gibi uzun münakaşalardan sonra, Rus Başmurahhası **Çiçerin** söz aldı.

Çiçerin, Boğazlar meselesinde müttefiklerin niçin konuşmadıkları üzerinde durarak, kendilerini hakem vaziyetine koyduklarını belirttikten sonra, Boğazlar meselesinin Rusya için hayati bir ehemmiyet taşıdığını, büyük bir cerbeze ile, çok tesirli bir surette ve **Lord Curzon'un** sinirlerine adamakıllı dokunarak konuşmaya başladı.

Çiçerin'in Yardımları

Çiçerin'in söyledikleri, esas itibariyle Boğazların harp gemilerine ve uçaklarına kapalı olması prensibine dayanıyordu. Yani Ruslar Boğazlar için Türkleri mutavassıt bir duvar sayıyorlardı. Onlara göre Karadeniz devletlerinin emniyeti için Boğazlar hayati önem taşıyordu. **Çiçerin** bu su yollarında, geçiş mıntıklarında Türklerin emniyetinin kendi emniyetleri ile beraber olduğunu belirtiyordu. Boğazlar, Türklerden başka her devlete kapalı olmalıydı. **Çiçerin** ile **Lord Curzon** arasında ciddi bir münakaşa geçtikten sonra, **Lord Curzon** Karadeniz devletlerini dinleyelim diyerek, sırayla onlara söz verdi. Romenleri konuşturdu, Bulgarları konuşturdu.

Romanya murahhası, kendi emniyetlerinin, Rusya'ya karşı emniyetlerinin Boğazlarla beynelmilel bir rejimin kurulmasına bağlı olduğunu ifade etti; o kadar ileri gitti ki, Ege Denizi'nden Karadeniz'e kadar bütün Türk sahillerinin askerlikten tecrit edilmesi lüzumunu söyledi. **Stamboliyski** adına bir tercüman, harp halinde de sulh halinde de Boğazların yalnız ticaret gemilerine açık olmasını söyleyerek Bulgar görüşünü ifade etti.

Herkes söyleyeceğini söyledikten sonra, **Lord Curzon**, tekrar **İsmet Paşa** noktainazarını söylesin, diye beni konuşturmak için ısrar ediyordu. Cevap olarak dedim ki, hatiplerin hepsini dinledik, bunların içinde Rusların noktainazarı bizim ihtiyaçlarımıza ve noktainazarımıza en yakın olanıdır, fakat kendi tekliflerimizi daha geniş bir şekilde söyleyebilmek için önce müttefiklerin Boğazlar meselesinde ne düşündüklerini bilmek isteriz. Yani konuşmamakta ısrar ettim.

Çiçerin tekrar söz aldı ve **Lord Curzon**'u tahrik edecek şekilde tekrar konuştu. **Çiçerin** müsavi şartlarla, müsavi haklara sahip devletler olarak müzakere edilmesi hususuna temas ettikten sonra, müttefiklerin niçin konuşmadıklarını, İngilizlerin, İtalyanların, Fransızların Boğazlar meselesinde neden sustuklarını sordu. O kadar sert ve tahrikkâr konuşmuştu ki, **Lord Curzon** sinirlenerek celseyi tatil etti. Bu arada noktainazarlarını ertesi gün bildireceklerini söyledi.

Müttefikler, Boğazlar meselesinde bizden ve Ruslardan farklı bir rejim düşünüyorlardı. Sulh zamanında Boğazlardan gece gündüz harp gemileri için tam bir serbesti istiyorlar. Ayrıca mühim olarak, Boğazların tahkimattan ve her türlü askeri müdafaa tertiplerinden mahrum olmasını şart

koşuyorlar. Her devlet için, Boğazlardan, Karadeniz'de bulunan en kuvvetli donanma kadar bir donanmayı Karadeniz'e geçirmek selahiyetinin tanınmasını istiyorlar. Boğazlardan geçişin ve askerlikten tecrit edilmiş mıntıkaların kontrolünün sağlanması için, Türklerin de katılacağı uluslararası bir komisyonun Boğazlar bölgesini kontrol altında bulundurmasını, düşündükleri rejimin teminatı olarak ileri sürüyorlardı.

Lord Curzon, İngiliz görüşünü bu suretle anlattıktan sonra, Fransızlara söz verdi. Fransızlar da **Lord Curzon'un** tekliflerini teyit ettiler. Arkasından İtalyanlar aynı noktainazarı söylediler. Bu suretle hepsi, Balkan devletleri ve müttefik devletler, Boğazlar rejiminde söz birliği etmiş gibi taleplerini ortaya koymuş oluyorlardı.

Bu konuşmalar cereyan ederken, **Çiçerin** ileri sürülen görüşe karşı çıktı. Müttefiklerin talebini kendileri için, Türkler için büyük bir tehlike olarak vasıflandırdı. Çarlık zamanında Boğazlar için ne düşünülüyorsa, şimdi müttefiklerin aynı üslupta ve aynı zeminde talepler ileri sürdüklerini söyledi. **Çiçerin,** bugün geçmiş muahedelerin hepsini feshetmiş olan bir Sovyet Rusya bulunduğunu, Sovyet Rusya'nın Boğazlarda ve başka hiçbir memlekette hiçbir tecavüz planı ve emeli olmadığını, aşikâr, kesin ifadelerle söylüyor ve İngilizlerin, diğer devletlerin muhtelif ülkelerin hululerinden şikâyet ederken, şimdi bütün dünyanın İngiliz hululünden şikâyetçi olduğunu belirtiyordu.

Lord Curzon, Çiçerin'in bu ithamlarının her birine ayrı ayrı cevap vermeye çalışıyordu. Nihayet kendi noktainazarlarını bildirdikten sonra, Türklerin noktainazarlarını daha açık söylemelerini istedi. Ben, cevap vereceğiz, dedim. Ne vakit, öğleden sonra cevap verirsiniz, diye ısrar etti. Hayır, öğleden sonra olmaz, dedim. Çalışacağım, tetkik edeceğim, mütehassıslara danışacağım, yetiştirirsem yarın cevap veririm, olmazsa bir gün daha sonra konuşurum diyerek kesip attım. Yarın veya bir gün sonra konuşacağımı kararlaştırdık.

Bütün bu müzakereler esnasında **Çiçerin,** İngilizlerin tazyikine karşı bize yardımcı oluyordu. Artık bizim Boğazlar için kesin bir karar vermemiz zamanı gelmiş bulunuyordu. Konferanstan ayrıldık.

Sulhun Esas Şartlarından Biri

Boğazlar meselesinde bir anlaşmaya varmanın sulha varmak için esas şartlardan biri olduğuna inanıyordum. Böyle bir teşhis koymuştum. Behemahal sulha ulaşmak, Boğazlar meselesini sulhu tehdit etmeyecek bir neticeye bağlamak için çalışıyordum. Bunu politika olarak takip ediyordum. Konferansta takip ettiğimiz siyaseti daha iyi anlatmak maksadıyla açıklama yapayım.

Lord Curzon, sulh muahedesinin aktinde birinci derecede rol oynamış olan İngiliz diplomatıdır. Aslında mütareke devrinde bizimle mücadele eden itilaf devletlerinin sevk ve idaresi başlıca İngilizlerin elinde bulunuyordu. Yunanlıların İzmir'e çıkarılmasından Yunan seferinin nihayetine kadar askeri hareketler ve dahili hareketler bir İngiliz hareketi olarak yürümüştür. Bütün bu dönemde gerek İstanbul Hükümeti üzerinde olan tesirleri ve doğrudan doğruya Sarayla olan münasebetleri, gerekse Yunan seferinin devamınca askeri hareketlerle alakaları bakımından diyebiliriz ki, Türklerle uğraşan başlıca kuvvet, başlıca devlet İngilizler olmuştur. Yunanlıların harbi kesin olarak kaybetmesinden sonra çıkan ihtilaflarda da bizimle mücadele eden başlıca büyük kuvvetin İngilizler olduğunu gördük.

Karşımızda bulunan İngiltere Devleti içinde **Lord Curzon**, muharebenin son devrinde özel bir politikayı temsil eder oimuştu. **Loyd George** Yunan harbi kaybolduktan sonra da Türklerle olan mücadeleyi tekrar harp istikametine yöneltmeyi ciddi olarak aramış ve tecrübe etmiştir. Fakat bir taraftan Türklerin Yunanlılara karşı kazandıkları zaferin kesin mahiyeti, bir taraftan da Türkleri arzularına rağmetmek için mutlaka harbi göze almak lazımdır kanaati, **Loyd George'un** politikasını çıkmaza sürüklemiştir. Dört sene süren umumi harpten sonra, dört sene de Türklerle uğraşıp şimdi ucu bucağı belli olmayan yeni bir sefere girmek için müttefik devletlerde heves yoktu. Fransızlarda yoktu, İtalyanlarda yoktu, İngiliz dominyonları İngiliz umumi efkârı isteksizdi. **Lord Curzon** işte bu vaziyet karşısında, harbe girmeden bir sulh yapmak mümkündür, davasını takip etmiş ve **Loyd George** bu yüzden iktidarı kaybetmişti.

Yeni hükümette **Lord Curzon** bu iddianın takipçisi olarak Dışişleri Bakanı olmuş ve Türklerin karşısında vaziyet almıştı. Bu değişiklikle beraber İngilizler bütün özel temaslarında. **General Harrington'dan** kurmay subaylarına kadar bizimle temasa gelen her memuruna ciddi olarak sulh istediklerini ve sulh yapmak için hazır olduklarını telkin etmişlerdir. Bunların hepsi bu kanaatte idiler. İngilizlerin sulh arzusunu kuvvetlendiren başlıca etkenlerden birisi, **Atatürk'ün** büyük zaferden sonra Mudanya Mütarekesini kabul ederek sulh oluncaya kadar Boğazlarda geçici bir emniyet hattının tespitine razı olması idi. **Atatürk'ün** bir askeri zaferi kendi ölçüsünde değerlendirip, mücadeleyi bir sulh ile neticelendirmenin asıl muvaffakıyet olacağı kanaatinde bulunduğu her halinden belli oluyordu. Türklerin **Atatürk'te** temsil edilen bu hali, İngiltere'de sulh taraftarlarını kuvvetlendiren ve onları ümitlendiren esaslı bir etkendi.

Lord Curzon, konferansa bu vaziyette geldi. Sulh taraftarıydı. Ama konferans esnasında biz yine İngilizlerle mücadele etmek mecburiyetinde kaldık. Şimdi bunu anlatıyorum.

Konferansta bütün heyetlerle şahsen iyi münasebetim vardı ve her-

kes İngilizlerin, İngiliz heyetinin aleyhinde görünüyordu. Büyük müttefikler, küçük müttefikler bana, mahrem olarak, İngilizlerden her türlü şikâyeti söylerlerdi. Ve dikkat ettim ki, bu arada herkes, Türklerle ne davaları varsa, onları halletmeye çalışırdı.

Konferansta ben evvela makul anlaşmalara vararak, bütün müttefiklerin meselelerini hallederek onları tarafsız hale getirmek ve yalnız İngilizlerle mücadele etmek politikasını takip ettim. Konferans ilerledikçe o kanaate vardım ki, İngilizlerin dışında kalan bütün müttefikler, herkes, Osmanlı İmparatorluğu ile olan kendi davalarını Türkiye'ye kabul ettirmek için benimle kurdukları münasebetten istifade etmek istiyorlardı. Aldığım intibaa göre, bir defa birine müsait davranıp her birini ayrı ayrı memnun etmek için bütün Türkiye'yi vermek kâfi gelmiyor. Bundan başka, bizim İngilizlere karşı olan mücadelemizde de herhangi bir yardımcı tavırları yok. Her birinin halisane tavsiyesi, bizim meselelerimizi kendi başımıza halletmemiz oluyor. Ne söylesem, onu siz İngilizlerle kendiniz yalnız başınıza halledersiniz ona karışmayız, diyorlardı. Bu kanaate vardıktan sonra, işin hallini başka türlü düşünmeye başladım ve nihayet aklım yeni bir politika takip etmeye yatmıştı. Görüyordum ki, sulha varmak için evvela İngilizlerle anlaşmak lazımdır. İngilizlerle anlaştıktan sonra diğer müttefiklerle olan meselelerden dolayı sulh müzakerelerinin bir kesilmeye varması ihtimali daha az olacaktır. Bu kanaat bende yerleşti ve yeni politikamı böyle tespit ettim.

Boğazlar ve Musul Meselesi

Bize karşı harp politikası takip eden **Loyd George** devrildikten sonra, **Lord Curzon** konferansa gelmiş ve Türkler sulh istiyorlar, kendileri de sulh istiyorlar; şimdi konferansı bir sulh neticesine vardırmak nasıl mümkün olacak, bunu tatbik edecek diplomat olarak vazife görmeye başlamıştı. İngiliz davalarının nihayette Türkler tarafından kabul olunup olunmayacağı, bu davalar üzerinde bir uzlaşmaya varılıp varılamayacağı **Lord Curzon** için meçhul. Onun büyük engeli, istediği neticeye ulaşacağına güvenmemesi idi. **Lord Curzon**'un Boğazlar üzerindeki davası, Boğazların açık olmasına, İngiliz donanmasının Karadeniz'e serbestçe girmesine dayanıyordu. Bu meseleyi esaslı bir dava olarak ele almıştı. **Loyd George**'un da harp istikametini tutmak için esaslı dayanağı, bu iddia idi. Hulasa, İngilizlerin konferansta çok ehemmiyet verdikleri iki mesele var: Boğazlar meselesi bir, Musul meselesi iki.

Lord Curzon için doğrudan doğruya mücadele yapmak zor olacaktı. Bunun için müttefiklerle beraber karşımızda bir cephe vücuda getirmeyi, politikasına esas olarak almıştır. Asıl maksadını söylemeksizin bütün müt-

tefikler arasında Türklere karşı kurulacak müttehit bir cephenin şampiyonu oldu. Müzakerelerde böyle bir çabaya girdiği vakit, tesadüf olarak, bizim müzakere taktiğimizi de keşfetmiş ve ona karşı hazırlanmış bulunuyordu. Söylediğim gibi. ben de karşımızda başlıca mücadeleci olarak İngilizleri kabul etmiş ve İngiltere'nin diğer müttefikleri ile aralarındaki ihtilaflardan istifadeyi düşünmüştüm. Bunun için diğer müttefiklerin meselelerini halletmeye çalışarak, İngilizler aleyhine bir tabil cephe, bir sulh cephesi kurmaya uğraşmıştım.

Lord Curzon aramızdaki özel bir toplantıda konuşurken, bir defa bana, yarı şaka yarı ciddi dedi ki:

«Muzaffer General! Sen çok manevraya alışmışsın. Bağırmaya çok alışmışsın.»

Kendisine, bunları ne münasebetle söylüyorsun, diye sordum. Cevap olarak,

«Ama düşündüklerini sana yaptırmayacağım, görürsün yaptırmayacağım,» dedi.

Şimdi onun ne yaptığını anlatacağım. Bidayette İngiliz taleplerinden, İngiliz meselelerinden neyi reddedersem, o oturumda uğraştıktan sonra müzakereyi koparmıyor, başka oturuma bırakıyordu. Birinci konferansın yarısından sonra nihayete yaklaşıncaya kadar edindiğim kanaat o oldu ki, İngilizlerle hangi meselede çatıştıysak, aynı şekilde meseleyi sonraya bırakıyor, fakat arkasından müttefiklerin, büyüklü küçüklü kimin ne meselesi çıkarsa, o meselenin en hararetli taraftarı, başlıca davacısı ve destekçisi, takipçisi kesiliyordu. Yunan davası için, Fransız davası için, İtalyan davası için, hepsi için ayrı ayrı kendisi davacı oluyor ve müttefikleri beraber tutmak maksadıyla elinden gelen gayreti hem Lozan'da, hem merkezde sarf ediyor, temin ediyordu. Evvelce de söylediğim gibi, diğer müttefiklerden öyle bir kanaat edinmiştim ki, hepsinin her meselesini halletmek için Türkiye'nin bütün menbaları, bütün kudretleri kifayet etmeyecektir. Bunu bir tarafa bırakalım, kifayet etse de versem bile, ondan sonra dostluk olarak bana söyleyecekleri, geriye İngiliz meseleleri kalıyor, onları siz aranızda halledersinizden ibaretti. Bu netice karşısında, konferansta bir inkıta yapacak meseleyi, İngiliz meselesini tasfiye etmeyi öne aldım. Ondan sonra İngilizlerin sulhtan başka konferansla bir ilgileri ve menfaatleri kalmamasına dikkat ettim.

Lozan Konferansının inkıta günlerinde müttefikler arasında hasıl olan vaziyet, takip ettiğimiz bu politikanın eseridir. İkinci konferans işte bu hava içinde başlamıştır.

Anlattığım bütün bu çekişmeler esnasında **Lord Curzon,** başlıca mücadeleci, müttefikleri etrafında toplamaya sevk ve idare etmeye muktedir bir manevracı olarak görünmüştür. **Curzon,** konferansın bu tarzda idaresinde müstesna bir kudret göstermiştir. Aslında bir cemiyeti İngiliz

kuvveti etrafında toplamanın usullerini ve manevralarını iyi bilen, başarı ile tatbik edebilen tecrübeli bir devlet adamı idi. Kendisi ile karşı karşıya mücadele ettik. Benimle ciddi konuştuğu gibi, düşüncelerini ve maksatlarını yarı şaka sezdirmekten de geri kalmıyordu. Bununla beraber diyebilirim ki, bu kadar kavgadan sonra aramızda, birbirimizi şahsen incitecek, kırgınlık ve antipati bırakacak bir hadise, bir söz geçmemiştir.

Lord Curzon Gösterişi Çok Seviyordu

İlk temaslar sırasında bir gün **Lord Curzon** bana iadeyi ziyaret ediyordu. Lozan Palasa benim odama gelmişti. Konuşmalarından, halinden anlıyorum, Ruslarla münasebetimize teşhis koymak istiyordu. Ruslarla ihtilafa ne vakit düşecek mücadeleye ne vakit başlayacaksınız, tarzında sualler soruyordu. Bu çeşit suallerinize karşı size mahrem olarak vaziyetimizi söylemek isterim, diye söze başladım ve şöyle dedim:

«Çok mahrem olarak haber veririm ki, Ruslarla münasebetimiz çok yakındır, çok samimidir. Ruslarla çok içlidışlı olmuşuzdur.»

Ben bunları söyler söylemez **Lord Curzon** kahkaha ile güldü:

«Amatör diplomat! Sen de **Loyd George** gibi amatör bir diplomatsın. Kime söylüyorsun bunları?» dedi.

«Ben muharebede bulundum, mahrem söylüyorum,» diye bu sözlerini cevaplandırdım. Böylece gülüşerek ayrıldık.

Lord Curzon çok iri yapılı bir insandı. Güzel bir adamdı. Gösterişi çok seviyordu. Bol kullandığı hatip jestleri ile konuşurdu. Siyasette edebiyat cümleleri kullanmayı severdi. Bu özellikleri ile bir üstat gibi bütün etrafındakileri sürükler ve cezbederdi. Sıhhati iyi olmadığı için bazı zamanlar sabrının sıhhatine dokunacak kadar taştığını hissederdim. Böyle mücadeleli geçen bir müzakereden sonra, konferans dışında bir fırsat bulup dostça bir iki kelime söyleyerek yanıma yaklaşırdı. Karşılıklı tebessüm göstererek birbirimizin gönlünü alır, ayrılırdık. **Curzon**, konferansın ikinci devrine gelmedi. Fakat inkıtadan sonra konferans tekrar başladığı zaman, **Lord Curzon**'u artık karşımızda bizimle düşman gibi uğraşan bir uzaklıkta görmedim, herkesin her arzusunu mutlaka temin etmek için canla başla çalışan bir uzaklıkta gördüm.

İngilizler, daha Mudanya Mütarekesinden başlayarak yeni bir politika takip etmişlerdir. 1854'ten beri bir asır denilebilecek kadar uzun süren Türk düşmanı poltikanın acılarını unutturmak için, uzun bir sabır devrine girmişlerdir. En ümitsiz zamanlarda bile, çok sabırla uğraşmışlardır. Sulhtan sonra müşterek bir politika takip ettikleri zaman da İkinci Cihan Harbi içinde ve sonrasında da İngilizler Türkleri kazanmak için, kırmamak için ciddi bir gayret göstermişlerdir. İngiliz diplomasisinin ve gayretinin kuv-

vetli tarafı şudur ki, dostluk veya düşmanlık istikametini tuttuktan sonra, onu bin bir şekilde sebat ile, inat ile takip edip hedefe varmakta, büyük küçük bütün memurlar ahenk halinde birbirini tamamlayarak çalışırlar. Bunu muhtelif vesilelerle yakından görmüşümdür.

Lord Curzon'un benim hakkımda ne düşündüğünü bilmem. Buna dair bir vesika okumadım. Fakat bende kalan bir sevgi ve saygı hissidir. Beraber çalıştık, çok mücadele ettik. Ama karşılıklı aradığımız neticeye elbirliği ile vardığımızı zannediyorum.

Lozan Konferansının ikinci devresine onun yerine İstanbul Fevkalade Komiseri **Sör Rumbold** gelmişti. Birinci devrede **Horas Rumbold**, **Lord Curzon**'un yardımcısıydı. Yeni İngiliz Başmurahhası büyükelçilikten gelmiş, büyük diplomatik vazifelerde bulunmuştu. Mütareke devrinde İstanbul'da komiserlik ederek her çevresi ile İstanbul halkını, giden iktidarın kalıntıları olarak İttihatçıları, şimdi iktidarda bulunan onların hasımlarını tanımıştı. İttihat ve Terakkinin hasımları olan insanları işbaşında görmüş ve beraber çalışmıştı. İstanbul'da hepsine çok tesir edecek bir devirde bulunmuştu. Ondan sonra bizimle çalışmıştır. Lozan Konferansının birinci kısmına da katıldığından, itilaf devletlerinin bütün murahhaslarını tanıyordu. Çok ciddi ve tecrübeli devlet memuru tipinde bir diplomattı. Kıymetli bir adamdı. Onunla, müttefiklerden hiçbir devlet ve hiçbir kimse aleyhinde, eski tabirle kimsenin arkasından fena şeyler konuşmadık. Kimsenin aleyhinde konuşmamış olmamız tabii görülmemelidir. Çünkü Lozan'da hemen bütün müttefikler birbiri aleyhinde çok mahrem şeyler konuşmuşlardır. Hepsi de bana söylenenlerin hiçbirisini hiç kimsenin bilmeyeceğine ve duymayacağına emin olarak her düşüncelerini serbestçe söylerlerdi. **Horas Rumbold**'un ne müttefikler aleyhinde, ne başka bir kimse aleyhinde doğrudan doğruya bir şey söylediğini hatırlamıyorum. Kendisinden böyle bir şey işitmedim. **Horas Rumbold** ile olan münasebetlerde, herhangi bir davada, hangi hududa kadar gidilebileceğini, davanın ne şiddette takip edilebileceğini daima hissetmişimdir. Bize karşı gösterilen şiddet devrinde, yani **Lord Curzon** devrinde, onun meydana çıkan bir tesiri görülmezdi. Şimdi bu ikinci devirde yalnız başına kaldığı vakit, hiçbir meselede müttefiklerinin davasını tutmaz görünmedi. Ama ben, muhtelif desteklemelerinin her birinde destek derecesinin ne olacağını da daima anlayabildim. Onunla böyle bir anlaşma içinde çalıştık.

Boğazlar Kapalı veya Açık Olacak

Boğazlar Konferansı devam ederken ben **Çiçerin** ile Boğazlar meselesini ciddi olarak görüştüm. Ben ona giderdim, o bana gelirdi. Boğazlar kapalı olacak veya açık olacak, bunu aramızda konuşuyoruz. Görüşüm

şu, kendisine anlatıyorum. Boğazlar rejimi, konferansın esaslı meselesi. İngilizler Boğazları başlıca İngiliz meselesi olarak kabul ediyorlar ve Boğazların kendilerine, harp gemilerine açık bulunmasını istiyorlar. Cihan Harbi sonunda Boğazlar zaten tahrip edilmiş, İngilizlerin eline geçmiş, gayri askeri hale sokulmuş durumda. Bu durumun devamını, İngilizler, konferansın esas şartı saymak kararında görünüyorlar.

Bu meseleyi beraber konuşmamız lazım geliyordu. Buluştuğumuz zaman kendisine diyordum ki: Boğazları kapalı tutmayı talep etmek, sulh ihtimalinden vazgeçmeye varır. O da biz sulh kararındayız, ama Karadeniz'i feda etmek Rusya aleyhine bir politika takip etmek demektir, diyordu. Bana bunu en acı kelimelerle söylüyordu. Baş başa aramızda konuşuyoruz. Benim Boğazlar meselesindeki görüşüm hakkında şikâyetlerinde o kadar ileri gitti ki, bir ara, bu tıpkı **Damat Ferit**'in politikasıdır, dedi. Hepsini dinledikten sonra **Çiçerin**'e söylediğim şu oldu:

«Şimdi biz muharebe ile buraya geldik. Ordularımız İngiliz orduları ile temastadır ve huduttadır. Mudanya Mütarekesinde kararlaştırıldı, konferans esnasında ordular karşı karşıya bulunacak ve hareket etmeyecekler. Konferans inkıtaa uğradığı zaman hareket serbesttir. Ben yarın, Boğazlar Konferansında söylediklerimin hepsini reddederim ve öbür gün harp başlar. Hazır mısınız?»

Çiçerin bana derhal cevap verdi. Moskova'ya gelirsin, bunun mabadını orada görüşürüz, dedi. Kendisine,

«Mösyö **Çiçerin,** beni dinle! Ben harbi patlatacağım, ondan sonra Moskova'da görüşeceğiz. Bunu mu demek istiyorsun?» dedim.

O hâlâ görüşürüz diyor. Durumumuzu kendisine açıkça, olduğu gibi anlatmaya çalışıyorum. Nihayet şunları söyledim:

«Ben harbi patlatacağım, sonra görüşeceğiz. Böyle şey olmaz. Hazır değilsiniz. Sulh yapmak için her şeyi göze aldınız. Biz de sulh yapmak kararındayız. Boğazlar meselesi için, zamanla hallolunacak bir mesele için bugün harp çıkarma niyetinde değiliz. Bundan dolayı Boğazlar meselesinde bir inkıta yapmayacağım. Burada evvela münasebeti keserim, harbi emrivaki haline getiririm ve ondan sonra sizinle görüşürüm. Böyle bir görüşmenin ciddiyeti olmaz. Benden bunu isteyemezsiniz. Dost kalacağız ve aramızdaki münasebet iyi olduğu, emniyetli olduğu zaman, Boğazlar açık olsa da Sovyet Rusya aleyhine, bizi arkada bırakıp bir askeri hareket yapmak mümkün değildir. Mesele aramızdaki münasebetlerin emniyetli ve devamlı olmasına bağlı. Kanaatim bu. Bu politikayı takip edeceğiz ve yürüteceğiz.»

Çiçerin ile bu tarzda konuştuk ve ayrıldık.

Boğazlar Konferansının bundan sonraki toplantısında ben, Boğazlardan geçişin serbestisini kabul ediyoruz, dedim. Harp zamanında, Türkiye

harbe iştirak ettiğine ve etmediğine göre, görüşümüzü söyledim. Meselenin can alacak noktasının nihayet, Türkiye harbe iştirak etmediği zaman harp gemilerinin Boğazlardan geçmesinde düğümlendiğini belirttim. İstanbul'un, Marmara'nın ve Türkiye garbındaki havalinin askeri ve siyasi emniyeti bakımından tedbirler alınması lazım geldiğinde ısrar edeceğimizi anlatarak, siyasi ve askeri tedbirlerin alınması lazım geldiğini ifade eden bir beyanat yaptım.

Boğazlar meselesinin müzakeresi, gayri askeri mıntıkanın yalnız Boğazlara değil, Marmara havzasına da teşmil edilmesi, İstanbul etrafında ve Trakya'da geniş bir gayri askeri mıntıka bulundurulması, Gelibolu Yarımadasının da askerlikten tecridi gibi birçok ihtilatlar gösterdi. Bunların her biri ile ayrı ayrı uğraştık ve vakit vakit, gerek Fransız murahhası ve gerek İngiliz murahhası, Boğazlar meselesinden dolayı muhtelif sebepler göstererek inkıta tehlikeleri ile karşı karşıya olduğumuzu bize söylemişlerdir. Dedikleri, geçiş serbestisinden bahsediyorsunuz, fakat Boğazların etrafında iyi niyet şekli altında o kadar çok tedbirler almak istiyorsunuz ki, o kadar çok serbesti istiyorsunuz ki, buraların gayri askeri bir hale sokulması ve Boğazlardan emniyet içinde geçme tamamıyla manasız bir hal alıyor. Biz bunu kabul etmeyiz, diyorlar. Gayret edersiniz, diyoruz. Mütehassıslarımızla onlar arasında temas ve müzakere ta aralık ayının sonuna kadar kesilmemiştir. Boğazlar Konferansının aralık ayının başında başlayıp bütün aralık ayında devam eden müteakip müzakereleri ve safhaları böyle olmuştur.

Boğazların açık veya kapalı olacağı hususunda ayrı ayrı düşündüğümüz halde, **Mösyö Çiçerin**'den dostane ve iyi münasebetler içinde ayrıldık. **Çiçerin,** Rus politikasını, Çarlık politikasını çok iyi takip etmiş, iyi bilen bir diplomattı. Çok zeki, cerbezeli ve tam bir ihtilalci tip idi. Cesur ve kararlı konuşan bir adam. İngilizleri kendi ihtilallerinin başlıca düşmanı sayıyordu. Türklerle iyi münasebet hususunda bende samimi bir kanaat bırakmıştır. Umumi olarak hakkındaki intibalarım, meseleleri iyi bilen muktedir bir devlet adamı olduğudur. Bize karşı gerek Milli Mücadelede, muharebe esnasında ve gerekse ondan sonra Lozan'da anlayışlı davranmıştır. Tabii Boğazları kapalı tutmak, Rusya'nın esas görüşü olan kapalı tutmayı bizden istemek için Sovyet Rusya Hariciye Nazırı olarak sonuna kadar ısrar etmekte haklı idi. Konferans esnasında münasebetlerimizde böyle haklı olan tarafları vardır. Fakat ciddi olarak meseleleri görüştüğümüz zaman, söylemese bile, bize hak verdiğini zannediyorum. Nitekim, ondan sonra münasebetlerimiz yine dostane devam etmiştir. **Mösyö Çiçerin,** benim üzerimde, vazifesininin ehli olan, muktedir ve iyi bir adam intibaını bırakmıştır. Çok yaşlı değildi. Mesela elli yaşlarında görünüyordu, fakat fazla yaşamadı. Lozan'dan sonra başka bir vesile ile bir daha görüşemedim.

Lord Curzon Ateş Püskürüyor

Lozan Konferansının askerlik ve arazi meseleleri, başlıca Trakya Hududu ve Boğazlar meselesi bu şekilde hitam bulmuştur.

Bu meseleler konuşulurken, sulhun diğer meseleleri konferansta birer birer ortaya geliyordu. Bunlardan birisi ekalliyetler meselesidir. Ekalliyetler meselesi konferansta açıldığı vakit, ekalliyetlerin Türk idaresinden çok şikâyetçi oldukları söylendi. Zaten ekalliyetler meselesi, bir yanlış anlama ve yine İngilizlerin sert tutumları yüzünden aksi bir halde başlamıştı. Ekalliyetler meselesinin ertesi günün gündeminde olduğunu bir gece yarısından sonra bize tebliğ etmişler. Murahhas heyeti kâtibi vakit çok geç olduğu için beni uyandırmamış. Sabahleyin, o gün oturum yoktur diye sükûnetle kalkıp çalışmaya başlayacağım esnada, konferansa gideceğimizi söylediler. Hayrola, dün akşam bir şey yoktu, bize bir gündemden bahsetmemişlerdi, diye sordum. Evet siz yattıktan sonra geldi, uyandırmadık, dediler. Ekalliyetler meselesinin konuşulacağını bildirdiler. Beni uyandırmadığı için kâtibi tecziye ettim. Neyse, Ankara'da ekalliyetler meselesine ait acele hazırladığımız bir tarihi etüt vardı. Onu yanıma aldım, konferansa gittim. Bu etüt, Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlıkların nasyonalist iddialarını körüklemek ve İmparatorluğu zayıflatarak parçalayıp Türk Hükümetini Avrupa'dan, Asya'dan çıkarmak için Avrupa milletlerinin ne oyunlar oynadıklarını, neler yaptıklarını, asırlardan beri süren bütün şekilleri ve hileleri ile tetkik eden bir uzun metindi. Konferansta onu okudum.

Konuşmamın nihayetinde **Lord Curzon**'a inme inecekti. Ödü kopuyordu. Konferans dağıldı. Dışarı çıkıyordum. Baktım **Lord Curzon** otelin bahçesinde yalnız başına oturuyor Her tarafından âdeta ateş, duman çıkıyordu. Yanına gittim. ne oldu, dedim. Harap ettin bizi harap diye şikâyette bulundu ve bana sordu:

«Nasıl yapacağız, sulh yapacak mıyız?»

Yapacaksınız. dedim ve yanından ayrıldım.

Ekalliyetler meselesinin görüşülmesi böyle başlamıştı ve görüşmelerin başlaması ile beraber Lozan'da geniş ölçüde bir faaliyet kendisini gösterdi. Resmi konferans müzakerelerinin dışında, özel teşebbüslerle bilhassa benim üzerimde büyük baskılar yapılmak isteniyordu. Bir gün, eski Osmanlı Hariciye Nazırlarından **Noradunkyan Efendi**, Lozan Palasa gelmiş.

Benimle konuşmak istediğini söylediler. Yanında birisi vardı, geldiler. **Noradunkyan Efendi** yanındaki zatı takdim etti. Zannediyorum **Paşalyan** isminde bir efendi idi. Eski Ermeni ihtilalcilerindenmiş. Ermeni meselesini benimle görüşmeye geldiklerini söylediler.

Ermeniler, Yurt İstiyorlar

Noradunkyan Efendi ile bu meselenin görüşülmesini iyi bir işaret saydım. Tahmin ettim ki, devletin en yüksek makamında bulunmuş bir kimse sıfatıyla, Türklerin hissiyatına ve ekalliyetler üzerindeki düşünüş tarzlarına en yüksek ölçüde, en samimi şekilde vakıf olan bir insandır. Onunla anlaşmak kolay olacaktır. Bunları itibarla karşıladım, itibar ederek konuştum. Ermenilerle aramızda çok şeyler geçtiğinden bahsettiler. Evet dedim, çok şeyler geçti.

Biz ne mazide, ne Birinci Cihan Harbi içinde Ermenilerle Türkler arasında geçen hadiselerle herhangi bir suretle bir ilişiği olmuş insanlar değildik. Bahsi edilen hadiselerin tamamıyla dışında kalmış yeni insanlarız. Devletimiz de tamamıyla yeni bir devlettir. Ermenilerle vatandaşlarımız olarak iyi yaşamak ve iyi münasebetlerde bulunmak emelimizdir.

Böyle ciddi ve samimi olarak hissiyatımızdan bahsediyorum. Meselenin nasıl hallolunacağına ait misaller söylüyorum. Geçmişi unutacağız. Bütün vatandaşlar arasında Ermenilerle beraber bir milletin fertleri olarak iyi bir hayat süreceğiz, müşterek bir vatanı beraber imar edip ilerleteceğiz. Ümidimiz budur. dedim ve bu kanaatte olduğumuzu söyledim.

Noradunkyan Efendi ile münakaşa bu tarzda başladı. **Paşalyan Efendi** söze karıştı. **Paşalyan Efendi,** benim bilmediğim, hatta adını işitmediğim Ermeni ihtilali vakalarından bahsetti. İstanbul'da ilk Ermeni ihtilali Osmanlı Bankasına karşı olmuş, onu anlattı. Sonra Ermeniler ne muamele görmüş, onları söyledi. Hiç işitmemişim. Bilmediğim vakalar. Nihayet **Paşalyan Efendi**nin sözlerini, **Noradunkyan Efendi** bağladı: Biz Ermeni yurdu isteriz, dedi. Nasıl şey o Ermeni yurdu, diye sordum. Türkiye'nin bir yerini ayıracaksınız, tarzında izah etti. Sordum:

«Nerede istiyorsunuz? Doğuda mı, güneyde mi, batıda mı, neresidir?»

Ben öğrenmek istiyordum, yani şimdiye kadar söyledikleri isimlerden birini mi söyleyecekler, diye. **Noradunkyan Efendi** şöyle dedi:

«Nerede olursa olsun, Ermeni yurdu olarak bize bir yer verin. Biz orada toplanalım, orada yaşayalım.»

Ne münasebet, dedim. Nasıl toplanacaksınız? Hiç görülmemiş bir şey. İçimizde bulunuyorsunuz. Size ait olmayan yerlerde toplanacaksınız ve orada bir devlet olacaksınız. Nereden çıkardınız bunu?

Böyle yumuşak üslupla konuştum. Uzun boylu ısrar etti, çok ısrar etti. Çok tecrübe ettik, yapamayız, dedi. Sözleri gittikçe sertleşti, tehdit edici ifadeler kullanmaya başladı. Elimizden geleni yapacağız, bırakmayacağız. Böyle söylüyordu.

Noradunkyan Efendi tehdit edici ifadelerle yaptığı konuşmayı bitirince, kendisine dedim ki:

«Dinle! Şimdi ciddi olarak konuşalım. Sizin gelip benimle görüşmenizi ben ciddiye aldım. Bir vatanın evlatları olarak Türklerle Ermenilerin münasebetlerini bundan sonra iyi bir halde tanzim etmek için hakikaten faydalı olabilirsiniz zannettim. İstifade ederim ümidi ile sözlerinizi ciddi olarak dinledim. Fakat istekleriniz kabili tatbik olmayan, tasavvuru, kabulü caiz olmayan bir mahiyettedir. Memleketimizin bir kısmını ayırıp size suni bir vatan ve devlet olarak vermek gibi bir teklif ileri sürüyorsunuz. Biz, bunu düşünemeyiz, kabul edemeyiz, yapamayız. Sizin başka bir sözünüz var mı?»

Hayır, başka bir sözümüz yoktur, dedi. Bunun üzerine ben konuşmamı şöyle tamamladım:

«Kesinlikle söylüyorum, biz bu talebinizi kabul etmeyiz. Mücadelenizde devam edeceksiniz, böyle diyorsunuz. Doğrudur. Anlıyorum ki, siz şimdiye kadar böyle idealler takip etmişsiniz. Şimdi bu idealleri tahakkuk ettirmek için tasavvur edebileceğiniz en büyük bir beynelmilel ortam meydana gelmiş. Bu konferans, İmparatorluğun, Türkiye'nin kaderini görüşmekte olan bir konferanstır. Bundan netice alacağınızı ümit ediyorsunuz. Bu fırsatı kaçırmak istemiyorsunuz. Bakınız, nihayete kadar uğraşacaksınız, uğraşın. Yalnız bir şey söyleyeyim, nihayete kadar uğraşacaksınız, fakat aramızdaki her türlü itimat kalkacak. Uzun müddetten beri bir milli dava olarak takip ettiğiniz tezlerin karar zamanında benimle uyuşmayı çıkarlarınıza uygun görmediğinizi anlıyorum. Aramızdaki itimat ve samimi hava bozulduktan sonra siz tekrar geleceksiniz, beni arayacaksınız. Artık görüşmemize imkân olmayacak ve lüzum da kalmayacaktır. Unutmayın, o zaman ben sizinle görüşmeyeceğim.»

Noradunkyan ve **Paşalyan Efendi**lerle bu tarzda görüştük. Sonunda bunlar ayrıldılar, gittiler. Hakikaten tahmin ettiğim gibi oldu. Konferansın bundan sonraki safhalarında vakit vakit, toplantıdan döndüğüm veya otelden çıkacağım saatlerde kapıcı gelir, bana, sakallı, gözlüklü bir efendinin görmek istediğini söylerdi. Hemen intikal eder, **Mösyö Noradunkyan** olmasın, diye sorardım. Kapıcı evet, derdi. Vaktim yoktur, kendisi ile görüşmeye imkân bulamıyorum. Sebebini sorarsa, kendisi bilir dediğimi söylersin, derdim. Ve görüşmezdim. Zannederim birkaç defa bu tecrübeyi tekrarladı. Böylece aramızda temas kesildi.

Ermeni Meselesine İsviçreli Karışıyor

Yine bugünlerde, yaşlı bir İsviçre profesörünün riyasetinde bulunan bir İsviçre heyeti bana geldi. Bunlar Ermeni hukukunu savunan bir İsviçre cemiyetini temsil ediyorlarmış. Profesör, cemiyetin başkanı olarak geliyor. Profesörle Ermeni davası, ekalliyetler meselesi üzerinde konuştuk. Bana, Ermeni davasının nasıl halledilebileceğini sordu. Kendisine söyledim, bizim için Ermeni meselesi diye bir şey yoktur. Biz yeni bir devletiz, başka bir devletiz. Biliyorum, Cihan Harbinde pek çok şeyler oldu. Cihan Harbi bütün dünya için dört sene sürdü. Fakat bizim için sekiz sene sürdü. Sizin bildiklerinizden çok daha fazla şeyler oldu, diye sözlerimi bağladım.

Ben yumuşak konuşuyorum. İsviçreli profesör bu halimi gördükçe ifadesinin sertliğini arttırdı. Ermeni yurdu istiyoruz, diyor. Ermenilere bir yer ayıracaksınız, içeride ve dışarıda bulunan Ermeniler orada yerleşecekler, böylece memleketiniz içinde bir Ermeni yurdu husule gelecek diyor.

Bu mümkün değil, dedim. Böyle bir şey düşünemeyiz ve yapamayız, dedim. Profesör hiçbir yumuşama göstermeden fikirlerinde ısrar ediyordu. Dedi ki:

«Ben uğraşacağım. Benim selefim bu dava uğruna ölünceye kadar uğraştı. Ben de nihayetine kadar uğraşacağım.»

Sabrım tükendi. Kendisine sert bir ifade ile şunları söyledim:

«Profesör Efendi,» dedim, «haksız bir şey istiyorsunuz. Sizin istediğiniz Türkiye'nin insanları arasında ahengin kurulması değil, bunun bozulmasıdır. Zihniyetiniz vatandaşlar arasında ahenk olmamasını isteyen bir istikamettedir. Fena bir yoldasınız. Muvaffak olamazsınız. Bana memleketin bölünmesini teklif ediyorsunuz. Biz memleketimizi parçalanmaktan kurtarmak için bütün Cihan Harbi boyunca uğraştıktan sonra, dört sene daha uğraşmışızdır. Sizin cemiyetinizin yapacağı mücadele, bizim yendiğimiz devletler ve güçlükler yanında çok ehemmiyetsiz kalır. Çok az gelirsiniz.»

Bunları söyledim ve «Buyrun!» diyerek profesörü gönderdim.

Ermeni İstekleri Üzerine Münakaşa

Lozan'da, ekalliyetler mevzuunda, Ermeni meselesi olarak **Noradunkyan** ve **Paşalyan Efendi**lerle, sonra İsviçreli profesör ile yaptığımız konuşmaları anlattım. Kendileri ile, Ermenilerin uluslararası bir mesele haline gelmiş, hem içeride, hem dışarıda geniş ölçüde kamuoyuna mal edilmiş olan Ermeni istekleri üzerinde münakaşa ettik.

Noradunkyan Efendi yaşından, tecrübesinden ve Osmanlı İmparator-

luğu'nda deruhte etmiş olduğu en büyük vazifelerden edinmesi lazım gelen samimi duygularla bağdaşmayacak bir inat ve sebat gösterdi. İsviçreli profesör de aynı anlayışsızlıkla direndi. Sonradan öğrendim ki, konferansta ekalliyetler meselesi hallolunduktan sonra, Ermeniler Lozan'da bir kilisede veya diğer bir yerde toplantı yapmışlar. Müttefiklerden çok şikâyet etmişler. Müttefiklere müracaat edeceğimize, Türklere müracaat etseydik meselelerimizi daha iyi hallederdik diye feryat etmişler. Fakat bunların hiçbirisi bir semere vermemişti. Müttefikler yerine Türklere müracaat etmişlerdi ve Türkler çok iyi kabul göstermişlerdi. Benimle yaptıkları temasın bir neticeye varmaması için **Noradunkyan** ve Ermeni davalarını takip eden dernekler, hocalar anlayış göstermemişlerdi. Konferansın en son safhasında, umumi af münasebetiyle tekrar büyük bir sahne hazırlanmıştı. İşin bu kısmını geriye bırakmayacaklarını söylemişlerdi. Halbuki ben cevabımda, Türkiye'ye avdet meselesini hükümetin iznine ve rızasına bağlamıştım. Muahedeyi o şartla imza edeceğim, demiştim. İhtirazi kaydım o kadar kuvvetliydi. Nitekim, Lozan'dan sonra çıkan davalarda Birleşmiş Milletlere müracaat ettiler, hakemlere gittiler. Hakemler de Birleşmiş Milletler de Türklerin konferansta verdiği cevaplar kesindir, yapılacak bir şey yoktur, cevabını vererek meseleyi bağlamışlardır.

Şimdi, ekalliyetler meselesinde, Ermeni davasında konferansın, müttefiklerin tutumunu anlatacağım.

Benim **Noradunkyan** ve İsvlçreli profesörle konuşmamdan bir iki gün sonra, bir gün sabahleyin **Doktor Rıza Nur Bey** yanıma geldi. **Rıza Nur Bey** sarsılmış bir haldeydi. Tali komisyondaymış. Tali komisyonda ekalliyetler meselesi görüşülüyormuş. **Mösyö Montagna** komisyona reislik ediyormuş. Konferansa çağırılmış bir heyet varmış. Ermeni ihtilalcilerinden müteşekkil bir heyet. **Mösyö Montagna** bu heyeti dinleyelim, demiş. Heyete söz vermiş. Bu sırada **Rıza Nur Bey** itiraz etmiş, kimdir bunlar, diye sormuş. Bir Ermeni heyeti, demişler. **Rıza Nur Bey,** ne münasebet, niçin buraya çağırdınız, hangi selahiyetle davet ettiniz, demiş. Böylece bir münakaşa başlamış. Onlar, karar verdik, çağıracağız, diyorlar. **Rıza Nur Bey,** olamaz, çağıramazsınız, dinleyemem, diyor. Dinlersin, dinleyemeyiz münakaşaları esnasında **Rıza Nur Bey** kâğıtlarını toplamış ve kalkmış. Ben komisyonu terk ediyorum, demiş. **Mösyö Montagna** arkasından bağırmış, burası parlamento değil, sen murahhassın, bırakıp gidemezsin, demiş. O da ben bırakır giderim cevabını vermiş ve çıkmış. Bu hava içinde bana geldi. Olup bitenleri anlattı ve çok fena oldu. **Mösyö Montagna** ile, komisyondaki azalarla çok büyük kavga ettik, artık benim burada çalışmam mümkün değil, hemen Ankara'ya döneyim, dedi. Ondan sonra gerisini sen düşün, nasıl yapacaksan yap, diye sözlerini bağladı.

Rıza Nur Beyi nihayete kadar dinledikten sonra, çok iyi olmuş, dedim. İyi yapmışsın, seni tebrik ederim, yalnız hiç telaş etme, çekilmek olmaz,

ben meseleyi hallederim, dedim. Fakat fena bir şey yapmışsın, böyle meyus olmuş gibi bir tavır gösterme, dedim. Hemen o esnada **Marki Garoni**'den bir yazı aldım. Bu yazıda murahhasımızın tali komisyonda huysuzluk ettiği, komisyon kararını dinlemediği, bırakıp gittiği anlatılıyor ve protesto ederiz, denildikten sonra, konferansta çalışacak mısınız, çalışmayacak mısınız diye soruluyordu. Böyle şiddetli bir nota göndermişlerdi. Notaya cevap verdim. Meseleyi anlattım. konferansa dahil olmayan insanların konferansa çağrılmaları, bizim alakadar olduğumuz bir meselede haberimiz olmadan emrivaki yapılması usulsüzdür, yanlış yapılmıştır ve bu yanlışlıktan dolayı esef verici hadiseler olmuştur, dedim. Bu cevabi notanın sonunda, olmaması daha iyiydi, ama olmuş geçmiş, meseleyi kapanmış addediyorum, diyordum. Cevabımızı gönderdim ve bıraktım. Sonra **Marki Garoni** bana şikâyette bulundu. Meseleyi kapanmış addettin, bu nasıl şey, diye sordu. Kendisine cevap verdim, dedim ki:

«Ben de bir defa şikâyet ettim. O zaman bana böyle cevap verdiniz. **Lord Curzon** muydu, başkası mıydı, hanginizdi bilmiyorum, şikâyetime böyle cevap vermiştiniz. Ben de aynını yaptım.»

Mesele böyle geçti, kapandı.

Ekalliyetlerle İlgili Fırtınalı Celse

Ekalliyetler meselesi görüşülürken, konferansta bizim ekalliyetler ile ilgili tezimiz şu idi: Ekalliyetlere karşı takip olunacak hareket tarzı, Cihan Harbinden sonra, gerek Cemiyeti Akvam kanalıyla, gerek muahedeler metniyle, müştereken kabul edilmiş ve artık alışılmış uluslararası usuller ve kaideler olarak tayin olunmuştur. Bunların hepsini kabul edeceğiz. Bunun dışında herhangi bir kayıt kabul etmeyiz.

Bu hudut içinde kalıyorduk. Fakat ekalliyetler meselesinde İngilizler çok sert davrandılar, bütün Hıristiyanlık âleminden ısrarla bahsettiler. Konferans bu yüzden inkıtaa uğrarsa, çok fena neticeler doğacağından mübalağa ile bahsediyorlardı. Benim, İngiliz meseleleri hallolunmadığı müddetçe diğer meselelerin hepsinde İngilizler azami derecede güçlük çıkaracaklar tarzındaki teşhisimin doğruluğu, bir kere daha anlaşılıyordu. İngilizler ekalliyetler meselesinde de bu kaideyi, bu prensibi tatbik ediyorlardı.

Mütareke devrinde İstanbul hükümetleri ile düşman milletler, gerek Ermeniler ve gerek Rumlar yüzünden eski Türk idaresini o kadar kötülemişlerdi ki, bizim sulh için en çok müşkülat çekeceğimiz konulardan birinin bu propagandalar olacağını zannediyordum. Böyle bir tesir altındaydık. Konferansta Ermeni davası ve Rum davası yüzünden yapılan propagandalar, tecavüzler vesaire sebebiyle, bir aralık İngilizlerin sulh yapmak isteyip

istemediklerinden ciddi olarak şüpheye düşmüştüm. İngiliz heyeti içinde çok müspet çalışan ve aklı başında, tecrübeli bir dilomat vardı. Onu çağırdım ve kendisi ile bu konuda hasbıhal ettim. Bu diplomatla aramızda iyi bir münasebet mevcuttu. Ona, ekalliyetler meselesinin devam eden müzakere ve münakaşasının bende ciddi bir şüphe uyandırdığını, İngilizlerin bu yüzden konferansı hakikaten inkıtaa uğratmak niyetinde olup olmadıklarından emin bulunmadığımı söyledim. Her zaman olduğu gibi, inandırıcı bir surette bana teminat veriyordu. Ciddi olarak sulh aradıklarını, müspet bir neticeye varmak istediklerini, ekalliyetler meselesindeki şiddetli gösterişleri ve büyük gürültüleri tabii görmemi tavsiye ettl. Nasıl tabii göreceğim, bunu bana nasıl söylüyorsun, dedim. Şu cevabı verdi:

«**İsmet Paşa!** Senelerce çok şeyler söyledik. çok şeyler vaat ettik. Bütün dünyada çok taahhüt altına girdik. Şimdi bunlara son verirken, bu kadar merasim yapılmasını neden yadırgıyorsun?»

İngiliz diplomatı bunları söyleyip vaziyeti hulasa ettikten sonra, sükûnete gelmeye muvaffak oldum. Uğradığımız haksız tecavüzler ve konferansın hayatına tevcih edilen kasıtlar bu kadar derin tesir yapacak bir önemde görünüyordu.

Ekalliyetler meselesinin görüşülmesi başladığı zaman **Lord Curzon,** meseleyi konferansta vazederken bütün dünyanın gözleri Lozan Konferansına çevrilmiştir, demişti. Ekalliyetler meselesine verilen önemi, mübalağalı iddialarla izah ederek müttefiklerin, Türkiye ile harbe giriştikleri zaman, Anadolu'daki Hıristiyan ekalliyetleri kurtarmak için harekete geçtiklerini ifade etmişti. Münakaşalar çok sert oldu. Ben konuşuyorum, **Lord Curzon** cevap veriyor. **Lord Curzon** konuşuyor, ben cevap veriyorum. Böyle çatışmış bir vaziyette tezlerimizi savunuyoruz. Arada bir bana soruyor: Koca bir memlekette Ermeniler için bir parça yer yok mu, diyor. Ekalliyetlerin, Cemiyeti Akvam'ın kontrol ve himayesine konulmasında ısrar ediyor.

Lord Curzon bir aralık, konuşmalarından birinde, biz Cemiyeti Akvam'ın müdahalesinden korkmuyoruz. çünkü ellerimiz temizdir, dedi. Ben kendisine cevap verirken, Cemiyeti Akvam'a girmeyi reddetmiş olmadığımızı, sulhtan sonra girmeyi düşündüğümüzü söyleyerek **Lord Curzon'a** bizim ellerimiz bilhassa temizdir, tarzında mukabelede bulundum. Bizim ellerimizin hiçbir memlekete tecavüz etmediğini, hiçbir memleketi istila ve tahrip eylemeyeceğini söyledim.

Ekalliyetler meselesi çok fırtınalı celselerde müzakere edildi. **Lord Curzon** ile daimi çatışma halinde bulunduk **Lord Curzon** sık sık ve ısrarla bütün dünyanın konferansta ekalliyetler meselesinde ne karar alınacağını merakla beklediğini söylüyordu. Zaman oldu ki, ağır lisan kullanılarak bizi itham ve tehdit etti. Ekalliyetler meselesinden dolayı konferansın inkıtaa uğrayacağını hatırlatmaktan geri kalmadı ve bunun bütün mesuliye-

tini bize yıkmaya çalıştı. **Lord Curzon**'un her hücumunu karşıladım. Ben de kendilerini itham ettim. Bizim tezimiz, ekalliyetlere tanınacak haklar hakkındaki görüşümüz, son derece açık ve kesin idi. Bütün devletlerin kendi memleketlerinde ekalliyetlere tanıdığı hakları biz de aynen kabul edeceğiz, fakat istisnai bir kayıt kabul etmeyeceğiz. Herhangi bir murakabeye razı değiliz. Cemiyeti Akvam'ın murakabesine de razı değiliz. Cihan Harbi sonunda yapılmış muahedelerin ekalliyetler hakkında koyduğu bütün hükümleri kabul edeceğiz.

Konferansın devamı boyunca bu görüşlerimizi ısrarla ifade ettim. Müttefiklere, bizden daha fazlasını beklememelerini anlatmaya çalıştım.

Ekalliyetler meselesinin müzakeresi bu tarzda bittikten sonra, konferansta kapitülasyonlar meselesi görüşülmeye başlandı.

Amatör Diplomat Oluşumun Güçlükleri

Kapitülasyonlar meselesinde benim uğradığım güçlük, biraz da askerlikten gelip amatör olarak diplomatlık yapmamdan doğmuştur. Benim bu vaziyetimden istifade etmek isteyen diplomatlar her tekliflerini, her iddialarını diplomasinin usulüne ve kaidesine uygun bir şekilde ileri sürüyorlardı. Ben bu iddialara karşı amatör diplomat olarak ve asker tabiatiyle fikrimi kısa ve kuru ifadelerle söylemek hastalığı içinde bulunuyor, böyle karşılanıyordum. Bana hep bunu söylerlerdi. Mesela kapitülasyonlardan bahsolunurken, önüme türlü formüller getirirlerdi. Canım kapitülasyonlar mülgadır, bu kadar diyelim geçelim, derdim. Böyle diyemeyiz derlerdi. Murahhas heyetimiz üyeleri ile, müşavirlerimizle bu tarzda konuşmalarımız olmuştur. Ben kendilerine sorardım, peki ne deriz?

Kapitülasyonların ilgasında, ilgasına teşebbüs etmekte âkit taraflar, mutabık olduklarından. birtakım tedbirler düşündüklerinden bahsederlerdi. Dolaşık birtakım cümleler içinde kapitülasyonların ilgasının düşünülmekte olduğu var ama, ne vakit yapılacak, nasıl yapılacak; bunların hepsi benim görüşümle meçhul ve müphem bırakılan birtakım ifade tarzları ile dile getiriliyor. Ben bunların hiçbirisini nihayetine kadar dinlemeye tahammül etmeksizin keserdim. Bırakın bunları. derdim. En nihayet, kapitülasyonlar için hulasa ettikleri teklifleri, İstanbul ve İzmir'de intikal devri olarak mahdut seneler için ecnebi hâkimler kullanılmasından bahsolunmaya başlandı. Bunları ciddi teklifler gibi uzun müddet söylediler ve her bir konuşmadan kavga ederek ayrıldık.

Konferansın ilk kesilme devrine kadar kapitülasyonlar üzerinde bir neticeye varmak bizim için mümkün olmamıştır. Kapitülasyonlar, konferans kesildiği zaman açık bir mesele olarak ortada kaldı.

Kapitülasyonlar: Türklerin Eski ve Aziz Rüyası

Bu mevzu Türk aydınlarının eski ve aziz bir rüyası idi ve daha konferans başlamadan evvel her vatanperverin zihninde yer etmişti. Birinci Cihan Harbine girişimizde müttefikimiz Almanlarla kapitülasyonların kalkmasını şart olarak konuştuk ve Almanlar bu şartı diğer devletler kabul

ettikleri takdirde razı olacaklarını söyleyerek kabul etmişlerdi. Yani; Birinci Cihan Harbine girişimizin bedeli olarak dahi Almanlar, kapitülasyonların ilgasını mutlak surette ve kendi hesaplarına kabul etmemişlerdi.

Kapitülasyonların müzakeresi, konferansın başından sonuna kadar ümitsiz bir şekilde devam etmiştir. Konferansın şubatta vuku bulan ilk kesilmesinin esaslı sebeplerinden birisi kapitülasyonlardır. Müttefikler ilk günden itibaren kapitülasyonların mali hükümlerini bazı şartlarla kaldırmaya razı oluyorlardı. Fakat adli sahada kapitülasyonların düpedüz kaldırılmasını kabul etmiyorlar ve en nihayet beş senelik bir intikal devrinde ısrar ediyorlardı. Bu talepte harp halinde bulunduğumuz küçük ve büyük altı devletten başka Birleşik Amerika ve asırlarca kapitülasyon sıkıntısı çekmiş olan Japonya da müttefiklerin ısrarına yardım ediyorlardı.

Sevr Muahedesinde kapitülasyonlar, Patrikhanenin imtiyazlarının arttırılması ve azınlık haklarının İslam milletlere de teşmili suretiyle genişletilmişti. Görülüyor ki, kapitülasyonların kaldırılmaması Türkten başka olan yerli ve yabancı bütün unsurların müşterek davası idi. Bu dava o kadar muazzam, çetin ve zahmetli olmuştur.

Daha önce de anlattığım gibi, Lozan Konferansı başlamadan önce Paris'te **Mösyö Poincaré** ile konuştuğum zaman, kapitülasyonların kaldırılması mevzuunda çok güçlüklerle karşılaşacağımızı tahmin etmiştim. Hatta sulhun yalnız bu meseleden geri kalacağı endişesi zihnimde yer etmişti. Konferans başlayınca, kapitülasyonlar meselesinin müzakeresi, başından nihayetine kadar, tahmin ettiğim gibi geçti. Şimdi ben buraya kadar söylediklerimle, kapitülasyonlar davasının Lozan'da geçirdiği safahatı tamamıyla anlatmış olmuyorum. İlerde tekrar bu mevzua döneceğim ve kapitülasyonların nasıl bir neticeye bağlandığını izah etmeye çalışacağım.

Önce Düyunu Umumiye

Bundan sonra konferansta mali meseleler başlıyor. Mali meselelere, biz Ankara'dan hareket ederken, büyük bir müşkülat faslı veyahut devresi gibi hazırlanmış ve o ehemmiyetle yola çıkmış değildik. Mali meselelere parça parça girdik ve nihayet, en sona kalan düğümler bile mali meselelerden meydana geldi.

Mali meselelere ilk önce Düyunu Umumiyeden başladık. Düyunu Umumiyeyi, yani Osmanlı borçlarını görüşmeye, İmparatorluğun borçları olarak bizim toptan kabul etmemiz, bir müddet sonra da İmparatorluktan ayrılan devletlerle aramızda taksimini düşünmemiz lazım geldiğini telkinle başladılar. Biz ilk telkinlerine karşı çıktık. Osmanlı borçlarının tamamını kabul edemeyeceğimizi söyleyerek, borçların İmparatorluktan ayrılan devletlerle bizim aramızda taksimi lazım geldiğinde ısrar ettik. Tezimiz bu. Bu ısrar uzun sürdü. Mali usuller mucibince olamaz dediler. Güçtür, yapılamaz dediler. Emsali yoktur dediler. Bu şekilde uğraştık ve ısrar ettik. Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış devletlerden birisi de yeni Türkiye Devletidir, Büyük Millet Meclisi Hükümetidir. Bunun borçlarını ayırmak lazım. Bu görüşle tezimizi müdafaa ediyoruz.

Müzakereler borcun hangi para ile ödeneceği mevzuuna intikal etti. Hissemize düşen Düyunu Umumiyeyi altın olarak, altın para olarak ödememizi istiyorlardı. Biz bunu altın olarak veremeyiz, dedik. Kendi hissemizi Fransız frankı ne ise onunla ödeyeceğimizi söyledik. Şimdi özet olarak söylediğim bu mevzuları görüşmelerin ilk safhasında, konferans kesilinceye kadar halletmek mümkün olmadı. Ve askıda kalan, halledilmeyen bu meselelerin hepsinde İngilizler davanın ilerisinde bulunuyorlardı.

Bir defa, **Lord Curzon** ile bir gece toplantısında bulundum. Beraberdik. İkimiz vardık, bir de Amerika Murahhası **Mr. Chaild** vardır.

Lord Curzon bana dedi ki:

«Konferanstan bir neticeye varacağız. Ama memnun ayrılmayacağız. Hiçbir işte bizi memnun etmiyorsunuz. Hiçbir dediğimizi makul olduğuna, haklı olduğuna bakmaksızın kabul etmiyorsunuz. Hepsini reddediyorsunuz. En nihayet şu kanaate vardık ki, ne reddederseniz hepsini cebimize atıyoruz. Memleketiniz haraptır. İmar etmeyecek misiniz? Bunun için paraya ihtiyacınız olacaktır. Parayı nereden bulacaksınız? Para bugün dün-

yada bir bende var, bir de bu yanımdakinde. Unutmayın, ne reddederseniz hepsi cebimdedir. Nereden para bulacaksınız, Fransızlardan mı?»

Ben, evet, dedim. **Curzon** sözlerine devam etti:

«Para kimsede yok. Ancak biz verebiliriz. Memnun olmazsak kimden alacaksınız? Harap bir memleketi nasıl kurtaracaksınız? İhtiyaç sebebiyle yarın para istemek için karşımıza gelip diz çöktüğünüz zaman, bugün reddettiklerinizi cebimizden birer birer çıkartıp size göstereceğiz.»

Lord Curzon'un bu sözleri kulağımda kalmıştır ve sözünün geçtiği her yerde hatırlamışımdır. Lozan Konferansı olalı 45 sene geçti. Bu sözleri hiçbir zaman unutmadım Bu 45 sene içinde para almak için müracaat ettiğimiz her yerde bu ihtimalleri görmüşümdür.

Lord Curzon'un sözleri bittiği zaman, kendisine dedim ki: Şimdi meseleleri halledelim, para istemek için gelirsem o zaman gösterirsiniz. Hakikat şudur ki, İkinci Cihan Harbi kapı önünde görününceye kadar mali bakımdan bize kolaylık gösterilmemiştir. Ve Türkiye kendisini kendi alın teri ile tamir ederek İkinci Cihan Harbini idrak etmiştr.

Düyunu Umumiye Lozan Konferansının en çetin meselelerinden birisi idi. İmparatorluk son zamanlarında her sene 7 milyon altından fazla borç ödüyordu. Düyunu Umumiyenin görüşülmesi başladığı zaman müttefikler, İmparatorluk birçok memleketlere ayrılmış olmakla beraber, bu borçların ayrılan memleketlere taksimini kabul etmek istememişlerdir. İddialarına göre, hukuken Türkiye borçların muhatabı kalacaktı. Ve borçların altın olarak tediyesini gayet tabii telakki ediyorlardı. Borçların her iki yönü için konferansın başından sonuna kadar mücadele edilmiştir.

Yine Musul Meselesi

Şimdi, bu mücadelelerle 1923 senesi Ocak ayının sonuna yaklaşıyoruz. Hudutlar, Boğazlar meseleleri ve bunların içinde İngilizlerin birinci derecede alakadar olduğu Musul meselesi var. Musul meselesini konferansta birkaç defa görüştük. Mütareke olduğu zaman İngilizler Musul'a girmemişlerdi. Mütareke günlerinde mütareke hükümleri bizim oradaki kumandana tebliğ olunmuş, fakat İngiliz kumandanına tebliğ olunmamış gibi davrandılar. İngilizler birtakım bahanelerle askeri hareketi devam ettirdiler ve bizimkiler mütareke emrini almış oldukları için bir müsademe yapılmaksızın, İngilizler, Musul'un işgalini emrivaki halinde tahakkuk ettirmişlerdi. Biz o vakit, mütareke olduğu anda işgal olunmamış bir yeri işgal ettiniz, hakkınız yoktur, tarzında protesto ettik. Mütareke hükümlerine uygun olarak yapılmış bulunan bu işgali delil diye kullandığımız, istediğiniz zaman Mondros Mütarekesi yoktur, istediğimiz zaman vardır, mütarekeyi

böyle kullanıyorsunuz şeklinde tarizde bulunduğumuz zaman, karşılık olarak bunun kuvvetli bir delil olmadığı cevabını verirlerdi.

Musul meselesini de konferansta birkaç defa görüştük. İngilizlerle aramızda bir hal şekline varmak için özel müzakereler yaptık. Bir anlaşmaya varmak mümkün olmadı. Onun üzerine, Musul meselesini muahedenin imzasından sonra, evvela bir sene zarfında, sonra dokuz ay zarfında iki memleket arasında konuşulacak ve anlaşma yapılamazsa Cemiyeti Akvam'ın hakemliğine müracaat olunacaktır, şeklinde bir hal suretine bağladık. Bu hava içinde ocak ayının sonuna geldik. Bazı emarelerden seziliyordu ve ocak ayının sonunda açığa vuruldu ki, tali komisyonlarda biriken, o zamana kadar bir karara iktiran etmemiş olan meselelerle beraber bir muahede projesi meydana getirmişlerdir.

Muahede Projesi Hazır

Şubatın ilk günlerinde bu muahede projesini bize vermişlerdi ve her gün yarın veya öbür gün imza etmemiz lazımdır diye bizi sıkıştırıyorlardı. Nihayet 4 Şubat günü Beau - Rivage Otelinde, İngiliz karargâhında, **Lord Curzon**'un karargâhında özel olarak toplandık. Bütün başmurahhaslar oradayız. Her devletin murahhas heyetleri de Beau - Rivage Otelinin salonlarını, odalarını doldurmuşlar, heyecanla neticeyi bekliyorlardı.

Konu şu : Üç ay konuştuk. Çok meseleler ortaya konuldu. Meselelerin bir kısmını hallettik. beraber anlaşmaya vardık. Bir mühim kısmı da bir anlaşmaya varmadan ihtilaf halinde duruyor. İhtilaflı olan meselelerin hepsini, müttefikler kendi arzularına göre kaleme almışlar, bunları maddeler halinde, teklif ettikleri muahede tasarısında tespit etmişlerdir. Müzakereler bitti. Muahede projesi hazırdır, imza edecek misiniz, etmeyecek misiniz, diye bize soruyorlar. Bunun üzerine münakaşa başladı.

Proje Galip Devletlere Göre Hazırlanmıştı

Muahede projesi iki gün evvel bizim elimize verilmişti. Bu iki gün içinde projeyi tetkik ettiğimiz zaman gördük ki, bizim arzu ettiğimiz, bizim hedef tuttuğumuz bir Türkiye elde edilmiş olmuyordu. Kapitülasyonlar mevzuunda istediğimizi vermiyorlar. Mali meselelerde tekliflerimizin hiçbirini nazarı dikkate almamışlar. Önümüze birtakım imtiyazlar çıkarıyorlar. Mali mesele olarak müttefiklerin diğer bütün muahedelerde yaptıkları, alıştıkları bir zarar ve ziyan hesabından bahsediyorlar. Harp dolayısıyla Türki-

ye'ye tevessül edecek mecburiyetler, mükellefiyetler tespit edilmiş. Hulasa, karşılıklı müzakerelerde yapılmış, vücuda getirilmiş manzarası altında tek taraflı olarak hazırlanan bir muahedenin imzasına bizi davet ettiler. Uzun boylu konuştuk. Saatler süren bir toplantı yaptık. Muahede projesini imza etmemizi istiyorlar. Konferansın devamı süresince kabul ettirmek için mücadele ettiğimiz, açıkça dünyaya ilan ettiğimiz isteklerimiz temin olunmadan galip devletlerin arzularına göre hazırlanmış bir metni imza edemezdik. Bu bütün teklif'lerimizden vazgeçme anlamına gelecekti.

Lozan Konferansında inkıtadan evvel ve inkıtadan sonra dokuz aya yakın süren mücadele devrinde en çok sıkıldığım, konferansı bölen bu şubat konuşması ve şubat kesilmesidir. 4 Şubat akşamı yaptığımız bu uzun toplantıda en nihayet, **Lord Curzon**'a biz bunları kabul etmeyeceğiz, dedim. Müzakereler devam ederken **Lord Curzon**, arada bir kendisinin tren vaktinin geldiğinden bahsederek, çabuk karar verin de gidelim, derdi. **Lord Curzon** böyle acele ettikçe ben kendisine, kabul etmeyeceğiz, biz söyleyeceğimizi söyledik, bu suretle konferansın kesilmesi mesuliyetini siz deruhte etmiş oluyorsunuz, cevabını verirdim. Fakat tam bu esnada murahhaslardan biri ortaya yeniden bir mevzu atar ve müzakereye baştan başlarız. Böyle gergin, sinirleri bozucu bir hava içinde konuşuyoruz.

Beau - Rivage Otelindeki 4 Şubat toplantısında bir aralık **Lord Curzon**'a sordum:

«Şimdi döneceksiniz. İngiltere'ye gittiğiniz zaman, size sulhu soracaklar. Niçin gittiniz, niçin sulh yapmadan geldiniz, diyecekler. Ne cevap vereceksiniz? İngiltere için hayati olan meseleleri temin etmiş olmanız lazımdır. Türkiye için hayati olan meseleleri reddettiniz, bunu kabul edemezdik. Sulhu soranlara ne cevap vereceksiniz?»

Lord Curzon, memleketime gittiğim zaman benim ne cevap vereceğimi sordu. Bunun üzerine kendisine dedim ki:

«Benim vaziyetim kolay. Ben Türkiye'ye gittiğim zaman, soranlara ne cevap vereceğimi size söyleyeyim. Ben memleketime gittiğim zaman bana da niçin sulh olmadı, diye soracaklar. Bir cümle ile cevap vereceğim: **Lord Curzon** sulh istemediği için konferans kesilmiştir, diyeceğim.»

Lord Curzon oturduğu yerden âdeta havaya fırladı, ayağa kalktı, sözlerimi protesto etti. «Katiyyen!» dedi.

Ben, **Lord Curzon**'u zayıf tarafından yakalamıştım. Fikrimde ısrar ederek, şöyle konuştum:

«Memleketime gittiğim zaman söyleyeceğim, bütün dünyaya ilan edeceğim, **Lord Curzon** sulh istemiyordu, müzakereleri kısır bir sonuca vardırmak için elinden geleni yaptı. Konferans kesildi, yeniden harp başlayacak, diyeceğim. Sırf sulh yapmamak için, nerede bir bahane bulduy-

san, onların hepsinin üzerinde ısrar ederek konferansı akamete uğrattın. Benim kanaatim budur.»

Lord Curzon fena halde kızmıştı. Ben sulh istemiyordum da, onun için mi olmadı, nasıl söylüyorsun bunları, diye bana karşılık verdi. Öyle söylüyorum, öyle söyleyeceğim, dedim. İşte bütün meseleleri birer birer ortaya koyduk. Kapitülasyonlar senin için hayati bir mesele midir, tarzında konuştum. Saatlerce süren bu mücadeleye hakiki bir çekişme ve boğuşma denebilir. Toplantı böyle bir hava içinde geçti. Biz nihayete kadar noktainazarımızda ısrar ettik. Fakat onlar aralarında daha evvel karar vermişler. Hiçbir değişiklik yapmak niyetinde değiller. Hazırladıkları muahede projesini menfi şekli ile bize behemahal kabul ettirmek isteğinde oldukları anlaşılıyordu, görülüyordu. Nihayet hiçbir neticeye varamadık ve biz salonu terk ettik.

Muahede Projesini İmzalamadık

Toplantı odasından çıktığımız andan itibaren, otele gelinceye kadar, koridorda, otelde, mütemadiyen murahhaslar ve haberciler bize gelip gitmeye başladılar. Tren vakti gelmiştir, **Lord Curzon** hareket etmek üzeredir, fakat müdahale etmişlerdir, trenin hareketini bir çeyrek daha tehir etmişlerdir. Böyle söylüyorlar ve eğer biz trene yetişip, muahedeyi hazır şekli ile imza edersek sulh olacaktır, diyorlardı. Toplantının dağılmasından sonra, bir yarım saat, üç çeyrek saat kadar bu şekilde sinirleri bozucu bir çekişme, bir görüşme devam etti denilebilir. Ben aracılara, kararımızda bir değişiklik olmadığını bildirerek, **Lord Curzon** için uğurlar olsun, dedim. Ondan sonra haber geldi ki, tren hareket etmiş ve **Lord Curzon** Lozan'dan ayrılmıştır.

Ben de hareket hazırlığına başladım. Şimdi ortaya bir mesele çıktı. Konferans kesildi mi, inkıta mı etti, tehir mi olundu? Herkes bunun tespitine çalışıyor. Gerek konferans kâtibi umumisi, gerek Fransız heyeti, acele ile bu ayrılmayı, konferans kesilmedi, konferans tehir olundu şeklinde tanıtma gayretine giriştiler. Böyle bir gayret sarf ediyorlar. Konferansın kesilmesinden sonraki ilk icraat bu suretle müttefikler tarafından başladı. Konferansın kesilmesine sebep olan hesap hatası anlaşılıyor ki, son defa bir kesin vaziyet karşısında bırakılırsa Türkler kabul etmeye mecbur olacaklardır, kanaatinden doğmuştu.

Türkiye'ye dönmek üzere hareket ettik. Romanya üzerinden gideceğiz. Çok fena bir kış hüküm sürüyordu. Nihayet Romanya'ya geldik. Romanya'da yollar kapalıydı, trenler işlemiyordu. Bir gemi istedim. Köstence'ye bir gemi getirdiler.

Romanya'da bir gün kaldım. Romanya Hariciye Nazırı ile görüştüm. Bu bir gün içinde Romanya'daki İngiliz sefareti vasıtasıyla bana **Lord Curzon**'un bir mesajını tebliğ ettiler. Kimsenin bilmediği bir mesaj. Bir sır gibi gizli tutulmuş, dostane yazılmış bir mesaj. **Lord Curzon** mesajında sulh olacağından bahsediyor, konferans esnasında Lozan'da çalıştığım gibi Ankara'da da sulh için uğraşacağımdan söz ediyor, bana muvaffakıyet diliyor ve aramızdaki münasebetlerin konferansta bir sulh ile neticelenmesi ümidini ve temennisini tekrar ediyordu. Ben de cevap verdim teşekkür ettim.

Memlekete Döndüm

Memlekete döndüğüm zaman iki mühim bilgi ile mücehhezim. Biri **Lord Curzon**'un mesajı. Belli ki İngilizler konferansı kesmek ve yeniden harbe sebep olacak bir durum yaratmak istemiyorlar. 4 Şubat toplantısında kesin tavır alarak bizim mukavemet gücümüzü ölçmek istemişler. İkinci mühim nokta Amerikan Amirali **Bristol** ile yaptığım bir görüşmedir. **Mr. Chaild** ayrılmış, yerini **Amiral Bristol** almıştı. **Amiral Bristol** bana bir akıl vermişti. Ankara'ya döndüğün zaman bir düşün, dedi. Konferansa davet ederken, konferans toplanacağı zaman, konferansı bir hulasa edersin, nelerde mutabık olmuşsan onları göster ve hangi meselelerde mutabık değilsen, ne istiyorsan onları teklif olarak yaz, konferans için böyle vazıh bir teklif verirsen, toplanmayı da gelecek çalışmayı da kolaylaştırmış olursun tarzında bir telkin yaptı. Bunun çok kolaylık sağlayacağını söyledi. Aklım yattı. Nitekim, konferansa tekrar daveti bu şekilde bir nota ve teklifle karşıladık ve Ankara'dan tekrar vazife alarak hareket ederken Lozan'a böyle gelmiş oldum.

Atatürk İle Eskişehir'de Buluştuk

Lozan dönüşünde İstanbul'da pek az kaldıktan sonra Ankara'ya hareket ettim. Eskişehir'de, İzmir'den gelmekte olan **Atatürk** ile buluştuk. **Fevzi Paşa** da beraberdi. **Atatürk** İktisat Kongresinden geliyordu. Her ikisi ile ayrı ayrı ve beraber konuştum. Sulh yapmak ihtimali üzerinde kanaatimi öğrenmek istiyorlardı. Bir sulh ihtimali var mı, yok mu? Üzerinde durulan husus bu. Benim kendilerine naklettiğim, sulh ihtimali vardır. Benim kanaatime göre, sulh, esasen büyük manilerden kurtulmuştur. Biz konferansın birinci kısmında, başlıca İngilizlerle mücadele ettik ve İngilizler, kendi meselelerini çıkarabilmek için müttefiklerle beraber bulunmaya dikkat etmişlerdir. Büyük devletler ve küçük devletler, İngilizler etrafında müttehit bir cephe olarak davayı takip etmeye karar vermişlerdir. Evvelce de söylediğim gibi, **Lord Curzon** bu taktiği tuttu. Benim kanaatime göre, İngilizlerin sulha mani telakki ettikleri esaslı meseleler, konferansın birinci kısmında neticeye bağlanmış ve konferans böyle bitmiştir.

İngilizlerle bir meselemiz kalmamış gibidir. Bundan sonraki meseleleri halletmek için hem mukavemetimiz daha kolay olacaktır, hem belki İngilizlerden yardım da göreceğiz.

İngilizler bakımından fazla mühim olmayan kısımlar, bizim için yine çok önemli olmakla beraber, müttefikler arasında Fransız ve İtalyan menfaatleri açısından ehemmiyetlidir. İngilizler, bu meselelerden dolayı öteki müttefiklerini evvelce yaptıkları gibi belki yine destekleyeceklerdir. Fakat, bu meseleler yüzünden bir inkıta olursa, bunun bir harbe gitmesi ihtimali zayıftır. İngilizler böyle bir neticeyi tervic etmeyeceklerdir. Sulh yapılmasını arzu edeceklerdir.

Bunları **Mustafa Kemal Paşaya, Fevzi Paşaya** anlatıyorum. Görüşüyoruz ve bir mutabakata varmak istiyoruz. Meselenin düğüm noktası, konferansın şimdiye kadar olan safhasında İngilizler ne dereceye kadar tatmin olmuşlardır ve konferans tekrar toplanırsa nasıl bir tavır takınacaklardır, bunu teşhis etmekte. İntibalarımı Eskişehir'de naklediyorum. İngilizlerin ehemmiyet verdiği meselelerin başında Boğazlar geliyordu. Boğazların harp gemilerine açık olmasını, bu suretle Boğazlarda bize karşı ve Ruslara karşı takip ettikleri Akdeniz ve Karadeniz politikasını behemahal kurtarmak istiyorlardı. Çünkü **Loyd George** ile bugünkü İngiliz Hükümeti arasındaki büyük ihtilat da Boğazların emniyeti yüzünden çıkmıştı. **Loyd George,** Boğazların emniyetini temin etmek için harpten başka çare yoktur kanaati ile İngiltere'yi ve dominyonları sulh yolundan saptırmak istiyordu. Boğazlar meselesinde emniyeti tesis etmek harpsiz mümkün olacaktır görüşünün temsilcileri, **Lord Curzon**'un etrafında toplanmış bulunuyorlardı. **Lord Curzon** ve etrafındaki grup, İngiliz kamuoyuna, bunu temin etmek için çalışacağız, temin ettikten sonra harp konusu kalmaz, diyorlardı. Böyle bir vaziyet karşısındaydık. Benim görüşüme göre, Boğazların emniyetine bulunacak hal şekli, İngilizler için harp sebebi olabileceği gibi, Musul yüzünden de harple karşı karşıya kalmak mümkündü. Tabiatiyle Musul da İngilizlerle harbe tutuşmamızı icap ettirebilir. Bu ihtimale karşı İngilizler, müttefikleri sonuna kadar etraflarında tuttular ve meselenin son hal şeklini, nihayet Cemiyeti Akvam'ın aracılığına ve hakemliğine bıraktıktan sonra, bu sıkıntıdan kurtuldular. Her iki mesele etrafındaki tehlikeleri bertaraf ettikten sonra, kapitülasyonlarda, adli ve mali meselelerde müttefiklerle beraber görüşmelerine rağmen, daha ziyade Fransızların menfaatleri içinde kalan bu meselelerden dolayı İngilizler için bir harp ihtimali kalmıyordu. **Atatürk**'e bunları anlattım ve benim kanaatimce Lozan'da neticeye bağlanmış konuları hallettiğimizi kabul edersek, diğerleri üzerinde fikirlerimizi söyleyerek konferansa tekrar gidebiliriz, dedim. Böyle bir tahmin yaptığımı söyledim. Bu tahmin üzerinde **Atatürk** ile yalnız, **Fevzi Paşa** ile yalnız ve üçümüz beraber, Eskişehir'de saatlerce görüştükten sonra, onları da bir kanaate vardırdığımı zannediyorum.

Eskişehir mülakatının özü, benim konferanstan sulh yapılmasından ümitli olarak mı ayrıldığım, bundan sonra bir sulh ihtimali vardır gibi bir kanaatte miyim, buna teşhis koymaktan ibarettir. Bu esas üzerinde bir kanaate, bir mutabakata vardıktan sonra, Meclis içi ve Meclis dışı münasebetleri ona göre idare etmek için bir istikamet tayini arzusu bizim Eskişehir'de buluşmamızın hedefini teşkil etmiştir. Hakikaten **Mustafa Kemal Paşa** ve **Fevzi Paşa** ile Eskişehir'de buluşup görüşmemiz çok faydalı oldu. Zannediyorum ki, onlar da konferansın neticesi ve akıbeti hakkında kendilerine rahatlık verecek, huzur verecek bir kanıya vardılar. Bundan sonra aramızda herhangi bir görüş ayrılığı olmaksızın Meclise gitmeye karar verdik. Zaten **Atatürk** ile büyük meseleler üzerinde, kısa zamanda daima özlü münakaşalardan sonra bir mutabakata ve anlaşmaya varmak bizim için mümkün olmuştur. 1916'dan 1937'ye kadar 21 sene mütemadiyen büyük mücadeleler ve çekişmeler içinde beraber çalıştık. Fakat büyük meseleler üzerinde aramızda hiçbir zaman çok mücadele ve münakaşa etmedik. Daha evvel muharebe esnasında beraber çalıştığımız senelerde de bu böyle olmuştur.

Eskişehir'de tren içinde yaptığımız görüşmede sulh olacaktır kanaatine vararak, görüş birliği halinde Ankara'ya hareket ettik. Ankara'ya geldikten sonra aramızda bir ihtilat olmaksızın Meclis müzakereleri yapıldı.

Ankara'ya gelir gelmez, ben doğruca toplantı halinde bulunan Vekiller Heyetine gittim. Vekiller Heyetine verdiğim izahat da takriben bu istikamette olmuştur. Konferansın umumi heyetini, konferansın umumi havasını, inkıta gününün buhranlarını ve oradan ayrıldıktan sonra yolda yaptığımız görüşmeleri, bunların hepsini anlattım. Zannediyorum ki, onlar da konferansın neticesi ve akıbeti hakkında kendilerine rahatlık verecek, huzur verecek bir kanıya vardılar. Meclis müzakerelerinde nasıl bir yol tutacağımızı görüştük ve bir karara vardık. Burada şunu belirtmeliyim ki, henüz Ankara'ya gelmeden, yolda iken, Ankara'da bulacağım havayı bana anlatan iki mülakatım oldu. Mecliste İkinci Gruptaki arkadaşlardan ayrı ayrı iki kişiye rastgeldim, kendileri ile konuştum. Birisi bana, ne getirdin, diye sordu. Çok şey getirdim, dedim. Muhatabım, belli ki hiçbir şey getirmediğim kanaatinde idi. Canım ne getirdin, ne getirdin, diye ısrar ediyordu. Hiçbir şey getirmedim, diyerek konuşmayı kestim. Öteki daha ileri giderek bana şöyle dedi:

«İngiltere Hariciye Nazırı Lozan'a geldi. 2,5 ay orada kaldı. Bu adam bir şey yapmak istiyordu. Niçin istifade etmedik?»

Ben de kendisine, «Onun ne yapmak istediğini biliyor musun?» sorusunu sorduktan sonra dedim ki: «Evet, o bir şey yapmak istiyordu, fakat biz onun istediğini yapmadık.»

İkinci Gruba mensup bu iki arkadaşla yolda yaptığım konuşmalar Meclis müzakerelerinin ne kadar çetin olacağını bana anlatmıştı.

Sulh Olmamasını Hatam Olarak Gördüler

Meclis müzakereleri tabiatiyle benimle çok çekişmeli geçtiği kadar, **Atatürk** müzakerelere karıştıkça bütün hücumlar ona karşı yapılıyor ve onun üstünde toplanıyordu. Lozan'dan dönerken, bizim **Atatürk** ile Eskişehir'de buluşmamız zihinlerde bazı tereddütler yaratmış. Meclisten evvel görüşülmüş, birtakım kararlara varılmış olduğu zannıyla benim aleyhimde ve **Atatürk** aleyhinde nihayete kadar her türlü tenkitler, kötülemeler yapılmış, mücadele edilmiştir.

Gizli oturumlar halinde devam eden Meclis müzakereleri hatırımda kaldığına göre 28 Şubatta başladı. Biz **Atatürk** ile olduğu gibi, Vekiller Heyeti ile de tamamen mutabakat halindeydik. **Rauf Beyde** bir uzaklık ve memnuniyetsizlik görmedim. O da bizimle aynı kanaatte idi. Hep beraber Mecliste mücadele etmeye karar vermiştik. Gerçekten müzakereler esnasında bir ayrılığımız olmadı.

Lozan Konferansının inkıtaı büyük bir hadise idi. Bununla bütün memleket alakalı idi. Bütün memleket hep aynı kaygı içinde idi: Sulh olacak mı, olmayacak mı? Lozan'da yapılan inkıtaın neticeleri ne oldu? Tekrar harp mi olacaktı? Harp olmayacaksa, sulh nasıl yapılacaktı? Herkes bunu merak ediyordu. Meclis de bu merak içindeydi. Böyle büyük bir hadiseden sonra Meclis müzakereleri tabiatiyle büyük ehemmiyet kazanmıştı.

Meclis müzakereleri başlarken, ben evvela Lozan Konferansının geçirdiği safhaları anlattım. Herhalde 1-2 gün o sürdü. Karşımıza çıkan meseleleri, ihtilafta olduğumuz ve muallakta kalan meseleleri anlattım. Her zaman söylediğim gibi evvela askerlik ve arazi meseleleri vardı. Ondan sonra kapitülasyonlar, ekalliyetler, mali ve iktisadi meseleler bunları takip ediyordu. Gerek Milli Misakın hedefleri olarak, gerekse Lozan'da müzakereye başladıktan sonra meydana çıkan konular olarak bunların geçirdiği safhaları izah ettim. Çok sert tenkitlere maruz kaldım. Daha ilk zamanlarda, bana, ne getirdin diye sormaya başladılar. Sulh olmamasını münhasıran bizim hatamız ve benim hatam olarak değerlendirdiler.

Mecliste Tenkitler Sert Oluyordu

Mecliste müzakereler çok hararetli, tenkitler çok sert oluyordu. Hiç unutmam, **Lord Curzon**'un konferansa gelmesini, benim hatam yüzünden sulh olmadığı iddialarına gerekçe olarak gösteriyor ve şöyle diyorlardı: İngiltere Hariciye Nazırı, bulunduğu vazifenin cihanşümul mahiye-

tine, işlerinin son derece geniş olmasına rağmen, bunları bilerek, Lozan'a gelmiş, iki buçuk ay uğraşmış. Hiç şüphe yok ki, bu adam sulh yapmak istiyordu. Niçin yapılmadı? Münhasıran **İsmet Paşanın** hatası yüzünden sulh olmadı.

Konferansın inkıtaa uğramasını bu gerekçeye bağlayıp, benim her suretle kusurlu ve eksik olduğumu söze başlamanın ve tenkide başlamanın ilk maddesi olarak ele alıyorlar ve söylüyorlar. Bu suretle benim hakkımda başlayan münakaşa bir iki satır sonra, bir iki cümle sonra yeni bir hücum noktası bularak, nihayet **Atatürk**'ün üzerinde toplanıyordu. Fırsat buldukça **Atatürk**'ün mesuliyetine, onun idaresinin bizi sulha götürmeyeceğine işaret ederek, böyle bir taktik kullanıyorlardı. Hulasa Mecliste yapılan tenkitler, murahhas heyetinin hatalarını belirtip, sorumluluklarını tescil ettikten sonra, arkasından **Atatürk**'ün idaresinde sulh yapılamayacağı neticesine vardırılmak isteniyordu.

Bu müzakerelerin devam ettiği esnada, **Atatürk** aleyhinde esasen birikmiş çok husumet vardı. Bu husumet iç politikada kendi hasımları tarafından beslenmiş ve işlenmiş bütün konularla beraber dile geliyordu. Onların tesiri söylenerek, söylenmeyerek işletiliyordu. Lozan Konferansının ilk safhasının inkıtaa uğraması, bunların hepsinin, bütün birikmiş hırsların ve iddiaların ortaya dökülmesi için bir vesile sayılmıştı. Mesela, **Atatürk**'ün hususi hayatından bahsedilmek isteniyordu. Aslı olmayan şeyler de eklenerek, birçok dedikodu yapıyorlardı. **Atatürk** o tarihlerde yeni evlenmişti. Hanımı ile beraber seyahate çıktığında. kendisini istikbal edenler veyahut ağırlayanlar her yerde erkekler için ayrı toplantılar tertip etmek ve kadınları haremde toplamak istiyorlardı. **Atatürk** bunların hepsini daha ilk günden önlemeye çalışmıştı. Kadınlara cemiyet hayatında mevki vermek istediği, kadınların cemiyet hayatına iştirakinin bir esasi reform olduğu kanaati daha ilk günlerden itibaren onun kafasında hazırlanmış ve yerleşmişti. Hareketlerinden böyle olduğu anlaşılıyordu. Ama bütün bunlar, daha o zamandan, **Atatürk** aleyhinde büyük galeyanlara ve hareketlere yol açacak bir konu sayılıyordu.

Atatürk'ü Müteessir Eden Olaylar

Bugünlerde **Atatürk**'e karşı hazırlanmış mühim bir hadise olmuştu. Seçim kanununda değişiklik yapılmak üzere, bir kimsenin, mebus seçilebilmek için bir yerde en az beş sene oturmuş olmasını şart koşan bir teklif hazırlamışlar, Meclise vermişler. Bundan **Atatürk** son derece müteessir olmuştu. Bunu doğrudan doğruya kendi şahsına tevcih olunmuş bir tertip saymıştı. Kendisini müdafaa için, bu tertibi, millete ve dünyaya anlatılması en kolay olan bir mücadele konusu yaptı ve haklı olarak bunu

azami derecede kullanıyordu. Evet **Atatürk** bir yerde beş sene oturamadı. Çünkü, kendisi, ne hayatını, ne rahatını düşünmüş, vatanı kurtarmak uğrunda hayatını feda edecek kadar çalışmıştır. Bugün çok şükür hepimiz memleketlerimize sahip olarak, her birimiz belli bir yerde yerleşmiş vatandaşlar olarak oturabiliyorsak, hürriyet içinde yaşayabiliyorsak, bu neticeye, onun bir yerde beş sene oturamamış olması ve vatanı kurtarmak için çalışması sayesinde ulaşmışızdır. **Atatürk**, bu gerçeği bütün tasvirlerinde pek güzel anlatıyordu. Mücadelesini yaparken, Mecliste, muhaliflerine, tabii son derece kuvvetli olarak karşı çıktı.

Mecliste muhalifler, «İkinci Grup» adı altında teşkilatlı bulunuyorlardı. Bunlar, bütün Milli Mücadele esnasında, vakit vakit tedavi edilmesi imkânsız görülmüş olan geçimsizliğin takipçileri idi. Şimdiye kadar muhtelif vesilelerle zafer mümkün değildir, bizi oyalıyorlar, taarruz edeceğiz diyorlar fakat taarruz etmeyeceklerdir, taarruz ederlerse taarruzun muvaffak olması ihtimali yoktur, bir an evvel uyuşmak lazımdır tarzında muhalefet yaparlardı. İtilaf devletlerinin her sulh teşebbüsünde, sulhseverlik ve insanlık göstermek taraftarı olan bu zevat, askeri zaferin tahminin çok üstünde kesin neticeler vermesi ile, tabii çok güç duruma düşmüşlerdi.

İkinci Gruba mensup mebusların hepsi, şimdi, sulh fırsatı kaçırıldı teranesi ile bütün hiddetlerini yenileyerek, hücumlarını yine **Atatürk'e Atatürk'ün** idaresine ve onun çalışmalarını desteklediği, takip ettiği Lozan Sulh Heyeti ve hükümet poltikası aleyhine tevcih etmişlerdi. Müzakereler sabahtan akşama kadar gizli olarak devam ediyordu. Meclis akşamüzeri geç vakit kapanır, ondan sonra, o günkü müzakerelerin haline göre, **Atatürk** Vekiller Heyetine uğrar veya uğramazdı. Biz ekseriya, Meclisten çıkınca, Vekiller Heyetinde toplanır, o günkü müzakereleri kısaca bir gözden geçirdikten sonra, ertesi günü takip olunacak hareket hattını görüşürdük.

Meclisteki müzakereler son derece haşin ve mütecaviz bir hava içinde devam ediyordu. Bazı meseleler üzerinde çok duruyorlar, bazı meseleleri fazla mühimsemiyorlardı. Mesela Boğazların emniyeti meselesinde çok ısrar etmediler. Çünkü buna herkesin aklı fazla ermiyordu. Fakat Musul üzerinde kıyamet kadar ısrar oldu. Keza, Milli Misakın söylediği gibi, Garbi Trakya'nın, kamuoyuna müracaat edilerek kurtarılması tezi temin olunmadı diye, bunun üzerinde de büyük gürültüler oldu. Garbi Trakya'nın behemahal kurtarılması için ısrar ettiler. Arazi meselelerinde Meclisin havası son derece sert idi. Adalardan bahsolundu. Hiç olmazsa Meis Adasının mutlaka kurtarılması isteniyordu. Hatta bir mebusun hatırlatması üzerine, Tuna Nehri içinde bulunan Romanya elindeki Adakale'nin de kurtarılması lazım geldiğini karar altına aldılar. Adakale, Berlin Muahedesinde unutulmuş ve bizde kalmıştı. Bu sefer de kurtarılması karara bağlandı.

Nihayet milletvekilerinden birisi, çalışılmış, birtakım neticeler alınmış dedikten sonra, bundan dolayı **İsmet Paşanın** değiştirilmesi gerektiğini ve bu sebeple itimat oyu vermeyeceğini söylemişti. Hatta bu arkadaş, oy verme esnasında, bana gelmiş ve oy pusulası üzerine yazdığını da göstermişti. Bana diyordu ki: Birçok iyi neticeler alınmıştır, fakat bizim murahhas heyetimiz ne alabilecekse onu almış, artık daha fazlasını alamaz. Yeni bir heyet gönderirsek, o, yeni şeyler alabilir. Millet olarak daha çok şey kazanırız. Bu kanaatle oy veriyorum. Böyle söylemişti. Güldüm ben. Aldığımız şeyleri, aldık cebimize koymadık ki, dedim. Bunları nereden tahmin ediyorsunuz? Muahede imza edilinceye kadar onların hepsi muallakta duruyor. Benim bu sözlerim üzerine, takdir etmedik manasına almayasın diye söylüyorum, aleyhte oy vereceğim, oy puslasına da yazdım, ama maksadım budur, dedi. Bunları, o günkü Meclisin seviyesini gösteren hadiseler olarak anlatıyorum.

Meclis müzakereleri 6 Marta kadar sürdü ve nihayet bir karara varıldı. Meclisin kararı üç maddelik bir tebliğ halinde neşrolundu. Bu tebliğde şöyle deniliyordu:

«1 — Müttefiklerin verdikleri sulh projesini olduğu gibi kabul etmekliğimize imkân yoktur. Zorlarlarsa, kendimizi mesuliyetten kurtulmuş sayarız.

2 — Hayati meselemiz olan Musul'un kısa bir zamanda halli lazımdır.

3 — Mali, iktisadi, idari meselelerde hayat ve istiklal haklarımızın temini şartı ile sulh teşebbüslerine devam için Vekiller Heyetine izin verilmiştir.»

Büyük Millet Meclisi bununla, Lozan Konferansının 4 Şubatta inkıtaa uğramış olmasının açıkta bıraktığı meselelere karşı tutumunu açık bir tebliğ ile dünyaya bildirmiş ve murahhas heyetine bir nevi itimat beyan etmiş oluyordu. Tebliğden, aynı zamanda, bizim Lozan'da neticeye bağladığımız meselelerin Meclisçe tasvip edildiği, buna karşılık reddettiğimiz hususların reddedildiği anlamı çıkıyordu.

Meclisten böyle bir netice almak kolay olmadı. Bu netice, birçok defa, belki hemen her gün, müzakerelerin düğümlendiği zamanlarda, **Atatürk'**ün müdahale ederek, davaları teşhis etmesi ile ve bizim hareket hattımızı, başlıca benim müdafaa tarzımı canla başla desteklemek ve korumak gayreti ile mümkün olmuştur.

Meclisin alacağı karar için oya müracaat edildiği zaman, lehte ve aleyhte oy verenler oldu. Çoklukla bu tebliğin, bu kararın lehinde oy verildi. O Meclisin çalışmasının bir özelliği vardı. Herhangi bir meselede muhalefet edenlerin sayısı çok az da olsa, müzakereler sert cereyan eder-

di. Ve neticede, müzakereler, çok hareketli, çok şiddetli bir muhalefet bulunduğu tesiri bırakır, hatırda kalan aksi, yankısı çok kuvvetli olurdu. Bir neticeye varıldıktan sonra, insan zannederdi ki, büyük bir başarı elde edilmiştir. On kişinin, on beş kişinin idare ettiği bir muhalefete karşı, Meclisin yüzde seksen beşinin hükümet tehine oy vermesi, büyük bir yenilgiden kurtulmuş gibi bir hava yaratır ve sinirlere sükûnet verirdi. Meclise, müzakereler sonunda böyle bir hava yayılırdı.

Sulh konferansı üzerinde yapılan Meclis müzakerelerini burada bağlamak istiyorum. O zaman, Ankara gizli konuşmalarının özel bir ehemmiyeti vardı. Meclisin dış hayatı yok. Ve dış hayatımızın büyük ölçüde yayılma imkânı yoktu. Yabancı yoktu. Büyük gazeteci topluluğu yoktu. Ecnebi ajanslar da yoktu. Şimdiki güçlüklere kıyasla, o zaman her şey olduğu gibi gizli kalıyordu, denilebilir. Yalnız tabii Meclisten çıktıktan sonra herkes kendi mizacına göre, rastgeldiğine, her meseleyi istediği gibi anlatıyor, propagandasını yapıyordu. Fakat bu nihayet, memleket ölçüsünde tesiri olmayan, tesiri ve yayılma kudreti geç ve güç olan şartlar içinde yapılıyordu. Ve mahdut çevrelerde kalıyordu. Bu kadarından da şikâyetimiz pek yoktu. Onun için bütün muharebeler esnasında ve ondan sonraki dönemde Büyük Millet Meclisinin müzakereleri çok defa gizli celseler halinde devam etmiştir. Ve dış âleme sızan haberler, zaten tabiatiyle geç sızıyor ve birbiri ile çelişir halde sızdığı için gerçeğin ne olduğu tam anlaşılamıyordu. Yine bu sebeple, umumi olarak bilinen, gizli celselerden **Atatürk**'ün başarı ile çıktığı ve Mecliste **Atatürk**'ün idaresine karşı huysuz ve ciddi muhalefet bulunduğu gibi umumi bir kanaatten daha ileri gitmiyordu.

Ali Şükrü Beyin Öldürülmesi

Lozan Konferansının inkıtaı sebebiyle Ankara'da bulunduğum esnada cereyan eden fena hadiselerden biri de, Trabzon Mebusu **Ali Şükrü Beyin** öldürülmesi ve bu ölümün yarattığı ihtilatlar olmuştur. **Ali Şükrü Bey,** Meclisin en sert bir üyesi ve özellikle **Atatürk**'e karşı son derece insafsız ve kırıcı ifadeler ve hareketlerle muhalefet eden bir unsuru idi. Bu, bir gün ansızın kayboldu. Nerede olduğu, ne olduğu anlaşılamadı. Bu hadisenin merak ve şüphe uyandırdığı bir zamanda, nihayet, iki üç gün içinde hükümet izini buldu. Öldürülmüş. Cesedi hükümetin eline geçti. **Rauf Bey** Hükümetinin aldığı haberlere göre, **Ali Şükrü Beyin** öldürülmesinde, **Atatürk**'ün yanında muhafız bulunan Karadenizli Milli Kuvvetlerin iştiraki varmış. Bu şayi oldu. Karadenizli Milli Kuvvetlerin başında **Osman Ağa** (Topal Osman) isminde bir kumandan bulunuyordu. Bunlar, Karadeniz'den, Giresun'dan gelmişlerdi Bir askeri kuvvet olarak hemen bütün muharebelere sevk olundular. Muharebelere iştirak ettiler, kahramanca cansiperane çalıştılar. Muharebelerden sonra çok itibarlı ve çok fedakâr bir milis kuvveti olarak **Atatürk**'ün muhafızı durumunda bulunuyorlardı.

Atatürk, Meselenin Silahla Halline Emir Verdi

Tahkikat sonunda, Muhafız Kıtasından **Ali Şükrü Beyin** öldürülmesi olayına karıştıkları, iştirakleri olduğu bilinenler hükümetçe tespit edildi ve **Atatürk'e** haber verildi. **Atatürk,** meseleyi ciddi olarak hemen ele aldı, tetkik etti. Muhafız kıtası içinde böyle bir vakanın nasıl olduğunu tahkik ettirip, suçluların meydana çıkarılmasını emretti. Bütün muhafız kıtalarının kumandanı vardı: **İsmail Hakkı Bey. İsmail Hakkı Bey** çok fedakâr bir subaydı. Muharebelerde o da iyi hizmetler görmüştü. **Atatürk** suçluları bulmak ve takip etmek için ona emir verdi. **Osman Ağa,** mücrimlerin meydana çıkmasına ve teslim edilmesine karşı bir durumda bulunuyordu. Nihayet **Atatürk,** silah kullanarak, bu meselenin muhafız kıtası içinde hallolunmasına emir verdi. Çankaya civarında kanlı bir müsademe oldu. Karadenizli muhafız kıtaatı mukavemet etti. **İsmail Hakkı Beyin** nizami

kuvvetleri mukavemeti kırdı. Hepsi dağıtıldı. **Osman Ağa** ağır surette yaralandı. Müsademede birçok kişi öldü ve mesele bu tarzda kapandı.

Atatürk tarafından bu kadar ciddi, bu kadar çabuk ve sert bir şekilde takip edilip, suçlular kanlı bir surette cezalandırıldıktan sonra, Mecliste **Ali Şükrü** meselesinden dolayı feryatlar ve müzakereler ihtilafların en önüne geçmekte gecikmedi. **Atatürk** bu münakaşaların hepsinin içinden çıktı. Lozan Konferansının iki safhası arasında, iç meselelerde senelerden beri birikmiş olan düşmanlıkların çok ileri ölçüde patladığı bir dönemde ve böyle bir hava içinde Lozan Konferansının kesilmesi sebepleri de görüşülerek bir neticeye vardırılabildi. Meclis, müzakereleri 6 Martta bitirdi ve biz 8 Martta Vekiller Heyetinde çalışarak itilaf devletlerine ne cevap verilmesi lazım geldiğini kararlaştırdık.

Karşı Projemizi Hazırladık

Lozan Konferansının kesilmesine sebep olan müttefik devletler projesine karşı, mukabil projemizi hazırladık ve 8 Martta bir nota ile İngiltere, Fransa ve İtalya'ya bildirdik. Konferansın ilk müzakere devrinde mutabık olduğumuz ve mutabık olmadığımız meseleleri birbirinden açık bir surette ayırarak, bir cetvele raptetmiştik. Biz, bu cetvelin bir tarafında, tekrar müzakere ve münakaşasına avdet edilmesine lüzum görmediğimiz, mutabık kalınmış noktaları yazdık. Hudutlar meselesinde Musul'un Türkiye ile İngiltere arasında sulhtan sonraki on iki ay içinde halledileceğini, anlaşma olmadığı takdirde Milletler Cemiyetine başvurulacağını kabul etmiştik. Karaağaç'ın Yunanistan'a terk edilmesinde mutabıktık. Boğazların tabi olacağı statüde anlaşmaya varmıştık. Ekalliyetler mevzuunda da bir ihtilafımız kalmamıştı. Bunları, bir daha görüşülmesini talep etmediğimiz mutabık hususlar olarak belirttik. Cetvelin başka bir yerinde yarı halledilmiş meselelerde farklarımızı söyledikten sonra, noktainazarımızı madde madde ve açıkça bildirdik. Ondan sonra hallolunmamış ve bir yaklaşma sağlanmamış konularda tekliflerimizi ileri sürüyorduk. Bu meseleler, başlıca ihtilaflı olan meseleler, veyahut ihtirazi kayıtla müzakere edilecek meseleler, kapitülasyonlar mevzuunda toplanıyordu. Konferansın buhranlı şubat günlerinde kapitülasyonlar yüzünden inkıta olacağı anlaşılınca, murahhaslar ve tarafsız aracılar, mesela Amerika, heyetler arasında mütemadiyen haber getirip götürerek anlaşma teklif ediyorlardı. Bunlar, kapitülasyon hükümlerinin neresini istemiyorsak, onu şöyle yapalım, böyle yapalım derlerdi. Bizden müspet cevap alınca, gidip müttefiklere anlatırlar, sonra da, bu mesele halledildi, fakat şöyle bir pürüz çıktı tarzında başka yeni bir mesele ile karşımıza çıkarlardı. Ve nihayet müzakereler bir netice vermeden kesilmişti. Şimdi 8 Mart notamızda yarım kalmış noktalardan biri olarak, bu mesele üzerindeki görüşümüzü de kesinlikle belirtmiş bulunuyorduk.

Konferansta, nihayetine kadar konuşulmuş olduğu halde hiçbir neticeye varılmamış ve tarafların noktainazarlarını muhafaza etmiş bulundukları birtakım mali meseleler vardı ki, onlar üzerinde de kesin vaziyet aldık. Mesela bunlar içinde borçlar meselesi, böyle ihtilaflı bir konudur. Borçların taksimini istiyorduk ve Osmanlı borçlarının tediyesinde kulla-

nılacak tediye akçesi üzerinde ciddi itirazlarımız vardı. Onlar, borçların altın para üzerinden devam ettiğini iddia ediyorlar ve «altın para üzerinden tediye olunması esas mukavelede sarihtir, münakaşa götürmez, hamiller haklıdır, bunu müdafaa etmeye mecburuz, siz borcunuzu altın para üzerinden taahhüt edeceksiniz, sonra hamillerin karşısına çıkarsınız ve imkânınız ne ise onlarla bir uyuşma yapmaya çalışırsınız,» diyorlardı. Biz de böyle zamanı geçmiş, hiçbir memlekette artık müdafaa edilir yeri kalmamış olan altın para esasını taahhüt edemeyeceğimizi söylüyorduk. Esas olarak tediye akçesini kabul etmediğimizi bu muahedeye yazacağız, ondan sonra uyuşmaya gideceğiz, diye ısrar ediyorduk. Böyle birbirine taban tabana zıt noktainazarlar olduğu gibi açıkta duruyordu. 8 Mart notamıza bunları belirterek görüşlerimizi yazdık.

Bizim notamıza 28 Martta cevap aldık. Biz 8 Mart tarihli notamızda konferansın İstanbul'da veya herhangi bir yerde 28 Nisanda toplanmasını teklif etmiştik. Onlar, tekliflerimize birtakım itirazlarda bulunduktan sonra, konferansın yine Lozan'da toplanmasını ileri sürüyorlardı. Nihayet 28 Nisanda Lozan'a gitmek hususunda mutabık kaldık.

İç Politikada Bir Gelişme

Müttefiklerin 28 Mart notasını aldığımız günlerde, iç politikada yeni bir gelişme olmuştu. 1 Nisanda Büyük Millet Meclisi seçime gitme kararı verdi. Bu, Lozan Konferansının iki devresi arasındaki önemli meselelerden biridir. Büyük Millet Meclisinin kuruluşunu ve çalışmasını tespit eden kanunda, bu Meclis ne kadar müddet çalışır ve ne suretle yenilenir, buna ait bir hüküm yoktu. Meclis o karakterdedir ki, kanuni vaziyeti odur ki, gelmiş toplanmıştır, memleket işlerini ilanihaye görmek ve memleketi ihya etmek için bütün selahiyetler daimi olarak elindedir. Meclis, toplanma gayesi tahakkuk edinceye kadar devam edecektir. Henüz gaye de tahakkuk etmemiştir. Buna kendisi karar verecektir. Sulh muahedesi imzalandıktan sonra dahi, gaye tahakkuk etti mi, etmedi mi, bu karar da Meclise aittir. Böyle bir durum. Meclis böyle bir hava içinde. Fakat, bu Meclis ile çalışmak da son derece güç. Konferansın kesilmesi sebebiyle Mecliste geçen müzakereleri ve Meclisin durumunu daha evvel anlattım. Bunlar ilk defa karşımıza çıkan yeni güçlükler, yeni meseleler değildi. En büyük sıkıntıyı çeken **Atatürk**'tü. Son günlerde **Atatürk**'ün idaresine karşı muhalefet şiddetlenmişti. Halbuki **Atatürk** birtakım reformlar yapmak istiyordu. Yeniden sulh konferansına gidilecekti. Meclisin yenilenmesi fikri esasen **Atatürk**'ün zihninde yer etmiş bulunuyordu. Meseleyi 120 imzalı bir takrirle Meclise intikal ettirdik. Bu takrirde gerekçe olarak deniliyordu ki: Memleketin kurtarılması gayesi ile toplanan Büyük Millet Meclisi gelecek ne-

sillerin takdirini kazanacak şekilde vazifesini yapmıştır. Şimdi sulh yapılması ile uğraşılmaktadır. Bunun için, sulhun bir an evvel tesisi için, seçimin yenilenmesine kati zaruret vardır. Düşman işgalinden kurtarılan memleket parçalarında seçim yapılarak, bütün halkı tam manasıyla temsil edecek yeni bir Meclisin toplanması memleketin her türlü inkişafı için faydalı olacaktır.

Meclisin Yenilenmesi Kararı

Böyle bir kanun teklifi yapıldı. Teklif komisyonlara havale edilmeden Meclis Umumi Heyetinde hemen görüşülmeye başlandı. İlk sözü ben aldım. Meclisin verdiği selahiyete ve talimata göre sulh yapmak için çalışmaya başlayacağımızı söyledikten sonra, içeriye ve dışarıya karşı bütün millet namına en büyük karar sahibi olan Büyük Millet Meclisinin yenilenmesi için seçime giderek milletin umumi reyinin yeniden tecelli ettirilmesini teklif ediyorum, dedim. Müzakereler başladı. Söz alan milletvekilleri özellikle memleketin bazı kısımlarının düşman işgali altında bulunduğunu ifade ederek, şimdi işgalden kurtulan bu yerlerde oturan vatandaşların Millet Meclisinde oyları ile temsil edilmesi lüzumu üzerinde duruyorlardı.

İstenilen kararın alınması nispeten kolay oldu. Münakaşalardan sonra, Meclisin yenilenmesi için karar verildi. Meclis ile **Atatürk**'ün beraber çalışması meselesi, bu son safhasında, belki şimdiye kadar geçirdiği güçlüklerin en mühimini geçirmiş değildir. Gayet iyi hatırladığıma göre, **Atatürk** muharebeler esnasında, Meclis ile beraber çalışmanın artık mümkün olmayacağı kanaatine varmış ve ümidini kaybetmiş duruma birkaç defa gelmişti. Bunlardan birini anlatacağım. 1922 Martında müttefikler bize bir sulh teklifi yapmışlardı. Güya Sevr Muahedesinden farklı hükümler ihtiva ediyormuş gibi görünen bir sulh teklifi. Bunun üzerine Meclis kendi içinde ciddi bir kaynama gösterdi. Tabii orduya da tesiri oluyordu. Ordu mensupları arasında geniş tahrikler yapıldı. Sakarya Muharebesi, 1921 senesi Ağustos ve Eylül ayları içinde geçmişti. Demek ki biz, 6 aydan beri taarruz edeceğiz, ediyoruz, diye hazırlanıyoruz. **Atatürk**'ün hasımları sinirleri dayanmadığı ve anlayışları kâfi olmadığı için, hakikaten askeri yoldan bir neticeye varmak mümkün olmadığına samimi olarak inandıklarından, büyük bir telaş gösteriyorlardı. Esasında, menfi fikirli olmalarından dolayı, memleketin kurtuluşuna daimi bir hal şekli ararken, bütün gerçeklerin ilerisinde, ya teslim olalım veya büsbütün başka çareler arayalım tarzında iki ucun tesiri ile tahrikat yapmakta devam ediyorlardı. Mecliste bu cereyanlar hüküm sürüyordu. Fakat **Atatürk** bunların hepsine mukavemet ediyordu. Ben böyle bir zamanda, **Atatürk**'ten bir telgraf aldığımı bi-

lirim: «Artık Meclis ile beraber çalışmamız mümkün olmayacak, Meclisin faaliyetine nihayet verdikten sonra orduda ve memlekette hasıl olacak vaziyet hakkında mütalaan nedir?»

Benden bunu soruyordu. Kendisine cevap verdim:

«Bu kadar emek çekilmiştir. Bizim kudretimiz —ben daima bu kanaatte idim— karşımızda bulunan Yunan ordusunu ve Yunan Devletini bugünkü mahrumiyetler içinde bile mağlup etmeye yeter. Bunu tecrübe etmeden hiçbir şey yapamayız. Bütün imkânları kullanacağız ve yapacağız. Orduya bu kanaati anlatabiliriz. Orduda subayların geçimlerinden ve askerin iaşesinden dolayı çok sıkıntı vardır. Eğer bir karar verecekseniz, ordunun maaşı ve iaşesi için bir hazırlık yapmak lazımdır. Maaş için muvakkat, diğeri için daha esaslı tedbirler düşünmeliyiz. Bunu temin ederseniz orduyu muhafaza etmek ve düşündüğümüz taarruzu yapmak mümkün olur. Yalnız bilmek gerekir ki, şimdiye kadar bir Millet Meclisine dayanılarak, millet namına muharebe etmenin bu mücadelede bize çok itimat veren tarafı vardır. Şimdiye kadar buna dayanarak bu mücadeleye devam edebildik. İstanbul Hükümeti, padişah, bunların hepsi düşman elindedir. Meclis dağıtılırsa, millet namına, milletin kararı ile mücadele ediyoruz tezi, elimizden gitmiş olacaktır. Bunu tamir etmek lazımdır.»

Benim mütalaam bundan ibaretti.

Atatürk'ün 1922 Martında Meclisi dağıtmak istediğini bildiren ve mütalaamı soran telgrafına verdiğim cevabın sonunda dedim ki:

«Ne karar verirsiniz, bunu tayin edemiyorum. Bunu tayin etmek benim için mümkün değildir. Şartları siz biliyorsunuz. Biz vereceğiniz kararı tatbik ederiz. Mülahazalarım bundan ibarettir.»

Cevap geldi. Hallolunmuştur, çalışmaya devam ediyoruz, diyordu. Bu bir. Ondan sonra bir defa da **Atatürk** Ankara'da bizi toplamıştı. Yine, Meclisle çalışmak artık mümkün olmuyor, bir çare bulamıyoruz, tarzında şikâyette bulundu ve meseleyi aramızda uzun boylu konuştuktan sonra, Meclisi devam ettirebilmek için çare bulmamız lazımdır, kanaatine varmıştık. Şimdi, üçüncü defa oluyor. Bu üçüncü safhada doğrudan doğruya Meclisin kararı ile seçimleri yenilemeye gidiyorduk. Yaratılan vaziyetin içeride büyük müşkülatı olmayacaktı. **Atatürk**'ün millet nazarındaki itibarı erişilemeyecek bir noktadaydı. Esasen, hiç olmazsa, memleket şimdilik bir tehlike karşısında bulunmuyordu. Kesin bir zafer kazanılmıştı. İstenilen şey, Meclisin kaldırılması, idarenin değiştirilmesi değil, seçimin yenilenmesi idi. Bunu her suretle anlatıp tatbik etmek kolaydı. İç politikada büyük bir güçlük görünmüyordu. Dış politika bakımından da fazla bir endişemiz yoktu. Dış âlem, yeni seçimlere gitmemizi, zaferi hazırlamış ve kazanmış olan Meclisin büyük ihtilatların neticesi olarak artık çekilmesi tarzında telakki edecekti. Ancak, yeni gelecek Meclisin, **Atatürk** idaresini Meclis hükümetini ve özellikle Lozan murahhas heyetini ne kadar destek-

leyeceği belli değildi. Böyle bir endişeyi, bizimle mücadele eden devletler, maksatlı olarak ve etraflı olarak yayıyorlardı. İnat ediyorlar, mukavemet ediyorlar, fakat seçim neticesinde neredediriler, kim gelecek evvela onu görelim tarzında açıktan propaganda yapıyorlardı. Fakat biz aramızda bu ihtimallerin hepsini görüşmüştük.

Atatürk'ün Siyasi Kudreti

Muzaffer olmuş, acil tehlikelerden memleketi kurtarmış, sulhu müzakere safhasına getirmiş, şanslı ve ümitli durumda bir idareyiz. Yeni seçimlere gitme kararının güçlüklerini bu şartlar içinde bulunan bir idarenin göze alması mümkündü. Bu güçlükleri yenmenin kabil olduğunu **Atatürk** ve **Rauf Bey** Hükümeti kabul ediyordu.

Seçim, tabii o zamanki usule göre yapılacaktı. **Atatürk** yeni Meclis ile anlaşacağına, onunla memleketi sulha götüreceğine ve düşündüğü reformları veyahut idare tarzını tatbik ettirebileceğine güveniyordu. **Atatürk'** ün siyasi kudreti, birtakım vesilelerle söylediğim gibi, esasen askeri kudretinden daha fazlaydı. Böyle meselelerin hakkından gelebilecek bir kudrette idi.

LOZAN'A İKİNCİ GİDİŞ

18 Nisanda Lozan'a Hareket Ettik

Şimdi bütün bu anlattığım meselelerden sonra, Ankara'da hariciye vekili ve başmurahhas olarak vazifem, artık, sükûnetle hazırlanmak devrine girmişti. Lozan Konferansının ilk toplantısında buradan büyük bir heyetle gitmiştim. O heyet şimdi gerek gazetecileri ile ve gerek muhtelif mesleklerden mütehassıslarıyla hemen hemen yarıya inmiş bir durumdaydı. Konferansın birinci devrinde, istifadem olacak murahhasların, istifadem olacak müşavirlerin çalışma istikametleri az çok belli olmuştu. Bu itibarla muhtelif mesleklerden bu kadar çok mütehassısa artık ihtiyaç yoktu. Ona göre evvelce benimle giden mütehassıslarla yeni mütehassıslar arasında seçmeler yaptım. Bundan sonraki ihtiyaca uygun ve kâfi gelecek bir murahhas heyet teşkil ettim. Ankara'da ve İstanbul'da temas ettiğim basın çevreleri, vatandaşlar ve aydınlar umumi olarak murahhas heyetinin devam etmesini teveccühle karşıladılar ve aleyhimizde bir cereyana müsait bulunmadılar. Aksine, iyi çalıştığımız ve konferansı bir sulha vardırmak için bundan sonra da lazım olan gayreti gösterebileceğimiz inancı yaygın bir haldeydi. Bu bana çok huzur verdi. Böyle bir hava içinde Ankara'dan İstanbul'a geldik ve 18 Nisanda trenle Lozan'a hareket ettik. Yolda fevkalade bir hadise olmadı. İlkbaharın güzel günlerinde Lozan'a vardık. Bu sefer Lozan'da bulduğum hava ilk gidişimden çok farklı idi. Birinci seferinde yabancı bir muhite girmiştim. Kendimi İsviçre'de yabancı hissetmiştim. Şimdi gördüm ki, bütün Cihan Harbi esnasında Türkler aleyhine birikmiş olan uzak, teveccühsüz hava, birinci konferans çalışmaları süresinde büyük ölçüde yumuşamış. Bu defa, Türklere karşı bir teveccüh ve güven hasıl olmuş bir muhite girdiğimi derhal fark ettim. Daha birinci konferansta, en şiddetli ve ümitsiz mücadeleler yapılırken, Lozan'da Türk-İsviçre Dostluk Cemiyeti kurulması imkânı hasıl olmuştu. İsviçrelilerle beraber toplantılar yapmıştık. Ben İsviçre başkentine giderek, cumhurbaşkanı ile ve devletin ileri gelenleri ile dostane görüşmeler yapmak fırsatını bulmuştum. Böylece tanıştığım bir muhit ve beni teveccühle kabul etmeye az çok alışmış, hazırlanmış bir muhit içinde Lozan'a varmış bulunuyordum.

Lozan'a ikinci gidişimde **Bayan İnönü**'yü de beraber götürdüm. İlk toplantıya giderken ne olacağımız belli değildi. Yabancı bir muhite gidiyordum. Onun için yalnız gitmiştim. Bu sefer bildiğim bir muhite **Bayan İnönü** ile giderek konferansın son safhasını beraber geçirmiş olduk.

Muharebelerden sonra, hariciye vekili ve başmurahhas olarak Lozan'a giderken ben, diplomasiye ve sivil hayata girmiş oluyorum. Çizmeyi ayağımdan çıkarıp ilk defa sivil ıskarpin giyiyorum. Diplomatlar arasındaki merasimi o kadar bilmiyorum ki, ilk günü Lozan'da öğle yemeğine ineceğimiz vakit, ilk sorduğum sual, ne elbise giyeceğiz, idi. Bizim Paris mümessilimiz **Ferit Bey** zannederim o esnada yanımdaydı, çok zeki ve çok değerli bir kimse olan **Ferit Bey**, bana bu hususta fikir verdi. Şimdi karikatürize ederek, mübalağa ederek anlatmak istediğim, sivil hayat ve diplomasinin merasimli hayatı hakkında hiçbir fikrim, hiçbir tecrübem olmadığıdır. Fakat Lozan'da Avrupalı kılığında yaşamaya alıştık. Ankara'ya geldiğim zaman kalpak da giymiyordum. Fakat Lozan'da şapka giyiyordum. **Bayan İnönü** de şapka giyiyordu.

Sivil hayata ve diplomat hayatına nasıl alıştığımı burada kısaca anlatacağım. Birinci sefer gidişimde, ilk görüşmelerimde tabii olarak bildiğim gibi görüşüyorum. Henüz bir hafta geçmedi, iki üç gün sonra, gözlerim faltaşı gibi açıldı. Bütün murahhaslarımı, müşavirlerimi topladım. Onlara dedim ki:

«Bakın arkadaşlar, burada biz, konferansta, bir heyet olarak çalışacağız. Ben şimdi anlıyorum ki, bir muharebe meydanından çıkmış, bilmediğim bir diğer muharebe meydanına girmişimdir. Ben bu meydanı tıpkı muharebede görülen bir vazife gibi sayıyorum. Onun usullerini tatbik edeceğim. Gece, gündüz vazife yapmak için her birimiz her an hazır bulunacağız. Ben burada her birinize, gece gündüz, ne vaziyette olursa olsun vazife verebilirim. Beraber çalışabilirim. Böyle bir şart içine girmişizdir. Bilmeyerek yakalanmışızdır. Vazifemizi bu tarzda devam ettireceğiz, bilesiniz.»

Konferans çalışmalarının başladığı günlerde, bir murahhas, zannederim **Mösyö Montagna** yanıma gelerek, şimdi hatırlayamadığım bir meseleden dolayı protesto ettiğini söyledi. Üzerimde bir fevkalade tesir yaptı. Derhal kendisine,

«**Mösyö Montagna**, bana bak, ben protesto bilmem,» dedim.

«Ne bilirsin?» diye sordu.

«Böyle protesto ettin mi, ben bir saat sonra muharebeye tutuşuyoruz, deyiveririm,» cevabını verdim.

Beni protesto eden bu adam derhal ciddiyetini bıraktı:

«Şimdi muharebe lafını nereden çıkardın?» dedi.

Bunun üzerine şöyle konuştum:

«Ben bütün ömrümde emir aldım ve emir verdim. Bunun dışında protestoydu, cilveydi, böyle şeyleri bilmiyorum.» dedim.

Mösyö Montagna ile aramızda geçen bu hadiseyi, sivil hayata, diplomatik hayata ne kadar yabancı bulunduğumu ve anlamaya istidadımın ne kadar az olduğunu izah etmek için bir misal olarak söylüyorum.

Bir müddet sonra yeni hayatıma o kadar alıştım ve o kadar yüzgöz oldum ki, bana usulden bahsettikleri zaman, şöyle söylemek lazım, böyle konuşmak lazım diye telkinde bulundukları zaman, bana bakın derdim, sizin usul dediğiniz şey benim tatbik ettiğimdir. Ben nasıl tatbik ediyorsam, onu usul olarak kabul ettiririm, merak etmeyin, diye kendilerini teskin ederdim. Hulasa böyle bir rahat hale gelmiştim.

Başvekilin Kontrolü

Resmi vazifenin, konferans çalışmalarının dışında hiçbir sıkıntı çekmedim. İçinde bulunduğumuz hayatın, muhitin bütün şartlarına intibak ettim. Para sıkıntımız da olmadı. Bir muhasibimiz vardı. Muhasibimiz sonradan parlak bir maliye vekili olan **Fuat Ağralı** idi. Heyetin masraflarını o görürdü. Otel masrafı, yemek masrafı gibi hükümet kontrolünde olan ve hükümet tarafından karşılanan hesabı muhasip yapardı. Neye ihtiyacımız olursa ona söylerdik Yevmiyelerimiz vardı. Şahsi ihtiyaçlarımızın da hesabını yapar ve bize verirdi. Masrafların hangisi gündeliğimize girer, hangisi devlete aittir, onları ayırır ve ona göre hesaba geçerdi.

Resmi ziyafetleri, hangi devletlere karşılık vermemiz gerektiğini protokol tayin ediyordu. Bu ziyafetlerin masrafını devlet verirdi. Resmi vazife dışında fazla dolaşacak bir ortam bulamadığımız için gazinoya, sinemaya gitmek gibi şeyleri bilmiyorum. Diğer arkadaşlar da aynı durumdaydılar. Onlar da kendi özel masraflarını kendileri karşılarlardı.

Ankara ile telgrafla temas ederdik. Her gün muntazaman rapor yazardım. Özel görüşmeler, resmi müzakereler, bunların hepsini bir harp raporu gibi her gün Ankara'ya bildirirdim. Ben raporlarımı doğrudan doğruya başvekile gönderirdim. Başvekil ile muhabere ederdik. Sonraları aramızda karşılıklı şikâyetler olduğu zaman, Büyük Millet Meclisi reisine yazdım. Fakat özel muhabere vasıtam olmadığı için, onları da başvekile gönderirdim. Yalnız «Büyük Millet Meclisi Reisine Mahsustur» derdim. Başvekil de okur, sonra götürür, Büyük Millet Meclisi reisine verirdi. **Mustafa Kemal Paşa** da bana yazacağı zaman, aynı şekilde hareket ederdi. Yani başvekilin kontrolü altındaydık.

Lozan Konferansının ikinci devri 23 Nisan 1923'te başlayacaktı. Konferansın toplanması için taraflar arasında teati edilen notalarla bu tarih kararlaştırılmıştı. Biz 21 Nisanda Lozan'da bulunduk. Lozan'a indiğimiz zaman, tanıdık bir muhite gelmiş haldeydik. Yalnız şehri, şartları tanımakla kalmıyorduk, halkla da yakın bir tanışmamız vardı. Daha evvel de söylediğim gibi, ilk konferans başladığı zaman, bütün Cihan Harbi esnasında Türkler aleyhine yapılmış olan kesif propagandaların tesiri herkesin yüzünden hissolunuyordu. Bu sefer, durum değişmişti. Aramızda dostluk cemiyetleri kurulmuş. köyde kentte hepimiz ayrı ayrı tanınmışız. Böyle bir sıcak hava içinde Lozan'a girdik. Beklenen misafirler gibiydik.

Konferans 23 Nisanda yine Uşi'de, Şato Otelinde toplandı. Bu defa ilk açılışta olduğu gibi. törenler, büyük meraklı topluluğu yoktu. Herkeste doğrudan doğruya çalışmak için gelmiş insanların, bir hafta evvel bir toplantıdan çıkıp şimdi ikincisine gider gibi alışık ve tabii bir halleri vardı. Bununla beraber Lozan Konferansının ikinci devri bazı noktalarda birinci devrinden ayrılır ve bazı noktalarda ondan daha canlıdır. En önemli değişiklik şu: **Lord Curzon** gibi, **Mösyö Poincaré** gibi birinci derecede mesul ve çok gösterişli insanlar bu sefer yoktu. Buna karşılık biz, ilk konferansa nispetle daha hazırlıklıyız. Görüşülecek meseleler ciddi bir çalışma ile inceden inceye, madde madde hazırlanmış ve yeni bir çalışma devrine girmiştik. Konferans bu şartlar içinde açıldı. Konferansta bir tek büyük meseleyi gösteriş ve alayişle ortaya koyup anlatmak yerine, şimdi elimizde bir muahede projesi var. Müttefikler teklif etmişler. Biz mukabil proje teklif etmişiz. Bu projeler üzerinde madde madde çalışmaya başlıyoruz. Ama bir maddenin görüşülmesine başlandığı zaman, birbiri ile münasebeti olmayan meseleler arka arkaya gelir gibi görünüyor. Konferansın umumi çalışma tarzını teknik bir konu olarak burada kısaca hulasa etmek isterim.

Yine Trakya Hududu

Çalışmalara yine toprak meselelerinden, hudut meselelerinden başlanmıştır. Bir muahedenin tabiatında olan hassa budur. Bu defa yine görüşmelere Trakya hududundan başladık. Müttefiklerin projesinde Trakya hududu Meriç'in sol sahilinden geçiyordu. Biz Talveg hattı denilen hattı, yani Meriç'in ortasını teklif etmiştik. Bunun üzerinde münakaşalar oldu. Biz noktainazarımızda ısrar ettik. Ondan sonra İstanbul'un ve işgal altında bulunan arazinin tahliyesi meselesi teknik konular arasında söz konusu edildi. Tahliye işinin tali komisyonlara havale edilmesi gerektiğini söylediler. Halbuki bu husus için, ilk evvel halledeceğimiz meselelerdendir, demiştik. Müttefiklerin, alıştıkları bir erteleme usulüne tekrar başvurduklarını gördük. Hudutlar üzerinde görüşmeler bu suretle devam etti. Sıra Suriye hududunun tespitine geldi Suriye hududu, Fransızlarla yaptığımız 1921 Ankara İtilafnamesi ile esasen tespit olunmuştu. Ve bir ihtilafımız yoktu. Muahede metnine meseleyi böylece geçirirken, Ankara İtilafnamesinde olduğu gibi kabul edilmiştir, diye bir kayıt konulması teklifimiz vardı. Garibtir ki, bunun üzerinde münakaşalar çıktı. Fransızlar teklifimize itiraz ettiler. Ankara İtilafnamesinin nihayet hudut kısmını buraya yazabiliriz, itilafnameye bağlı olan diğer maddeler bütün konferans azalarını ilgilendirmez, diyorlardı. Halbuki biz, Ankara İtilafnamesini bir bütün sayıp, bütün metninin ve bütün eklerinin Lozan'da taahhüde bağlanmasını istiyorduk. Fransızların buna itirazını hayretle karşıladık. Aramızda bir hayli münakaşalar oldu. Sonunda, bu mesele üzerinde bir anlaşmaya vardık. Suriye hududu ile ilgili hususları muahede içine alıyorduk. İtilafnamenin hudut meselesinin dışında kalan maddeleri ve ekleri Fransa Hükümeti tarafından bize verilen bir mektupla tekrar teyit ve taahhüt ediliyordu.

Bizim Ankara İtilafnamesi üzerinde durmamızın ve bu noktada ısrarımızın başlıca sebebi, Hatay ile ilgili idi. Ankara İtilafnamesinde Hatay'ın iç idaresi için ve istikbali için konulmuş birtakım haklarımız vardı. Tabii bu hakları kaybetmek istemiyorduk. Ankara İtilafnamesinin hükümleri bölünerek, hudut meselelerinin Lozan Muahedesine yazılması ve diğerlerinin açıkta kalması, bu itilafnameyi, taahhüde bağlanmamış gibi gösteren bir manaya yol açabilirdi. İleride böyle bir mana çıkarılmasından endişe duyarak ısrar ettik ve mektupla meseleyi bir neticeye bağladık.

Hudutlar ve arazi meseleleri görüşülürken, Meis Adası ve Adakale üzerinde münakaşalar oldu. Biz Meis Adası'nı istiyorduk, Adakale'yi istiyorduk. Meis Adası, İtalyanlar için mühim bir mesele mahiyetini aldı. Adakale meselesi de Romanya için büyük bir mesele mahiyetini aldı. Bu iki ada için çok münakaşa ettik. Adakale meselesinde, Berlin Muahedesi hazırlanırken unutularak Türkiye'de kalmış bir meseledir diye karşımıza çıkmışlardı. Meis Adasının bizim bakımımızdan bir özelliği vardı. İtalyanlar, hiç olmazsa karasularımız içinde bulunan Meis Adası için ısrar etmesinler, diyorduk. Her hakkımız üzerinde olduğu gibi, Meis Adası ve Adakale üzerinde ısrar ettik ve kuvvetle müdafaa ettik. Nihayet bu maddeler de tatbik olundu.

Bunlardan sonra, dağınık meseleler kabilinden mali meseleler, borçlar, borçların taksimi görüşüldü ve muhtelif iktisadi meselelerden bahsolundu. İktisadi ve mali meseleler böylece umumi olarak bir defa gözden geçirildikten sonra, ayrıca ilgili komitelerde teferruatı ile konuşulmak üzere tehir edildi. Tehir olunan meselelerin hepsi konferansın nihayetine kadar devam etmiştir.

Şimdi mühim olan, hangi meselede ne kadar dayanacağımızı karşımızdakilerin anlamamaları, kestirememeleridir. Bu meseleler üzerinde konuşulurken, hangisinde nereye kadar, ne dereceye kadar ısrar edeceğimizi kimse tahmin edemiyordu. Zaten münakaşalar esnasında talebin ve ısrarın gösteriş olduğu, ciddi olmadığı havasını vermek, bu münakaşayı aşmakta hiçbir fayda bırakmaz. Mesele, bunu yapabilmektedir. Biz bütün ısrar ettiğimiz noktaları samimi ve ciddi olarak söylüyorduk ve anlaşma oluncaya kadar bu ifade tarzımızı, ifademizin edasını muvaffakıyetle muhafaza ederdik. Bizim müzakerelerdeki tutumumuzun özelliğine dair bir misal söyleyeyim. Anlatacağım bu misal, bizim bir meseleyi savunmaktaki üslubumuz ve bunun tesiri hakkında bir fikir verecektir.

Hudut meselelerinin, arazi meselelerinin müzakeresi esnasında, İstanbul Hükümeti tarafından Londra'ya tayin olunmuş eski vezirlerden bir zatla görüştüm. Galiba **Mustafa Reşit Paşa** adında bir kimse idi. İstanbul Hükümetinin memuru olduğu için, zaferden sonra memuriyeti hitam bulmuş ve özel işleri için beni ziyarete gelmişti. Kendi meselesi üzerinde görüştükten sonra, bana konferansa ait fikirlerini söyledi. Bazı tavsiyelerde bulunmak arzusundaydı Esasen gün görmüş, uzun zaman devlet hizmetlerinde bulunmuş, iç ve dış münasebetleri tanıyan, tecrübeli bir insandı. Konferans hakkında fikirlerini söylerken, sulh yapmak ihtiyacından bahsetti. Sözü memleketin halinden sulh yapmanın zaruretinden Adakale meselesi üzerine getirdi. Ve Adakale meselesini bana teferruatı ile anlattı. Adakale, Berlin Muahedesinde unutularak kalmış, fakat ondan

sonra çok güçlüğe uğramışlar. İşin ince noktası unutulmasında değil, bir ilişki kesilirken mevkiin nazarı dikkate alınmasındadır. Adakale coğrafi vaziyeti itibariyle de bizim idaremizde kalmaya müsait vaziyette bulunmuyor. Bana bunları söyledikten sonra, benim müdafaa tarzımı çok nazik bir eda ile tenkit etti. Adakale meselesinden dolayı konferans inkıtaa uğrar ve sulh bozulursa, bunun doğru olmayacağını uzun boylu anlattı. Kendisine, konferansın inkıtaını nereden çıkardınız, belki ikna edip alacağım, dedim. O da bunun imkânı yok, çok ısrar ediyorsunuz, diyordu. Böyle bir vaziyette sulh müzakerelerinin kesilmesi ihtimali onu endişeye sevk etmiş ve ikaz etmeyi vazife saymıştı. Aramızda böyle bir konuşma oldu, sonra ayrıldık. Demek istiyordu ki, konferansın birinci safhasında arazi taleplerı meyanında bunun söylenmediğini, şimdi ilk defa ortaya atıldığını ileri sürerler ve cevap verirlerken, beni güç durumda bırakırlar. Adakale meselesinden ikinci konferansta bahsedişim, onun da dikkatini celbetmiş ve benim bununla uğraşmamı doğru bulmamıştı. Bu misali vermekten maksadım, Adakale üzerinde hak iddia ederken, müdafaa tarzımın, bu sebeple konferansı inkıtaa sevk edecek bir manzara ve kanaat uyandırdığını belirtmektir. Adakale münakaşalarının İstanbul Hükümetinin eski Londra mümessilinin üzerinde bile böyle ciddi bir tesir yapmış olduğunu gördüm.

Venizelos Beni Ziyarete Geldi

Lozan Konferansının bu ikinci devresinde başlıca hadiselerden biri Yunan Başmurahhası **Mösyö Venizelos** ile aramızdaki temaslarda Türkiye ile Yunanistan arasında gelecek siyasi münasebetlere ait temellerin görüşülmesi ve tayin edilmesi olmuştur. Biz konferansta ilk zamandan itibaren Yunanlılarla daima çatışma halinde bulunduk. Yunanlılar hangi meseleye karışmışlarsa, bize teması bakımından aramızda çetin tartışma başlardı ve tabiatıyla bizim tutumumuz umumiyetle sert olurdu. Bu havada henüz bir değişiklik yok iken, bir gün **Mösyö Venizelos** benimle mülakat istemişti. Geldi, görüştük.

Mösyö Venizelos umumiyetle kendi durumundan ve bu konferansta ifa etmekte olduğu vazifenin güçlüğünden yakınarak konuştu. Konferansta çok müşkülata uğruyor, fikirlerini anlatamıyor. Memleketinde askeri bir ihtilal idaresi var. Herkesin aklı, başından bir karış yukarıda. Kimse söz dinlemiyor. Bu şartlar altında burada vazife ifa etmek ve sulh yapmak durumundadır.

Bana bunları anlatıyordu. Söyledikleri dikkatimi celbetmişti. Memleketinde askeri bir idare var, herkesin aklı başından yukarı, bundan dolayı da kimseye dert anlatamıyor. Bu sözleri başka bir hadiseye bağladım: Muharebelerden sonra Türkiye'den çekilmiş olan Yunan kuvvetleri Garbi Trakya'da ve hemen Edirne'nin yakınında toplanmışlardı. Bu kuvvetler, zannediyorum, **Kondilis** isminde bir generalin kumandasındaydı ve general çok ateşli beyanat verir, ordusunu toparlamış olduğundan gösterişli bir şekilde bahsederdi. Bir aralık sözün kesilmesinden istifade ederek **Mösyö Venizelos'a**, anlattıkları ile irtibat kurduğum durumu izah etmek istedim. Kendisine dedim ki:

«Bir memlekette böyle askeri idare bulunduğu veyahut ordunun başında bulunan kumandanların siyasete karıştıkları zamanlarda, bunların akılları başlarından yukarıda olursa, akıllarını kendi tabii seviyesine getirmeye imkân yoktur. Onlar, akılları neye eriyorsa onu yapmaya, ellerinde ne kudret varsa onu kullanmaya çalışacaklardır. Müşkülata uğrayınca onları kendi hallerine bırakmalı, akılları neye eriyorsa, ne kudretleri varsa hepsini tekrar tatbike koyulsunlar, tecrübe etsinler. Anlaşılıyor ki, sulh ancak ondan sonra nasip olacaktır.»

Mösyö Venizelos'a nazik bir tarzda bunları söyledim. Hemen, alındığımı kavradı ve buraya tehdit manasına alınacak bir şey söylemek için gelmediğini izah ettl. Çok rica ederim, böyle bir mana çıkartmayın, aksine, iyi münasebetler kurmak için ne çare bulabileceğimizi görüşmeye geldim, dedi. Durumu tamir etti.

Bundan sonra **Mösyö Venizelos** ile konuşmaya devam ettik. **Mösyö Venizelos'u**, bütün siyasi hayatında başlıca Türk düşmanı bir politikacı olarak tanımıştım. Kendisine o gözle bakıp konuşuyorum. Zaten o zamana kadar memleket içinde ve memleket dışında bir Yunanlı ve hatta bir Rum vatandaş ile herhangi bir mesele üzerinde münasebette bulunmuş, konuşmuş değilim. Onun için **Mösyö Venizelos** ile çok dikkatli temas ediyorum. Her sözünü, her halini manalandırmaya çalışıyorum.

Mösyö Venizelos, bana, ilk önce, kendisi Lozan Konferansına başmurahhas tayin olunduğu vakit Londra ve Paris'e giderek, İngiliz ve Fransız hükümet erkânı ile ve bu arada **Lord Curzon** ile görüştüğünü söylemişti. **Lord Curzon** ile ne görüştüğünü, nasıl görüştüğünü sordum. Şunları söyledi:

«Müttefik olarak, müttefiklerin davası için vazife gördük. Felakete uğradık. Vazife görürken yardım etmediler. Şimdi de, sulh görüşmeleri zamanında bizi meydanda yalnız bırakıyorlar. Bundan şikâyet ettim. Sevr'de yapılmış bir sulh muahedesi var. **Lord Curzon'a** bu eski muahede ahkâmını müdafaa etmeleri lazım geldiğini söyledim. Cevap olarak, bana, yeni bir harp olduğundan bahsetti, Sevr'den sonra yeniden bir harp olduğunu inkâr edemeyiz, bugünkü şartlar tabiatiyle onun neticelerinden bir tesir taşır, bunları kabul etmen lazımdır, dedi.»

Lord Curzon, Venizelos'a nazik bir şekilde bunları söylemiş. **Venizelos, Curzon'a** karşı isyan etmiş ve şöyle demiş:

«Bu söylediklerinizi konferansta anlatacağım. Sizin yüzünüzden felakete uğradık. Bu felaketi beraber tamir etmeliyiz. Hakkımızdır, bunu isteyeceğim. Görüyorum ki, siz kabul etmeyeceksiniz, size bu haklı talebimizi aleni olarak reddettireceğim. Ta ki, İngilizlerle ittifak yapıp yola çıkmanın nasıl bir felaketle neticelendiğini bütün dünyaya göstermiş ve ispat etmiş olayım.»

Mösyö Venizelos'a sordum, **Lord Curzon** ne dedi, dedim. **Mösyö Venizelos** anlattı:

«Ne diyecek? Tekrar nasihat etti. Bana, sen tecrübeli bir adamsın, böyle bir şeyi nasıl yaparsın, tarzında birtakım nasihatlerde bulundu. Sonra oradan ayrıldım.»

Venizelos Müttefiklerden Şikâyetçi

Mösyö Venizelos ile görüşmemiz devam ediyor.

Mösyö Venizelos, Londra'dan ayrıldıktan sonra, Fransa'ya gelmiş ve **Mösyö Poincaré** ile konuşmuş. Onu da bana şöyle hikâye etti:

«**Mösyö Poincaré** ile konuştum. Ondan da aynı şeyleri istedim. O da yeni bir harp yaptığımızdan bahsetti. Kendisine aynı cevapları verdim. Ve nihayet **Mösyö Poincaré**'ye dedim ki, bir tek ümidimiz kaldı o da Türklerde. O zaman görüşürüz.»

Mösyö Venizelos, Poincaré ile yaptığı konuşmayı anlatırken, söz arasında diyordu ki: «Bunlar İzmir'e çıkmamız için rica ettiler, yalvardılar, biz öyle çıktık. Şimdi gelmişler, hepsini inkâr ediyorlar. Bizi yalnız bırakıyorlar, Kendilerinden bu şekilde şikâyet ettim.»

Mösyö Poincaré, Venizelos'a sulh yapmak istediklerinden, meseleyi ona göre değerlendirmek gerektiğinden bahsetmiş ve son harbin neticelerine, yeni şartlara göre sulh mevzuunu muvafık bir tarzda beraber hallederiz, tarzında teskin edici sözler söylemiş.

Mösyö Venizelos, bana bunları anlatınca, merak ettim· Türklerden ne ümidin kaldı, yani Türklerle ne yapacaksın, diye sordum. Sualimi şu tarzda cevaplandırdı ve düşündüklerini izah etti:

«Türkler konferansa muzaffer olarak gelecekler. Talepleri aşırı olacak. Nihayet bu yüzden konferans inkıta edecek. Gerçi biz yenildik, şöyle oldu, böyle oldu. Ama yine hazır olan, elde bulunan ordu, bizim ordumuzdur. Muharebe edecek yine biz varız. Konferans kesilince tekrar bize müracaat edecekler. O zaman şartlarımı bunlara birer birer dikte edeceğim. Tek ümidimiz Türklerde kaldı derken, kendilerine bunu anlatmak istedim.»

Mösyö Venizelos'a, peki, neticede ne oldu, dedim. Olmadı, dedi. Tahmin ettiğimiz çıkmadı, siz Türkler konferansı başka türlü idare ettiniz.

Bu anlattıklarım, **Venizelos** ile yaptığımız mülakatın bir günü. Bundan sonra münasebetlerimiz, konuşmalarımız ilerledikçe, **Mösyö Venizelos**'un Türkiye ile Yunanistan arasında gelecekte iyi münasebetler kurulması ve mazinin unutulması için ciddi bir arzu beslediği kanaatini edindim. Konuşmaları bana böyle bir kanaat vermiştir. Bana daima sorduğu şudur: Milletlerimize maziyi unutturup, dost komşular münasebeti tesis edebilecek miyiz? Benim de kendisine cevabım hep şöyle olmuştur: Mümkündür. Geçmiş hadiseleri unutturarak, iki millet arasında istikbal için birbirine istinat eden iyi komşular münasebeti vücuda getirmek mümkündür. Bunu yapabilmek için evvela bizim, yani idare edenlerin bu kanaatte samimi olmamız ve anlaşmamız lazımdır.

Mösyö Venizelos, ne tavsiye edersin, nasıl anlaşabiliriz, diye sorardı. Düşündüklerimi izah ederdim:

«Şimdi burada henüz sulh olmadı. Fakat sulh yapılacak. Bir defa burada sulhu kurtaralım. Ondan sonra mübadele yaparız. Gerçi kendiliğinden bir mübadele yapıldı. Şimdiye kadar bir kısım halk Yunanistan'a gitti. Fakat, mübadele edileceklerin büyük kısmı Türk olmak üzere, henüz Yu-

nanistan'dadır. Bunlar da geleceklerdir. Şimdi, bunların oradan çıkıp Türkiye'ye gelmesinde dikkatli davranılırsa, gelenler kırgınlık yaratacak haksız ve fena muamelelere uğramadan gelirlerse, bu, vaziyetimizi kolaylaştırır. Yahut, Yunanistan'dan Türkiye'ye gelenler, fena muamele görürler, haksızlığa uğrarlarsa, büyük bir hiddet ve kin içinde geleceklerdir. Onların bizim memleketimizde mütemadiyen yapacakları şikâyetlerin, elverişli olmayan tesirleri daima yaşayacaktır.»

Mösyö Venizelos'a bunu hatırında tut, dedim. Müspet cevap verdi: Peki dikkat ederim, dedi.

Görüşmelerimizde öğrendim ki, kendisinin de istikbal için Anadolu'da, İzmir'de, düşündüğü bir tertip varmış. Bundan bahsetti. İzmir'de kalabilmek için o da bir mübadele düşünmüş. Gerek İzmir'in içinde, gerek büyük İzmir vilayeti içinde bulunan Türkleri dışarı çıkaracak, Anadolu'ya gönderecek, buna karşılık Anadolu'da bulunan Rumları ve mübadelede Yunanistan'a giden Rumları İzmir bölgesi içine alacakmış. Bana düşündüklerini anlattı. Bunları sükûnetle dinlerken tüylerim ürperiyordu.

İhtilalci Venizelos

Mösyö Venizelos, buluşup görüşmelerimiz esnasında, bana, Türklerle geçmiş zamanlardaki münasebetlerini ve Türklere karşı olan icraatını da anlatmıştır. Bir defasında ben ona ihtilalcı hayatını sordum. İhtilalciliğe nasıl ve ne vakit başladın, dedim. Anlattıklarının özeti şudur:

«Girit Adasındaydım Çok gençtim. 18-20 yaşlarındaydım. İhtilalciliğe pek genç yaşta başladım. Girit Adasının idaresinde bir Osmanlı valisi bulunurdu. Biz bir gün toplandık, vilayetin önüne gittik. Nümayiş yaptık. Bağırdık, çağırdık. Vali Paşaya imtiyazlarımızı isteriz, haklarımızı isteriz, dedik. Vali Paşa bizi dinledikten sonra, dağılın, dedi. Biz tekrar bağırıp çağırmaya başladık. Bunun üzerine zaptiyeler gönderdi, hepimizi dağıttı.»

Venizelos Balkan Harbini de Anlattı

Mösyö Venizelos bana Balkan Harbini ve bu harpte bize karşı olan tutumlarını da anlatmıştır. Bunları anlatırken, Türk-Yunan münasebetlerinin dostluk esasına müstenit bir münasebet olmasını arzu ettiğini ve böyle bir görüş içinde bulunduğunu bilhassa belirtmek istiyordu. Bana, Balkan Harbindeki Yunan politikasını şöyle nakletti:

«Balkan Harbinde, diğer Balkan devletleri ile müttefik olarak Türklerle harp ettik. Esas olarak ben bu ittifakın aleyhindeydim Ve sonuna kadar bu ittifaka girmek istemedim. Ama bir şey yapamadım. Girit Adası Türklerle Yunanlılar arasında başlıca mesele olmuştu. Girit, Osmanlı Dev-

letinden tamamıyla ayrılmış bir haldeydi, fakat Türk Hükümeti bunu kabul etmiyordu. Girit'i kurtarmak için öteki Balkan devletleri ile ittifak etmeye mecbur olduk ve birleştik. Balkan Harbinde Türklere karşı muharebeyi o kadar istemeyerek yaptım ki, muharebeden sonra Meclise geldiğim zaman, büyük bir zafer kazanmış insan olarak bütün Meclis bana büyük takdir ve sempati hisleri gösterdiği halde ben, Türk-Yunan münasebetlerinde dostluktan bahsettim. O zaman Mecliste açıkça söylemişimdir; Türklerle muharebe etmek istemiyordum, ama çare bulamadık. Bundan sonra münasebetlerimizin iyi olması için teskin edici sözler söyledim ve gayet samimi olarak, Türklerle iyi münasebetler kurulmasını beklediğim hususunda Meclise telkinde bulundum.»

Venizelos bu konuşmasını Anadolu işgaline getirdi ve Anadolu'nun işgali esnasında İzmir'de vali olarak bulunan kimsenin, kendi emirlerine uygun hareket ederek Türklerle olan münasebetlerinden ve idaresinden çok takdirle bahsetmiştir. Bunları söylerken, işgal zamanında Türklere bir fenalık olmasın diye elimizden gelen gayreti sarf ettik, demiştir.

Venizelos Usta Bir Politikacıydı

Mösyö Venizelos hakikaten usta bir politikacı idi. Bende bıraktığı intiba budur. Nitekim, Avrupa'da hükümet ricali üzerinde son derece itibarlıydı. Onun Avrupa'daki nüfuzu ve itibarı hakkında bir fikir vermek için, burada, müttefik devletlerden birisinin bana anlattıklarını da söylemeliyim. Murahhas heyetlerinden birinde yüksek bir vazifede bulunan bu kimse bana dedi ki:

«Konferansta **Mösyö Venizelos** ile temas ediyorsunuz, görüşüyorsunuz. Bu münasebetin ehemmiyetini takdir etmek mümkündür. Fakat bilesiniz ki, **Venizelos** mühim bir şahsiyete sahiptir ve gerek Versay Muahedesinde, gerek diğer muahedelerde bütün devletlerin murahhasları arasında yıldız gibi parlamıştır. Bütün bu faaliyetler esnasında, daima Amerika Cumhurbaşkanı **Vilson**'un dizi dibinde idi. **Vilson** ve diğerleri her mesele için onun reyine müracaat ederlerdi. O, Yunanistan'a taalluk etmeyen meselelerde bile, yakın vukufu ile bir müşavir olarak söz sahibi rolünde bulundu. Adamın Versay Muahedesinden itibaren bütün Avrupa muahedelerinde, karar verenler nezdinde bu kadar yakınlığı ve kuvvetli tesiri vardı.»

Mösyö Venizelos ile Lozan Konferansı esnasında birkaç defa görüştük. Konuşmalarımız çok defa istikbal için münasebetlerimizin nasıl bir şekil alacağı hususu üzerinde toplanıyordu. Bana, istikbale ait düşüncelerini anlatır, Yunanistan'ın da, Türkiye'nin de başlıca kuzeyden İslav teh-

ditlerine maruz kaldığını hatırlatarak, bu tehditlere karşı her iki memleketin el ele verip müşterek bir hareket hattı takip etmelerinin menfaatleri icabı olduğunu söylerdi. Ben kendisini dinledikten sonra, Ona derdim ki:

«Söylediklerin doğru. Her iki memleket de böyle bir tehdit ile karşı karşıyadır. Ama tehlikeye karşı işbirliği yapmaya daha ziyade sizin ihtiyacınız var. Yunanistan birtakım komşularla öylesine çepeçevre sarılmış vaziyette ki, hepsinin ondan istediği var. Benim kanaatimce, Yunan ordusu kendi memleketini müdafaa etmeye muktedirdir. Büyük ölçüde, kendi kendinizi koruyabilirsiniz. Elverir ki, bahsettiğim bütün bu kuvvetler size karşı birleşmesin. Bizimle beraber olursanız, bir defa, bize karşı kuvvet ayırmaya ihtiyacınız olmaz. Bu mühim bir noktadır. Çünkü, bize karşı kuvvet ayırmaya mecbur olduğunuz zaman, bütün kuvvetleriniz doğuda toplanmış bulunacaktır. Bu takdirde, her tarafınız açık kalır. Bizimle birlik olmanın ikinci faydası, sizden talepleri bulunan diğer komşu memleketlerin sizin aleyhinize bir harekete girişmeleri güçleşir.»

Venizelos söylediklerimi dinledi ve nihayet, canım beraber olmakta ikimizin de menfaati var, bunu bırakalım, dedi. Peki, diye cevap verdim.

Venizelos'la Konferans Sonrası İlişkiler

Yunanistan'ın içinde bulunduğu tehlikeleri **Venizelos** bir kâbus gibi zihninde taşıyor ve bunlardan korunmak için Türklerle iyi münasebeti şart görüyordu. Bunu şuurla hissediyordu. Ben de bütün görüşmelerde, aramızdaki iyi münasebetin bizim menfaatimize olduğuna işaret ederek, bunu yapabiliriz, istidadımız vardır, hiçbir sabit fikrimiz yoktur, diye bunlar üzerinde kendisini temin etmeye çalıştım. Aradan zaman geçti, Lozan Konferansı bitti ve **Venizelos** Türkiye'ye bir ziyaret yaptı. Türkiye'ye gelip **Atatürk** ile konuştuğu zaman, bu mülahazaların onda çok daha kuvvetlenmiş olarak kanaatini sağlamlaştırdığını müşahede ettim. Bu suretle **Mösyö Venizelos** ile aramızda ciddi bir itimat hasıl olmuştu. O ölünceye kadar bu karşılıklı itimadı muhafaza ettik. İlave etmeye mecburum ki, Kıbrıs buhranı, **Venizelos** ve onunla beraber çalışmış olan devlet adamları dışında işbaşına gelen yeni insanların durumu takdir etmemesinden doğmuştur. Bu hükümetlerin birinde **Venizelos'un** oğlu Hariciye Nazırı idi. **Venizelos'un** oğlu Hariciye Nazırı bulunduğu müddetçe, Kıbrıs meselesinin, sonradan olduğu gibi, patlamasına müsaade etmemiştir. **Sofokles Venizelos** ile Amerika'da bir defa konuşmuştum. Bu görüşme, **Kennedy'nin** ölümü münasebetiyle Amerika'ya gittiğim zaman oldu. **Sofokles Venizelos'u** babası gibi ciddi bir politikacı olarak gördüm. Türklerle olan münasebetin bozulmaması için dikkatli bulunduğunu müşahede ettim. Sonra o da öldü.

Venizelos Türkiye'ye gelip **Atatürk** ile görüştü ve memleketine döndü. Ondan sonra ben Yunanistan'a gittim. Yunanistan'da iç politikada çok çe-

tin çatışmalar mevcuttu. Kral taraftarları ile de kendisi ile de bütün bu münakaşalar esnasında münasebetlerim iyi idi. Her iki tarafla iyi münasebette bulunmam dolayısıyla benden, vakit vakit Yunan ricali arasındaki ihtilatlarda uzlaştırıcı ve tartışmadan sakınıcı birtakım dost tavassutları yapmam bile istenmiştir. Ben bu teklifler n hepsini yapmaya çalıştım.

Lozan Konferansının ikinci devrinde müttefiklerde kuvvet kullanmak ve Yunanlılarla bizi karşılaştırmak arzusu uyandığı zaman, **Venizelos,** konferansın sonuna kadar bu arzuları teşvik etmemiştir. Aksine, vaziyet alıp, hepsinin hiddetini celbettiği haller bile olmuştur. Hulasa, Türklerle Yunanlılar arasındaki münasebetler, o günkü şartlar için olduğu kadar, gelecekte iki memleket arasında iyi münasebetler yolunun açılması ve devamlı bir dostluk kurulması imkânları bakımından konferansın bu ikinci devrinin bir mühim eseri ve neticesi sayılabilir.

Venizelos çok zeki, güler yüzlü, bembeyaz bir adamdı. Benden yirmi yaş kadar büyüktü. Dünya meselelerini iyi bilen bir politikacıydı. Kendisine itimadı tabii çoktu ve çok güveniyordu. Çok tertipler içinde bulunmuş, çok tecrübe kazanmış ve sözüne inanılan bir insandı. Konferansta münasebetlerimiz düzeldikten, birbirimizle anlaştıktan sonra, artık **Venizelos'** tan hiçbir güçlük çekmedim. **Venizelos** Türkiye aleyhinde herhangi bir kimseye vasıta olmak için istidat göstermedi.

Konferans esnasında **Bayan Venizelos** da Lozan'daydı. Bir gün görüşürken beni evine davet etmişti Karım sizinle tanışmak istiyor diyerek davetini takviye ediyordu. Ben de gideriz dedim, böyle bir vaatte bulundum. Bizim arkadaşlar kıyameti kopardılar. Ben oraya gitmek istiyorum. Murahhas heyetindeki arkadaşlar, sen **Venizelos'un** evine gideceksin, olmaz, kimse bunu anlamaz, diye ısrar ettiler. Konferansın nihayetine geldik, bir türlü gidemedim. Gitmek istiyordum, ama çok güçlük vardı. Kimse gitmemi istemiyordu. Bugün olmadı, yarın derken, vakit geçti. Bir gün **Venizelos** bana dedi ki: Bırakalım bunu, sonra görüşürüz. Vaziyetini anlıyorum. Ben sana müşkülat çıkarmak istemem. Dediğim gibi gayet zeki bir adamdı. Durumu kavradı, beni rahatlatmak için böyle konuştu.

Konferanstan sonra Yunanistan'a gittiğim zaman olağanüstü emniyet tedbirleri alındığını gördüm. Bunların hepsini **Venizelos** yaptırmıştı. Ve emniyet tedbirlerine nezaret ediyordu. Beni bir gün Atina Belediyesine götürdü. Belediye beni çok dostane kabul etti. Belediyede birçok meseleler konuştuk. Oradan ayrıldıktan sonra, **Venizelos** bana, belediye heyeti kral taraftarıdır, seni buraya mahsus getirdim, dedi. Ben hayret etmiştim. Kendisine, siz cumhuriyetçisiniz, hükümet cumhuriyetçi, belediye kral taraftarı, nasıl oluyor, beni oraya niçin götürdün, diye sordum. Orasını sorma, işte bizde böyledir, seni oraya götürmekten maksadım. Türklerle Yunanlılar arasındaki münasebetin istikbal için de güven verici olduğunu sana göstermek istedim, dedi.

Venizelos, Yunanistan'a yaptığım seyahat esnasında kralcıların da Türk dostluğunun taraftarı olacaklarına beni inandırmak için çok söylemiş, çok gayret sarf etmiştir. Gerçekten böyle oldu. Kralcılar işbaşına geldikleri zaman, Türk dostluğuna aynı derecede ehemmiyet verdiler. Onlar **Venizelos**'a düşman kesildiler, fakat bizimle olan münasebetlerinde **Venizelos**'un politikasını takip ettiler. Aramızdaki bu dostluk münasebetiyle Yunanistan'ın içişlerini yakından takip ettim ve Yunan ricali ile temasta bulundum. Yunanistan'da yetişmiş devlet ricali çoktur. Yaşlı **Çaldaris'i, General Kondilis**'i tanıdım. **Venizelos** ile ve onun taraftarları ile **Çaldaris** taraftarları arasında ve **General Kondilis** ile yine **Venizelos** taraftarları arasında münasebetler nihayete kadar son derece gergin olmuştur. İç ihtilaflardan birbirlerine çok kırgınlardı. Bir defa **Venizelos**'a karşı bir suikast teşebbüsü oldu. Atina'da ailesi ile beraber giderken hayatına kastedilmiştir. **Venizelos** bu suikast işinde o zamanki hükümet erkânının bir tesiri, bir ilişiği olduğu kanaatinde idi. Ne kadar doğru bilmiyorum ve bu kanaati ne kadar muhafaza etti onu da bilmiyorum. Ama böyle bir üzüntüsü vardı. Bunu hissettim. Yunan devlet ricali arasında münasebetler bu kadar çok gergindi. Birbirlerine kıyasıya düşmandılar. Türkiye ile dostluk anlayışının şampiyonluğunu **Venizelos** yaptı. Ondan sonra gelenler, iç politikada **Venizelos**'a son derece düşmanca davranmalarına rağmen, Türkiye ile dostluk politikasını devam ettirdiler. **Çaldaris, Venizelos**'tan şikâyet ederken bana bunu delil olarak söylemişti. Bak, demişti, Türklerle dostluk münasebetini **Venizelos** açmadı mı? Şimdi ben devam ediyorum, fakat bundan memnun değiller. **Venizelos** bu dostluğun aleyhindedir. **Mösyö Çaldaris'e,** canım böyle şey yapmaz, dedim. **Venizelos**'u ona beğendirmek için çok emek sarf ettim. Fakat **Çaldaris,** ona güvenilmez, diyor ve kanaatini değiştirmek istemiyordu. Sonra **Venizelos** ile görüştüğüm zaman, **Çaldaris**'in kendisini çok takdir ettiğinden bahsederek, ısındırmak istedim. Her ikisi de kendi kanaatlerinde ısrar ettiler. İşin hazin tarafı budur.

Venizelos'un Bize Emniyeti

Lozan'da **Venizelos**'un bize emniyet vermek için tutumuna dair başka bir misal söyleyeceğim. Bir gün, Ankara'ya, hükümete müracaat ettim. Yakında konferansa bir madde gelecek. Bunun için talimat istiyorum. Mesele şu: Muharebeler esnasında taraflar birbirlerinden ganaim olarak ne almışlarsa, bunlar ellerinde kalsın. Bunun hesabı görülmesin. Taraflardan kasıt, bir yanda Türkiye, bir yanda bütün müttefikler. Böyle bir madde görüşülecek. Ankara'dan cevap verdiler: Biz kimseden bir şey almadık, müttefiklerle bu tarzda bir anlaşma için mutabıkız, ama Yunanlıları istis-

na edeceğiz. Yunanlılar bizden ne almışlarsa onu iade etsinler. Talimat bu. Makul geldi ilk nazarda bu.

Bu madde geldi, görüşülüyor. Yunanlılarla aramızda böyle bir muamele olmuşsa, karşılıklı bunları iade edelim, dedim. Ne lüzumu var, mühim bir şey yoktur, tarzında cevap verdiler. Münakaşa ettik. Olmaz dedim, bunun için ısrar ediyorum, dedim. Benim ısrarım üzerine meseleyi tali komisyona havale ettiler.

Aradan pek az bir müddet geçmişti. Daha bu madde komisyondan gelip görüşülmeden, Ankara'dan ikinci bir talimat aldım: Muharebe esnasında bir Yunan gemisi İnebolu'ya gelmiş. Bizimkiler Yunan gemisini zaptetmişler, gemiyi de içindeki eşyayı da almışlar. Şimdi biz bunu iade edecek durumda değiliz. Meseleyi kapatalım, müttefiklerle olduğu gibi Yunanistan ile de bunun hesabı aranmasın.

Yeni talimatta bana bu esaslar bildiriliyordu. Murahhas heyetini topladım. Haberiniz olsun, bu tarzda yapacağız, dedim. Hepsi birden, daha üç dört gün evvel konferansta vaziyet aldık, böyle dedik, şöyle dedik, şimdi aksini nasıl yapabiliriz tarzında fikirlerini söylediler. Olmaz, böyle yapmamız lazım, ben söyleyecek bir şey bulurum, dedim. Zihnen bununla meşgulüm. Bir imkân arıyorum. Bir gün konferansa giderken İngiliz Murahhası **Rumbold**'a rastgeldim. Konuşarak konferansa gidiyoruz. Bir aralık kendisine sordum:

«Bir ganaim maddesi vardı, ne oldu?» dedim.

Durdu, bir düşündü ve cevap verdi:

«Bilmem, herhalde komisyonda.»

Ben tekrar kendisine sordum:

«Komisyona niçin gitti? Ne olacak?»

Tekrar düşündü, daha iyi hatırladı:

«Zannederim sen itiraz ettin. Biz bu hesaplar tasfiye olsun diye kararlaştırmıştık. Ama siz itiraz ettiniz. Yunanlılar aldıklarını iade etsin diye ısrarda bulundunuz. Madde komisyona onun için gönderildi,» dedi.

Bunun üzerine ben,

«Canım bunun ayrıca istisna edilecek bir yeri yok. Bir tasfiye yapılıyor, bari hepsini yapın bitirin,» dedim.

Adam bana tekrar sordu: Siz istemediniz mi, dedi. **Venizelos** ile konuşmamı tavsiye etti. Ben de ona haber vereceğim, dedi ve böyle ayrıldık. Hakikaten **Venizelos**'a haber vermiş. **Venizelos** geldi, böyle bir şeyden bahsetmişsin, şimdi ne olacak, diye sordu. Ben de meseleyi mühimsememiş gibi görünerek, Yunanistan için mutlaka ayrı bir hüküm getirmeye lüzum olmadığını söyledim. Sana müşkülât çıkarmam, pekâlâ öyle yapalım, seni anlıyorum, dedi.

Lozan Konferansının sonuna doğru mali ve iktisadi meselelerden dolayı mühim bir buhran doğmuştu. Tekrar bir inkıta yapmak ve Yunanlıları

kullanmak arzusu belirmişti. **Venizelos** buna karşı kesin vaziyet aldı. Ne olacaksa olsun, biz artık orduyu tutamayız, diye kesin vaziyet aldı. **Venizelos** aleyhine kıyameti kopardılar. Yani **Venizelos** istikbalde bizimle takip edeceği politika üzerinde emniyetimizi tesis etmek için büyük gayretler göstermiş ve ciddi olarak kendisine inanılır bir adam olduğu kanaatini bizde uyandırmıştır.

Konferansın birinci devrinde müttefiklerin himayesini sağlamak, Yunanistan'ın felakete uğramamış, mağlup olmamış gibi muamele görmesini temin etmek için çok uğraşmış, teşebbüsler yapmıştır. **Lord Curzon** ile, **Poincaré** ile görüştüğü zaman, onların Yunan davasını takip etmek için Türklerle tutuşmak istemediklerini anlamıştı. Bu da tabii bir şeydi. Zaten sulh bu kanaatle olabilirdi. Görüldü ki, Türkler konferansa geldikten sonra müttefiklerle harbe sebep olacak esaslı bir ihtilafa, bir mevzua girmek istemiyorlar. Sulh yapmak istiyorlar. İngilizler de Fransızlar da duruma böyle teşhis koymuşlar. Onun için bu işi sulhla bitirmek imkânı vardır ve bu imkân kendileri bakımından da kıymetlidir. Bu kanaate vardıklarından ve yeni bir harp çıkarmanın, böyle antipatik bir teşebbüsün kendilerince mahzurlu ve hatta imkânsız olduğunu bilerek **Venizelos**'a müsait cevap vermemişlerdir. **Venizelos**, bu safhalardan geçtikten, bu teşebbüsleri tecrübe ettikten sonra, nihayet, Türkiye'ye karşı doğru bir politika takip etmenin yolunu bulmuştur. Konferansın ikinci devrinde Türk - Yunan dostluğunun temellerini hazırlayan yakınlaşma karşılıklı anlayış içerisinde cereyan etmiştir. Bu ikinci devrede tamirat meselesinden dolayı Türk - Yunan münasebetleri bir aralık tekrar gergin bir hale girmişti. Biz Yunan ordusunun Anadolu'da yaptığı tahribatın tamiri için bir harp tazminatı talep ediyorduk. **Venizelos** Yunanistan'ın mali vaziyetinin son derece bozuk olduğunu ileri sürerek, bu imkânsızdır, hiçbir şey ödeyemeyiz, diyordu. **Mösyö Venizelos** ile bu meseleyi aramızda birçok defa görüşmüşüzdür. Neticede müttefik devletler başmurahhaslarının uzlaştırıcı aracılığı ile konferansın inkıta yapması önlenebilmiştir.

PATRİKHANE MESELESİ

İş, Türklük - Hıristiyanlık Meselesi Haline Geldi

Lozan'da Yunanlılarla çatışmalarımızdan birinin sebebi de Rum Patrikhanesinin İstanbul'dan kaldırılması için açtığımız mücadele olmuştur. Bu mücadele uzun sürdü. Tezimiz mütareke esnasında Patrikhanenin Türkler aleyhine çalışan bütün tertiplerin merkezi olmasına dayanıyordu. Patrikhane, Türklerle Rumların iyi münasebetlerini, bir millet halinde kaynaşıp, bir devlet içinde yaşamalarını engelleyen unsur olarak, mutlaka Türkiye'den çıkarılmalıdır tezini takip ediyorduk. Bu mücadeleyi de diğer büyük meseleler gibi, başmurahhas olarak, başlıca ben idare ediyordum. Müttefikler bu yüzden konferansta çok mukavemet ettiler ve çok aşırı sözler söylediler. Konuyu âdeta Türklük - Hıristiyanlık meselesi haline getirmek istediler. Patrikhanenin asırlardan beri gelen ananesinin ve politikasının yerilmesini, tenkit edilmesini kabul etmek istemiyorlardı.

Bu mücadelenin çok hararetli ve münakaşalı bir safhasında, bir sabah rahmetli **Doktor Rıza Nur** yanıma geldi, sana bir bilgi vereceğim dedi. O sabah **Lord Curzon**'un kâtibi **Nicolson** gelmiş, **Rıza Nur Beyle** görüşmüş. **Nicolson**, bu konferansta Patrikhanenin kaldırılması için yaptığımız mücadeleden çok şikâyet etmiş. Aralarında uzun bir görüşme ve musahabe olmuş. **Rıza Nur Beyin** bana naklettiğine göre **Nicolson** şöyle konuşmuş:

«Patrikhane mevzuundaki tutumunuz bizim murahhas heyetlerimizi, Hıristiyanlık âlemine karşı müdafaa edilmesi, izah edilmesi mümkün olmayan güç bir duruma düşürmek gayretidir. Bu bizi son derece müşkül vaziyete koymakta, yaralamaktadır. İngiliz umumi efkârı uyuyan bir arslan halindedir. Mütemadiyen bunun zıddına gidecek her türlü eziyetleri, tahrikleri yapmaktasınız, ıstıraplar vermektesiniz. Bu hayvan vurula vurula, dürtüle dürtüle, yaralana yaralana nihayet uyanacaktır. Uyandığı zaman, artık gözü bir şeyi görmeyecek ve ne yapacağını da kimse bilmeyecektir. Niçin böyle yapıyorsunuz?»

Nicolson'un tehditle karışık şikâyetini dinledikten sonra **Dr. Rıza Nur**, bu **İsmet Paşa** meselesidir, bizzat kendisi meşgul oluyor, o bilir, biz karışmayız, ona söylemek lazımdır, demiş.

Sen söyle. ben söylerim laflarından sonra ayrılmışlar. **Rıza Nur** geldi, bana anlattı. Birden, başımın içinde oda dönmüş gibi geldi. Daha evvel

konferansta Ermeni yurdu meselesinden bir tali komisyonda mesele çıktığı ve ondan müteessir olarak, artık murahhas heyetinden çekilmek istediğini söylemişti. Ben bilakis kendisini takdir etmiş, devam et, ben bu buhranın altından kalkarım, demiştim. Fakat bu sefer, kendisinin **Nicolson'a** böyle söylemesini tamir kabul etmez bir büyük noksan ve yanılma olarak gördüm. Başımda odanın döndüğünü hissetmem bundandır. Kendisine,

«Ne yaptın? Patrikhane ile yaptığımız bütün mücadeleyi sıfıra indirdin. Sen de benim gibi burada bir murahhassın. Demek ki Patrikhane meselesi murahhasları bağlayan bir talimatın neticesi değildir. Hükümetin politikası değildir. **İsmet Paşanın** bir şahsi arzusundan ibarettir, o uğraşmaktadır. Senin sözlerin, âdeta şikâyet eder gibi, ona söz geçiremiyoruz der gibi bir ifade tarzıdır. Bir büyük mücadelede başmurahhasın üzerinden hükümetinin, arkadaşlarının, umumi efkârın desteğini kaldırırsan, karşı tarafta bu mücadelenin herhangi bir tesiri ve ehemmiyeti kalır mı? Çok fena yapmışsın» dedim.

Bu hadise konferansın birinci devrine, **Lord Curzon'un** İngiltere başmurahhası olarak Lozan'da bulunduğu zamana rastlar. **Rıza Nur'un** yanında hemen kâtibimi çağırdım. **Lord Curzon'u** arayın, acele bir işim var, kendisini göreceğim, dedim. Biraz sonra neticeyi bildirdiler. **Lord Curzon** beni bekliyormuş. Saatini söylediler. Bir müddet sonra kalktım, **Lord Curzon'a** gittim.

Lord Curzon, beni büyük bir samimiyet ve neşe ile karşıladı. Daha kapıdan girerken, ne için geldiğimi, ne konuşacağımı bilmeden, «Ooo! dedi. Demek bana armağan getirdin.»

Ben hayretle, «Hayrola, ne armağanı? Ben seninle konuşmaya geldim,» dedim.

«Bugün benim yaş günüm,» diye cevap verdi.

Oturduk, konuşmaya başladık. Aylardan beri uğraşıp duruyoruz, ondan sonra sen böyle yapıyorsun, dedi. Neden bahsettiğini sordum. Patrikhanenin İstanbul'dan kalkması meselesi ortaya döküldü. **Lord Curzon** şöyle diyordu:

«Patrikhanenin dünya işleri ile uğraşması yoktur. Hiçbir şeye karışmayacaktır. Karışmamalıdır. Ama İstanbul'dan Patrikhaneyi kaldırıp da bütün Hıristiyan âlemini örseleyecek bir muameleyi neden istiyorsun? İş döndü dolaştı, meselenin mahiyeti anlaşıldı. Ne hükümetinin talimatı var, ne arkadaşlarının haberi var. Bu, yalnız senin kendi arzun. Nereden çıkardın böyle bir meseleyi? Sabahleyin kâtibim görüştü, bana bu neticeyi getirdi.»

Ben, kendisine, yanlış anlamış, dedim. Nafile uğraşma, tamir edemezsin, diye cevap verdi.

Bundan sonra Patrikhane meselesi, işin esasına girmeksizin, iki üç gün içinde hiç ehemmiyet verilmeyen bir mevzu haline geldi ve kapandı. Aradan zaman geçtikten sonra, **Mösyö Venizelos** ile samimi görüşmeleri-

miz esnasında o, bana işin bilmediğimiz taraflarını anlattı. **Venizelos**'un söylediğine göre, Patrikhane meselesinde nihayetine kadar dayandıktan sonra, iş ters bir neticeye kalırsa, onu halletmek için tertipler düşünmüşler. Patrikhane İstanbul'dan kalkarsa, Aynaroz'a götüreceklermiş. Meseleyi bu safhaya kadar düşünmüşler, hazırlanmışlar.

İşte bir macera! **Doktor Rıza Nur** Beyin bu hareketini, vazifesindeki iyi niyeti ile çelişme halinde göstermek haksızlık olur. Onda aslında böyle bir istidat yoktur. Bu hadiseyi, böyle şartlar içinde mücadele usullerinin ne kadar güç olduğunu, onun kayıtlarını her an göz önünde bulundurmakta gösterilen en ufak bir dikkatsizliğin ne kadar ağır neticeler verebileceğini belirtmek için önemli bir misal olarak zikrediyorum. Bir murahhas heyeti içinde ve umumi bir müzakere esnasında dikkatlerin derli toplu olmasındaki ehemmiyeti, ders olması için söylüyorum.

Montagna Formülü

Lozan'da, bu ikinci devrede, kapitülasyonlar meselesi bizim karşımıza tekrar çıkmıştır. Halbuki kapitülasyonlar üzerinde birinci devrede konuşmuşuz, esas olarak bunların ilgası kabul edilmiş. Şimdi yeniden, sanki bu muameleler geçmemiş gibi, kapitülasyonlardan dolayı ciddi olarak mücadele yapmışızdır. Bu sefer mücadele şöyle oldu: 4 Şubatta konferanstan ayrıldığımız zaman, kapitülasyonlar, inkıta sebeplerinden birisi idi. Ayrıldığımız son ana kadar bana bu konuda teklifler taşınmıştır. Teklifleri getirip götürenler İtalyan murahhasları idi. Hatta Mösyö Bompard, şubat inkıtaında yeni teklifler bulmak için çok çalışmıştır. Nihayet, Montagna formülü adı ile anılan bir hal çaresi bulunmuştu.

Biz, hukukçu ve iktisatçı olmayan vatandaşlar, kapitülasyon belası denilince memleketin yüzyıllardan beri mahkûm edilmiş olduğu mali ve iktisadi kısıtlamaları anlar ve bunları kaldırmanın çok güç olacağını, adalet sahasındaki kapitülasyonun kaldırılmasının daha kolay olacağını zannederdik. Gençliğimden beri kapitülasyonların yalnız iktisadi hükümlerinden dolayı elimiz kolumuz bağlı bilirdik. İşin içine girdikten sonra anladım ki, asıl ehemmiyet verdikleri, kapitülasyonun adli kısmıdır. Nitekim, mali ve ticari hükümlerden dolayı fazla güçlük çıkarmaksızın kapitülasyonların kalkmasını kabul ettiler. Ama adli kısım üzerinde sonuna kadar direndiler. Şimdi ben, kapitülasyonların adli hükümleri üzerindeki çekişmeleri anlatıyorum.

Birinci konferansta inkıta tehlikesini önlemek ve zevahiri kurtaracak bir şey yapmış olmak için, bu Montagna teklifi dedikleri teklifi getirdiler. Ben teklifi kabul ettim. Onlar da kabul etmiş göründüler. Belki de imza edeceklerdi. Fakat kapitülasyonlarla ilgili diğer meseleler muallakta bulunduğu için, bu adli beyanname imzalanmadan kaldı.

İleri sürülen teklife göre, memleketimizde adli idarenin ıslahı için bir zamana ihtiyaç gösteriliyor ve hiç olmazsa, 5 sene müddetle Türkiye'de hukukçulardan müteşekkil bir müşavir heyetinin bulunması isteniyordu. Bu hukuk müşavirlerinin iştirak edecekleri bir komisyon Türkiye'de adli idarenin, hapishanelerin ıslahına ait projeleri hazırlayacak. Ecnebilerin davalarında daima ecnebi hukuk müşaviri bulunacak. Ecnebiler hakkında

celp, tevkif ve ev araştırma emirleri ancak ecnebi hukuk müşavirlerinin tasvibi alındıktan sonra verilebilecek.

Teklife göre, bu yabancı müşavirleri beynelmilel adalet divanı seçecekti. Mahkemelerimiz âdeta bunların kontrolü altında bulunacak. Haklı görmedikleri kararları, mahkeme kararlarını bozdurmak için Adliye Vekiline itiraz edebilecekler. Ben, konferansın inkıta günü olan 4 Şubatta, teklife cevap verdim. Esas itibariyle geçici bir süre için ecnebi hukukçulardan müşavir olarak faydalanmayı kabul ettim. Ama bunlar Birinci Dünya Harbine ve İstiklal Harbine iştirak etmemiş devletler tebası arasından seçilecekler ve Türk memuru olarak çalışacaklardır, dedim. Ecnebi müşavirler için düşünülen selahiyetleri tahdit ettim. Müşavirler, mütehassıs olarak ve bizim memurumuz sıfatıyla Adliye Vekiline bağlı bir tarzda çalışacaklar. Konferansın inkıta yaptığı o hararetli zamanlarda bunlar üzerinde konuştuk, teklifin bazı yerlerine olur dedik, bazı yerlerine olmaz dedik ve böylece, adli bağımsızlığımıza halel getirmeyecek bir formül üzerinde mutabık kalmış olduk.

Montagna formülü üzerinde bu görüşmeler yapıldığı esnada **Lord Curzon** Lozan'dan hareket etmişti. Fakat **Mösyö Poincaré** ile görüşmüşler, teklifi üst üste teyit ettiler. Fransızlar İngilizlerle mutabık olarak bu teklifi makul karşılamışlar. Biz de kabul edersek, kapitülasyonlar meselesi bu suretle hallolunacak. Konferans Kâtibi Umumisi **Mösyö Massigli** bu kanaati izhar etti. Ve dolayısıyla Lozan Konferansı kesilmemiştir, ertelenmiştir, dedi. O tarihte **Mösyö Moujin** bir Fransız memuru olarak Ankara'da bulunuyordu. **Mösyö Moujin** de, Ankara'da hükümete bir nota vererek, bundan bahsetmiş. Hulasa, 4 Şubat inkıtaında, biz kapitülasyonlar meselesini hallolunmuş kabul ederek Türkiye'ye dönmüştük. Nitekim, konferansın tekrar toplanmasına hazırlık olmak üzere Ankara'dan müttefiklere bildirdiğimiz notada, tekliflerimiz arasında, bunu hallolunmuş meseleler listesine yazmıştık.

Konferans yeniden başladığı zaman, kapitülasyonlar meselesi tekrar önümüze getirilince, bu mesele hallolunmuştur, diye karşılarına çıktım. Evvelce halolunmuş meseleler arasında **Mösyö Montagna**'nın teklifi de vardır ve bu teklif üzerinde mutabık kalmıştık, dedim.

1923 yılı Mayıs ayının ilk haftasında kapitülasyonlar meselesi tekrar görüşülmeye başlandı. Konferansın 4 Şubat inkıtaında üzerinde mutabık kaldığımız **Montagna** formulü hiç mevcut olmamış gibi, adli usul ortaya getirildi. **Montagna** formülünde mutabık olduk mu, olmadık mı, bunun üzerinde uzun münakaşa oldu. İngilizler, o zaman biz hareket etmiştik, orada yoktuk, böyle bir mutabakat bizi bağlamaz, dediler. Bize haber verildiğine göre, Fransızlarla sizin aranızda mutabakat hasıl olmuş, dedim. Böyle bir

şey olmadığı hususunda ısrar ediyorlar. Hulasa, İngilizler, bu sefer kapitülasyonlar için yeni bir adli usul teklif ettiler. Konferansa böyle bir teklif getirdiler, bunu konuşacağız, dediler.

Evvelce konuşulmuş, hallolunmuş bir meseleyi tekrar dinlemem, konuşmam, dedim. İngilizleri, diğer müttefikler desteklemeye başladılar. **Mösyö Rumbold, Montagna** formülü üzerinde benim, mutabık olduk, tarzındaki beyanlarımı şöyle tavzih etmeye çalıştı:

«4 Şubat günü öğleden sonra **Lord Curzon**'un yanında yapılan toplantı, müttefikler ve Türk murahhasları arasındaki son toplantıdır. Bu toplantıdan çıktıktan sonra ne yapıldıysa, sulhu mümkün kılmak için yapılmıştır. Sulh olmayınca, tarafeyn vaziyetlerini muhafaza ediyorlar demektir.»

Mösyö Rumbold bunları söyledikten sonra, ben söz aldım ve dedim ki:

«Adli usul üzerinde 4 Şubat akşamı görüştüğümüz metin iki tarafça ittifak edilerek yazılmıştır. Konferansa yeniden başlamanın ilk şartı, kararlaştırılan mutabık kalınan işlere tekrar dönmemektir. **Mösyö Montagna** tarafından hazırlanıp bize verilen metni kabul etmekle, bu mesele kesin olarak halledilmiştir. Bunun için artık tekrar kapitülasyonlar mevzuunda konuşulamaz.»

Vaziyet bu kadar açık olduğu halde, **Montagna**'nın ileri sürdüğü adli usul üzerinde kesin mutabakat olmadığını ısrarla söylüyorlar. Bize yapılan bu son teklifin, sulha varmak için düşünülmüş ve hususi surette konuşulmuş, halen muallakta bulunan bir teklif olduğunu iddia ediyorlar.

Kapitülasyonlarda Şiddetli Mücadele

Mücadele şiddetli oluyor. İngilizlerin getirdikleri yeni teklifi bir defa dinlememi istiyorlar. Ben, dinlemem diye ısrar ediyorum. Bu sefer, komisyona gitsin diyorlar.

General Pellé araya girdi. Beni ikna etmeye çalışıyorlar. Nihayet İngilizlerin yeni teklifini öğrendik. Biraz teehhurla geldi. İngiliz teklifine göre, kapitülasyonlar adli bakımdan yeni bir şekilde yine devam ediyor. Hukuk müşavirleri Türkiye'ye gelecek, ama İstanbul'da ve İzmir'de bulunarak hâkim gibi vazife görecek. Müşavirler, bir yabancı hakkında herhangi bir tetkik ve araştırma yapılacağı zaman, icradan evvel meseleyi bilecekler ve onların muvafakati alınacak. Böyle bir teklif. Bunun üzerinde uzun boylu konuştuktan sonra, adli usul nihayet bir neticeye bağlandı.

Bütün bu münakaşalar esnasında benim ısrarla üzerinde durduğum husus şu: Mesele, Türkiye'nin hayati menfaatlerine dokunuyor. Bu ileri sürülen teklif, Türkiye'ye diğer milletlerle müsavi bir muamele edileceğini sağlıyor mu? Bunu anlatmak istiyorum.

Münakaşalara Amerikan Murahhası **Grew** de karıştı. **General Pellé** uzlaştırıcı çabalarında devam ediyor. Esas teklif sahibi **Mösyö Montagna** beni ikna etmeye çalışıyor. Ben ısrar ediyorum, eğer adli usulde ve her hususta müsavi muamele görmeyeceksek, bunun müzakeresi tamamen faydasızdır. Bu konuşmalar esnasında bir aralık, şöyle dediğimi hatırlarım:

«Türk murahhas heyetinin adli ıslahatı hedef tutan bir beyanname neşretmesi, Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Türkiye'de adli ıslahata girişmeye ne kadar istekli olduğunu gösterir. Ama biz böyle bir ıslahatı yabancı bir isteğe boyun eğmek için yapmayacağız. Düşündüğümüz adli ıslahata, Türk adliyesinin işleyişine yabancı kimselerin karışma hakkını vermek için niyet etmiş değiliz. Türk murahhas heyetinin imzalayacağı herhangi bir beyanname, bu yolda tamamiyle ihtiyari bir senet olacaktır.»

Kapitülasyonlar müttefiklerin ve bütün büyük devletlerin hassasiyetle üzerinde durdukları başlıca mesele olmuştur. Başından beri, kapitülasyonlardan vazgeçmek istemediklerini anlıyordum. Daha birinci konferans başlamadan Paris'te **Mösyö Poincaré** ile görüştüğüm zaman bana, başka bir şekil düşüneceğiz, bir intikal devri tanıyacağız, gibi sözler söylemişti. **Mösyö Poincaré** ile bu konuşmamızı anlattım. Şimdi tekrar etmeyeceğim. Fakat hatırlatma kabilinden söyleyeyim. **Mösyö Poincaré** ile konuşmamız bitip ayrıldığımızda, onu görüşlerinde ısrarlı ve kararlı bulmuştum. **Mösyö Poincaré'nin** âdeti, karar verdiği şeyi, hiç gösteriş iddiasında bulunmaksızın, gürültülü bir tavır almaksızın sonuna kadar değiştirmeden takip etmektir ve böyle de yapmıştır. Fakat bu sefer, yani konferansın ikinci devrinde gerek Fransızlar, gerek İtalyanlar kapitülasyonlar meselesinin içine fazla karışmış ve bulaşmış oldukları için yeni bir teklifle gelmeyi İngiltere deruhte etmiş. Ötekiler bunu desteklediler.

Kapitülasyonlardan Kurtulmak İçin

İstiklal Harbinin başlıca amaçlarından biri asırlık kapitülasyon belasından memleketi kurtarmak idi. Ve biz Lozan Konferansına giderken, kapitülasyonları kaldırmak için kararlıydık. Şimdiye kadar söylediklerimden de anlaşılmaktadır ki, Lozan'ın iki devrinde, dokuz ay müddetle adli kapitülasyonların kaldırılması için bütün müttefiklerle mücadele ettik, muvaffak olduk. Kapitülasyonların adli hükümlerine müttefiklerin ne kadar önem verdiklerini belirtmek maksadıyla bir küçük hikâye anlatacağım.

Konferans esnasında, özel sohbetlerde, yabancı murahhaslar yakamdan tutarlar, bana, mahkemelerde bir dava geçirip geçirmediğimi sorarlardı. Ben hayır cevabını verince onun için adli kapitülasyonların kalkmasında ısrar ettiğimi söylerler, halbuki memleketimizin bir adli yardım

devresi geçirmesi gerektiğinin bizim menfaatimiz icabı olduğunu iddia ederlerdi. Ben de cevap olarak, bizim kendi vatandaşlarımızın yargısına razı ve emin olduğumuzu, kim memleketimizde mahkememize düşmek istemiyorsa memleketimize gelmemesini, söylerdim.

Benim kanaatimce, yargıçlık sanatı, muhariplik vasfı gibi Türk milletinin tabii kabiliyetlerindendir. Mütareke ve işgal sırasında, İstanbul'da hepimizin işleri olurdu ve ailemiz efradı bulunurdu. Bunlar mahkemeye giderlerdi. Aylardan beri maaş almamış, zaruret içindeki hâkimler, bizim ailelerimizi, Kuvayi Milliyeci akrabası diye mahkûm ettirmek için hâkimi tesir altında bulundurmak isteyen şirret davacılara karşı adaleti yerine getirmekte tereddüt etmezlerdi.

Uzun müzakerelerden münakaşalardan sonra, nihayet bir anlaşmaya vardık Mühim olan, muahede metni içinde kapitülasyonların ilgasına dair olan maddeyi yazmak meselesi idi. Bana yapılan teklifler daima şu tarzda bir formül oluyordu: Taraflar, kapitülasyonların ilgasında mutabık olmuşlardır. Hep böyle söylerlerdi. Ben, basit bir şekilde cevap verirdim: Mutabık olmuşlar nedir? İlga edilmiştir. Niçin böyle söylemiyorsunuz? Nihayet bir gün, konferansın nihayetine doğru, maddeleri hazırlayan yazan mütehassıslar benim yerime geldiler. nasıl istiyorsun, diye sordular. «İlga olunmuştur» veya «ilga olunduğunu beyan ederler» tarzında yazılsın, dedim. Müspet karşıladılar. Kendilerine sordum:

«Ne oldu, şimdiye kadar böyle yazmıyordunuz?»

Şimdi emir aldık, cevabını verdiler. Usule sığmıyor, asıl usul budur, falan tarzında olan delillerin hepsi, karar verdikten sonra suya düşmüştü Adli kısım için de zevahiri kurtarmak maksadıyla, muvakkat olarak yaşayacak bir usul bulmuşlardı. Müzakeresini anlattığım bu usul, **Montagna** formülü, 4 Şubat inkıtaında mutabık kaldığımız şekli ile karara bağlandı.

Şimdi bu vesile ile söyleyeyim: Lozan Muahedesi yürürlüğe girdikten sonra adli beyannameye uygun olarak biri İsviçreli, biri İsveçli, diğerleri de İspanyalı ve Hollandalı olmak üzere dört hukuk müşavirine vazife verdik. Bunlar memleketimizde 5 sene çalıştılar. Bu arada bir sürü adli ıslahat yapıldı. Bu çalışmalara yabancı mütehassıslar hiçbir zaman katılmadılar. Türk adliyesinin işleyişi hakkında kendilerinden birer rapor istenildi. Mütehassısların dördü de Türk mahkemelerinin bütün medeni memleketlerde olduğu gibi muntazam çalıştığını, Türk hâkimlerinin vazifelerinin ehli olduğunu itiraf etmişlerdir.

İmparatorluğun son zamanlarında ve cumhuriyetten sonra demokratik mücadelenin soysuzlaştığı günlerde hâkimlere türlü baskılar yapılmıştır. Türk hâkimleri bu baskılara karşı koymaya muvaffak olmuşlardır. Ge-

lecek zamanlarda da Türkiye'de adaletin, bu tabiatta hâkimler tarafından sağlanacağından benim zerre kadar şüphem yoktur.

Türk hâkimlerinin istiklal ve itibarını kurtarmak Lozan Antlaşmasının başlıca bir konusu olmuştur. Bu sonuçtan dolayı memleketimiz, her medeni memleketin adaleti kadar haysiyet ve itimada kavuşarak vazife görmüş, ün salmıştır. Bundan sonra da hâkimlerimiz liyakatlarını ve kanunlarımıza desteklerini göstermekte devam edeceklerdir. Buna kuvvetle inanıyorum.

GENEL AF BEYANNAMESİ

Herkes Gelebilir

Lozan'da konferans müzakerelerine mevzu teşkil eden büyük meselelerden birisi ekalliyetler meselesi ve affı umumi beyannamesi olmuştur. Affı umumi beyannamesi üzerindeki münakaşa, ikinci devrede de ayrıca devam etmiştir. Müttefikler, affı umumi beyannamesi ile, muharebe esnasında Türkiye'den çıkmış olan kimselerin, bilhassa ekalliyetlerin tekrar yerlerine dönüp yaşamalarını şart koşuyorlardı. Onların nazarında affı umumi, bundan ibaretti. Biz, esas olarak affı umumiye taraftardık. Fakat şartlarımız vardı. İlan edilecek af, hıyaneti teşvik etmemeliydi. Memleketten çıkıp gitmiş olanlar gelebilirler. Herkes gelebilir. Ama komitacı, ihtilalci, fesatçı gibi birtakım fena hareketlerle memleketin emniyetini her suretle ihlal etmiş olan muzır insanları kabul edemezdik. Bunun için tekrar yurda dönmek isteyecek kimseler hakkında hükümetin izin vermesi lazımdı. Dışarıdan geleceklerin, memleketin emniyetini ihlal etmeyecek unsurlar olmasını, hükümet tayin etmeliydi. Bizim şartlarımız ve görüşlerimiz böyleydi. Çok münakaşalar oldu.

Mösyö Rumbold bana sordu: Geri gelecek olanlara müsaade için onlardan ne isteyeceksiniz, dedi. Ben, bunun, gelecek olanlar ile hükümetleri arasında bir münasebet olduğunu ve konferansın selahiyeti içinde bulunmadığını söyledim. Bu husus, yalnız Türk Hükümetini alakadar eder, dedim.

Affı umuminin ayrıca mütekabiliyet esasına dayanmasını da şart koştuk. Bizim memleketimizde milli davaya zararlı faaliyetlerde bulunan ve müttefiklerle işbirliği yapanlar aftan faydalansınlar. Ama müttefikler tebalarından olup bize yardım etmiş kimseler de affı umumiden faydalanmalıdır. Bu tezi savunduk.

Affı umumi beyannamesi üzerindeki münakaşalar konferansın son günlerine kadar sürdü. Fransız Başmurahhası **General Pellé**, Türkiye'den toplu olarak gitmiş kimselerin affı umumi şumulüne girmesini teklif etti. Suriye'de oturan yüz binlerce kişi geri dönsün diyordu. Buna şiddetle karşı çıktım.

Konferansın ikinci dönemine gelirken, Ankara'da bu mevzuda hazırlanmıştık. Bu ikinci devrede affı umumi beyannamesi ile ilgili projemizde,

yeni teklif olarak 150 kişinin aftan istisna edilebileceğini ileri sürmüştük. Münakaşalar çetin oldu. Fakat tekliflerimizi kabul ettirdik.

Affı umumi beyannamesinin ruhu, on seneden beri devam edip gelen birçok meseleyi bir defada hal ve teskin etmek arzusudur. Kuvvetli olan noktası budur. Yalnız bu affı umumiden, vatana karşı vazifelerini ihmal etmiş ve içinde bulundukları suçluluktan kendilerini hiçbir suretle kurtaramayacak olanlar da faydalanmışlardır. Affı umumi beyannamesinin zayıf tarafı da budur. Fakat bu mahzuru, 150 kişiyi istisna tutarak ve mazinin silinip unutulacağı ümidine bağlanarak göze aldık.

Bundan sonra mali ve iktisadi meseleler, konferansın yeniden inkıtaa uğraması tehlikesi içinde konuşulmuştur. Konferansın nihayetine kadar hallinde güçlük çekilen başlıca ihtilaflı konular olarak Düyunu Umumiye ve kuponlar meselesi ile imtiyazlı şirketleri söyleyebilirim. Bunlar Fransız davası olarak görünüyordu. Her iki mevzuda İtalyanların da ilişiği vardı. İngilizler, müttefikleri desteklemek kabilinden bir tutum içindeydiler. Beraber görünüyorlardı. Fakat müttefikler arasında mutabakat hasıl olmadığı anlaşılıyordu. Nitekim, konferansın yeni bir inkıtaa uğramasına İngilizlerin razı olmadıkları söylenmiştir. Daha evvel anlattığım gibi, benim, konferansı bir neticeye vardırmak için evvela, doğrudan doğruya İngilizleri ilgilendiren meseleleri halletmek tarzındaki usulüm muvaffak olmuştur, denilebilir. Yalnız, buna rağmen İngilizler, konferansın nihayetine kadar müttefiklerinden ayrılmış ve onları feda etmiş bir vaziyette hiçbir zaman görünmemiş ve böyle bir vaziyet olmadığını daima hissettirmeye çalışmışlardır. Kendi aralarında münakaşaların ne olduğunu sızdırmamışlardır.

İktisadi ve mali meseleler bu hava içinde konuşulmaya başlandı.

Şirketlerin İmtiyazları

Yunanistan ile aramızdaki meseleleri hallettikten hemen sonra, konferansta, Fransız Başmurahhası **General Pellé**, imtiyazlar meselesinin görüşülmesine geçildiğini söyledi. İmtiyazlı şirketler üzerindeki görüşmeler bu suretle başladı. Harp yıllarında Türkiye'deki yabancı sermayeli ve imtiyazlı şirketlerin birtakım zararlara uğradıkları ve bu zararların, bizim tarafımızdan tazminat ödenerek kapatılması fikri ileri sürüldü. **General Pellé**, şirketlerden bahsederken, «Osmanlı Şirketleri» tabirini kullanmıştı. Ben,

«Bu şirketlere karşı ne bugün için ne yarın için, zarar ve ziyan tazminini taahhüt edemem. Onlar Osmanlı Şirketleridir. Ankara'da hükümetimle görüşüyorlar. Eğer bu şirketlerin ecnebi olduklarını kabul edersek, bu takdirde de tazminat meselesi aramızda daha önce halledilmiş bulunduğundan, şirketler bir şey isteyemezler,» dedim.

Konferansın birinci devrinde şirketlerin durumları bir aralık görüşülmüştü. O zaman, bu meselenin müahede ile ilgisinin olmadığı, şirketlerin Ankara'ya giderek hükümetle meselelerini halletmeleri gerektiği kabul edilmişti. Ve şimdi tekrar şirketler mevzuu görüşülürken, Türkiye'de faaliyette bulunan imtiyazlı şirketlerin mümessilleri, Ankara'da hükümetle müzakere halinde idiler. Son günlerde, gerek müttefiklerle Türkiye, gerek Türkiye ile Yunanistan arasında harp dolayısıyla tazminat meselesi halledilmişti. Taraflar tazminat talebinden vazgeçmiş bulunuyorlardı. Bunları ileri sürerek, şirketler meselesini konferansta görüşemeyeceğimi söyledim.

General Pellé tazminat lafını değiştirerek, şirketlerin imtiyazlarının, yeni iktisadi şartlara göre tadil edilmesinden bahsetmeye başladı. Görüşmelerden sonra, meseleye tekrar dönmek üzere maddenin müzakeresi tehir edildi.

Fransızlar, İtalyanlar ve İngilizler: bunların hepsinin Türkiye'de şirketleri vardı. İstanbul Hükümeti bu şirketlere 1914'ten evvel birtakım haklar tanımış, imtiyazlar vermiş. Bunları olduğu gibi tanıyacaksınız, yeni iktisadi şartlara göre durumlarını daha müsait hale getireceksiniz. İddiaları böyle. Bize kabul ettirmek için uğraşıyorlar. Halbuki, konferans çalışırken, şirketlerin mümessilleri Ankara'ya gittiler, hükümetle müzakere ettiler. Bir kısmı anlaştı. Anlaşamayanlar, kendi devletlerinden haklarını müdafaa

için sonuna kadar ısrar etmelerini istiyorlardı. İşin tuhaf tarafı, şirketler isimleri bakımından milli şirket, yani Osmanlı Şirketi görünüyorlar. Ama sermayeleri yabancı.

Müttefik devletler, başta Fransa olmak üzere, şirketlerin haklarını korumak için meseleyi ağır şartlarla üst üste, tekrar tekrar önümüze koyuyorlar. Şirketlerin imtiyaz müddetleri var. Muharebe zamanında çalışamamışlar. Çalışamadıkları devre, imtiyaz müddetlerinden düşülecek. Muharebe esnasında zarara, ziyana uğramışlardır. Bunlar tazmin olunacak. İktisadi şartlar değişmiştir. Onların imtiyaz mukaveleleri de lehlerine olarak değiştirilecektir. İstekleri bunlar.

Muahedede esas olarak, şirketlerin imtiyaz haklarının devam edeceğini ve imtiyazların yeni iktisadi şartlara göre gözden geçirileceğini kabul ettik. Sonra, muahedeye ek olarak beyanname verdik. Karşılıklı mektuplar yazdık. Konferansı inkıtaa uğratmamak için başka bir imkân bulamadığımızdan, asgari ölçüler ve ifadelerle, ileride memleketin menfaatine aykırı emrivaki halinde bir taahhüde girişmeden, meseleyi bir neticeye bağladık.

Memleketimizde faal halde bulunan imtiyazlı şirketlerden ayrı, bir de Harbiumumi öncesinde imtiyaz mukaveleleri yapılmış, fakat harp dolayısıyla faaliyete geçememiş şirketler var. Bunlar, başlıca üç şirketten ibaret. Bu şirketlerin haklarının mahfuz vaziyette kalması da konferansta münakaşa edilmiştir. Armstrong Whitworth and Company Limited ve Vickers Limited Şirketleri Türkiye'de doklar ve tersaneler yapmak üzere imtiyaz almışlar. Bunlardan başka Régie Générale des Chemins de fer adlı Fransız Şirketine de Samsun - Sivas demiryolunu yapmak ve işletmek üzere 1914'te imtiyaz verilmiş. Bir protokol ile ve mektup teatisi suretiyle bu üç şirkete de hak tanıdık. Taahhüdümüz şundan ibaret: Muahedenin imzasından sonra geçecek 5 sene içinde Türk Hükümeti, bu şirketlere vaat edilmiş işleri ecnebi sermaye ile yaptırmak isterse, bu şirketleri de niyetinden haberdar edecek ve onların, diğer yabancı şirketlerle tamamen müsavi olarak rekabete girmesini mümkün kılacaktır.

İtalyanların da ümitleri varmış. Söylediğim şirketler için İngiliz Başmurahhası **Rumbold**'a ve Fransız Başmurahhası **General Pellé**'ye olduğu gibi İtalyan Başmurahhası **Montagna**'ya da bu mevzuda bir mektup yazdım ve teyidini aldım. İtalyanlarla ilgili imtiyazlı şirketlere de mukavelelerin yeni iktisadi şartlara intibakı için bir senelik bir hak tanımış oluyorduk.

Şirketler meselesi bu tarzda hallolundu.

En Sona Kalan Mesele

Konferansta takılmış ve halli en sona kalmış bir mesele, kuponlar

meselesidir. Düyunu Umumiye denilen Osmanlı borçlarının tasfiyesi, önce bu borcun Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan memleketlerle aramızda taksimi ve sonra da tediye akçesinin tespiti hususlarının halline bağlı idi. O tarihlerde, Düyunu Umumiyenin 70 senelik bir mazisi vardı. İlk istikraz 1854'te yapılmış. 1854'ten 1874'e kadar 20 sene müddetle birçok istikraz olmuş. Birçok mali muamele cereyan etmiş. Borç indirimi yapılmış. Bir kere daha borç indirimi muamelesi olmuş. 1890'dan, 1914'e kadar borçlanmanın ikinci safhasıdır. Bütün bu yetmiş sene içinde, devlet kasasına takriben 220 milyon lira kadar bir para girmiş. Ve bu müddet zarfında borç ödemek üzere devlet kasasından 170 milyon lira kadar para çıkmış. Harbiumumi başladığı zaman 140 milyon lira borcumuz varmış. Bu meselenin içine girdiğim zaman, benim edindiğim fikir şu oldu: Borç alan, borçlandıkdan sonra mütemadiyen verir. Ve aradan 50 yıl geçer, hesaplaşıldığı vakit, borçlandığı zamanki kadar borcu olduğunu görür. Bilhassa 1854'ten 1874'e kadar yapılan istikrazlarda, 32 kuruş alıp, 100 kuruşa senet verdiğimiz olmuştur. 70 senede borçlandığımız 220 milyona karşılık, 170 milyon ödendiği halde, yine de 140 milyon borçlu kalışımız, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek mutlakıyet, gerek meşrutiyet ricalinin mali politikasının mahiyetini göstermektedir.

Biz Lozan Konferansının ilk safhasında, evvela Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan bu borcun, ne kadarını yükleneceğimizi tespite uğraştık. Borcun esası taksim olunamaz diye karşımıza çıktılar. Çok mücadele ettik. Borcu sermaye üzerinden taksim edelim ve öyle bir usul bulalım, diye zorladık. Bunun hukuken mümkün olmadığını söylüyorlardı. Nihayet, tezimizi kabul ettiler. Bu arada, Harbiumumi içinde Almanya'ya yaptığımız borçları, müttefik devletler üzerlerine aldılar. Şimdi, konferansın ikinci safhasında, borcun hangi para ile tediye edileceği meselesinde çekişiyoruz.

Borçları Altın Olarak Ödetmek İstiyorlardı

Ödeyeceğimiz senelik borç hangi para ile ödenecektir? İhtilaflı nokta bu. Harbiumumiden sonra para değerleri değiştiği için, borcu bize altın olarak ödetmek istiyorlar. Vaktiyle de bu paralar altın olarak verilmiştir, bugün de altın olarak ödenmelidir, diyorlar. Eğer biz bunu kabul edersek, hissemize düşen 91 milyon lira borç 600 milyon olacak. Türkiye'nin böyle bir takati yoktur, tarzında ısrar ettik. Borçların taksimini gösteren listeye hep altın diye yazılmış. Asıl mühim olan diğer bir mesele, hisse senedi sahipleri alacakları parayı isterlerse Fransa'da frank olarak, isterlerse İngiltere'de sterlin olarak alabilirler. O zaman İngiliz lirası altın ile başa baş sayılıyordu. Fransız frangı devalüe olmuştu. Herkes alacağı parayı İngiltere'den alıyorum diye altın para ile alacaktı. Biz, altın ve altın muadili

olan bir para ile tediye yapamayız, diyorduk ve bunda ısrar ediyorduk. Birinci konferans esnasında, siz bu borçları tanıdığınıza dair bir beyanname vermeyi kabul etmiştiniz, bunu verecek misiniz, vermeyecek misiniz? Bana hep bunu soruyorlardı. Veririm. ama tediye akçesini altın olarak kabul etmediğimi bunun içine yazarım, diyordum. Onlar da bunu kabul etmeye bizim yetkimiz yoktur, biz hamillerin namına borçların şartlarını görüşmeye, değiştirmeye selahiyetli değiliz. hiçbir hükümetin buna selahiyeti yoktur, diyorlardı.

Mesele konferansta müzakere ediliyor, devletler arasında müzakereler yapılıyor ve bizim vazifelendirdiğimiz memurlar, Fransa'da hamillerle görüşmeler yapıyorlardı. Bir aralık, konferans buhranlı bir safhaya girdi. Bir adım ilerleyemiyoruz. Görüşmeler kesildi. Müzakereler ne zaman başlayacak, belli değil. Böyle bir hava içinde bekliyoruz. **General Pellé,** Fransa'dan talimat gelmedi, diyor. Böylece uzun vakitler geçirmişizdir. Bunlar hepsi, devletler arasında konuşup çare aramak ve Türklere kabul ettirmek için birtakım tedbirler ve tertipler bulmak gayreti etrafında oldu. Ve nihayet bu yüzden tekrar «mise en de mur» dedikleri tertipler düşünüldükten sonra, sulhu tehlikeye koyacak bir usulden sarfınazar etmişlerdir.

Bu çekişme, konferansın nihayetine kadar devam etti. En sonunda, tehir ettiler. Biz de beyannameyi vermedik. Bu mesele sulh muahedesinin imzasından bir hafta, on gün evveline kadar bu şekilde sürmüştür. Nihayet, sulh yapabilmek için, bunları muahededen çıkarmak ne lehte, ne aleyhte hiçbir tarafa herhangi bir taahhüt yüklememek gerektiği anlaşıldı. Bunlar sulhtan sonraki meseleler haline sokuldu. Lozan Konferansı bu şartlar altında bitirilmiştir.

Konferans Neticeye Ulaşıyor

Üç komite halinde çalışan konferans bütün işlerini 17 Temmuz akşamı bitirmişti. Komitelerin son toplantıları. netice almanın huzuru içinde ve başmurahhasların, konferans çalışmaları ve gelecek hakkında görüşlerini belirten konuşmaları ile kapanmıştır. Yapılan konuşmaları bugün hatırlamakta fayda görürüm. Hulasa olarak bunları nakledeceğim.

Birinci komiteye başkanlık yapan İngiliz Başmurahhası **Rumbold,** konferansın neticeye ulaşmasından duyduğu memnuniyeti belirttikten sonra, Türkiye hakkında şu sözleri söylemiştir:

«Bu memnuniyete, vaktiyle İngiltere'nin dostu olmuş olan Türkiye ile sulh haline yeniden girmeyi çok isteyen Britanya İmparatorluğu Hükümeti ve halkı da iştirak etmektedir.

Benim kanaatime göre, bir devlet kuvvetli, feyizli ve sağlam olabilmek için iki şeye riayet etmeli: Hürriyet ve müsamaha prensiplerinden mülhem olmalı. Zamanımızda bir devlet için Çin Settinin arkasına çekile-

rek, 'Ben kendi kendime elveririm' demenin mümkün olmadığını teslim eylemelidir.

Büyük devletler diye anılan devletler, yalnız topraklarının genişliği, ahalisinin çokluğu, kara ve deniz kuvvetlerinin ehemmiyeti ile değil, söylediğim prensiplerden istisnasız mülhem olmaları itibariyle de büyüktürler.

Dünyada maddi kuvvetler ve manevi kuvvetler vardır. Bugün içinde bulunduğumuz memleket, İsviçre, küçükse de büyük bir manevi kuvvet teşkil eder. Zannederim ki İsviçre, Türk devletine örnek olabilir.»

Bu kabil konuşmalar her üç komitede de oldu. **General Pellé,** Amerika Başmurahhası **Grew, Montagna,** Romanya Murahhası **Diyamandi,** herkes, kendi görüşlerini belirtti.

Konferansın nihayete ermesi vesilesiyle ben de aşağıdaki konuşmayı yaptım:

«Lozan Konferansının, açılış oturmasını kurduğu günden beri, hemen hemen dokuz ay geçti. Konuşmalar, temsil edilen devletler arasında müsavilik prensibi dairesinde yürütüldü. Bu konuşmaların, mutlu sonu, bu prensipten mülhem olan müzakerelerin vardığı feyizli neticenin parlak delilidir. Türk murahhasları, memleket ve milletlerinin, medeni bütün memleket ve milletlerin istifade ettiği tam ve mutlak istiklale layık olduğunu her vesile ile söylemekten geri kalmadı. Su'h muahedesini, bu prensiplerden mülhem olan duygu ile imzalayacağız. Burada temsil edilen devletlerin, bunu samimi bir sulh arzusu ile tatbik etmek isteyeceklerinde şüphemiz yoktur,

Britanya heyetine samimi teşekkürlerimi ifade etmeyi iltizam ederim. İki memleketin eski dostluğunu hatırlamak lütfunda bulunulmuştur. Bu, bizim için büyük mahzuziyeti muciptir. Eski dostluğa ait his ve hatıralar, Türk milletinde çok zindedir ve süreklidir.

Türkiye ile Fransa arasında asırlarca müddet mevcut olmuş ihlas dolu münasebetleri hatırlatan Fransa heyetine dahi teşekkür eylemeyi iltizam eylerim. Bu dostluğun hatıralarını münasebetlerimizde daima muhafaza ettik.

Türk milletinin İtalyan milletiyle münasebetleri daima büyük dostluk ve muhalesat duygularından mülhemdir.

Değerli yardımlarından ötürü, bütün murahhas heyetlere de teşekkür ederiz.

Konferansın reisleri tarafından sarf edilen takdire değer emeklerin hatırasını, daima saygı ile anacağız. Münakaşalarımız sırasında çıkan güç meseleleri halletmek yollarını araştırmaktn geri durmayan mütehassıslarla, hukuk müşavirlerine ve konferans umumi kâtipliğine de teşekkür ederiz.

Dokuz aydan beri bize en geniş ve en nazik misafirperverliği göstermiş olan İsviçre Cumhuriyetine, Vaud Kantonuna ve Lozan şehrine minnetlerimi ifade ile sözlerimi bitiririm.»

Lozan Günleri Hemen Hemen 9 Ay Sürdü

Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923 günü imza edilmiştir. İmza törenleri medeni ölçüde ve Türkiye için şerefli bir şekilde tertip edilmiş, neticelenmiştir (bkz. Ek: 2).

Hemen hemen dokuz ay süren Lozan görüşmeleri esnasında en çok sıkıldığım günün, 4 Şubatta konferansın kesildiği gün olduğunu söylemiştim. Müzakerelerin kesildiği ve bundan sonra münasebetlerin ne şekilde gelişeceğinin henüz belli olmadığı devir, benim için ıstırap verici bir zaman olmuştu. Türkiye on, on beş seneden beri fasılasız harp içinde geçen hayatını zafere bağlamıştı. Bunun bir sulh ile neticelenmesi bizim için en hayati mesele idi. Sulh müzakerelerini neticeye vardırmak için büyük çaba göstermiş, uğraşmış ve çalışmış bulunduğumdan, kesilmeyi üzüntü ile karşılamıştım. Buna karşılık, bütün güçlükler yenilerek, yalnız başımıza, bütün devletler karşımızda olduğu halde bir üniversite salonunda muahedeyi imzaladığım gün, en çok memnun olduğum gündür. O gün, orada, muahede metinlerini önüme getirdiler. Kâtibi Umumi **Mösyö Massigli** imzalanacak vesikaları birer birer önüme uzatıyordu. Ben de her birine bakıyor, sonra imza ediyordum. İmza edeceğim ilk vesikayı elime aldığım zaman, görüştüklerimize uygunluğunu kontrol için baştan aşağı okuyacakmışım gibi bir gözden geçirmeye koyuldum. Benim bu hareketim, karşıda bir tesir yarattı. Gülerek, şaka havasında, bana tariz ediyorlardı:

«Dokuz ay uğraştıktan sonra galiba yine baştan başlayacağız, başımıza iş çıkaracak» diye şaka ediyorlardı.

Bu hava içinde, muahedenin kendisini, bütün eklerini imzaladım.

Türkiye Siyasi Bir İmtihan Verdi

İstiklal Harbinin askeri safhası bittikten sonra, siyasi mücadele safhası başlamıştır. Bunun ilk adımı Mudanya Mütarekesidir. Mudanya Mütarekesi günlerinde, karşımızdaki devletlerle memleketimiz arasında derin bir emniyetsizlik havası vardı. Uzun senelerin hadiseleri, herhangi bir siyasi temas için büyük bir emniyetsizlik vücuda getirmişti. Karşılıklı olarak, birbirinin, herhangi bir sözüne ve imzasına karşı duyulan bu emniyet-

sizlik nasıl kaldırılabilecekti? Ve bu mücadele nihayet bulacak mıydı? Gerek Avrupa'da, gerek bizim memleketimizde, siyasî bir teması faydasız gören ve bu yola hiç başvurmadan askeri harekâtı nihayetine kadar yürütmek isteyen müfritler vardı. Fakat biz düşündük ki, askeri hareket durduktan sonra milletlerle siyasi temasa girmek ve siyasi anlaşmalar imza etmek mümkündür. Böylece, evvela Mudanya Mütarekenamesi imzalandı. Bunu bir hata sayanlar, görüşlerini hâlâ muhafaza ediyorlardı. Mudanya Mütarekenamesini yapmayarak, askeri harekâta devam etmek suretiyle elde edebileceğimizi, şimdi anlaşıldı ki, bir damla kan akıtmaksızın ve bir taşı yerinden oynatmaksızın tamamen elde etmiş bulunuyoruz.

Mudanya Mütarekesinden sonra Lozan Konferansı, milletimizin Avrupa ortasında davet olunduğu büyük bir imtihandır. Türkiye, medeni âlem ortasında, davasını açık ve kesin olarak izah ve müdafaa edecek medeni ve siyasi bir seviyede midir? Acaba ortadaki manzara Anadolu dağlarında şu veya bu tesadüfün, veya Türkiye'ye hasım devletler tarafından işlenen şu veya bu hatanın tesadüfi neticesi midir? Yoksa bir milletin belli bir hedefe doğru giriştiği şuurlu bir mücadele midir? Lozan imtihanında, işte bu suallerin cevabı verilmiştir.

Istırap Verici Bir Bekleyiş

Konferans müzakerelerinin bitmesi ile imza günü arasında geçen zaman benim için çok üzücü olmuştur. Muahede müzakereleri bitip, imza günü kararlaştırıldıktan sonra, vaziyeti Ankara'ya bildirdik. Ankara, müzakere hitam bulmuştur, yakında imza merasimi yapılacaktır, diye resmi bir tebliğ neşretti. Şimdi hükümetten muahedeyi imzalamamız için talimat bekliyoruz. Beklediğimiz talimat bir türlü gelmiyor. Bu esnada, hükümetle aramızda, o kadar emekten ve beraber çalıştıktan sonra, çok üzüntü verici bir muhabere safhası açıldı. Bu bir talihsizliktir. Biz hükümete neticeleri söyledikten sonra, sıra imzaya gelmiştir. Buna cevap bekliyoruz. Müzakereler bitti, imza ediniz diye cevap vereceklerini ümit ediyoruz. Bu cevabı beklerken ateş üzerindeyiz ve hükümetten bir türlü cevap alamıyoruz. Zaman ilerliyor. Birkaç gün sonra muahedenin imzası takarrür etmiş, imzaya gideceğiz. Fakat muahedeyi imza etmeye selahiyetimiz olup olmadığı hakkında henüz kendi hükümetimizden bir tebliğ almamış durumda bulunuyoruz. Bu hal, vazife irtibatı olarak çok üzüntü verici bir hadise olduğu gibi, insan olarak da sinirleri her türlü hadisenin üstünde yorup yıpratacak bir tesir yapmaktaydı. İşin bu safhası üzerinde aramızda muhabereler geçti. Bu hadiseler, artık her tarafından, Atatürk'ün nutukları ile, ondan sonraki hadiselerle, dedikodularla söylenmiş, anlatılmış meselelerdir. Bunlar üzerinde durmayacağım. Zamanla bütün bu kırgınlıklar ve çekişmeler her türlü tesirini kaybetmiş ve gerek hükümet erkânı ile, gerek hükümetten ayrılan arkadaşlarla zaman içinde tekrar beraber çalışmak, hayatlarımızı iyi münasebetlerle tamamlamak imkânı hasıl olmuştur.

Düşman karşısında bulunan bir kumandan ile veyahut siyasi konferanstaki murahhas heyeti ile kendi hükümeti arasında vakit vakit münakaşaların, çekişmelerin çıkması, daima olağan şeylerdir. İmzadan önce hükümet ile aramızda bu mahiyette bir hadise geçmiştir. Ama kırgınlık yapacak bir safha hiçbir zaman hasıl olmamıştı. Bu son safhada, gerçi böyle bir istidat gösteren işaretler görüldü, ama bunları zaman tasfiye etti.

Mustafa Kemal Paşanın Telgrafı

Böyle ıstırap verici bir bekleyişten sonra, doğrudan doğruya, Türki-

ye Büyük Millet Meclisi Reisi **Mustafa Kemal Paşa**dan muahedeyi imza etmekliğimiz hakkında telgraf aldık (bkz. Ek: 3).

İmza töreni özel bir dikkatle hazırlanmıştı. İsviçre Hükümetinin tertibi ile geniş bir toplantı yapıldı. Her taraf davetlilerle dolmuştu. Türkiye murahhas heyeti, bütün heyetlerin arasında bir dikkat ve itibarın hedefi olmuştu. Lozan Muahedesini imza etmeye çok neşeyle gelmiştik. Halk bize ilgi gösteriyordu. Türk Murahhas Heyetini, gösterişsiz, gürültüsüz, sempatik bir hava kaplamıştı. Uzun bir mücadeleden sonra, herkes için aynı nispetler ve aynı zahmetlerle olmasa bile. büyük emekler, büyük endişeler ve ıstıraplar içinde bir mücadeleyi bitirmiş olmak zevki ve iç huzuru, murahhaslarımızın ve müşavirlerimizin yüzünden okunuyordu.

İmza merasimi, İsviçre Cumhurbaşkanının güzel bir konuşması ile sona ermiştir (bkz. Ek: 4).

ANTLAŞMA İMZALANDIKTAN SONRA AMERİKA İLE MÜZAKERELER BAŞLADI

Amerika Müşahit Devlettl

Lozan'da müzakerelerin sona ermesi ve imza töreni anlattığım gibi oldu. Bu esnada dikkati çeken bir husus şudur: Amerikalılar ile biz, yeni bir müzakereye girişmiştik, bunu bitirmeye çalışıyorduk. Amerika, Lozan Konferansında müşahit olarak bulunduğu için, Lozan Muahedesini imza eden devletler arasında değildi.

Lozan Muahedesi gibi Amerika ile de bir muahede imzalayarak, iki memleket arasında tabii münasebetler kurulmasını temin edecektik. Böyle bir muahede için Amerikalılar arzu gösterdiler. Hükümetten izin aldım ve görüşmelere başladık. Amerikalılar, bütün Lozan müzakereleri esnasında sulh yapılması için yardımcı oldular, fakat kapitülasyonlar üzerinde, kuvvetli devletlerin asırlardan beri takip ettikleri politikada müttefikleri engellemediler, desteklediler. Ne vakit kapitülasyonlardan bahis açılırsa, ne vakit iktisadi imtiyazlardan bahsolunursa, Amerikalılar, açıkkapı politikasının taraftarı olduklarını, Amerika tebaasının bulunduğu her yere donanmaları ile gitmek hakkını muhafaza ettiklerini söylerlerdi. Bu görüşlerini her vesile ile belli etmişlerdir. Müşahit olarak görüşlerini teyit ederlerken ve Amerika'nın cihan politikasını söylerlerken. Türklere karşı yardımcı olmayı ve sempatik görünmeyi ihmal etmemişlerdir. Bunu bir politika olarak mümkün olan ölçüde takip etmişlerdir. Lozan'da Amerikalılarla muahede müzakerelerine bu hava içinde yeniden başladık. Karşıda, bilahare bize sefir olarak gelen **Mr. Grew** vardı. Kendisine, elde hazır bir muahede var, bu muahedede kabul edilmiş olan umumi hükümlerden hiçbirini Amerikalılardan esirgeyecek değiliz, dedim. Müzakereler biraz ilerledi, fakat geldi, kapitülasyonlar maddesinde düğümlendi. Türkiye, içinde kapitülasyonlar olmayan bir memlekettir, bunu kabul edeceksiniz, dedik. Peki, teklifiniz nedir, dediler. Teklifimiz, müttefiklerle Lozan Muahedesinde kabul ettiğimiz kapitülasyonlar maddesini aynen Amerika muahedesine de koymaktı. **Mr. Grew,** kabul etti. Talimat almak üzere vaziyeti Amerikan hariciyesine yazdı.

Amerikalılarla da Anlaştık

Mr. Grew, hükümetinden aldığı cevabı bana getirdi. O zaman, harici-

ye vekilleri Amerika'da şöhret yapmış bir hukukşinas sayılıyordu. Kapitülasyonlar onun ihtisasına giren bir meseledir. Aldığı cevap üzerine, Amerikan murahhası, müttefiklere kabul ettirdiğiniz maddeyi biz kabul edemeyiz, dedi. Hükümetinde, müttefiklerin hata etmiş oldukları kanaati varmış. Bunun üzerine ben, peki güzel, dedim. Müttefiklerle uzun boylu konuşarak yaptığımız maddeyi kabul etmiyorsunuz. size ikinci bir teklifim var, diyerek müzakereleri bir neticeye vardırmak istedim.

Lozan Konferansına gelirken Ankara'dan müttefiklere kapitülasyonlarla ilgili olarak getirdiğimiz teklifi Amerikan murahhasına verdim. Kelime farklarının ne olduğunu şimdi tasrih edemeyeceğim, bunu teklif ettim. Ve dedim ki: Onlarla uzun boylu müzakere ettikten sonra, müttefiklerin kendi muvaffakıyetleri sayarak imzaladıkları maddede aldandıklarını kabul ediyorsunuz. O halde, bizim Ankara'dan getirip müttefiklere ilk yaptığımız bu teklif üzerinde duralım.

Bir defa Amerika'ya yazayım, dedi. Oradan müspet cevap geldi. Bu bize daha elverişlidir dediler. Bizim teklifimizi kabul ettiler. Kapitülasyonlar maddesini Amerika ile yaptığımız muahedede böyle bağladık. Sonra, bu muahede Amerika senatosundan geçmedi. Amerika senatosu yine bu maddeye takıldı. Her iki teklifin de Amerika için faydalı olmadığı görüşü ile, Amerika senatosu muahedeyi reddetti. Ancak birkaç sene sonra, Amerika ile münasebetlerimizi tanzim eden yeni muahedeler yapılarak, münasebetlerimiz kurulmuş ve geliştirilmiştir.

Müzakerelerin ve devletlerin hukuk müşavirlerinin anlayışları çok değişiktir. Onların ağına düştükten sonra, kim daha akıllıdır ve daha çok sabet göstermeye muktedirdir, bunun ne kadar takdire bağlı olduğunu canlandırmak için bu misalleri zikrediyorum.

Türkiye'ye Dönüş

Lozan Muahedesi imzalandıktan sonra, Amerika muahedesi için birkaç gün orada kaldım. Nihayet **Atatürk** vakit geçirmeden avdet etmemizi emretti. Acele ettik. 6 Ağustosta Amerika muahedesini imza eder etmez, trenle İstanbul'a hareket ettim. İstanbul'da vatandaşlar bizi çok sevgi ile kabul ettiler. İstanbul'da henüz halife vardı. Orada beni halife namına da karşıladılar. Ve görüşmek arzusunda olduğunu söylediler. Geldim, acele Ankara'ya gidiyorum. Büyük Millet Meclisi karşısına çıkmadan evvel hiçbir kimse ile görüşmem mümkün değildir, diyerek siyasi temaslar yapmaksızın yoluma devam ettim ve Ankara'ya vardım.

Ankara'da bizi karşıladılar. **Mustafa Kemal Paşa** da karşılayanlar arasındaydı. **Rauf Bey** yoktu. O gitmiş. **Atatürk** nutkunda yazdığına göre, **Rauf Bey**le görüşmüş, ortaya yeni bir mesele koymuşlar: Bundan sonra kimler

Atatürk ile beraber çalışacak? **Atatürk**'ün «apôtre» ları kimler olacak? Bunun üzerine münakaşa açmışlar. Daha evvel bu münakaşaların hiçbirinden ne bilgim, ne bir temasım yoktur. Geldim, onları bu vaziyette buldum. Yalnız son hadiselerin teessürü de henüz üzerimden tamamen kalkmamıştı. Bunları yenmeye çalışıyordum. Mümkün olduğu kadar haksızlık etmemeye dikkat ediyordum.

Muahedenin Tahlili

Lozan Muahedesinin yürürlüğe girip hüküm ifade etmesi, muahedenin ilgili maddesine göre devletlerin meclislerince tasdikine bağlanmıştı. Bu maddede muahedenin mümkün olduğu kadar kısa bir müddet içinde tasdik edileceğine dair bir temenni bulunmuyordu. Tasdiknameler Paris'te toplanacak ve orada saklanacaktı. Muahedenin yürürlüğe girişini tanzim eden maddede İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'dan üçünün tasdiki ile bunlar arasında yürürlük keyfiyetinin tamamlanmış olacağı tespit edilmişti. Şimdi mühim olan, Türkiye'nin bir an önce tasdik etmesidir. Çünkü İstanbul'un ve Boğazların tahliyesi hakkındaki anlaşma, tasdikten sonra yürürlüğe girecekti. Musul ihtilafının halli için tespit olunan zaman da muahedenin tasdik tarihinden başlıyordu. Bu bakımdan, biz muahedeyi ne kadar erken tasdik edersek, o kadar lehimize olacaktı.

Tarih gerçeği olarak bir noktayı, Lozan Muahedesinin bir tahlilini zikretmem lazımdır. Lozan Muahedesi imza edildiği ve tasdik için Büyük Millet Meclisinde az bir müddet münakaşa edildikten sonra, aynı sene içinde, 1923'te tasdik edildi. Bunun önemli bir netice olduğu ve büyük ölçüde Türk arzularını, Türk taleplerini sağladığı birden kavranmamıştır. Lozan Muahedesi, bu ilk zamanlarda, memleket içinde gereği gibi kavranıp, önemli bir vesika olarak değerlendirilememiştir. Bunun yürürlüğe girmesi için, bizim tasdikimizden sonra, imza eden devletlerin çoğunluğunun da tasdik etmiş olması lazımdı. Diğer devletler muahedenin tasdik edilerek yürürlüğe girmesi için acele etmemişlerdir. Bizden sonra, muahedenin tasdiki üzerindeki münakaşalar, onlar içinde başlamıştır. Bu devletlerin söz sahibi, rey sahibi birtakım politikacılarına göre, Lozan'da Türkiye'ye karşı lüzumsuz fedakârlıklar yapılmıştır. Bu kadarı yapılmadan eski vaziyet muhafaza edilebilirdi. Kendi aralarında bunun münakaşası yapılmıştır. Ayrıca, muahedeyi tasdik için acele etmemişlerdir. Türk milli hayatında ne gibi tepkiler olacağının, reformların nasıl hazmedilebileceğinin bilinmesi için, beklemek lazımdır, zihniyeti hâkim olmuştur.

Muahede Bir Sene Sonra Yürürlüğe Girdi

Muahede diğer devletler tarafından tasdik edilip, meriyete girince-

ye kadar 9 - 10 ay kadar bir zaman geçmiştir. Bu süre içinde, muahedenin tasdik edilmeyişinden, memlekette büyük bir memnuniyetsizlik ve endişe duyulmuştur. Biz 1923 Ağustosu içinde muahedeyi tasdik ettik. Muahedenin meriyete girmesi, takriben bir seneye yakın bir teehhurla, 1924'te mümkün oldu. Diğer devletlerin muahedeyi tasdikte gecikmeleri, memlekette herkesin dikkatini, merakını ve endişesini celbettikten sonradır ki, muahede tasdik edilince, meydana gelen eserin kötüleyip atılacak bir yarım netice olmadığı anlaşılabilmiştir. Ancak o zaman, yapılan çalışmaların ve meydana gelen eserin önemli bir netice olduğu hissolunmuş ve kabul edilmiştir.

Antlaşmanın Bazı Hükümleri Tenkide Uğradı

Lozan Muahedesinin tasdiki için Büyük Millet Meclisinde, hükümetçe sevk edilen kanun tasarıları Ağustos ayında müzakere edilmiştir. Gerek bu müzakereler esnasında Meclis içinde, gerek daha sonra Meclis dışında, Lozan Muahedesinin bazı hükümleri tenkitlere uğradı. Şimdiye kadar, Lozan'ın bir olumlu eser mi, yoksa bir kaybedilmiş netice mi olduğunun kamuoyunda enine boyuna görüşüldüğü zamanlar geçirdik. Fakat şimdi, soğukkanlılıkla Lozan Antlaşmasından milletimizin bu eserinden takdirle ve saygıyla bahsetmek mümkündür.

Evvela, Lozan Muahedesinin bir karakterini belirtmek lazımdır. Muahedename, pek çok meseleleri kesin kararlar olarak tamamıyla hallettikten sonra, uzun müzakerelerde çözülmemiş bazı meseleleri birtakım geçici kayıtlara bağlamıştır.

Şimdi Lozan Muahedesinin geniş bir muhasebesini yapacağım.

Lozan Muahedesi, milli devletin hudutlarını azami imkânda kurtararak vücuda getirmiştir. Azami imkânda diyorum, çünkü bir memleketin hudutları fiilen kurulmadıkça, yalnız müzakere ile temin olunamaz. Batıdan, doğu hududuna kadar hudutlarımız, bütün memleketin işgalinden sonra, önce kendi çabamızla ve silah kuvveti ile fiilen kurulmuştu. Bunun özelliği, milli bir devletin hudutları olmasıdır. İlk günden beri milli bir devletin hudutları talebi ile ortaya çıkmamız, bizi memleket bütünlüğü ve hudutlar meselesinde manen ve maddeten kuvvetlendirmiştir.

Trakya'yı Müzakere Yolu İle Kurtardık

Arap memleketleri ile irtibatımızı kestiğimizi kendi ihtiyarımızla ilan ettikten sonra, Türk hudutlarını kurmak için sonuna kadar ısrar etmemizi, dünyada hiçbir vicdanlı insan haksız bulmamıştır. Bizim kuvvetli tarafı-

mız, haklı taleplerle müzakerelere girişmemizdendir Bu sayede, fiilen tesis olunmadığı halde, Lozan'da temin ettiğimiz bir müstesna başarı vardır. O da Trakya'dır. Askeri seferlerin kaçınılmaz neticesi olarak ilk önce temin etmek fırsatı varken, İstanbul'u ve Trakya'yı silahla işgal etmediğimiz halde, müzakere yolu ile netice almışızdır. Böyle bir başarı, Milli Mücadeleye nasip olmuştur. Garbi Trakya'yı ihtiyarımız ve rızamızla daha evvelki muahedelerle kaybetmiştik. Buna rağmen Lozan'da Trakya hudutları azami ölçüde elde edilmiştir. Bundan daha fazla memleketi hudutlarımız içine katabilmemiz ne tarihte misali olan bir hadisedir, ne de bizim askeri ve siyasi vaziyetimize göre hayal edilecek bir neticedir. Unutmamak lazımdır ki, Lozan Muahedesini, müttefiklerimizle beraber Büyük Cihan Harbini kaybettikten ve bu kayıp neticesinde bir işgale uğrayıp her türlü ümidini müttefiklerin insafına teslim etmiş bir hükümet haline geldikten sonra temin edebilmişizdir.

Birtakım Eksiklikler Olmuştur

Lozan'da, uzun müzakereler esnasında tabiatıyla birtakım eksiklikler hasıl olmuştur. Bu eksikliklerin başında, tabii Boğazların açık olması ve en nazik geçitlerimizin tahkim edilmek hakkından yoksun bırakılmasıdır. Boğazların gayri askeri hale sokulmasından bahsediyorum. Bu, bir açık nokta idi. Bunu zamanla tamir etmek, devletin ondan sonraki kudretine ve çalışmasına kalmıştı. Gerçekten, Boğazların gayri askerlikten kurtulması, 13 sene sonra sağlanabildi. 1936'da Montrö Mukavelesi yapılarak, boğazlar tamamiyle Türk hâkimiyetine terk edilmiş ve müdafaanın bütünlüğü kayıtlarına sahip olunmuştur.

Lozan Muahedesi meydana getirildiği zaman, Ruslarla münasebetlerimizin ne olacağı endişesinden bahsedilmiştir. Bu muahededen dolayı Boğazların açılması sebebiyle, Ruslarla münasebetimizin bozulduğu, bozulacağı endişeleri tahakkuk etmemiştir. Aksine, Lozan'da **Çiçerin** ile benim konuştuğum gibi, aramızdaki dostluk münasebetleri devam ederse, Boğazların açık bulunmasından kendilerine büyük bir tehlike gelmesi ihtimali yoktu. Ancak, bir an evvel sulh yapmak, bir ihtiyaç, bir mecburiyet olarak görünüyordu. Muahededen sonraki devir içinde, benim bu görüşüm teyit olunmuştur. 1925'te Ruslarla uzun süren tarafsızlık ve saldırmazlık muahedesi imza edilmiştir. Bu muahede de Lozan Muahedesi gibi, İkinci Cihan Harbini geçirmiş ve memleketi bu harpten selametle kurtarmıştır.

Araplar Aleyhimize Çalışmışlardı

Lozan Muahedesinin, hudutlarla ilgili olarak, kesin neticeye bağ-

lamayıp, Boğazlar rejimi gibi tamirini ileriye bıraktığı diğer bir mesele, Hatay'dır. Hatay'ın geleceği bu muahedede özel bir idare vaadiyle geriye bırakılmıştır.

Misakı Millide Arap memleketleri ile irtibatımızı kestiğimizi ilan etmiş olduğumuz halde bile, Türkler, kendilerinden ayrılmış olan Arap memleketlerinin manda adı altında, başka devletlerin himayesine konulmasını akden kabul etmemişlerdir. Yani bir manda usulünü muahede ile kabul etmiş değiliz. Bizden ayrılan memleketlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesini istemişizdir. Buna karşılık, bizden ayrılmış ve ayrılmakta olan Arap memleketlerinin temsilcileri, Lozan müzakereleri esnasında lehimize değil, aleyhimize çalışmışlardır. Tarihi gerçek budur. Arap heyetleri, Lozan'da kendi isteklerini müttefiklerle temas ederek, konuşarak istiyorlardı. Müttefikler taleplerini kabul etmeyince, «Bize de Türkler gibi muamele ediyorlar» diye şikâyet ediyorlardı.

Nihayet, bu Arap heyetleri, Lozan'da bana müracaat ettiler.

Araplara Karşı Vicdan Rahatlığı İle Konferanstan Çıktık

Kendi kaderlerini kendilerine gönül rızası ile bıraktığımız Araplar, memleketleri içinde bulunan yabancı devletlere karşı daha çok haklarla teçhiz edilmek için bizden yardım istiyorlardı. Onları iyi karşıladım, görüştüm. Kendilerine karşı vazife dolayısıyla muahede esnasında hiç kusur etmediğimizi söyledim. Çünkü bizden ayrılmış olan bu memleketler, Cihan Harbi içinde de müttefiklerle ittifak etmişlerdi. Yani, bizim muharebe ettiğimiz devletlerle ittifak etmişlerdi. Onlarla beraber olarak, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı her vasıta ile mücadeleye girişmişlerdi. Bunları anlattım. Sizin haklarınızı tanıdık, size karşı hiçbir kırgınlıkla ayrılmıyoruz, bahtiyar olmanızı isteriz, dedim. Ve kendilerine şunları söyledim:

«Siz bizden elimizde olmayan şeyleri istiyorsunuz. Sizin haklarınızı fazlasıyla korumak için bundan başka çaba göstermek maddeten mümkün değildir. Bilmiyorum, hanginiz söyledi, neydi o söz? Bize Türkler gibi muamele ediyorsunuz demeye, size ne kadar fena muamele etseler, bizim müşkül zamanımızda müttefikleri haklı gören bir eda ile konuşmaya nasıl razı oldunuz?»

Bu olumsuz ve yakışıksız tutumlarından dolayı orada bulunanlar birbirlerini yermişler, tenkit etmişlerdir. Ben yapmadım, filan yaptı. O değil, falan yaptı, tarzında münakaşalar benim önümde cereyan etmiştir. Demek istiyorum ki, bizden ayrılan memleketlere karşı muahede müzakereleri esnasında, onların hayati menfaatlerini ihlal edecek bir kayıt kabul etmedik. Büyük bir imparatorluğun parçalanması karşısında bütün dünyaya

karşı, yalnız kendi kuvveti ile uğraşmaya mecbur kalan Türkiye daha başka bir vaziyet alamazdı. Bu bakımdan, bilhassa Araplara karşı Lozan' dan vicdan rahatlığı ile çıkmışızdır. En dar zamanlarda, hatta kendilerinden müşkülat gördüğümüz zamanlarda bile, selametlerini temenni etmekten başka bir gaye takip etmedik.

Irak hududunun tespiti, birçok münakaşalar yapıldığı halde mümkün olamadı. Bu yüzden konferansı ve sulhu tehlikeye sokamazdık. Türk - Irak hududunun 9 ay zarfında İngiltere ile Türkiye arasında yapılacak dostça müzakerelerle halline karar kılındı. Bir defa, Lozan Muahedenamesinin neticelenmesi üzerine, birçok memleket ile aramızda husumetin nihayet bulması ve dostluk münasebetinin kurulması sağlanmış oluyordu. Bundan sonra, İngiltere ile karşı karşıya kalarak Irak hududunun tespiti için uğraşmak, bizi hiç değilse, bir harp tehlikesinden uzak bulunduracaktı.

Azınlıklar Yüzünden Çok Sıkıntı Çektik

Hudutlar meselesinden sonra, diğer meselelere geliyorum. Bunlardan biri ekalliyetler mevzuudur. Ekalliyetler mevzuunda Lozan'da büyük baskılara maruz kaldık. Cihan harbi içinde bütün dünyaya karşı padişah hükümetinin yardımı ile haksız iftiralara uğradık. Padişah hükümeti, millete tevcih edilen suçları kabul edip birtakım insanlara yükleyerek, memleketi, bu suçların bahanesi altında hazırlanan suikastlere karşı koruyabileceğini zannetmiştir. Karşımızda bulunan galipler, suçları bir defa memlekete yükledikten sonra, onu yapanların adlarına ehemmiyet vermeksizin cezayı tabiatıyla millete yükleyeceklerdi. Bu sebeple biz, Lozan'da ekalliyetler meselesinden dolayı büyük sıkıntılar çekmişizdir.

İmtiyazlarla ilgili müzakerelerde, memleketimizin nüfuz mıntıkalarına ayrıldığını açıktan gösteren kayıtlar, teklifler reddedile edile nihayet, o mıntıkalarda devlet eli ile bir kalkınma yapılamaz ve yabancı sermayeye müracaat etmek icap ederse, vaktiyle kendilerine imtiyaz verilmiş veya vaat edilmiş olan şirketlerin de ihalelere davet edileceği hususu kabul edilmiştir. Bu meseledeki taahhüdümüz, Fransa ve İngiltere için beş sene, İtalya için bir sene müddete bağlanmıştır.

Adli beyanname ile, beş sene müddetle devletin adli ıslahatına yardımcı olmak şekli altında yabancı hukuk müşavirleri kullanmamız muahedeye sokulmuştur. Yine diğer bir beyanname ile sıhhi meselelerde, fikirlerinden istifade edilmek ve ıslahat işlerine yardımcı olmak şekli altında üç yabancı doktorun devlet tarafından istihdam edilmesi kabul edilmiş ve bu doktorlar devletin kadrosuna alınmıştır. Bunun müddeti de beş senedir. Bunlardan sonra, yine bir beyanname ile. devletlerin tabii haklarından olan kabotaj hakkı, yani kendi karasuları içinde kendi sancağı ile

nakliyesinin idare edilmesi hakkı, iki sene sonra kullanılmak üzere bir kayda bağlanmıştır. Ayrıca, ticaret ve ikamet meseleleri Lozan'ın güçlükleri arasında, tali meseleler görünerek müzakere edilmiş ve çıkmıştır. Ticaret mukavelesi ve ikamet mukavelesi ile de birtakım süreler tespit olunmuştur.

Hasta Adamdan Bir Devlet Doğdu

Bunların hepsi de, aynı şartlar yenilenmeye lüzum kalmaksızın beş sene sonra, yedi sene sonra hitam bulmuş, tarihe karışmıştır. Demek ki, Lozan Muahedesinin takıntıları ve eksiklikleri diye sayılabilecek bütün meseleler, zamanla temizlenmiş, tamamlanmıştır. Bu sebeple, Lozan Muahedesi, Türk siyasi hayatında başlıbaşına bir yer tutan milli bir eser halindedir. Lozan Muahedesi yeni bir Türk devletinin kurulmasında temel unsur olan bir siyasi vesika olmuştur. Bu milli devlet, tam manasıyla medeni ve bağımsız bir devletin bütün haklarına sahip olmuştur. Lozan Muahedesi bunları tespit eder ve kabul ettirir. Ne vakit kabul ettirir? Bir cihan harbinde bütün dünya dört sene harp etmişken, Türkler dört sene daha fazlası ile, sekiz sene harp ederek her taraftan işgal edilmiş olan memleketlerini silahla tekrar kurtardıktan sonra kabul ettirir.

Müttefikler, asırlarca takip edilmiş olan siyasetten niçin vazgeçmiş olarak Lozan Muahedesini kabul etmişlerdir? Türk devleti hasta adamdan geliyordu. Bir İngiliz tarihçisinin dediğine göre, Osmanlı devletinin kaldırılması fırsatı Avrupa'nın eline 1300 senesinden beri ancak iki defa geçmişti. İkinci fırsat milli mücadele dediğimiz devrede zuhur etmiş ve Avrupa bundan faydalanamamıştır. Müttefiklerin Lozan Muahedesini kabul etmeleri, ilk önce mecburiyetten gelmektedir. Askeri vaziyet o halde idi ki, Misakı Milli ile ve Büyük Millet Meclisinin mücadele devri ile bizim tespit ettiğimiz temelleri reddetmek, nihayet yeni bir askeri harekete bağlı kalmıştır. Türkiye 15 seneden fazla süren iç ve dış seferlerden sonra, gerçekten barışa erişmek ihtiyacındaydı. Ama Avrupa da Birinci Cihan Harbinin kanlı fedakârlıklarından sonra, yeniden bir maceraya kolayca girecek istidatta değildi.

Galip Devletlerin Tahminleri Boşa Çıktı

Bu şartlar altında barışın kabul edilmesi, Avrupa'nın yeni fütuhatı hazmedebilmesi için de bir ihtiyaç sayılabilirdi. Bir anlaşma ortamı bulunabilirse, barış tercih edilecektir. Bu karşılıklı ihtiyaç tesirleri içinde, geniş bir netice almak ne kadar mümkün ise, bu imkân ileri derecede elde

edilmiştir, denilebilir. Yalnız, Lozan şartlarını kabul eden galip devletler, Türkiye'nin bu şartları koruyup geliştirebileceğine aslında inanmıyorlardı. Harap ve muhtaç bir memleket, yaşamak ve kurtulmak için avuç açıp bütün kazandıklarını kısa zamanda kaybedecek sanıyorlardı. Bu memleket hukuki ve sosyal bünyesi ile bütün Avrupa'nın geçirdiği aydınlanma devrinden geçmemiş olarak ortaçağın iptidai kuralları içinde yirminci asrın medeniyet âlemine nasıl girebilirdi? Adli beyanname, imtiyaz şartları, sıhhi beyanname, ticaret ve ikamet mukaveleleri, Türkler bütün bu kayıtlardan müddetleri doldukça kurtulabilirler mi, kurtulamazlar mı? Bu hesaplar, geleceğe ait bir sınav devri olarak Lozan Muahedesini kabul edenlerin zihinlerinde yaşıyordu. Biz, bu müddetlerin geçirilmesi ve doldurulması hususlarında çok dikkatli ve sebatlı bulunmaya mecburduk. Adli usul meselesinde, yabancı müşavirlerin bize verebileceği akılların üstünde, yeni devletin sağlam adli temellere oturtulması, onları lüzumsuz bir halde bıraktığı gibi, beş sene dolduktan sonra vazifeleri hitam bulmuştur. Adli müşavir beyannamesi böyle bitti. Sıhhiye mütehassısları böyle bitti.

Lozan, 45 Yıl Sonra Canlılığını Muhafaza Ediyor

Hulasa, bu kayıtların hepsi, müddetleri içinde, Boğazlara ait askeri kayıtlar daha uzun vadeli çalışmalardan geçmiş, yani muahededen sonra ateş üzerinde bulunulan dikkatli bir tutumla tamamlanmıştır. İktisadi ve mali tehlikeler Lozan sonrasında silinmiş ve yeni bir ekonomik düzenin temeli atılmıştır. Yabancı sermayeye müracaat mecburiyeti hasıl olduğu zaman, imtiyazlı şirketlere de haber vermek kayıtları hiçbir tatbike hacet kalmadan sona ermiştir. Çünkü devletin, nazik bölgelerde yabancı sermayeye muhtaç olarak onların getireceği şartları kabul etmek şöyle dursun, en muhtaç farz olunan ilk senelerinde bile kendi gayreti ile kalkınıp ihtiyaçlarını temin etmesi mümkün olmuştur. Fakat müttefikler, Lozan Muahedesini harp yapmak imkânı olmadığından dolayı mecburiyetle kabul ettikleri kadar, bunu büyük ölçüde ümitle de kabul etmişlerdir. Ümit şu: Yeni devlet, kuruluşu ile beraber, medeni ve hukuki bir devletin bütün inkılaplarını da yapmaya başlayacaktır. Devletin idare şekli değişmiş, milli iradenin hâkim olduğu bir cemiyet hedef olarak alınmıştır. Bunun üzerinde yürümeye başlanmış, hukuki ve idari sistemlerde büyük ıslahata girişilmiştir. Bu ıslahatı memleket ne ölçüde hazmedecek ve kabul edecek? Ve ne ölçüde tepkiler olacak? Bu bir muamma idi. Galip devletler, kendisine hiçbir suretle yardım edilmeyecek yeni Türk devletinin, içeride çıkacak karşı koymalara karşı ne kudret göstereceğini görmek, ölçmek istiyorlardı. Bütün bu ümitler, ayrı ayrı çetin imtihanlar geçirilerek silinmiştir.

Mali ve İktisadi Baskılar

En mühim baskı, mali ve iktisadi yönde olmuştur. Öyleki, yeni Türk devletinin yaşamasında ve kalkınmasında kendisine hiçbir yardım yapılmamıştır. Mali ihtiyaçlar esnasında, ben bir defa, 5 milyon lira kadar bir kredi açılması için bir banka ile müzakereye girilmesini arzu etmiştim. Bankaya bizim tarafımızdan böyle bir kredi için müracaat edilmişti. Bana gelen cevapta, sene içinde devam edecek 5 milyon liralık bir kredi de bir istikraz demektir, istikraz muamelesini tamamlayarak konuşma açabiliriz, deniliyordu. Anlodım ki, eski fikirler olduğu gibi duruyor. En ufaktan, ihtiyaç içinde bunaldık kanaati hasıl olmuştur. Bunları silmek lazımdır. Derhal cevap verdim: İhtiyacımız yoktur, meselemiz de yoktur. Kestim, attım.

Bu şekil muamele, öyle bir memlekete yapılıyor ki, bu memleket iki asırdan beri mali iktidarsızlığından dolayı içeride idaresini düzeltememiş, hiçbir kalkınma yatırımını kendi kudreti ile yapamamış, bunu daima yabancı devletlerin istikrazlarından beklemeye alışmış ve nihayet istikrazlarla günlük idarenin ve ihtiyaçların açıklarını kapatırken, bunu büyük faizle, çok düşük ihraç fiyatı ile yaparken, aynı zamanda birtakım imtiyazlar vermeye de alışmıştır. Böyle bir idareyi anane olarak takip ederek gelmiş bir memleketi her zaman amana getirmek mümkün olduğu kanaatindeydiler. Bunu bana muahede esnasında açıktan söylemişlerdi. Bu dikkatle, memleketin ihtiyaç zamanlarında büyük buhran devirleri atlatılabilmiş, Lozan Muahedesi hükümlerinin temellerine toz kondurulmamıştır.

Lozan'ı ve sonrasını bir bütün olarak değerlendirmek lazımdır. Lozan Muahedesi, milletler tarihinde nadir görülen misallerden biridir. 45 sene sonra canlılığını hala muhafaza ediyor. Lozan Muahedesi üzerinden bir İkinci Cihan Harbi geçmiştir. Bu İkinci Cihan Harbinden, Lozan hedefleri daha sağlamlaştırılmış olarak çıkarılabildi. Nihayet Türk tarihinde, 45 senelik bir barış devri, Lozan'dan sonra onun tabii sonucu olan laik cumhuriyete nasip olmuştur. Lozan Muahedesi bugün devletin temel idare kurallarına öncülük ve kılavuzluk edebiliyor. Diğer milletlerin hayatında bir muharebeden sonra yapılan siyasi akdin 45 sene sonra kendi değerini muhafaza eden bir vesika olarak kalması, nadir misallerden biridir. Bu gerçeği gelecek nesillerin hiçbir şekilde gözden uzak tutmamaları lazımdır.

Lozan Muahedesi, askeri zaferler gibi milletimizin hakkı ve kendi kabiliyetinin mahsulü olan bir kazançtır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYETİN İLK YILLARI
(1923 - 1938)

ANKARA'NIN BAŞKENT OLUŞU
CUMHURİYETİN KARŞILAŞTIĞI İLK MESELE
İKTİSADİ MESELELER ve ASAYİŞ
ATATÜRK'LE TARTIŞMALAR

İç Siyaset Gelişmeleri

Ankara'ya 13 Ağustosta geldim. Başta **Atatürk** olmak üzere kalabalık bir grup tarafından muhabbetle karşılandım ve **Atatürk**'ün evine misafir ediidim. Nisan ayından beri memleketten uzak kalmıştım. İç siyaset gelişmelerini, Ankara'da olup bitenleri bilmiyorum. Gelir gelmez öğrendim ki, ertesi gün, yani 14 Ağustosta yeni hükümet teşekkül edecektir. O zamana göre hükümet üyeleri tek tek Meclisten seçiliyor. Ben Lozan'ın ikinci safhasına gittiğim zaman, Türkiye Büyük Millet Meclisi, vazifesinin hitam bulduğunu kabul ederek yeni seçimlerin yapılmasına karar vermişti. Lozan dönüşü ikinci Büyük Millet Meclisini toplanmış ve çalışmalara başlamış halde buldum. Birinci Meclis çok çetin, çalışılması güç bir Meclisti. **Atatürk**'ün şahsına ve **Atatürk** idaresine açıktan muhalefet edenler, koyu muhalifler bu Mecliste «İkinci Grup» adı ile teşkilatlı olarak bulunuyorlardı. Yeni Mecliste İkinci Gruba mensup olanlardan kimse yoktu. Lozan dönüşü, kısa zamanda gördüm ki, Mecliste açık bir muhalefet henüz yoktur. Bu ilk günlerde muhalefetin nereden çıkacağını, ne şekilde meydana çıkacağını kimse bilmiyordu. Tabiatiyle ben de bilmiyorum. Görünüşe bakarak ben, Mecliste ileri bir muhalefetin çıkacağını zannetmiyordum. Fakat **Atatürk** hadiseleri, bir muhalefetle karşılaşılacak fikriyle takip ediyor halde idi. **Atatürk,** bizim düşündüklerimizi biliyorlar, bunlara mani olmak için orduda ve Mecliste tertip almak niyetindedirler, kanaatinde idi.

Rauf Beyin Tutumu

Ankara'ya döndüğüm zaman, **Atatürk**'ün etrafındaki hava, ilk gecesinde, bütün tafsilatıyla anlaşılacak bir halde değildi. Ama, Lozan müzakerelerinin son günlerince **Rauf Beyle** aramızda geçen münakaşa hatıraları malumdur. Ben geldiğimde, **Rauf Bey** Ankara'da yoktu. Daha önce Ankara'dan ayrılmış. Bunun bıraktığı bir uzaklık —küskünlük demeye dilim varmıyor— bir uzaklık ve kırgınlık havası hissolunuyor. Üzerinde ehemmiyetle durulan, etrafıyla konuşulan bir mesele yok gibi. Böyle umumi olarak bir nahoş hava var. Bu ilk gecenin benim dikkatimi çeken ha-

vadisi, ertesi gün hükümet teşekkül edecek. Lozan Muahedesinin bir an evvel Meclisçe tasdiki zihnimi en ziyade meşgul eden mesele. Bunun için, hükümetin teşekkülü esnasında Ankara'ya gelmiş olmayı, memnuniyet verici bir hadise olarak karşıladım.

Ben gelmeden evvel, **Atatürk** ile **Rauf Bey** ve diğer arkadaşlar arasında, yeni teşekkül edecek hükümet üzerinde ve genellikle memleket idaresinde kimlerin söz sahibi olacağı, arkadaşların hangi vazifeleri yükleneceği mevzuunda etraflı görüşmeler olmuş. Bilhassa **Rauf Bey** ile **Ali Fuat Paşa, Atatürk**'le konuşurken, sulh muahedesinden sonra kurulacak idarenin mekanizması üzerinde fikir teatisinde bulunmuşlar.

Rauf Bey, Atatürk'e, beni karşılamak istemediğini, bunun için Ankara'dan ayrılmak mecburiyetini hissettiğini söyleyerek izin istemiş ve ısrar etmiş. Bu arada, kurulacak idare mekanizması ile alakalı olarak tavsiyelerde bulunmuş. Fikirlerini söylemiş. **Rauf Bey**in ehemmiyetle belirtmeye çalıştığı hususlar şunlardır: Devlet başkanlığı makamı takviye edilmelidir. **Atatürk** kurulmakta olan partinin başına geçmemelidir. Yalnız devlet reisi olarak kalmalı, partiler ve şahıslar üzerinde hakemlik yapabilecek durumda bulunmalıdır.

Rauf Bey, parti başkanlığının **Atatürk**'ün prestijini yıpratacağını da sözlerine ilave etmiş.

Ali Fuat Paşanın da kendisine mahsus fikirleri ve endişeleri var. Bunları **Atatürk**'e açıyor, Milli Mücadele esnasında her arkadaşın, kendisine düşen vazifeyi büyük bir gayretle yaptığını söyledikten sonra soruyor:

«Senin şimdi 'apôtre'ların kimlerdir?»

Atatürk cevap veriyor:

«Memleket ve millete kimler hizmet eder ve hizmet ve liyakat kudretini gösterir ise, 'apôtre' onlardır.»

Lozan'dan döndüğüm zaman, bunlardan benim haberim yoktu. **Atatürk** de gelir gelmez bana böyle bahisler açmadı. Zaten benim o zaman meşgul olduğum, zihnimi birinci derecede işgal eden mesele, hemen ertesi gün hükümet teşekkül edecek ve muahede bizim Mecliste tasdik olunup çıkacak. Düşündüğüm bu. **Atatürk** ile arkadaşlar arasında cereyan eden görüşmelere ben zamanla muttali oldum. Bunların bir kısmını Ankara'ya dönüşümde hemen yakında öğrendim, bir kısmını seneler geçtikten sonra her birinin yazdıkları hatıralardan öğrendim.

Hariciye Vekili Oluyorum

Ertesi günü **Ali Fethi Bey**in başkanlığında hükümet teşekkül etti. Ben Hariciye Vekilliğini deruhte ettim. İlk işim muahedenin Meclisten geçirilmesini hazırlamak oldu.

Lozan Muahedenamesi ile buna bağlı on beş mukavelename ve senedin Meclisçe kabul ve tasdikine dair bir kanun tasarısı hazırladık. Tasarı 15 Ağustos günü Vekiller Heyetinden geçti ve Meclise sevk edildi. Hariciye encümeninde görüşüldükten sonra, 21 Ağustos günü Meclis umumi heyetine geldi. Muahedeyi 21 - 23 Ağustos günleri Meclisten geçirdik.

Muahedenin tasdiki esnasında muhalif oy verenler 14 kişidir. Bu muhalif oyların önemli bir kısmı, Lozan Muahedesi ile birtakım arzuların tahakkuk ettirilememiş olduğunun tescili manasına siyasi bir iyi niyetin ifadesini taşıyor. Muhalif oy verenlerin bir kısmı muahedeyi ciddi olarak eksik görmüş olabilirler. Ama, benim kanaatimce, menfi oy sahiplerinde umumi olarak iyi niyetler hâkimdir. Biraz daha teferruata girersek, muahedeye karşı muhalif tavır takınanlardan bazılarının, kendi bölgeleri ile ilgili arazi meselelerinden memnun kalmadıklarını görürüz. Mesela Trakya meselesinde çok çabaladığımız halde, Batı Trakya üzerinde aradığımız neticeyi alamadığımız ve sonra Doğu Trakya'nın Edirne tarafındaki hududu istenilen şekilde düzeltemediğimiz, arzu ettiğimiz kadar netice elde edemediğimiz için Trakya bölgesi mebuslarının muahedeye muhalif kalmaları, bu duruma karşı fikirlerinde ısrar ettiklerinin ifadesi sayılır. Netice olarak diyebilirim ki, bu menfi oyların çalışmaya, esere ve neticeye temelden ve büyük ölçüde bir mukavemet manasını tazammun etmediği kanaatindeyim. Sağlam kanaatim budur. Gerçi o zaman meclislerin asıl fikirlerini anlayacak fazla bir tecrübem olmadığı gibi, iştigalim de yok. Meclisle iştigal etmemişim. Arkadaşlarla pek seyrek görüşüyoruz. Meclisin havasını tam bilmiyorum. İçten içe neler düşünüldüğünü, ne kadar münakaşalar olduğunu keşfedecek bir durumda değilim. Ama muahedenin tasdiki esnasında, umumi olarak Meclis, bana teveccüh göstermiştir.

İleride anlatacağım siyasi gelişmelerin, siyasette belirecek buhranların daha iyi anlaşılabilmesine yardımcı olur kanaati ile, şu anda hatırıma gelen bir görüşmeyi nakledeceğim.

Mecliste muahedenin tasdiki üzerinde müzakereler devam ediyor. Kalktım, muahedeyi anlattım. Her yönü ile etraflıca söyledikten sonra, gerek burada muharebe esnasında, gerek muharebeden sonraki zamanlarda ve hususiyle Lozan sulh muahedesi zamanında, murahhas heyeti reisi olarak **Atatürk'**ten gördüğüm yardımları, hissettiğim gibi dile getirdim. Kürsüden indikten sonra, bir ara, **Kâzım Karabekir Paşa** ile yalnız olarak bulunduğumuzu hatırlarım. **Karabekir Paşa,** Lozan Muahedesini ve muahedenin tasdikini vesile ederek, yapılan bütün işlerin **Atatürk'**ün üzerinde toplanmasına sebep olduğumu bir römark olarak söylemiştir.

Ankara'nın Hükümet Merkezi Olması İçin Takrir

Ben Lozan'dan dönerken, zihnimde, muahedenin bir an evvel tasdikinden başka, süratle hallolunacak iki mesele ile gelmiştim. Muahede tasdik olundu. Şimdi bundan sonraki günleri takip edelim.

İstanbul 2 Ekimde tahliye edilmeye başlandı ve Türk kuvvetleri İstanbul'a girdiler. Bu suretle Ekim başlarında bütün memleket işgalden fiilen kurtulmuş ve milli idareye geçmiş bulunuyordu. 6 Ekimde İstanbul'un tahliyesi bittikten sonra, Ankara'nın hükümet merkezi olması için takrir verişime geliyorum (bkz. Ek: 5). Ben Ankara'nın hükümet merkezi olmasını dışarıda bulunduğum zamanlar ilk ihtiyaçlardan biri olmak üzere teşhis etmiştim. Yani daha Lozan'da iken bu kanaati besliyorum. Zihnimde süratle hallolunacak meselelerden biri bu. Diğeri devletin şeklinin tespitidir. Devletin şekli Cumhuriyet. Bunun da bir an evvel takarrür etmesini devletimiz için acil meselelerden, acil ihtiyaçlardan sayıyorum. Nitekim, **Ali Fuat Paşa (Cebesoy)** benim zihnimdeki bu meseleleri o zaman fark etmiş ve hatıralarında dile getirmiştir.* **Ali Fuat Paşa** bu teşhisi koymuş. Doğrudur. Lozan'dan bu kanaatle geldim.

İstanbul'un tahliyesi 6 Ekimde bitti. Ben, Malatya mebusu olarak bir takrir hazırladım. 14 arkadaşıma takriri imzalattım ve Meclise verdim. Tabii **Atatürk** ile mutabıkız. Takririn Meclisten geçirilmesi için taktiğini de beraber tayin ettik. Takriri ben vereceğim, bunu müdafaa edeceğiz. Bu takriri yürütmek için **Atatürk** bütün nüfuzunu kullanmıştır.

Şimdi burada zihinlerin takıldığı bir meseleyi açıklamak isterim. Bu takriri veren Malatya Mebusu **İsmet Paşa**, yani ben, Vekiller Heyeti azasıyım. Hariciye Vekiliyim. Ankara'nın hükümet merkezi olması mevzuu Meclise hükümet teklifi olarak gelmek lazımdı, diye düşünülebilir. Düşünülmüştür de. Fakat hesaba katılmalıdır ki, o zaman hükümet henüz ondan sonraki başvekil hükümeti şeklini almamış. Vekiller Heyeti reisini de vekilleri de kendi azası arasından doğrudan doğruya Meclis seçiyor. Esasta olmasa bile, zaman itibariyle herkesin mutabık olmadığı böyle bir meselenin Vekiller Heyetine getirilmesi ve orada müzakere edilmesi tehlikeli bir yol. Herhangi bir meselenin önce hükümet içinde müzakere edilmesini

---

* **General Ali Fuat Cebesoy**, «Siyasi Hatıralar»ının II. Kısım, 8. sayfasında (Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi — İstanbul, 1960) bu konuda şöyle demektedir:

«İsmet Paşa Lozan'dan döndüğü günden beri iki mühim mesele üzerinde ısrarla durmuş, bunların acele hallini istemişti. Biri, Ankara'nın hükümet merkezi olduğunun kanunla tespiti; diğeri Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin ne cins hükümet olduğunun bir an evvel ilanı idi.

Meclisin çoğunluğu bu iki meselede hükümetin görüşünü tasvip ediyordu, yalnız aceleye taraftar değildi.»

şağlamak tesanüt için beraber çalışmak için ne kadar lazımsa, hükümet içinde ihtilaf çıkarmamak da o kadar lazım. Çünkü o zamanki şekle göre hükümet içinde çıkacak bir ihtilaf çokluk reyi ile bertaraf edilemez. Müzakere bittikten, karar verildikten sonra, herkes hükümet kararının altına, «Ben muhalifim,» diye şerh verebilir. Karar verilen mesele Meclise intikal edince, hükümet içinde muhalif olan üye kalkıp, ben bu karara muhalifim, diyebilir. Ancak, yeni usulde, tam modern usulde hükümet üyelerinin başvekil tarafından intihabı suretiyle hükümet teşkili temin olunduktan sonradır ki, hükümet içinde ihtilaf olması önlenebilmiştir. İhtilaf olduğu zaman, ihtilaf halinde bulunan vekil çekilir. Yani, «Ben bu karara muhalifim, kararın altına şerh veririm,» diyemez. Ankara'nın hükümet merkezi olması için takrir verdiğim zaman durum böyle değil. Heyeti Vekile Reisi **Fethi Beye**, Heyeti Vekile azası olduğum halde böyle bir takrir vereceğimi söyledim mi pek iyi hatırlayamıyorum. Fakat hiç bahsetmemiş olduğumu zannediyorum. Çünkü böyle mühim bir meselede benim ayrı bir takrir vermemden ve Mecliste müzakere açılmasından **Fethi Beyin** az çok canı sıkılmış olduğu şayi olmuştur. Hatta belli de olmuştur. Ama o zamanlarda bizim münasebetlerimiz için bu tabii bir muamele idi ve esaslı meselelerde münakaşa olunacaksa ondan içtinap etmek lazımdı. Ankara'nın hükümet merkezi olarak seçilmesinde gerek **Fethi Beyin**, gerek diğer Heyeti Vekile azalarının meselenin aslına mutlaka muhalefet edeceği tahmin olunamaz. Aslına mutabık olsalar bile, usul olarak herkesin mutabakatını temin etmek mümkün müdür, bu belli değil. Belki bu yüzden şekli birtakım ihtilaflar, münakaşalar olacaktır. Eğer gerçekten ihtilaf ve münakaşa çıkacaksa, onları önlemek için daha evvel mi çalışmak lazım, ondan sonraki bir çalışmaya mı girmek lazım? Mühim olan husus budur. Usul bakımından, zaman bakımından böyle birtakım tasavvurları olabilir. Halbuki biz, bunların hiçbirisine tahammülü olmayan bir istical içindeyiz. Onun için takriri vermeden önce **Fethi Beyle** görüştüğümüzü zannetmiyorum.

Arkadaşlar arasında ihtilaflar esasen böyle meselelerden çıkmıştır. Yapılacak bir iş var, fakat ne zaman yapılmalıdır? Esasına muhalif olmayanlar veya böyle görünenler daima seçilen zamana ve tatbik olunan usule itiraz etmişlerdir. Şimdi bu Ankara'nın hükümet merkezi olması meselesinde de aceleye lüzum vardır, veya yoktur, münakaşalarının yapıldığını hatırlarım. Bu, bir esaslı fikir ayrılığı ve görüş farkıdır. Halbuki hükümet merkezi intihabında bunu hemen yapmak lazım. Ondan sonra gelecek mesele var. Cumhuriyet ilan olunacak. Bunda biz kararlıyız, mutabık kalmışız. Devletin şeklini bir an evvel tespit edeceğiz. Onlar bu mesele geldiği zaman da, aceleye lüzum yoktur, diye en masum tedbir olarak talik etmeyi, uzatmayı istemişlerdir. Mesele şu: Yeni devletin esaslarının tespitinde aramızda fikir ayrılığı var.

Biz hükümet merkezinin süratle tayinini acil bir mesele olarak görüyo-

ruz. Daha önce bahsettiğim gibi, Lozan'dan, zihnime yerleşmiş bir mesele olarak gelmiş bulunuyorum. Şimdi, beni böyle bir isticale sevk eden amilleri anlatacağım.

Lozan'da garp âleminin murahhasları, mütehassısları, diplomatları ile görüşüyorum. Bunlar, İstanbul Hükümetini, İstanbul muhitini tanıyan insanlar ve yeni devletin o muhitin insanlarına göre kurulmasını arzu ediyorlar. Bunu her hallerinden anlıyorum. Her konuşmamızda hükümet merkezi bahsi geçiyor. Ankara'da kalacak mısınız, kalınabilir mi, sonra nasıl olacak? Bana hep bunları soruyorlar. Ankara'da kalırsanız biz oraya nasıl gideriz, diyorlar. Bunların hepsi, benim her gün içinde bulunduğum muhitin sözleri. Dış âlemin görüşü, düşüncesi ve telkinleri böyle. Bizim bakımımızdan meselenin daha ehemmiyetli ve değişik cepheleri var. Bir defa Boğazlar askeri bakımdan tamamıyla açık, tamamıyla emniyetsiz. Bu vaziyetteyiz. Lozan Muahedesi ile elde edebildiğimiz neticeler ve tarihi şartlar bizi endişeye sevk ediyor. Ayrıca Anadolu'nun ortasında bulunarak ve bir Anadolu Hükümeti olarak yeni devleti çalıştırmak istiyoruz. Buna karşılık, İstanbul entellekti, tabii olarak İstanbul etrafında bir Türkiye Devletinin kurulmasını istiyor. Gerçi bunun kötü niyetle hiçbir münasebeti yoktur. Görünürdeki bütün tabii hayat şartları, hükümet merkezinin İstanbul olmasını zorluyordu. O zamanki Ankara'yı hatırlamak lazım. Biz evimize ata binip geliyorduk. **Atatürk** devlet reisi olarak Çankaya'da oturuyor. Buraya gelmek için doğru dürüst ne yol var, ne imkân var. Fakat biz diyorduk ki, yollar yapılacak, her şey olacak. Haydi efendim sende, yapılacakmış, olacakmış! Gördüğümüz karşılık bu. O şartlar hâkim. İleride şartlar daha müsait olacaktır diye yakın atiden bir ümit beslemeye imkân yok. Ankara'da herkes perişan bir halde. Hâkim düşünce şöyle: Milli Mücadele bitti, her tarafta kurtulduk, genişliğe kavuştuk. Fakat soruyorlar: Siz bu darlıkta, bu sıkıntı içinde ne kadar yaşayacaksınız, çalışacaksınız ve bu ne kadar sürecek? Belli değil. Bunu kabul ettirmek her gün bir ikmana, her gün yeni bir tertibe ve gayrete ihtiyaç gösteren bir durum. Mebusları, memurları, idare eden herkesi düşünüyoruz. Mahkemeler kurmuşuz, yüksek mahkemeyi Eskişehir'den buraya getiremiyoruz. Bu şartlar altında Ankara'nın bir an evvel devlet merkezi olarak hazırlanıp, içinde çalışılır olduğunun kabul edilmesi, ancak onun başka bir ihtimali bulunmayan kesin bir karara dayandığının ispat edilmesine bağlı idi.

Bütün Şartlar Ankara'nın Aleyhine

Bütün şartlar Ankara için aleyhte görünüyor. Fakat biz vaziyete tamamıyla hâkim bulunuyoruz. İstanbul'un hükümet merkezi olması halinde Babıâli kadrosu diye muayyen bir şeyden ürktüğümüz yok. Yalnız Ba-

bâli insanlarının değil, İstanbul entellektinin, geçmiş devrin tanınmış simalarının bütün hayatları İstanbul'da geçmiş. Bizim düşüncelerimizi anlamalarına ihtimal yok. Lozan Konferansından önce **Poincaré** ile görüşmek üzere Paris'e gittiğim zaman, **Franklin Bouillon** ile bir yemek yemiştim. Fransız diplomasi ricali ile yaptığım görüşmelerde uğradığım güçlüklerden, kendimizi ve davamızı anlatamadığımdan şikâyet ettiğim zaman, hep hatırlarım, bana şunu söylemişti: Bunların büyük isimleri vardır. Fakat cahildirler, birçok şeyi bilmezler. Buna hayret etme. Daha önce söyledim mi, bilmiyorum. Hatta bana şöyle söyledi. Ben bu konferansı bir haftada bitiririm dedim de, sakın yapmayasın, dedi. Ama asıl tabiri yıprat, konferansı yıprat. Konferansta tecrübe ettim bunu. Büyük siyasi mücadelelerde kuvvetli silahım olarak kullanırım onu ben. Büyük bir güçlük karşısında kaldığım zaman, hiç yılmadan yıpratmaya karar veririm.

Bizimkiler de işte böyle şöhretlerdi. Bunlarla bir araya gelip anlaşmamız mümkün olmadığı gibi, Ankara'nın neden hükümet merkezi olması gerektiğini de kavrayamazlardı. İstanbul basını kıyameti koparıyor. Acele ediyorlar, kendi aralarında bile konuşmuyorlar, diye neşriyat yapıyor. Şahıslara girmek istemiyorum. Fakat şu kadarını söyleyeyim ki, **Atatürk'** ün kanaatince **Refet Paşa** da Ankara'nın hükümet merkezi olması fikrinin kesin olarak karşısındaydı. O, bu esnada İstanbul'da oturuyor ve her gün, herkese bunu söylüyordu. Bizim yakında yapmayı tasavvur ettiğimiz inkılaplar, bilhassa hilafet üzerindeki görüşümüz ve hissolunan siyasetimiz, İstanbul'u ve büyük ölçüde İstanbul entellektini telaşa sevk ediyordu. İşte bütün bu faktörler de ayrıca, hükümet merkezi meselesinin bir an evvel halli için bizi aceleye zorluyordu.

Ankara'nın hükümet merkezi olması meselesinin zahiren, hilafetle bir ilgisi yoktur. Fakat, Ankara hükümet merkezi olunca, hilafet bir bakıma devletimizin dışına atılmış oluyor. Gerçi biz hilafeti devamlı bir müessese olarak düşünmüyoruz. Fakat Ankara'nın hükümet merkezi olması ve hilafet merkezinin İstanbul'da bulunması, ondan kurtulmak için ayrıca bir temel vasıta olacaktır. Bu belli. Ve onun için Ankara meselesinde, İstanbul'da gösterilen hassasiyet şiddetli görünüyordu.

Ankara, hükümet merkezi olmadan önce ve olduktan sonra, sefaretlerin Ankara'ya gelmemesinden endişe ettik. O esnada sefaretler hâlâ İstanbul'da bulunuyordu. Arada bir Ankara'ya geliyorlar, bir otelde oturuyorlar. Bilmiyorum bir ev bulabiliyorlar mı? Birkaç gün kaldıktan sonra İstanbul'a gidiyorlar. Tabii İstanbul'a gittikleri zaman saraylarda kalıyorlar. Mecbur olup buraya gelirlerse, çile çekmek için mahrumiyete gelir gibi geliyorlar. Bir sefer, yine böyle birkaç günlüğüne Ankara'ya gelmiş olan bir sefire, zannederim **Amiral Bristol'e** sordum: Ne vakit geleceksiniz, dedim. Bana yirmi seneden bahsetmiş ve ancak o zaman burada kaldığınıza herkes kanaat getirebilir, demişti. Böyle tahmin ediliyordu.

Fakat kısa bir zaman zarfında burada kalacaklarına kani olduktan sonra, sefaret binası derdine düştüler. Hükümetleri gayrete geçti. Sefaretlere bedava yer verdik. Evvela Ruslar, Ankara'da sefaret binası yaptılar. Ruslar örnek oldular. İlk sefarethaneyi Rusların yapması, diğer sefaretleri başka çare olmadığına ikna etmek için etken olmuştur. Demek ki, Ankara'nın hükümet merkezi olması ile ilgili takririn 13 Ekimde Meclisten geçirilmesi esaslı bir karardır. Yeni devletin politikasına, ideallerine vazıh bir istikamet veren, kesin, fiili bir adımdır. Onun için çırpındım. Teklifi kabul ettirdikten sonra tesirlerinin ne kadar geniş ve derin olduğunu ayrıca tecrübe ile anladım. Teklif Mecliste görüşülürken, açık bir itiraz olmadı. Yalnız, acele edildi tarzında konuşulduğunu duyduk. Bunun dışında karşı fikir olarak, hiçbir yerde açıktan bir şey söylendiğini bilmiyorum.

Ankara'nın o zamanki perişan halini anlattım. Burayı hükümet merkezi yaptık. Fakat bir hükümet merkezinin ihtiyaçlarını karşılayacak, onu oturulur hale getirecek maddi imkânlar mevzuunda hiçbir endişe duymadık. Böyle bir şey düşündüğümüzü hatırlamıyorum. Maddi imkân meselesinde hiçbir endişe duymuyoruz. Çünkü hiçbir şeyimiz yokken muharebeyi yapmışız. Sulhu da kazanmışız. Zannediyoruz ki, vasıta noktainazarından ileride hiçbir güçlüğe uğramayacağız. Böyle bir mefhum yok bizde.

Ankara Hükümet Merkezi, Sıra Cumhuriyette

Yeni devletin esaslarının tespit edildiği ve birer birer meydana konduğu bu ilk günler, önemli siyasi gelişmelerin tabiatı icabı olarak arkadaşlar arasında, beraber çalışanlar arasında birtakım sürtüşmelere, kırgınlıklara ve aykırılıklara yol açmıştır. Ankara'nın hükümet merkezi olması meselesi bitti. Arkasından cumhuriyet gelecek Devletin karakterlerini, takip edeceği istikameti tayin eden böyle mühim kararlarda herkesin mutabık olması esasen beklenemez. Şimdi ben, bu esnada zuhur eden ihtilafları ve ihtilafların esas sebebini hulasa etmeye çalışacağım.

Lozan Konferansı bittikten sonra, **Atatürk**'ün bir an evvel memlekete dönmem için istical ettiğini söylemiştim. Bu isticalin sebebini döndüğüm günlerde anladım: **Atatürk** yalnız kalmıştı. Lozan Konferansının son zamanlarında **Rauf Bey** ile aramızda münakaşa, **Rauf Bey**in ısrarla izin alıp Ankara'dan ayrılması... Bunlara temas etmiştim. **Ali Fuat Paşa, Rauf Bey, Atatürk** ile bugünlerde görüşmüşler. **Rauf Bey** gittikten sonra yeni kurulacak hükümet için, kimlerin bundan sonra hangi vazifelerde çalışacaklarını tespit için toplantılar yapılmış, konuşmalar olmuş. Ben Lozan dönüşü tam bu hadiselerin üstüne gelmiş oldum. **Karabekir Paşa** ordu müfettişliğine gitmişti. **Ali Fuat Paşa** da Konya'daki ordu müfettişliğine tayin edilmiş, yahut tayin edilmek üzere bulunuyordu. **Fevzi Paşa** ile bugünlerde bir mülakat hatırlarım. İkimiz baş başa konuşuyoruz. **Fevzi Paşa** bana, bundan sonra yapılacak ıslahat ve icraat için **Atatürk**'ün eski arkadaşları ile, ileri gelen arkadaşlarla görüşüp yapılacak işleri beraber kararlaştırmayı usul ittihaz etmesini teklif etti. Kendi aralarında bunu görüşmüşler, **Fevzi Paşa** vasıtası ile bana da teklif ediyorlar. Ben de evet dersem, **Fevzi Paşa, Atatürk**'e gidip bu kararı söyleyecek ve bundan sonraki çalışmaların böyle yürütülmesini teklif edecek. İşte bütün ihtilaflar bundan çıkıyor. Şikâyet eden arkadaşlar, herkes, yarın ne yapılacağını bilmiyoruz, emrivaki karşısında bulunuyoruz. Düşünce bu. Bunun ilerisi nereye varacak, ne olacak endişesi içindeler. Bunları bir esasa, bir beraber çalışma havasına bağlayalım, arzusundalar.

Fevzi Paşa vaziyeti anlattı, sen bu fikirde mutabık olursan, ben hepinizin namına **Atatürk** ile konuşurum, dedi. **Fevzi Paşaya** şunları söyledim: Devletin resmi müesseseleri, devlet işlerinin, tertiplerin konuşulacak, müzakere edilecek ve mutabık olunacak zamanları ve vazifelileri tayin edil-

miştir. Benim bütün hayatımda inandığım usul budur. Bunun için bir iç müessese ile devlet reisini kordon altına almanın doğru olmadığı mütalaasındayım. Ve kendisi ile böyle bir konuşma yapılmasına benim muvafakatim yoktur. Böyle bir teşebbüste, benim beraberliğimi istihsal etmek şöyle dursun, böyle bir teşebbüsü ben doğru bulmam. Kendisine bu cevabı verdim. O, tabii olarak, demek istemiyorsun, dedi. Hayır, dedim. Mesele böyle kaldı. **Fevzi Paşa** ile aramızda böyle bir konuşma geçti ve bir daha bunun üzerine dönmedik.

Bu konuşmadan sonraki hadiseler, ondan evvel ben yokken burada olan görüşmeler, kimlerle beraber çalışacaksınız, ne olacaktır bunu evvela tayin edelim, tarzında **Atatürk** ile olan temaslar ve münakaşalar bana o kanaati verdi ki, **Fevzi Paşa** ile daha evvel temas edilmiş, görüşülmüştür. Kendi kendilerine karar veriyor yapıyorlar. biz ne olacağını bilmiyoruz, tarzındaki şikâyetler, **Fevzi Paşanın** bana teklif olarak söyledikleri ile açıklığa kavuşmuştur. **Fevzi Paşa** bunu kendiliğinden yapmıyor. Bu konuşmamız aralarındaki müşterek bir karara bağlıdır. Bu havanın içinde böyle olduğu anlaşılıyor. Sonradan **Fevzi Paşa, Atatürk** etrafındaki hava içinde kaldı ve başkaca aykırı bir tavır göstermedi.

İhtilafların esas sebebini ben, böyle teşhis etmişimdir. **Atatürk** bu ilk günlerden sonra artan ihtilafları daha evvel tasmim edilmiş, hazırlanmış etraflı bir komplo olarak kabul ettiğini ve bunu hissederek tedbir aldığını söyler. Tabii onun benden daha çok temasları ve münasebetleri var. Hadiseler üzerinde böyle bir karara varmış ve o kanaatle takip etmiştir. Karşısında bulunduğumuz meseleyi benim mütalaa edişim daha sadedir. Onların birtakım tertiplere girdiklerine kesin olarak teşhis koyup, böyle bir hükme varmıyorum. Ben esas ihtilafı, fikirlerimiz arasında temelde fark olmasından ve beraber çalışma itimadının bozulmasından ibarettir şeklinde görüyorum. Cumhuriyetin başında talihsizliğimiz, hemen her inkılapta vaki olan olaylardan birisi tabiatındadır. Yani, baştan beri beraber çalışan arkadaşlar, bir noktada, yeni yapılacak reformlar ve takip olunacak istikametler için fikirde mutabık olamamışlarsa, ayrılmak mecburiyetinde kalıyorlar. Mesele bundan ibarettir. Böyle kabul etmek mümkün olursa, ayrılık zamanlarındaki münasebetleri daha az zehirli ve daha az çekişmeli yürütmek mümkündür. Fikirdeki farklılıkları beşer tabiatı olarak tabii saymak, ihtilafların zehrini azaltmak için başlıca vasıta mahiyetindedir. Ben vaziyeti bu ölçüler içinde mütalaa etmişimdir. Vaktiyle de meylim öyleydi, sonra da bu ölçüde muhakeme ettim.

Atatürk İle İhtilafa Düşenler

Şimdi, **Atatürk** ile ihtilafa düşüp ondan ayrılan arkadaşların bir husu-

siyetlerine daha temas edeceğim. Onlar, işin başından beri hep beraberiz, zaferi beraber kazandık, bu devleti beraber kuruyoruz, hepimiz aynı derecede söz sahibi olmalıyız, tarzında düşünüyorlar. Muhtelif vazifelerdeyiz, fakat söz tesiri eşit olacak demek istiyorlar. **Fevzi Paşanın** sözü de bu. Ondan sonra okuduğum siyasi hatıralarda bu çeşit misaller gördüm. Peki ama, bu nasıl olacak? O zaman bir devlet şeklini, başından itibaren kabul etmiyoruz demektir. Milli Mücadelede devletin bütün bir teşkilatı varken, bu ümitsiz zamanda, biz birleşip bu tertibi yapan ve meydana getiren insanlarız. Şimdi yeni bir devlet kurmuşuz. Binaenaleyh bu tertip, bir devlet düzeni haline getirilirse, onun başında daima birinci derecede yürütücü biz olacağız. İmkân yok. Devlet düzeninde yapılacak işlere, kimlerin, nasıl karar vereceği, açıkça bellidir. Devletin bunun için teşkilatı vardır. Bu bahsettiğim zamanda, başımıza gelen bu türlü hadise ile, bütün siyasi hayatımda her dönüm noktasında teklif olarak karşılaşmışımdır. Devlet başkanlığı müessesesi var, hükümet var, meclis var, parti var. Fakat bir fikri yürütmek için bir kısım arkadaşlar dışarıda birleşecekler, çoklukla bir karara varacaklar ve bunu yürütecekler. Hiçbir zaman iltifat etmediğim bir görüştür bu. İşlerin yürütülmesi, tatbik edilmesi, devletin kendi kanunlarına göre tabii mecrasında olmalıdır. Vaktiyle beraber bulunmuş, beraber çalışmış olanlar ne kadar vazife sahibi iseler, o kadar söz sahibi olurlar. Bunun başka bir çaresi yoktur. Fazla söz sahibi olmak için vazifeyi küçümsemek olmaz. İhtilaflar bundan çıkar. Mecliste ikinci reis kalmaktansa, ordu müfettişi olup giderim, diyemezsin. Mecliste ikinci reislik az vazife değildir. Böyle kabul edilince mesele kalmaz.

Lozan'dan döndükten sonra geçen olayların başlıcalarını anlattım. Şimdi artık zemin, cumhuriyetin ilanı için hazırlanmış, teşebbüs sırası buna gelmiş oluyordu.

Devletin şekli açıktaydı. Gerçi, iç ve dış âlem, bugünkü hal devam edecekse, bunun manasının ne olduğunu pek güzel biliyordu. Fakat, cumhuriyetin kurulmasını bir ihtiyaç olarak görenlerin kudretinin, adını söyleyerek onu ilan etmeye kâfi gelmediği zannolunuyordu. Mesele bu. Tabii böyle bir telakkinin başlıca hedefi de **Atatürk** oluyordu. Demek bütün bu işleri idare edip neticeye götürmüş olan insan, fiilen idarenin başında bulunduğu halde, o idareyi cumhuriyet şeklinde ilan etmeye kudretli değildir. Bu görünüş devlete zayıflık veriyordu. Benim dışarıda Hariciye Vekili sıfatıyla yabancılara karşı kendimizde gördüğüm başlıca zayıf nokta bu idi. Herkesin gözünde ve anlayışında, devletin şekli ne zaman kararlaştırılacak istihfamını sezerdim. Lozan dönüşü, ben, meseleyi bu görüşten ortaya kordum. Bu bir eksiklikti. Devletimize karşı yapılması lazım olan bir vazifeyi yapmamış durumdayız. İstediğimiz halde, aklımız yettiği halde, yapmaya kudretimiz olmadığından dolayı yapamıyoruz tefsiriyle zayıf görünüyorduk. Lozan Muahedesini imzalayan devletler, bu zanla bizimle mü-

nasebet kurmak için bekler vaziyette idiler. Yani devlet ve o devletin başında bulunan bizler, zaafla karşılanıyorduk. Bu zaaf telakkisinin mutlaka düzeltilmesi lazımdı. Benim kanaatim buydu. **Atatürk** ile mutabıktık.

Bizim bu kanaatimiz arkadaşların birçoğu tarafından biliniyordu. Şimdi, her biri ile nasıl görüştüğümü bilemem. Onu hatırlamama imkân yoktur. Fakat benim, Lozan'dan hangi telakkilerle geldiğimi biliyorlar. O günler için aramızda başlıca ihtilaf, bu telakkiler sayılıyordu ve beraber çalışamaz halde görünüyorduk. Arkadaşlardan birçoğu cumhuriyet ilânının vakitsiz ve sırasız olduğunu düşünüyorlardı Vakitsiz, sırasız olduğunu düşünürler derken, lüzumsuz olduğunu, arzu edilir olmadığını ifade etmeyi, «acele» şeklinde tevile çalıştıkları bilinmelidir. Cumhuriyet ilanından evvelki münakaşalarda bu hissolunuyordu. Kimler? Eskiden beri ön safta bulunan ve **Atatürk**'le ihtilafa düşmüş olan arkadaşlar, başlıca bu fikri temsil ediyorlardı.

O günlerde, **Ali Fuat Paşa** ile meseleleri görüştüğümüz zaman, ayrı telakkilere sahip olduğumuzu bilmiyordum. Hatıralarını yazıncaya kadar da bundan habersizdim. Zannediyordum ki, fikirlerimizi geniş yürekle, samimi olarak söylüyoruz, münakaşa ediyoruz. Meğer, fikirlerim anlaşıldıktan sonra kendileri de onları tahakkuk ettirmemek için çaba sarf ediyorlarmış.

Böyle bir ortam içinde **Fethi Bey** Kabinesi, Mecliste münakaşa karşısında kalıyor. Hükümet içinde değişiklikler yapılması için bir hava yaratılıyor. O zamanki meclislerin, hükümetlerle ve teker teker vekillerle uğraşmaları daimi bir meseledir. Esaslı değişmeler geçirmekte olan bir devletin böyle devirlerinde hükümet bazı meselelerin içinde, bazı meselelerin dışında göründüğü müddetçe, tabiatiyle onun üzerinde tenkitler ve münakaşalar uyanacak ve devam edecektir.

Cumhuriyetin İlanına Varan Hükümet Buhranı

Şimdi, hükümetin nasıl bazı meselelerin içinde, bazı meselelerin dışında göründüğünü, bir iki misalle anlatmak isterim. Ankara'nın hükümet merkezi olması buna bir misaldir. Ben hükümetin içinden biri olarak, hükümet dışındaki milletvekilleri ile beraber bir teşebbüs yaptım ve tabii **Atatürk**'ün de desteği ile yürüttüm. Hükümet bu meselenin dışında kalmıştır. Cumhuriyetin ilanı da yaratılan hükümet buhranı sırasında, hükümetin dışında bir teşebbüs olarak gerçekleşecektir. Hava bu. Hükümet, henüz yeni olduğu halde, Mecliste, bir buhrana yol açacak tenkitlerle karşı karşıyadır. Söylediklerimden başka benim bilgim ve tertibim içinde bunun bir izah tarzı yok. Fakat **Atatürk**'ün kafasında var. Bu hükümeti, başından beri bir intikal hükümeti telakki etmiş olabilir. **Atatürk**, Nutuk'ta anlatıyor.

Mecliste her gün, birtakım sebeplerle hükümetin tenkitlere maruz kalmasından ve güç çalışır bir duruma sokulmasından faydalanarak cumhuriyetin ilanı için yürünecek istikameti tayin etmiştir. **Atatürk**'ün telkini ile hükümet istifa etti ve bu hükümetten tekrar vekilliğe seçilenler olursa, vazife almamaları kararlaştırıldı. Bütün vekillerin imzaladıkları istifanamede de devletin karşısında bulunduğu iç ve dış vazifelerin ehemmiyeti ve güçlüğü karşısında daha kuvvetli ve Meclisin tam itimat ve müzaheretine dayanacak bir hükümet kurulmasına imkân vermek maksadıyla istifaya zaruret hasıl olduğu ifade ediliyordu. Cumhuriyetin ilanından önceki günlere rastlayan hükümet buhranı bundan ibarettir. Görülüyor ki, **Fethi Beyin** karşısında hallolunmaz bir hükümet buhranı bulunması ve bunun bir cumhuriyet ilanına varması, **Atatürk**'ün tasavvuru içindedir. Binaenaleyh cumhuriyet ilanı için o tertip yürüyor. Bir telakkiye göre, devlet için, memleket için lazım olan bir açık durum temin edilmiş ve esaslı bir adım atılmış oluyor. Bu telakkiyi benimserim. Ben neticeye bakıyorum.

Cumhuriyetin ilanı günlerinde hissettiğimiz sevinç, büyük zafer günlerinde duyulan sevinç kadar bir ferahlık vermiştir bize. Artık devletimizin şekli belli olmuştur. İçeride ve dışarıda bütün dünyaya karşı açıktan vaziyet almışız. Yepyeni bir devlet. Ve biz, bütün ideallerimizi tahakkuk ettirmek için sorumluluğumuzu bilerek, cesaretli bir çalışma yoluna girmiş oluyoruz. Bu bize büyük ferahlık vermiştir. Büyük enerji vermiştir. Böyle bir kanaatle cumhuriyetin ilanını karşıladık ve cumhuriyetin ilanı üzerine **Atatürk**'ün bana teklif ettiği başvekâlet vazifesini böyle bir şevkle deruhte ettim.

Cumhuriyet Fikri

Ben cumhuriyet fikrini askerlik hayatım içinde, fakat olgun yaşlarda ve tecrübelerden geçtikten sonra düşünmeye başladım. Henüz genç olduğum zamanlarda, gerek öğrenciler, gerek halk arasında Hükümdar **Sultan Hamit**'in daima tenkit konusu olduğunu, ehliyetinden hüsnüniyetinden daima şüphe edildiğini işitirdim ve inanmazdım. Talebelik yıllarıma rastlar. Bir insan devletin başında bulunacak o devletin daha kuvvetli, daha itibarlı olması için kayıtsız kalacak, daha fenası o devletin menfaatini, ilerleme ve yükselme şartlarını düşünmeyen bir fena nam sahibi olacak. Buna asla ihtimal vermezdim ve konuştuğumuz zaman böyle tenkitlere karşı bu düşünceleri ileri sürerdim. Zamanla, hükümdarlık idaresinin gerçekten daima hatalı bir yolda, bencil bir yolda, devletle millet menfaatini düşünmeyen birtakım yanlış yollarda ısrar ettiğini misalleri ile, sarih delilleri ile göre göre hükümdar mevkiinde olanların aleyhinde bulunmaya başladım. Yine **Abdülhamit** zamanında bu noktaya gelmiş oluyorum. O zamanlarda

hükümdarın hatalarından ve zararlarından bahsedilince, hep veliahtlıkta bulunan gelecek hükümdarlar için büyük ümitler ve efsane şeklinde ehliyetler ve kerametler izafe etmek âdetti. Başka tesellisi yoktu. Millet bununla teselli buluyordu. Yani ümitler, veliahtlara bağlanırdı. Sistem olarak cumhuriyet şekli, bizde daha ziyade Harbiumumi içinde ve sonlarına daha net olarak da mütareke devrinde doğmuştur ve her türlü tecrübeyi gördükten sonra, tam bir kanaat haline gelmiştir. Bende böyle oldu.

Sultan Abdülhamit'te de okuduğumuz ve bildiğimiz kadarı ile ondan evvelkilerin de de fazla bir ehliyetten bahsolunamaz. **Abdülhamit**'in ve ondan sonra gelen hükümdarların iktidar ve anlayış bakımından değerleri mütarekeye kadar kendini göstermiştir Mütareke esnasında meydana çıkan şey, ehliyetin ilerisinde, bir düşme halidir. İnsanlık bakımından, ahlak bakımından görünen bu düşük seviye, bizim için ürkütücü, yeis verici ve kesin olarak cumhuriyeti düşündürücü olmuştur. Onun için Milli Mücadele esnasında Anadolu'ya şehzadeler geçirelim, saltanatla anlaşmış olarak Milli Mücadeleyi idare edelim, fikrine **Atatürk** daima karşı koymuştur. Ben bu karşı koymada tamamıyla kendisine hak veriyordum ve onunla beraber bulunuyordum. Milli Mücadele hatıralarımı anlatırken söylemiştim, Eskişehir'de bana eski şeyhülislam **Hayri Efendi** (Suat Hayri Ürgüplü'nün babası) gelmişti. Burada hatırlatmak isterim. **Hayri Efendi**; İstanbul'dan bir şehzadeyi Anadolu'ya getirelim, İstanbul - Ankara ikiliğini ortadan kaldıralım, teklifinde bulunmuştu. Bu teklifi şiddetle ve isyan duyguları ile reddettim. Meğer kendisini bana **Atatürk** göndermiş. Hepimizin aynı düşüncede olduğumuzu göstermek istemiş. Bana **Hayri Efendi**nin geleceğini, ne maksatla gönderdiğini bildirmediği halde, ben de, **Atatürk**'ün gösterdiği tepkiyi göstermiş oldum.

Biz Memleketi Kurtarmaya Çalışırken

Biz en ümitsiz günlerde, en güç şartlar içinde memleketi düşman istilasından kurtarmaya çalışırken, onlar İstanbul'da aralarında Yunan subaylarının da bulunduğu toplantılara, kokteyllere gidiyor ve eğleniyorlardı. Üstelik bizi de dinsizlikle itham ediyor, biz düşmanla muharebe ederken, ayrıca İstanbul Hükümetinin ordusu ile uğraşmak mecburiyetinde kalıyorduk. Bütün bu şartlar içinde memleketin artık saltanatla idare edilemeyeceğini, kurtuluştan sonra tekrar memleket kaderinin onların eline teslim edilemeyeceğini iyice anlamıştık. Bu, hepimizde kesin bir kanaat haline gelmişti. Hepimizde derken, şüphesiz hâlâ saltanat taraftarı olanları kastetmiyorum. Söylemek istediğim, başta **Atatürk** olmak üzere, ben ve bizim gibi düşünenler bu kanaatte idik. İstanbul'daki saltanat idaresinin karşısında Büyük Millet Meclisi idaresi kurulmuştur. Harpten sonra bu idareye son

verip memleketi tekrar hükümdarın eline teslim etmek aklın almayacağı bir iş. Hiçbir zaman böyle bir şeyi aklımızdan geçirmemişizdir. Cumhuriyet fikri, mütareke esnasında hanedan mensuplarının düştükleri seviye bakımından zaruri bir netice şeklinde tamamıyla malımız olmuştur. Nitekim biz **Atatürk** ile mahrem konuştuğumuz zaman hep cumhuriyet esası üzerinde dururduk. İtimat ettiğimiz bir muhitte serbest olarak konuşmuşuzdur. Fakat içinde bulunduğumuz şartların icabı, bu fikrin açığa vurulmasına imkân vermiyordu. Gerçi devam eden idare cumhuriyetten başka bir mana ifade etmiyordu. Ama bunun farkında olmayanlar vardı. Büyük Millet Meclisi bütün kuvvetleri elinde bulundurduğu halde memleket idaresine hâkimdi. **Atatürk,** Meclis başkanı idi. Kumandanlar, hem kumandan olarak vazifelerini yapıyor, hem de Meclis azası bulunuyorlardı. Bu bizim için tabii bir hayat tarzı haline gelmişti. Bu hayat tarzının cumhuriyet tarzı olduğunu yalnız ilan etmek, açığa vurmak kalıyordu. İşte benim, Lozan'dan döndükten sonra, ısrarla üzerinde durduğum mesele, devlet şeklinin adını koymaktı.

Cumhuriyetin ne şekilde ilan edildiği biliniyor. 28 - 29 Ekim gecesi **Atatürk'**ün yanında bazı arkadaşlarla ertesi gün cumhuriyet ilan edileceği kararlaştırıldı. Aslında o gece cumhuriyet üzerinde aramızda yapılmış bir münakaşa yoktur. Sadece karar verilmiştir ve meseleyi ne şekilde bir kanun haline getireceğiz ve neticeye vardıracağız, bunun üzerinde durulmuştur. O tarihi gecede **Atatürk'**ün kendilerine tamamıyla itimat ettiği arkadaşlar bulunmuştur. Bunların çoğu eski arkadaşlardır. Hepimizin itimat ettiğimiz arkadaşlar. Onlar gittikten sonra, bilindiği gibi biz, **Atatürk** ile cumhuriyetin ilanını neticeye götürecek kanun teklifi üzerinde çalışmışızdır.

CUMHURİYETİN İLK KARŞILAŞTIĞI MESELE

İlk Cumhuriyet Hükümetini Kurdum

Cumhuriyetin ilanı üzerine **Atatürk,** başvekâlet vazifesini bana teklif etti. İlk cumhuriyet hükümetini kurdum (bkz. Ek: 6). Cumhuriyetin ilanını takip eden gün hükümet, Büyük Millet Meclisinden ittifakla itimat oyu aldı. İtimat oyunu müteakip kısa olarak hükümet programını söyledim. Söylediklerimi şöyle toparlayabilirim: Yeni hükümetin memleket içinde takip edeceği politika, huzurun, emniyetin, yükselme ve gelişmenin teminidir. Dış politikada takip edilecek esas, Türkiye Cumhuriyeti'nin bütünlüğünü ve bağımsızlığını hiçbir suretle zedelemeyecek dostluk münasebetleridir. Gerek komşularımızla, gerek kendileri ile muahede imzaladığımız devletlerle samimi bir dostluk kurulmasına çalışılacaktır. Göreceğimiz hüsnüniyete fazlası ile mukabele edeceğiz.

Bu kısa programı Meclise söyledikten sonra, çalışmaya başladık. İlk hükümet için yapılacak işlerin sayısı, hududu yok. Önemleri ölçüsüz bir halde. Hükümet vazifeye başladığı zaman, Lozan Muahedesi tasdik edilmiş, fakat henüz yürürlüğe girmemişti. Türkiye Cumhuriyeti, Ruslarla muharebe zamanından gelen bir iyi münasebette bulunuyordu. Garp âlemi cumhuriyetin ilanını, yeni Türk devletinin ve **Atatürk** idaresinin cesaretle girdiği reformlar cümlesinden, o istidatta biri olarak değerlendirdi. Bütün dikkatleri, cumhuriyetin nasıl inkişaf edip, ne gibi yeni meseleler meydana çıkaracağında. Merakla bunu bekler görünüyorlar.

İstanbul'da siyaset âleminin tepkisi müspet olmadı. Cumhuriyetin ilanı etrafında tartışmalı, çatışmalı bir hava yaratıldı. Yine vakitsiz, acele ile usulünde yapılmayan bir hareket manası verilmeye çalışılıyor. Cumhuriyetin sevincine iştirak edenlerle, onun tatbike konulma tarzında kusur bularak özünü örselemek isteyenler arasında münakaşa başladı. Bu münakaşalar gazetelere aksetti. Aynı zamanda halife ile, özellikle gösterişli temaslar ve ilgilenmeler kendini gösterdi. Cumhuriyetin ilanını ve ilk cumhuriyet hükümetinin kuruluşunu takip eden günlerde böyle bir hava ile karşılaştık. Anlaşıldı ki, cumhuriyet ilanından sonra karşımızda bulunan ilk mesele, hilafetin durumu ve onunla münasebette bulunanların zihniyetidir.

Cumhuriyetin İlanı Üzerine İlk Çatışma

Cumhuriyetin ilanı üzerine ilk çatışma kasım ayında parti grubunda olmuştur. Yani, cumhuriyetin ilanından bir ay geçmeden. Hadise, **Rauf Beyin** bir İstanbul gazetesine verdiği beyanat üzerine patladı. Bu beyanata karşı çıkmayı, yeni rejimin inanç ile müdafaa edileceğini belirtmek ihtiyacı bakımından bir siyasi zaruret olarak telakki ettik ve grupta ilk tartışmayı açtık.

Rauf Beyin beyanatından **Atatürk** çok müteessir olmuştu. Ben de büyük teessürle karşıladım ve **Atatürk** bundan teessür duymakta, benden çok daha ileri idi. Yalnız o, tartışmanın içine girmeyecekti. Tartışmalara iştirak etmiyordu. Dışarıdan seyrediyordu.

Muhterem **Rauf Beyin** İstanbul gazetelerine yaptığı beyanatta, cumhuriyetin ilanında kusurlar bulunduğunu ima eder ifadeler vardı. Münakaşalar bu ifadeler etrafında yapılmıştır. Benim görüşüme göre, cumhuriyetin ilanı günü, **Rauf Bey** gibi ön safta bulunan siyaset adamları tarafından cumhuriyetin kuvvetine tereddüt getirecek ifadelerde bulunmak, müessese yeye zayıflık verecek bir davranıştır. Aynı parti içinde bulunmakla, aynı görüşte insanlar sayıldığımız için, bu tarz konuşmalar başka türlü tefsir edilemezdi. Cumhuriyet ilan edildiği günlerde, başlangıçtan beri milli davanın temsilcisi sayılan başlar arasında ihtilaf olduğu manzarası görülürse, bu başların cumhuriyetin ilanından sonra ikiye ayrıldıkları manası çıkar. Dolayısıyla cumhuriyet üzerinde tereddütler hasıl olur. Cumhuriyet idaresi muvaffak olacak mıdır, olmayacak mıdır münakaşalarına yol açılır ve bu münakaşalar tehlikeli bir mecraya dökülür.

Yeni bir yolun başlangıcında olanlar, muvaffak olmak için mutlaka bu yolun selamete varacağına inanmalıdırlar. **Rauf Bey,** cumhuriyetin ilanında acele edildiğinden, gayri mesul kimseler tarafından emrivaki yapıldığından bahsediyor. Bir defa biz acele edildiği fikrini kabul etmiyoruz. Cumhuriyetin ilanına karar veren Büyük Millet Meclisidir. Cumhuriyetin ilanını teklif edenler gayri mesul kimseler olmadığı gibi, karar veren de devletin en yetkili uzvudur. **Rauf Bey** ile aramızda kesin bir görüş farkı var. İhtilafın esası bu. Ben meseleyi böyle vazettim. Grupta uzun münakaşalar oldu. **Rauf Beyin** beyanatı ile hasıl olan yanlış kanaatin tashih olunmasında ısrar ediyordum. **Rauf Bey** çıktı, benim lüzumlu gördüğüm ölçüde, istediğim tarzda davanın esasına vuzuh verme tarafına yanaşmaksızın, «Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir, milletvekili vazifesini her tesirin üzerinde ifa etmek ödevindedir» gibi birçok gerçekleri söylemekle beraber, hakiki bir açıklıkta vaziyet almadı. Münakaşalar karşılıklı olarak bu şekilde devam ederken, nihayet, «Ben parti içindeyim, partiden ayrılmayacağım, ne isterseniz ona karar verin» tarzında herkesin hem aklıseli-

mine, hem duygularına hitap ederek konuştu. Ben cevap olarak, davayı kısa bir özet haline getirdim.

Rauf Beyin Açıkça Konuşmasını İstiyorum

Cumhuriyetin ilanı için verilen kararı usulünde doğmuş olarak kabul ediyoruz, kendileri bu fikirde midirler, diye sordum. **Rauf Bey**, parti ile beraberim, partinin içindeyim, beraber çalışmak istiyorum, aksine bir şey varit değildir diyor. Bu sözlerin grupta söylenmesi, beyanatı ile hasıl olan kanaati nasıl izale edecektir? Onun için istiyorum ki, **Rauf Bey**, cumhuriyet, Büyük Millet Meclisi tarafından tamamıyla usulüne uygun olarak ilan edilmiştir, desin. Böyle bir sarahatle konuşmasını istiyorum. O, ısrar ettiğim bu noktaya değinmeksizin müzakereyi bıraktı ve grup toplantısından ayrıldı. Grup, kendisini tatmin edecek bütün gerekli sözlerin söylenmiş olduğu kanaatinde bulundu ve bir tebliğ yazılmasını kararlaştırdı. Böyle bir tebliğ yazıldı. Tebliğde, «**Rauf Beyefendi** cevaplarında mufassal izahat vererek, bütün manası ile cumhuriyetçi ve saltanatı meşruta aleyhtarı olduklarını, fırkadan ayrılmayacaklarını ifade ile beyanatın suitefsirini telakkiye müsait kısımları hakkında grubu tatmin etmişlerdir.» tarzında bir ifade kullanılarak, müzakere nihayete erdirilmiştir.

Grupta cereyan eden münakaşalar esnasında **Rauf Beyin** etrafında bir muhalefet partisinin teşekkül edeceğine dair rivayetler olduğunu da bu vesile ile söylemiştim. **Rauf Bey** bunu da katiyetle reddetti. Fakat sonraki olaylarla, karşılıklı siyasi münasebetlerimizin nasıl bir şekle girdiği ve ne gibi farklar gösterdiği meydana çıkmıştır. Partiler teşekkül etti, karşılıklı mücadeleler oldu. Ve daha birçok olaylar geçti. Bu ilk çatışmada benim istediğim, cumhuriyetin doğduğu gün, herkesin sözüne, kanaatine ehemmiyet vereceği mümtaz insanların cumhuriyet için memlekette tereddüt husule getirecek beyanlardan sakınmaları idi. Böyle beyanlar olmuşsa, onların açık bir surette tashih edilmesi lüzumu kanaatindeydim. Münakaşalar bu mecrada açılmıştı. Ben neticeyi elde edemedim. Parti, cevapların tatmin edici olduğunu bildirerek ve tebliği olduğu gibi neşrederek hadiseyi kapatmaya çalıştı. **Rauf Bey** ile ilk çatışma bu suretle neticelenmiştir.

Grupta benim yaptığım konuşmalar sert ve insafsız görülerek tenkide uğramıştır. Ben tenkide uğradıkça, bu söylediklerimin üzerinde tekrar tekrar düşünmüş, kendi kendimi tahlil etmişimdir. İnsafsızlık ve sertlik. Mesele şu: Eğer gerçekten bir insafsızlık ve sertlik varsa, mevzubahis olan konunun benim gözümde büyük bir önem taşımasındandır. **Rauf Beyin** beyanatı bize, doğrudan doğruya cumhuriyeti örselemek manasında göründü ve cumhuriyeti arzu etmeyenlere ümit verecek bir davranış olarak

karşıladık. Meseleye hayati bir ehemmiyet veriyorum. Cumhuriyet ilan olunmuştur. Bu, büyük bir tarih hadisesidir. Her bakımdan cemiyetin her ferdini, özellikle bütün devlet adamlarını ilgilendiren bir hadisedir. Memlekette sözü dinlenir, itibar olunur insanlar tarafından böyle bir mühim hadise üzerinde tereddüt meydana getirecek bir beyanat verilmeden önce, onun hakkıyla değerlendirilmesi lazımdır. Bu gibi insanlardan, menfi fikir ve telkin işitildiği zaman tesiri büyük olur. Böyle bir telkin yapılmıştır. O insanın kanaati sarih olarak bu merkezdedir. Olduğu gibi kabul edilmek ve değerlendirilmek lazımdır. Böyle ise mesele yoktur. Hayır, ben o fikirde değilim, diyor. Peki ne fikirdesin? Açıkça söylenmelidir. Eğer bir ihtilaf varsa, o ihtilafı kesinlikle ve aleni olarak düzeltecek bir tashih yapmak lazımdır. «Ben bu tashihi yapmam. Bu tashihi yapmam ve tereddüde mahal yoktur». Eee! İşte bu olmaz. Demek istediğim, benim grupta **Rauf Beye** karşı yaptığım konuşmaların insafsızlığı ve sertliği bu ölçüler içinde değerlendirilmelidir.

Rauf Beyin Atatürk'ten Uzaklaşması

Şimdi burada, **Rauf Beyin Atatürk**'ten uzaklaşması ve ihtilafa düşmesi meselesi ortaya çıkıyor. Bence **Rauf Bey** ile **Atatürk** arasında olan ihtilaf iki sebepten geliyordu. Birincisi, reformlardan. **Atatürk'ün** yapmakta olduğu reformları, **Rauf Bey,** kendisinin hazmedemeyeceği ölçüde kanaatinin dışında görüyordu. Bunlar söylenir söylenmez veya tatbike konulup meydana çıkar çıkmaz, **Rauf Bey** üzerindeki tesirleri ağır oluyordu. İkincisi; önde bulunmuş birinci derecede hizmet etmiş bir insan olarak, iktidar da bulunduğu zaman da bulunmadığı zaman da yapılacak işlerden kendisi ve arkadaşları haberdar olsunlar ve bunlar üzerinde müzakere edilsin, tarzında bir usulü iltizam etmesidir. Bütün ihtilaf buradan çıktı zannediyorum.

Herkes, kendisini hak sahibi görebilir ve görmelidir. Ama, milletin her ferdi devletin her meselesinde hak sahibidir. Ancak, o hakkın kullanılması şekli birtakım usullere ve vazife yerlerine bağlıdır.

Gerek **Rauf Bey,** gerek diğer arkadaşlar, **Atatürk'**ü, neler yapacağı bilinmeyen bir insan olarak kabul ediyorlar. Başından beri böyle tanımışlar ve bunun için ondan korkarlardı. Onu frenleyecek ve nihayete kadar bu hususta emniyet verecek tek çareyi, ne yapacaksa yapmadan evvel kendilerinin muvafakatini almasında görüyorlar. Kendileri ne vaziyette bulunurlarsa bulunsunlar böyle olmasını istiyorlardı.

Rauf Beyle ilgili basit bir hikâye anlatayım: 1942 - 43 yıllarında kendisi Londra'da büyükelçi olarak bulunuyor. Hariciye, bir yere sefir tayin eder. Sefir almaya ehliyetli gördüğü bir adama ise filan yere tayin olur mu,

diye itiraz eder. Tayin edileni ehliyetli bulmazsa, buna da itiraz eder. Söylerim: «Bir sefir tayin etmek için burada hükümet karar veriyor. Gideceği devletten agremanını istiyoruz, alıyoruz. Şimdi nasıl isterseniz ki, hükümet her sefir için ayrıca bir başka büyükelçinin agremanını arasın ve böyle bir usul şart olarak tatbik edilsin. Bir ikinci agreman da sizden mi alınacak? Nasıl istersiniz bunu?»

Birçok tecrübeden sonra bile, nihayete kadar bu müşkülatı görmüşümdür.

Cumhuriyetin ilanı üzerine sözlerimi burada bağlayacağım. Cumhuriyet ilan edildi. Fakat cumhuriyet, uzun müddet, hayatiyetini, yaşama kudretinde olduğunu bütün dünyaya ispat etmek mecburiyetinde kalmıştır. Ankara'nın hükümet merkezi olması münasebetiyle **Amiral Bristol** ile yaptığım bir görüşmeden bahsetmiştim. Amerikan sefiriyle konuşurken sordum:

«Siz cumhuriyet ilan ettiğiniz zaman, ne kadar müddetle dünyaya o kanaati verdiniz ki temellisiniz, kalıcısınız?»

«Evet,» dedi, «esas mesele bu. Bu kanaati vermek lazımdır. Ne kadar zamandır? Yirmi sene sürer.»

Amiral Bristol'e biz yirmi sene sürdürmeyiz, dediğimi hatırlarım.

Hilafet Hepimizde Ciddi Endişe Yaratıyordu

Cumhuriyetin ilk karşılaştığı mesele Halifenin vaziyeti olmuştur. İstanbul'da Halifenin temasları, münasebetleri ve hilafet üzerinde yaratılan cereyanlar, **Atatürk**'te ve hepimizde ciddi bir endişe yaratıyordu. Umumi olarak Halifenin tutumu, cumhuriyetin yanında hilafet müessesesinin beraber işlemesi ve yürümesi çok mahzurlu. hatta imkânsız görünüyordu. Bizde böyle bir kanaat hasıl olmuştu.

Hilafet meselesinin siyaset sahnesine gelmesi, Halifenin bir müracaatından doğmuştur. Halife, başkâtibi vasıtasıyla hükümete yaptığı bir müracaatla, hilafet hazinesinin ihtiyacından, hükümetle temas etmek için bir usul bulunmasından bahsederek birtakım taleplerde ve temennilerde bulunuyordu. Gelen yazıda, bir müddetten beri bazı gazetelerde hilafet makamı ve Halifenin şahsı hakkında kötü telakkilere yol açacak neşriyat yapıldığından şikâyet ediliyor ve İstanbul'a giden hükümet erkânının, resmi heyetlerin kendisiyle temas etmeyişlerinden Halifenin büyük teessür duyduğu ifade ediliyordu. Hükümetle temas için bir usul bulunması temenni olunurken, ya Halifenin Ankara'da bir temsilci bulundurması, yahut hükümetin Halife nezdine bir mümessil göndermesi gibi bir yol da gösteriliyordu. Bu müracaatı aldığımız zaman **Atatürk** İzmir'de bulunuyordu (Şubat 1924). İzmir'de harp oyunları yapılıyordu, **Atatürk** oraya gitmişti. Vaziyeti kendisine yazdım. **Atatürk**'ten şu cevabı aldım:

«Makamı hilafetin ve Halifenin şahısları hakkında suitelakkiyat ve suitesirat zemini, Halifenin kendi tarz ve tavru hareketinden neşet etmektedir. Halife hayatı dahiliye ve bilhassa hayatı hariciyesiyle ecdadı padişahların mesleğini muakkip görünmektedir. Cuma alayları, ecnebi mümessilleri nezdine memurlar izamı suretiyle münasebat, tantanalı gezintiler, saray hayatı, sarayında ihtiyat zabitlerine varıncaya kadar kabul ve onların iştikalarını istima ve onlarla beraber ağlamak gibi hareketler bu kabildendir. Halife, Türkiye Cumhuriyeti ve Türkiye halkı ile, karşı karşıya, vaziyetini mütalaa ettiği zaman, İngiltere Krallığı ile Hindistan ahalii İslamiyesine veya Efgan Devleti ile Efgan halkına karşı, hilafetin ve Halifenin vaziyetini vahidi kıyasi olarak nazarı dikkatte tutmalıdır. Halife ve bütün cihan, kati olarak bilmek lazımdır ki, mevcut ve mahfuz olan Halife ve halife makamının, hakikatte, ne dinen ve ne de siyaseten hiçbir mana ve

mevcudiyeti yoktur. Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla mevcudiyetini, istiklalini tehlikeye maruz bırakamaz. Hilafet makamı, bizce en nihayet, tarihi bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyeti haiz olamaz. Türkiye Cumhuriyeti ricalinin veya resmi heyetlerin, kendisiyle temasını talep etmesi dahi, cumhuriyetin istiklaline sarih tecavüzdür. Serkarinini Ankara'ya göndermek veya şayanı itimat bir zatın nezdine izamı suretiyle; hükümete iblağı hissiyat ve temenniyat talebinde bulunması dahi, Hükümeti Cumhuriyet ile karşı karşıya vaziyet alması demektir. Buna da selahiyettar değildir. Kendisiyle Hükümeti Cumhuriye arasında başkâtibi muhabereye tavsit etmesi de fazladır. Başkâtip beyin böyle küstahlıktan mücanebeti lüzumu kendisine ihtar olunmalıdır. Halifenin temini hayat ve maişeti için Türkiye Reisicumhurunun tahsisatından mutlaka dûn bir tahsisat kâfi gelir. Maksat; debdebe ve dârêt değil, insanca hayat ve maişet temininden ibarettir. Hazinei hilafetten maksat ne olduğunu anlayamadım. Hilafetin hazinesi yoktur ve olamaz. Böyle bir hazineye ecdadından tevarüs etmişse resmen ve vazıhan malumat istihsal ve ita buyrulmasını rica eylerim. Halifenın aldığı muhassasatla gayri kabili temin olan tekalif neler imiş ve 15 Nisan 1923 tarihinde hükümet ne gibi mevait ve işaratta bulunmuştur? Bunu da lütfen işar buyurunuz. Halifenin ikametgâhını tasrih ve tespit etmek, hükümetin şimdiye kadar yapmış olması lazım gelen bir vazife idi. İstanbul'da, milletin boğazından kesilmiş paralarla yapılma birçok saraylar ve bu sarayların içindeki birçok kıymetli eşya ve levazımat, hükümetin vaziyeti ademi tespiti yüzünden mahv ve heder oluyor. Halife mensupları, sarayların en kıymetli levazımatını Beyoğlu'nda, şurada, burada satıyorlar diye rivayetler vardır. Hükümet bunlara bir an evvel vaziyet etmelidir. Satılmak lazım ise hükümet satmalıdır. Hilafet kadrosu ciddi tetkik ve tensik olunmak lazımdır ki, serkarinler, serkâtipler mevcudiyeti, Halifeyi hâlâ saltanat hulyası içinde uyutmasın! Fransızların kral, hanedan ve mensubinini Fransa'ya sokmakta, istiklal ve hâkimiyetleri için yüz sene sonra, bugün dahi mahzur görüp dururken her gün ufuktan saltanat güneşinin tuluuna duacı bir hanedan ve mensubini hakkındaki muamelemizde, Türkiye Cumhuriyeti'ni, nezaket ve safsata kurbanı edemeyiz. Halife, kendinin ve makamının ne olduğunu sarih olarak bilmeli ve bununla iktifa etmelidir. Hükümetçe ciddi, esaslı tedabir ittihaz ile işarını rica ederim efendim.

Türkiye Reisicumhuru
Gazi Mustafa Kemal»

Atatürk'ün bu cevabı, hilafet meselesinin kesin bir hal şekline bağlanıp cumhuriyetin engelden kurtarılması zamanı geldiği kanaatini veriyordu. **Atatürk**, hilafet meselesini, İzmir'de kumandanlarla da görüşmüş olduğunu nakleder.

Bu muhabereden sonra, ben de İzmir'e gittim. Şubat sonuna doğru Ankara'ya döndük. O zamanın usulüne göre Meclis 1 Martta açılırdı. Meclis açıldı. 2 Martta, parti grubunda, hilafet meselesi ve Şeriye ve Evkaf Vekâleti ile Erkânı Harbiye Vekâletinin lağvı konuşulup karara bağlandı. Ertesi gün bunlar, birer takrirle, kanun teklifi halinde Meclise geldi (bkz. Ek: 7 ve Ek: 8).

Hilafetin kaldırılmasında daha çok mukavemet görmüşüzdür. Saltanatın kaldırılması daha kolay olmuştu. Çünkü, hilafetin baki kalması, Meclisteki saltanat taraftarlarını tatmin ediyordu. Fakat bu şekil ilanihaye iki başlı olarak devam edemezdi. Saltanat taraftarları; zamanı gelince, münasip anında hilafet şekli altında hükümdar idaresi avdet eder ümidini muhafaza ediyorlardı. «Hâkimiyet kayıtsız, şartsız milletindir, Büyük Millet Meclisi bu hâkimiyeti temsil etmektedir, şahsi idare olmayacaktır, fakat hilafet lazımdır, Halife aynı zamanda devletin başı olabilir, nitekim şimdiye kadar olmuştur da...» böyle düşünüyorlardı ve hilafetle birlikte bir ümit yaşıyordu. Görünüş, dışarıda hanedana da büyük ölçüde, uzun müddet ümit vermiştir. Onun için hilafetin ilgası daha çok mukavemete uğramış ve daha derin tesir yapmıştır. Ve ondan sonra ihtilafların başlıca kaynağı olmuştur.

Eğitim Birliğini Sağlayacak Kanun

Şeriye ve Evkaf Vekâleti ile Erkânı Harbiyei Umumiye Vekâleti, din ve ordunun siyasi cereyanların ve münakaşaların dışında tutulması gerekçesiyle kaldırıldı. Hilafet kaldırıldı. Ve bu arada, aynı gün başka bir teklifle eğitim birliğini sağlayacak olan «Tevhidi Tedrisat Kanunu» Meclisten geçirildi. Bunların hepsi 3 Martta, bir gün içinde oldu. Laik cumhuriyetin prensiplerini bu şekilde gerçekleştiriyoruz. Hemen arkasından anayasa müzakerelerine geçildi.

1924 Anayasası. **Atatürk**'ün yakından meşgul olarak vücuda getirdiği bir eserdir. Bu anayasanın hazırlanmasında, mebuslarla, hukukçularla özel çalışmalarda hükümet olarak, başvekil olarak ilgimiz azdır. Zaten anayasa tasarısı Meclise bir teklif olarak gelmiş de değildir. 29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilanı için yapılan tadil teklifi açıklanırken, Anyasa Komisyonunun 1921 Anayasasını ele aldığı ve lüzumlu değişikliklerle Meclise sevk edeceği ifade edilmişti. Yani bu defa, 1924 Anayasasının esasları doğrudan doğruya, o zamanki adıyla «Kanunu Esasi Encümeni»nce hazırlanıp Meclise getirilmiştir.

Anayasa müzakereleri martın ilk günlerinden nisan ayı başlarına kadar bir ay kadar sürmüş ve zaman zaman çok hararetli geçmiştir. İki noktanın münakaşasını hatırlatmak isterim. Bunlar, iyiliklerin de şikâyetlerin de konusunu teşkil etmiştir. Milletvekili seçimlerinin yenilenmesine karar verme ve «veto» yetkilerinden bahsediyorum. Anayasa teklifinde bir 25. madde vardı. Madde, seçimlerin yenilenmesini iki şekle bağlıyordu. Esas olarak bu kararı Meclis verecek, fakat cumhurbaşkanı bazı şartları yerine getirmek kaydıyla seçimlerin yenilenmesine karar verebilecekti. Cumhurbaşkanı hem bu hakkı, hem de başka bir madde ile lüzum gördüğü kanunları veto etmek hakkını istiyordu ve Meclis bunlara mukavemet ediyordu.

Müzakereler esnasında, cumhurbaşkanı için teklif olunan seçimlerin yenilenmesine karar verme hakkına itiraz ettiler ve bunun müzakeresi uzun sürdü; çatışmalı, çekişmeli oldu. Nihayet **Atatürk** bundan vazgeçti. Veto hakkı, bazı tadillerle kabul olundu. **Atatürk**'ün şu sözlerini hatırlarım:

«Ne çıkar bunlardan? O neticeye vardım ki, büyük önem vermemek lazım. Veto edeceksin, yine Meclisten çıkacak. Şayet Mecliste aksi bir cereyan hasıl olursa, bunlar çare değil. Esas mesele, Mecliste sağlam bir

çokluğa sahip olmaktır. Mühim olan bu. Mecliste çoğunluğumuz varsa, yani memlekette çoklukla seçilme imkânımız varsa, istediğimizi yaptırabilir, istemediğimiz şeylere mani olabiliriz. Mesela, kanunlar anayasaya mutabık olmak lazımdır. Anayasanın hükmü budur. Bir kanun anayasaya uygun mudur, aykırı mıdır? Buna karar verecek olan yine Meclistir. Böyle olunca, herhangi bir meselede bir doğru neticeye varmak, Meclis çoğunluğunun bulunmasına ve o çoğunluğun eğilimine bağlı bir meseledir.»

Atatürk bana bunları söyledi ve münakaşalı meselelerin peşini bıraktı. Ondan sonra dikkatini Meclis çokluğu üzerinde yoğunlaştırdı.

1924 Anayasasının, karakter itibariyle liberal bir anayasa olduğundan bahsedilir. Ama bizim için o zaman temel mesele, bir kuvvetli anayasa yapılmasıdır ve bu mümkün olduğu kadar temin edilmiştir, sanıyorum.

Laik cumhuriyet şekilleniyor 1924 Anayasasını da bunun esaslı bir adımı saymak lazım. Yalnız bir nokta dikkati çekmektedir. Bu anayasada, «Türkiye Devletinin dini, dini İslamdır.» hükmünün yer aldığını görürüz. Cumhuriyetin ilanını sağlayan birkaç maddelik değişiklikle anayasamıza giren bu hüküm, yeniden yapılan 1924 Anayasasında aynen muhafaza edilmiştir. Bunu şöyle izah edebiliriz: Reformları, bizzat hâkim olarak tatbik ediyoruz. Hareketlerimiz dini İslama mugayir değildir. Bu tesiri muhafaza etmek istiyoruz. Şartlar, bizi ihtiyata mecbur etmiş, demektir. Böyle bir hükmün anayasaya sonradan sokulması, laik cumhuriyet konusunun henüz daha kâfi derecede işler halde olmadığını gösterir.

Kumandanların Yarattığı Buhran

Bu sene (1924) 6 Ağustosta Lozan Muahedesi yürürlüğe girdi. Musul meselesi, Lozan Muahedesinin yürürlüğe girmesinden hemen sonra ele alınacak ve en çok 9 ay içinde bir karara varılacaktı. Bu mecburiyetle İstanbul'da temaslar, 19 Mayıs günü başladı. Bizim heyetin başkanı **Fethi Bey**di. İngiliz heyetine İngiltere'nin Irak Yüksek Komiseri **Sör Percy Cox** riyaset ediyordu. Fakat, İngilizlerle münasebetlerimiz iyi gitmiyor. Gergin bir vaziyetteyiz. Musul'u mütareke hükümlerine aykırı olarak işgal etmişlerdi. Geçen sene Süleymaniye'yi bombardıman etmişler, bu yakınlarda da işgal eylemişlerdi. Biz bu olayı protesto ettik. Nasturileri kışkırtıyorlar, bundan dolayı hudut sarkıntılıkları oluyor. Hulasa, İstanbul'da görüşmeler başlamış ama, Musul meselesi açıkta bulunuyor; İngilizlerle aramızdaki gerginlik ve münasebetlerimizin düzelmesinde tereddüt uyandıran haller devam ediyor.

İstanbul temasları hiçbir netice vermeden haziran başında kesildi. Cemiyeti Akvam'a müracaat ettik. Eylülde orada görüşülmeye başlandı. Nasturi hareketlerinden ve Cenevre'deki müzakerelerin cereyanı tarzın-

dan Musul meselesi, 1924 sonbaharında çok endişe verici bir vaziyet almıştı. Bu esnada kumandanlar meselesi çıktı. Musul etrafındaki gelişmelere ileride sırası gelince devam edeceğim. Şimdi kumandanların yarattığı buhranı anlatıyorum.

Bir sene evvel siyasette çalışma hevesleri olmayıp orduya gitmiş olan kumandanlar, yani **Kâzım Karabekir** ve **Ali Fuat Paşa**lar, bu sefer Meclisteçalışmak istediklerini söyleyerek Meclise geldiler. Ciddi olarak, ortaya yeni bir buhran ve münakaşa çıktı. Aynı zamanda mebus olan ordu müfettişlerinin ve kolordu kumandanlarının istedikleri zaman Meclise gelip politika yapmak ve istedikleri zaman ordunun başına geçerek kumandanlık etmek gibi bir vaziyette bulunmalarının çok tehlikeli bir tatbikat gösterdiği meydana çıkmıştı. Biz, bu meseleyi çok ciddi telakki ettik. Bunlar için, istenildiği zaman gelip gitmeyi mümkün kılmayacak tedbirlere acilen lüzum gördük. Bundan başka, kumandanlıkla milletvekilliğinin birleşmesini sona erdirmek lazım geldiğine karar verdik ve bunları tatbike başladık. **Atatürk,** ilk iş olarak, milletvekili olan bütün kumandanların milletvekilliğinden istifa etmelerini doğrudan doğruya kendilerinden istedi. Tabii **Kâzım Karabekir Paşa** ile **Ali Fuat Paşa**ya bu tarzda bir tebligatta bulunmadı. Onlar zaten kumandanlığı istemiyor ve Meclise geri geliyorlardı. Kendilerine. istemedikleri zaman Meclisten ayrılıp orduya dönmenin, kumandanlığı istemedikleri zaman çıkıp Meclise gelmenin mümkün olmadığını göstermek istedi.

Atatürk, muharebe meydanından gelmiş olup da hem milletvekilliği, hem kumanda mevkiini muhafaza eden bütün askerlerin milletvekilliğinden çekilmelerini bildirince, hepsi çekildiler. 3. Ordu Müfettişi **Cevat Paşa** ile **Cafer Tayyar Paşa** itiraz etti. Şimdi bununla ordu üzerindeki hâkimiyet tecrübe olundu. Ordu kimin elindedir, anlaşıldı.

Refet Paşa daha önce milletvekilliğinden istifa etmişti. Sonra arkadaşları istifasını geri aldırdılar **Kâzım Karabekir** ve **Ali Fuat Paşa**lar zaten orduyu bırakmışlardı. Ankara'ya gelmiş. siyaset yapmak yolunu tutmuş bulunuyorlardı. Ben derhal vaziyet aldım. Kendilerinin Meclise gelmek istemeleri haklarıdır; ama kumandanlık ettikleri zamanda vazifeleri icabı olarak bilinmesi ve sağlanması yalnız kendilerine tevdi edilmiş olan devlet esrarını haleflerine teslim etmeleri gerekir ve ancak ondan sonra kumandanlıktan ayrılmış olabilirler. Bunu onlara anlatmak istedim. Kendilerine yazdım. Açıktan, «Gelemezsiniz» diye söyledim. Elinizdeki vesikaları halefinize teslim edeceksiniz, ondan sonra Meclise gelebilirsiniz, dedim. Mecliste söyledim ve çıkardım. Meclis Reisi, Milli Müdafaa Vekili hepsi iltizam ettiler ve onlar orada duramadılar

Derler ki, Meclis toplandı. encümenler seçildi ve bu esnada **Ali Fuat Paşa** ile **Kâzım Karabekir Paşa** Mecliste hazır bulunamadıkları için arzu ettikleri encümenlere seçilmek imkânından yoksun kaldılar, bu haktan

mahrum bırakıldılar. Biz, kendilerine uyguladığımız muameleyi bu tertip için yapmışız gibi tarize maruz kaldık. Ama mesele o değil. Bizim noktai-nazarımız şöyle: Kumandanlığı bırakıp gelmek için yapılacak bir formalite var. Bunu yapsınlar, anlatmak istediğimiz bu.

Kumandanlar Direnmek İstedi

Kendilerine, amirleri olan Milli Müdafaa Vekâleti tebliğ etti. Ben umumi efkâr karşısında görüşümüzü müdafaa ettim. Düşündüler, taşındılar. Nasıl şeydir, milletvekili seçilmişiz, bizi Mecliste çalışmaktan nasıl menedersiniz, tarzında direnmek istediler. Tutturamadılar.

Atatürk hatıralarında, onların evvela orduya gidip sonra Meclise dönmek istemelerini olumsuz bir şekilde yorumlar. Yani, orduyu kâfi derecede hazırladılar, şimdi siyasetle bu hazırlığı değerlendirecekler, şeklinde yorumlamıştır. Onun için bu tecrübeye girişti. Ordu üzerinde kimin tesiri ve hâkimiyeti vardır, bunu tecrübe etmek istedi.

Ordu üzerinde hâkimiyet esas itibariyle en kuvvetli olarak muharebe meydanında kurulur. Uzun sulh zamanlarında, kumandanların ordu üzerinde hâkimiyetleri, yalnız resmi olarak, rütbeleri, kıdemleri ve mevkileri sayesindedir. Sulh ordularında bunun yürekten bir güven ve bağlılık halini alması için, kumandanların, değerlerinde ve çalışmalarında da rütbelerinin üstünlüğünü maduntarına her vesile ile ispot etmeleri lazımdır. Askerliğin tabiatında olan kaide budur. Yürekten itibar ve hâkimiyet meselesi sulhta böyle temin olunur. Harpte, muharebe meydanı bu itibarı kendiliğinden tesis eder. Zaten muharebede, ordunun kaderi kendisine emniyet olunacak ehliyette bulunmayanlar duramazlar, çekilirler. Kalanlar icraatıyla seçilmelerini teyit etmiş olurlar Muharebe meydanının vermiş olduğu üstünlük, başka bir kuvvettir. Bu arkadaşlar muharebe meydanından da gelmişlerdir. Büyük kumandan itibarını muhafaza etmek için, bu, bir dereceye kadar kâfi bir sebeptir. Ama **Atatürk**'ün teşebbüsüyle, ordu kimin elindedir, anlaşıldı. Bu tecrübenin, orduda kâfi derecede uğraştıktan sonra sökülmeyecek bir yer olduğunu gördüler, siyaset hayatında çıkış yolu aradılar, manasında tefsiri de mümkündür. Musul meselesinden dolayı İngilizlerle aramızdaki münasebetlerin çok gergin olduğu meydana çıktıktan sonra kumandanlığı bırakmalarını, **Atatürk** ayrıca şiddetle tenkit etmiştir.

CHP'nin Kuruluşu

Olayların kronolojik sırasına göre Terakkiperver Fırkanın kuruluşuna

gelmiş bulunuyoruz. Bunu anlatmadan önce, şimdi, Halk Partisinin kuruluşuna kısaca temas edeceğim. Kısaca diyorum, çünkü partinin kuruluşu ile benim fazla bir ilgim yoktur. Bu, doğrudan doğruya **Atatürk**'ün teşebbüsüdür.

Herkesin bildiği gibi Cumhuriyet Halk Partisi, Milli Mücadele dediğimiz büyük kurtuluş çabasının siyasi temeli olan Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin devamı olmuştur. Daha, Büyük Millet Meclisi idaresi devrinde yani 1920'den 1923'e kadar geçen zamanda, memleket idaresi Büyük Millet Meclisinin yalnız murakabesi değil, hatta fiilen idaresi altında geçmiştir. Bu devirde Büyük Millet Meclisi yalnız memleketi idare etmiyor, memleket idaresinde çoklukla hükümette bulunanlara karşı teşkilatlı bir grupla sert ve ciddi bir murakabe yürütüyordu. Hepsi Müdafaai Hukuktan gelmiş olan milletvekilleri, Birinci ve İkinci Grup adları ile birbirinin karşısında vazife görüyorlardı. İkinci Grup, bugün anladığımız manası ile, **Atatürk** idaresine karşı muhalefeti teşkil ediyordu. Milli Mücadele böyle bir siyasi yürütme ve denetleme kuruluşu içinde geçmiştir. Grupların Büyük Millet Meclisinde birbirleriyle geçinmeleri vakit vakit insanı meyus edecek gerginlikler gösterdiği halde idarecilerin sabrı ve vatanseverliği büyük sefer esnasında bir bölünmeyi önlemiştir. 1923'te yapılan Meclis seçiminde millet huzuruna yine siyasi teşekkül olarak Müdafaai Hukuk çıktı. Netice Müdafaai Hukuk milletvekillerinden kurulu bir tek parti meclisi idi. Şu farkla ki, geçen İkinci Grubun uzlaşmaz ve **Atatürk** idaresi karşısında sanılan üyelerinden hemen hiç kimse Meclise gelmemişti.

Ben Lozan'dan döndüğüm zaman, burada parti teşkilini olgun bir karar olarak buldum. Devletin kurulması için girişilen her türlü faaliyetler arasında, şimdi **Atatürk**'ün kimlerle ve nasıl çalışacağının tayin edilmesi gerekiyor. **Atatürk** bununla meşgul. Daha evvel temas ettiğim için tekrarlamayacağım. Ben geldikten sonra bu görüşmeler devam ediyordu ve parti teşkili için çalışmalar olgunlaşmıştı. **Atatürk**, yeni devletin idaresinde ve gerçekleştirmeye girişeceği ıslahatta iyi kurulmuş bir partiye istinat etmek fikrinde idi. Bu fikre hepimizden evvel sahip olmuş ve bunu ciddi olarak tahakkuk ettirmek istemiştir. Hazır bulduğum bu faaliyeti benimsedim. Bir partinin lüzumunu, faydalı olacağını, muntazam çalışması lazım geldiğini ben de kabul ettim. Fakat bu hususta ne geniş tecrübem, ne geniş bir faaliyetim vardı. Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti ile alakam ve onunla çalışmam, muharebe esnasında özellikle cemiyetin teşekkülünün temel gayesi ve tek sebebi olan memleketin kurtarılması mevzuuna inhisar etmiştir. Ve bu münasebet tam askeri mahiyettedir. Genelkurmay Başkanı olarak Müdafaai Hukuk Cemiyetinin faaliyetini tabiatıyla paylaşıyordum. Mümkün olan yerlerde ona müdahale ederek yol göstermeye uğraşıyordum Söylediğim çerçeve içinde cemiyetle münasebette

bulunmak benim vazifemin tabiatı icabıydı. Sonra parti teşkili için çalışmama zaten imkân olmadı, muharebe bitince ayrıldım, Lozan'a gittim.

9 Eylülde Halk Partisi resmen kuruldu. **Atatürk** Parti Başkanı olarak partinin teşekkülünü takip ediyor ve onu intizama koymaya çalışıyordu. Klasik anlayışa ve umumi telakkiye göre, **Atatürk**'ün hem devlet başkanı, hem parti başkanı olarak çalışması, yadırganacak bir konu farz olunabilir. Ama bizde o zaman böyle bir yadırgama yoktu. Benim telakkim de böyle idi. Yeni bir devlet kuruyoruz. Bu devletin başlıca kurucusu ve hazırlayıcısı **Atatürk**'tür. Devletin faaliyete başladığı esnada onu ilerici, çok faal ve dinamik bir bünye verebilmek, başarılı kılmak için **Atatürk**, başlıca fikir ve enerji kaynağı olacaktı. Onun devletin başından ayrılması nasıl mümkün değilse, devlet idaresinin desteği olarak meydana getirdiği partinin başkanlığından ayrı düşünülmesi de o derece mümkün olamazdı. Bu hal bize çok tabii görünüyordu. Ancak devletin ve partinin bünyelerinde normal demokratik rejim teessüs ettiği zamanlarda devlet ve parti başkanlıklarının aynı şahıs üzerinde birleşmemesi düşünülecek bir konu olabilirdi. Nitekim, 1924 Anayasası demokratik bir anayasa olduğu halde, bunda devlet başkanının, parti başkanlığından ayrılması fikri bir mecburiyet olarak düşünülmemiştir. Bu da gayet tabii idi. Çünkü birçok radikal reformlar 1924'te henüz tamamlanmamıştı.

Atatürk, parti ile daima meşgul olmuştur. Bunu esaslı bir vazife sayıyordu. Parti başkanı olarak kalmasaydı sözü, ileride Serbest Fırkanın teşekkülünde de bahis konusu olacaktır. Fakat **Atatürk,** o zaman da partiler dışında kalan bir devlet başkanı yerine, mevcut partilerin hepsine müsavi muamele eden bir devlet başkanı durumu ile vaziyeti izah ve takip etmeye çalışmıştır.

Terakkiperver Fırka ve Halk Partisi

Parti teşkilinde, **Atatürk** herkesi Halk Partisinden telakki etmeye, öyle kabul ettirmeye çok mütemayil görünmüş ve bunu vakit vakit söylemiştir. O zamanlarda fazla bir tecrübemiz yok. İyi niyetle yürüyeceğine inanıyoruz. Ama işin tabiatında bulunan istidat, çok geçmeden kendini göstermiştir. Halk Partisinden zannolunan pek çok kalabalık, ayrılma günü geldiği vakit en evvel ayrılmışlardır. Halk Partisi kurulduğu zaman, Birinci Meclisteki İkinci Grup, partinin dışında kalmış ve bu grubun **Atatürk** idaresine karşı sanılan üyelerinden hemen hiç kimse, yeni Meclise seçilmemişti. Bununla beraber, Büyük Millet Meclisindeki tek parti, kuruluşundan bir yıl sonra geçimsizliğin beraber çalışmayı imkânsız kıldığı sanılarak, tabii ve suni gayretlerle bir ayrılmaya ve bölünmeye gitmiştir. Bu suretle, 17 Ka-

sımda ilk muhalefet partisi olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Halk Partisi karşısında kurulmuş oldu.

1924 sonbaharında Meclis çalışmaları büyük bir istizahla (gensoru) başladı. 1 Kasımda Meclis açıldı ve mübadele işleri derhal en ehemmiyetli mesele halini aldı. İstizah, Mübadele Vekilini hedef olarak seçmişti. Fakat, mübadele ve iskân işlerinden başka, daha birçok meseleler vardı. Müzakereler esnasında, muhtelif vesilelerle diğer vekâletlere ait işlere temas ediliyordu. Ben havayı umumi münakaşaya istidatlı gördüm. Bunun için Meclisi her meselede aydınlatmak fırsatını bulmayı tercih ettim. Ve istizahın genişletilerek bütün hükümet icraatını içine almasını, benden ve her vekilden istenilen hususların sorulmasını istedim. Bunu kabul etmeye hazır olduğumuzu söyledim. İstizah bu mahiyette işlemeye başladı. Birkaç gün sürdü ve çok sert oldu. Terakkiperver Fırka henüz kurulmamış. Fakat, muhalifler her vesile ile hükümetin icraatı üzerinde müteamadiyen şikâyet ediyorlardı.

Tenkitlerin ve şikâyetlerin büyük kısmı mübadele işleri üzerinde toplanıyordu: Mübadiller iyi iskân edilmiyor; gelenlerin bir kısmı yollarda perişan oluyor; Garbi Trakya'da Türk ahaliye zulüm yapılıyor, hicrete zorlanıyor. Başlıca şikâyetler bunlar.

Ahali mübadelesi gibi çetin ve ıstıraplı bir meselenin insanlığa yakışır bir tarzda halli için, Lozan'da Mübadele Mukavelesini hazırlarken çok düşündük ve çok emek sarf ettik. Halkı bir yerden bir yere naklederken muhtemel ıstıapları hafifletecek, asgari hadde indirecek birçok esasları mukaveleye koydurduk. Fakat tatbikat umulan neticeyi bir anda vermedi. Yunanistan'la siyasi münasebetlerimizin henüz teessüs etmemiş olduğu bir zamandayız. Tarafsız devletler vasıtasıyla, zannederim Hollanda sefareti vasıtasıyla, şikâyetlerimizi Yunan Hükümetine bildiriyoruz. Vaziyet bu. Bir defa esas mesele, Yunanistan'ın bizimle hakikaten iyi bir münasebet tesisine karar vermiş olup olmamasındadır. Bunu çözmeye çalışıyoruz.

Mübadele işleri hakkında Meclise geniş izahatta bulundum. Anket parlamenterin kabulü için uzun münakaşalar oldu. Muhtelif hatiplerin konuşmaları hayli devam etti. 8 Kasımda **Yunus Nadi Bey, Rauf Beye** ve **Refet Paşaya** karşı hücuma geçti. Söz alarak,

«Memleketin rejimi mevzuu bahistir. Cumhuriyet idaresi mevzuu bahistir. Her şeyi görüşmek lazımdır. Hâkimiyeti milliye mi cumhuriyetin tekâmülüdür, cumhuriyet mi hâkimiyeti milliyenin tekâmülüdür, gibi bir nazariyenin mevzuu münakaşa olmasına mahal yoktur,» dedi. **Rauf Beyin** bir gün evvelki konuşmasını cevaplandırdı. Aynı mesele, yani hâkimiyeti milliye - cumhuriyet münakaşası, bu defa **Yunus Nadi Bey** ile **Rauf Bey** arasında açılıyor.

Yunus Nadi Bey, daha sonra **Refet Paşanın** mebusluktan istifa ettiği zaman yaptığı beyanata temas etti. Karanlık odada, yârân arasında bir ak-

di milli varmış, nedir bu, diye sordu. Burada cumhuriyet her suretle değersiz bir hale getirilerek, türlü tertiplerden bahsolunuyor, dedi.

Bu tartışmalarda, bir sene evvel, büyük ölçüde **Atatürk**'le ihtilafa düşmüş ve muhalefeti açıktan başlatmış olan arkadaşlar ön safta bulunuyorlar. İstizah böyle bir hava içinde cereyan ediyor. Nihayet, bu istizah tabii neticesine varıyor ve yeterlik takriri veriliyor. Yeterlikten sonra güvenoyuna müracaat ediliyor. 19 - 20 kişinin muhalefetine karşı, büyük bir çoğunlukla hükümete güvenoyu veriliyor. Bu güvenoyu verildiği zamanlarda ben hastayım. Amipli dizanteriden perişan bir haldeyim. Artık müzakerelere iştirak edebilecek durumda bulunmuyorum. 22 Kasımda (1924) istifa ettim. Hakikaten yoruldum. Geçen bir sene zarfında Ankara'nın hükümet merkezi olması, cumhuriyet meselesi, hilafet meselesi, eski arkadaşların yarattıkları meseleler beni çok yordu ve bütün bu işler karşısında İstanbul basını ve İstanbul entellekti toplu olarak ve sebatlı olarak **İsmet Paşa** ile uğraştılar. Münakaşalar **Atatürk** ile çıktı, fakat devam ederken iyi bir taktikle benim üzerimde toplandı· **İsmet Paşa** meselesi halinê getirildi. İstifa ettiğim zaman İstanbul gazetelerinden biri yazmıştı: «Bütün millet oh!» demiş. Gazete, «**İsmet Paşa**dan kurtulduk, oh!» diyordu. Talih, hep böyle devam ediyor. Büyük buhran zamanlarında benden çekinenler hep «Oh!» diyorlar ve sonra...

Atatürk Kalacakları, Gidecekleri Ayırıyor

İstizahı müteakip Halk Partisi içinde yeni bir cereyan baş gösterdi. Bu cereyan, fikir ayrılıklarının o günkü hali ile devlet işlerini devam ettirmenin mümkün olmayacağı kanaatine dayanıyordu. **Atatürk**'ün kanaati de böyleydi ve buna çok ehemmiyet veriyordu. Çünkü bazısını bildiğimiz, bazısının ne şekilde kararlaştırılacağını henüz tahmin edemediğimiz ıslahatın Halk Partisinin bu dağınık vaziyetinde nasıl kabul ettirilebileceği, **Atatürk**'ün zihninde şüpheli bir hal almaya başlamıştı. Onun da katılmasıyla ortaya şöyle bir arzu çıktı: Beraber çalışamayacağımız insanları, sayısına bakmayarak partiden çıkaralım.

Terakkiperver Fırkanın teşekkülünden önceki günlerde böyle bir cereyan ciddi olarak ortaya çıktı ve **Atatürk** kalacakları, gidecekleri ayırmaya başladı. Ayrıca, herkes kendi arzusuna göre, gidecekleri tespit etmeye çalışıyordu. Bu, birkaç gün devam etti zannediyorum ve nihayet, **Atatürk**, uzun boylu düşündükten sonra bu cereyana son verdi.

Anlattıklarım, Terakkiperver Fırkanın ilanı zamanına rastlar. Yeni fırkanın kurucuları ayrılır ayrılmaz, ne kadar şüphelendiklerimiz varsa hepsini çıkaralım, görüşünde ısrar edenler oldu. Fakat, Terakkiperver Fırka karşımızda vaziyet aldıktan sonra, **Atatürk** bu cereyanı kesin olarak dur-

durdu. Kim gidecekse kendisi gitsin, dedi ve bu halde bıraktı. Neticede, Terakkiperver Fırka götürebildiği kadar insanı götürdü; gerisi, taraftar olsa da olmasa da parti içinde kaldı. Ve bunların hepsi, Terakkiperver Fırka ile yakınlıklarını, münasebetler geliştikçe kaybettiler.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası teşekkül ederek Mecliste çalışmaya başladı. Ben, tebdilhava için Heybeli Ada'da istirahat halindeydim. Hükümetten çekilmiş olduğum için, bu esnada basının benim aleyhimdeki kampanyası eski şiddetini muhafaza etmiyor. Ama, basında inkılaplar aleyhinde devam eden mücadeleler kesilmemiştir. Bu mücadele, bir ölçüde bütün memlekette devam ediyor. 1925 yılındayız. Şubatta **Şeyh Sait** İsyanı patlıyor. Haber alıyoruz. Mecliste faaliyet, tabiatıyla artıyor. Ben de adayı bırakıp, İstanbul'dan Ankara'ya, Meclise dönüyorum.

İsyan Süratle Genişliyor

Atatürk'ten acele Ankara'ya dönmem için haber geldi ve ben hemen o gün hareket ettim. 21 Şubatta Ankara'dayım. **Atatürk** beni istasyonda karşıladı, beraber doğru Çankaya'ya çıktık. **Atatürk**'ü beni özel bir bekleyişle bekler buldum Hemen hadiseyi görüşmeye başladık. **Atatürk** vaziyeti bütün teferruatıyla bana anlattı. «İsyan, senin uzaktan takip ettiğin gibi önemli ve geniş mahiyette görünüyor» dedi. Alınan ve alınması düşünülen tedbirler üzerinde görüşüyoruz **Atatürk**'ün vaziyetten huzursuz olduğu belli oluyor. İsyanın genişliği ve bastırılması için nasıl tedbirler alınması lazım geldiği hususunda düşünceli ve araştırıcı görünüyor.

Edindiğim intibaa göre isyan, süratle genişler haldedir. Bu esnada hükümet içinde münakaşalar olmuş ve İçişleri Bakanı bulunan **Recep (Peker) Bey** istifa etmiş. Hükümet içindeki münakaşalar, hadisenin telakki tarzından ve alınacak tedbirlerden çıkmış. **Recep Bey** isyanı daha endişeli bir hava içinde karşılayarak işi, başvekilden fazla ciddiye aldığı için ihtilafa düşmüşler. Bu sebepten ayrılmış.

Ben, Çankaya'da **Atatürk**'ün misafiri bulunuyorum. Hadiseleri beraber takip ediyoruz. Bugünlerde asilere karşı harekete geçmiş olan bir süvari fırkasını, bulunduğu karargâhla asiler gece basıyorlar ve kâmilen dağıtıyorlar. Bu haber harekâtın bundan sonraki neticeleri bakımından endişelerimiz üzerinde büyük bir etken oluyor ve işin ehemmiyeti bizim gözümüze açık bir surette görünüyor.

Bugünlerde Halk Partisi Meclis Grubu bir toplantı yaptı. Hükümet Başkanı izahat verdi. Hadise üzerinde geniş görüşmeler oldu. Ben geçen yılın 22 Kasımında Başbakanlıktan ayrılmıştım. Fakat Parti Genel Başkan Vekilliği sıfatını muhafaza ediyordum Bu sıfatla müzakerelere ben de katıldım ve hadiseye nasıl baktığımı anlattım. Gruptaki münakaşalar sertleştikçe, hükümetin durumu güçleşiyordu. Bunun üzerine **Fethi Bey** istifa etti. Bundan sonra **Atatürk**, hükümet teşkili vazifesini bana verdi.

3 Martta hükümet programını Mecliste okuyarak güvenoyu aldık. Program gayet kısa idi ve aşağı yukarı şu noktalara dayanıyordu: Her şeyden evvel son hadiselerin süratle ve şiddetle ortadan kaldırılması, memleketin her türlü fesat hareketlerinden korunması, huzurun sağlanması ve

devlet otoritesinin sağlam bir şekilde yerleştirilmesi için bütün tedbirleri alacağız.

Fethi Bey Hükümetinin düşmesi ve benim riyasetimdeki hükümetin teşkili ile programın Meclisten geçirilmesi esnasında, Terakkiperver Fırka muhalefet olarak çalışır haldeydi. Terakkiperver Fırka erkânı, **Fethi Bey** Hükümetinin niçin istifa ettiğini anlamadıklarını söylüyorlardı. Meclisteki münakaşa iki nokta üzerinde toplanıyordu: **Fethi Bey** Hükümeti niçin istifa etmiştir? Bu meydana çıkmalıdır. Meclis dışında kararlar veriliyor, tertipler yapılıyor. Yani eski tezleri...

İkinci nokta, geniş askeri tedbirlere lüzum yoktur, hükümet bilhassa mübalağa ediyor ve geniş tedbirler almak istiyor. Bu havayı yaratıyorlar. Bu vesileden istifade ederek bir dikta rejimine geçeceğimizi dile getiriyorlardı.

Ben hükümet programını söyledikten sonra. **Ali Fuat Paşa, Fethi Bey** Hükümeti niçin çekilmiştir, sualini sordu. Kendisine verdiğim cevapta dedim ki:

«Arz ettiğim programda bunu açıkça ifade ettim. Mevcut hadiseyi süratle yok etmek istiyoruz. Memleketin fesat hareketlerinden korunması, huzurun ve sükûnun muhafazası için seri müessir hususi tedbirler almaya gidiyoruz. Yalnız bu hadiseyi önlemek için değil, bütün memlekette muhtemel hadiselere karşı hususi tedbirler alacağız. Bütün bu açık vaziyet karşısında, gerek hükümet değişikliğinde, gerek yeni hükümetin takip edeceği siyasette, malum olmayan hiçbir nokta yoktur.»

Fuat Paşa, bu defa sualini değişik biçimde sordu. Öğrenmek istediği su: **Fethi Bey** Kabinesi isyan hareketleri karşısında gerekli tedbirleri almamış mıdır, benim bu hususiaki kanaatim nedir?

Tekrar kürsüye geldim:

«Rica ederim, beni **Fethi Beyle** burada münakaşaya sevk etmeyiniz. Bunun ne ameli faydası vardır, ne de dürüst bir harekettir. Eğer benim programımda ve takip edeceğim politikada kabul olunmayacak noktalar varsa, bunları sorunuz. O vakit cevap vermek hem vazifemdir, hem iktidarım dahilindedir» dedim.

Bu münakaşalar arasında hükümet, Terakkiperverlerin muhalefet oylarına karşılık büyük çoğunlukla güvenoyu aldı. Hükümet programında ifade etmek istediğimiz tedbir iki noktada hulasa edilebilir: Seferberlik ilan edeceğiz ve bir Takriri Sükûn Kanunu çıkaracağız. Takriri Sükûn Kanununu işletebilmek için iki istiklal mahkemesi kuracağız. Biri şarkta çalışacak, birinin merkezi Ankara olacak.

Hazırladığımız kanuna göre, hükümet lüzum gördüğü taktirde suçluları istiklal mahkemesine verebilecek ve istiklal mahkemesi davaları kendi kanunları ile süratle yürütecek.

Mecliste hükümetin güvenoyu aldığı anlaşılınca, kürsüye gelerek, va-

ziyetin ehemmiyeti dolayısıyla hemen bu gece müzakeresini teklif edeceğimiz bir kanun olduğunu söyledim ve kanunun bu gece görüşülerek neticeye bağlanmasını rica ettim.

Takriri Sükûn Kanunu

Takriri Sükûn Kanunu, iki maddelik kısa bir kanun. Müzakereler başladı ve Terakkiperver Fırkası mensupları bu kanuna karşı şiddetle muhalefete geçtiler. Bütün münakaşaları dinledikten sonra, teklif ettiğimiz kanunu şu şekilde izah etmeye çalıştım:

«Muhalefet erkânının mütalaalarını dinledik. Muhterem **Kâzım Karabekir Paşa** ıslahatı, istiklal mahkemelerine istinaden mi yapacaksın, diye soruyorlar. Islahatı emniyet ve asayiş temeline istinat ederek yapabiliriz, benim kanaatim budur. Emniyet ve asayiş temelini muhafaza için bütün kanunlar gibi istiklal mahkemesi de bir vasıtadan ibarettir. Ben de bir şey sorayım: Islahat fikirleri, teceddüt, terakki fikirleri ahlaksızlıktır diye bar bar bağırılırken, muhalefet erkânı niçin bir tek kelime söylemediler?

Muhterem **Rauf Beyefendi**, cumhuriyeti tehlikede görmüyorum ve onun için bu kanun lazım değildir, buyurdular. Cumhuriyetin tehlikede olmadığı esnada, bu müşahededе kendisi ile beraberim. Vaziyete göre tedbir bulan bir cumhuriyet hiç tehlikede olur mu?»

Saltanat 1922'de kaldırılmış: 1923'te cumhuriyet ilan edilmiş. 1924'te hilafetin ilgası, Şeriye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması, tedrisatın birleştirilmesi hakkında kanunlar tatbike konmuş. Cumhuriyet henüz bir yılını yeni doldurmuş. Memleketin her tarafında irtica alabildiğine tahrik ediliyor. Memleketin bir köşesinde silahlı bir irtica ayaklanması başlamış, hadise süratle yayılıyor. Bütün bu şartlar içinde Takriri Sükûn Kanunu ve istiklal mahkemeleri gibi radikal tedbirlere müracaat etmeden cumhuriyeti, yeni rejimi korumak mümkün müdür? Terakkiperver Fırka erkânına Mecliste bunları anlatmaya çalıştık. Neticede teklif ettiğimiz kanun ve tedbirler Meclis çoğunluğunca kabul edildi.

İsyan, Elazığ'a Dayandı

Bu esnada gece gündüz **Atatürk** ile buluşuyoruz ve askeri vaziyeti beraber mütalaa ediyoruz. Düşündüğüm, geniş ihtimalleri göz önünde bulundurarak, bir defa, askeri tedbirleri derhal alacağız. Bir kolorduyu hemen seferber etmek lazım. Adana civarında bulunan kolorduyu seferber hale getirmek için süratle harekete geçtik. Ondan sonra, her çeşit tahriki önleyerek, hükümeti tamamıyla hâkim kılacak diğer tedbirleri almak gereki-

yor. Geniş bir irtica hareketi içinde bulunduğumuza hiç şüphe yok. Bu hareket ne ölçüler içinde, nerelere kadar sirayet eder ve hadise ne gibi bir mahiyet alır, bunu bilmiyoruz. Ancak, halen askeri mahiyet arz eden silahlı irtica hareketinin bulunduğu mıntıkada çabuk netice almak, ilk vazife görünmektedir. Onun için, vazife aldığım ilk gün, düşündüğüm tedbirleri Meclisten süratle geçirmeye çalıştım.

İsyan, Elazığ kapılarına kadar dayandı. Asiler Diyarbakır'a iki defa hücum ettiler. Şehrin içine girdiler ve çıkarıldılar. Seferber olan kuvvetler nisan başına doğru Diyarbakır ve Elâzığ'a yetişmeye başladılar.

Düşünmeli ki, bu 1925 yılında, İngilizlerle münasebetlerimiz henüz daha düzelmemiştir. Musul meselesi kesin neticeye varmamıştır. Muvakkat bir sınır çizilmiş ve taraflar birbirinden ayrılmıştır. Ama netice belli değil ve ihtilatların neler doğuracağı bilinmiyor. Her gün askeri tebliğ neşrediyoruz. Kamuoyuna vukuattan haberler veriliyor.

Şeyh Sait, harekât esnasında dini kurtarmak davasını açıktan ortaya atmış bulunuyor. «Hilafet kalkmıştır, din tehlikededir. Dini kurtarmak lazımdır.» Davaları bu. **Şeyh Sait,** isyan hareketini, böylece bütün memlekete milli bir hareket olarak değil, bir din hareketi olarak gösteriyor. Her tarafı harekete geçirmek sevdasındadır. Aldığımız tedbirlerin ve askeri tertiplerin, bütün memlekete şamil olması için ilk icraata geçtiğimiz zamanki düşüncelerimizin isabetli olduğu anlaşılmaya başlandı.

Şeyh Sait Yakalandı

Askeri harekât, 1 Nisanda sona erdi. **Şeyh Sait,** Lice civarındaki ordugâhından söküldükten sonra, anlaşıldığına göre bir an önce İran'a kaçmaya çalışıyor. Diğer istikametlere giden yollar kapanmış, onun için İran'a kaçıp selamete çıkmak istiyordu. Harekâtın bu safhasında halkın yardımı başladı. Halk, asilere iltihak etmek şöyle dursun, yolunu kesmeye ve münasebetini daraltmaya meyletti. Nihayet bugünlerde **Şeyh Sait,** halkın da hükümet kuvvetleri ile birlik olması sayesinde, kendisi ile temas etmiş olan kıtaata teslim edildi. Başta **Şeyh Sait** olmak üzere isyanı idare eden başlıca şeyhler hükümetin eline geçti. Askeri bakımdan harekâtın hitam bulmuş olduğu ilan edilerek yakalananlar mahkemelere verildi.

Dış âlemin nazarında **Şeyh Sait** İsyanı önemli idi. Fakat, akisleri daha büyük oldu ve hadise öneminden çok büyük mikyasta değerlendirildi. Her tarafta, bilhassa İtalya'da, Anadolu, baştan başa halifecilerin isyan mıntıkası olarak gösteriliyordu. Bu suretle, genç Türk Cumhuriyeti'nin yakın gelecekte ne olacağı belli değil gibi bir manzara yaratılmıştır.

Şeyh Sait'in uzun zamandan beri kuşku ve hazırlıkta bulunduğu anlaşılmıştır. Daha Nasturi hareketleri olurken, bir suretle bu hareketlerle

ilişiğinden şüphe edilmiş, şahitlik vazifesi ile mahkemeye çağrıldığı halde, o, daha büyük ihtimallerden sakınarak kuşku içinde hazırlığa başlamıştır. Anlaşılıyor ki, evvelki hareketler sırasında geniş hazırlıkları varmış.

Asilerin muhakemeleri sırasında ortaya birtakım meseleler çıktı. **Şeyh Sait**'in İstanbul'da âyan azasından **Seyit Abdülkadir** ile münasebette olduğu anlaşıldı. **Seyit Abdülkadir** hakkında da tahkikat yapılmış. Tahkikat memurları onunla, İngiliz Hükümetinin selahiyetli temsilcisi süsünü vererek temas etmişler. **Seyit Abdülkadir** aldanarak emniyet memurlarına açılmış. Bir Kürt Hükümeti kurmak için lüzumlu para üzerinde görüşmeler olmuş. Muhakemenin teferruatı ve tafsilatı çok söylenmiştir, neşredilmiştir.

İsyanın Sebepleri

Bütün bunlarda, **Şeyh Sait** İsyanında memlekette senelerden beri yuvalanmış olan propagandanın eserleri görülmüştür. **Şeyh Sait** İsyanını doğrudan doğruya İngilizlerin hazırladığı veya meydana çıkardığı hakkında kesin deliller bulunamamıştır. Fakat, bundan şüphe edilmiş ve gerekli tahkikat yapılmıştır. Çünkü, İngilizlerin Musul hareketi esnasında ve daha sonra Nasturi ayaklanmalarında olduğu gibi, hudutlarda ve dışarıda propagandayla, münasebetlerle **Şeyh Sait** İsyanının patlamasında zahiren yardımcı oldukları intibaı mevcuttu.

Şeyh Sait İsyanının sebeplerini değerlendirirken dikkatli olmak gerektiği kanaatindeyim. Herhalde bunu bir milli hareket olarak kabul etmemek lazımdır. Milli Mücadele esnasında ve Lozan müzakereleri devam ederken, Kürtler umumi olarak Türk camiasında bulundular ve memleket birliğini muhafaza etmek milli hükümeti kuvvetli bulundurmak için arzu ile yardımcı oldular. Milli Mücadelenin ilk günlerinde Heyeti Temsiliyede **Musa Bey** isminde birisi vardı. Mutki Aşiretinin reisi olan **Musa Bey**, i imalla Heyeti Temsiliyeye seçilmişti. Gerçi hiçbir zaman Ankara'ya gelmedi. Ama bunu, kötü bir maksada yormamak lazımdır. Çünkü hükümet merkezinden uzakta bulunmak, feodal şeyhlerin yetişme tarzları ve tabiatları icabıdır.

Sevr Muahedesi ile Kürtler, Türkler gibi kendi vatanlarını tehlikeye maruz gördüler. Çünkü Sevr Muahedesi hükümlerine göre, Doğu Anadolu'da Ermenistan hududu bitişiğinde bir Kürdistan devleti kurulacaktı. Kürtler, Türk vatanının kendileriyle beraber, bilhassa doğuda, Ermeni tehlikesine maruz kalacağını biliyorlardı. Milli Mücadelenin devamınca canla başla beraberlik gösterdiler. Sonra. Lozan Muahedesi yapılırken de Kürtler vatansever olarak Türklerle beraber bulunmuşlardır. Kürtler Ermeniler gibi Lozan'a gelip bize müracaat etmediler. Hatta biz Lozan'daki konuşmalarımızda, milli davalarımızı «biz Türkler ve Kürtler» diye bir millet olarak müdafaa ettik ve kabul ettirdik **Şeyh Sait** isyanı, Kürtlerin bu

umumi tutumundan ayrılan ilk işarettir. Bununla beraber bu isyanın sebepleri arasında, Doğu Anadolu'daki sosyal meseleler üzerinde düşünmek icap eder. Doğuda şeyh hâkimiyeti ve herkesin kendine göre bir nüfuz mıntıkası, bir hâkimiyet bölgesi meselesi vardır. Öteden beri, Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri devam eden bu vaziyet, tahrikin ve cüretin temeli olabilir. Söylediğim tehlikeler ortadan kalktıktan sonra, şeyhlik menfaatleri ile din konusunda memlekette açılmış olan geniş propaganda, bunları tahrik etmiştir. Osmanlı idaresi şeyhlerin gözünde, nihayet bir uzlaşma idaresidir. Bu defa da şeyhler, Osmanlı Devletinin tabiatında olan bu istidadı değerlendirmek istemiş olabilirler. Fakat, **Şeyh Sait** İsyanının umumi havasından anlaşıldığına göre, kendisi, kıyamının sirayet edici güçte olduğu ümidine kapılmıştır. İsyanın ilk anında, süvari fırkasına karşı ciddiye gibi, bazı askeri muvaffakiyetler elde edince ümitleri geniş ölçüde arttı. Nasturi hareketi sebebiyle şahadete çağrılmasından hazırlıklarının meydana çıkacağını mubalağa ile karşılayıp korkması, süratli patlamanın sebebi olarak kabul edilmiştir.

İsyan bastırılıp adli mekanizma işlemeye başlayınca, ilk asayiş tedbirleri olarak doğudaki şeyhlerin, ağaların ve beylerin oradan kaldırılıp, batıya nakledilmeleri kararlaştırıldı.

Seferberlik bittikten sonra, seferber olarak gelmiş olan kıtaatın yerlerine iadesi icap ediyordu. Bunları geri göndermek kararına vardık. Ordu kumandanı bulunan rahmetli **Kâzım İnanç Paşa**, askeri tedbirlerin kaldırılmasında ve kıtaatın yerlerine gönderilmesinde mahzurlar olduğunu ciddi olarak ileri sürdü. Askeri tedbirlerin kalkması zamanı değildir, bu mesuliyeti üzerime alamam, dedi. Bu sebepten tamamıyla bir noktainazar ihtilafı hasıl oldu. **Kâzım Paşa** seferberliğin kaldırılmasına itiraz ediyordu. Vaziyeti yakından görüyorum, mesele bitmemiştir, uğraşılacak henüz çok şey vardır, diye görüşünde ısrar etti. Halbuki biz bundan sonra asayiş tedbirleri ile işlerin yürütülmesinin kabil olacağına inanıyorduk. Muharebeden çıkalı henüz iki sene geçmişti. Vatandaşları seferber hayatta tutmak son derece ağır bir yük olacaktı. İşin bir de mali tarafı vardı. Ayrıca, vatanda huzur meselesinin, büyük askeri tedbirlere ihtiyaç göstermekte devam ettiği kanaatini yaratmamak lazımdı. Askeri tedbirleri vaktinde alıp, vaktinde kaldırmak hükümet için esaslı bir karar konusudur. Ordu kumandanı ile aramızda bundan ihtilaf çıktı. Kendisini vazifeden ayırmaya mecbur olduk. Kendisi orduda kaldı, fakat başka bir vazife verdik. Oraya **İzzettin Paşa**yı kumandan olarak gönderdik.

Terakkiperver Fırkanın Kapatılması

Yakalanan asilerin muhakemesi esnasında Şark İstiklal Mahkemesi,

dini propaganda ve tahriklerle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını irtibatlı görerek Fırkanın kapatılmasına karar verdi.

Siyasi hayatın tatbikatı şimdiki kadar uzun tecrübelerden geçmiş değildi. Esasen bizim siyasi bünyemize eskiden beri şu hastalık arız olmuştur: Muhalefette veya iktidarda bulunanlar: kendisi şahsen geniş yürekli ve serbest fikirli olsa da din cereyanlarından istifade etmek imkânı bulunursa, teşkilatıyla, maiyetiyle siyasi bir menfaat olarak, muvakkaten diye, belli bir merhaleyi geçinceye kadar diye, şimdilik diye ondan istifade etmeye kalkar. Kültürü buna müsait bulunmayanların bile bu sakat meylini yenmek mümkün olmuyor. Siyasi hayatımızda bu hastalık içine başından beri girmişizdir ve nihayetine kadar bu hastalıktan kurtulamamışızdır. Umumi kültür, umumi eğilim, siyasette sağlam istikametlerde bulunmak ihtiyacını duyduğu zaman, o seviyeye yükseldiği zaman, siyasi mücadelenin başında, ortasında, hatta bugün mevcut olan yanlış tutumlar kendiliğinden düzelecek ümidini muhafaza ederim. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının programında bulunan «Fırka, efkâr ve itikadatı diniyeye hürmetkârdır» sözü büyük reformlar ve inkılaplar yoluna girmiş olan **Atatürk** idaresi ve Halk Partisi iktidarına karşı muhafazakâr bir zihniyetin ifadesi olarak görünüyordu. Halbuki memleket, o günlerde irtica tahrikine karşı her zamandan fazla hassas bulunuyordu. Cumhuriyetin devlet düzenine getirdiği değişiklikler, İstanbul basınında ve İstanbul efkârıumumiyesinde geniş tefsirlere tabi tutulmuştu. Fikirler çok karışık bir haldeydi. Her vesile ile, herkes, her şeye hücum ediyordu Şeriat isteği yaygın bir şekildeydi. Şimdi, hadiseleri zamanın şartları içinde değerlendirince, şu gerçek ortaya çıkıyor: Asıl niyeti ve istidadı, geçmiş hizmeti ne kadar iyi ve şayanı hürmet olsa da böyle bir merhaleyi geçerken tutumu ve tesiri yapıcı olmazsa, bir felakete sebep olmak muhakkaktır. O felaketi önlemek, sorumlu adamın ilk vazifesidir Terakkiperver Fırka erkânı, reformcu kimselerdi ama, Osmanlı reformcusu idiler. Ben dahil, hiçbirimiz, reformculukta **Atatürk** metotlarını daha evvel görmüş, düşünmüş, benimsemiş değiliz. **Atatürk** metotları meydana çıkınca, ben sükûnetle vaziyeti mütalaa ederek, halin, zamanın tedbirleridir diye düşünmüşümdür. **Atatürk**'le konuşmalarımızda, yapılabilirse bu şimdi yapılır, dediği zaman benim inanmam, ötekilerin korkması... Farkımız bundan geliyor. Halbuki zaman da farklıydı, **Atatürk** ile aralarındaki ölçüler de farklıydı. Beraber bulundukları bir işten çıkıp, dışında kalarak, onun cereyan tarzını takip etmeye istidatları zayıftı. Terakkiperver Fırkayı teşkil ettiler. Kendilerini bu yola sevk eden ve sonra ihtilafa vardıran endişeyi şöyle izah ediyorlardı: Cumhuriyetin ilanını bize sormadan, danışmadan yaptınız, aceleye getirdiniz. Olmaz! Bundan sonra neler yapacaksınız, rejimi hangi istikametlere götüreceksiniz, bilmiyoruz. Birçok reformlar yapacaksınız, ıslahat yapacaksınız ama bunların hepsini bir günde, üç senede, beş senede yapmak şart mıdır?

Bu mütalaalar, bu endişeler, kimisinde acele etmemekten, ihtiyatlı olmaktan, kimisinde başka sebeplerden, hulasa öz duygularından ileri geliyordu. Hani beraberdik. diyorlardı. Evet. beraber olduğumuz zamanlar icraatı beraber yaptık. Şimdi beraber olmadığımız zaman geldi, ayrı yapıyoruz.

İhtiyatlı Olmak

Acele etmemek, ihtiyatlı olmak belli bir görüştür. Ama ihtiyatın ölçüsü meselesi var. İhtiyat, bir hedefe varmak için lazım olan tedbirleri almak demektir. Bazen, mevcut şartlar içinde hedefe varmak mümkün değildir, ihtiyatlı davranılır. Ben bunu muharebe esnasında görmüşümdür. Beraber başladığımız arkadaşlarla benim şahsen aramda muharebede ilk ihtilaf şundan çıktı. Memleketi kurtarmaya çalışıyoruz. Bunun için protesto ediyoruz, cepheler kuruyoruz, şunu yapıyoruz, bunu yapıyoruz. Bunların hiçbirisi askeri bir zaferi temin edecek tedbirler değildir. Bir netice almak, memleketi istila etmiş olan düşmanı muharebe meydanında kafasına vura vura yenip çıkarmakla mümkündür. Buna hazır mıyız, dermanımız var mı? Bunu hazırlamak için tedbir almak kararında mıyız? Ben böyle diyorum. Görüşüm bu. Bazı kahraman arkadaşlarımın fikirleri de şöyle idi: Şarkta Ermeni harekâtı yapıldı, muvaffak olundu. Bütün memleket kaybolursa bundan ne çıkar? Biz her tarafı kaybederiz, fakat Ermenistan'a gider hücum ederiz ve orada tutunuruz.

Yine muharebe esnasında, değişik tarzda bir hadise ile karşılaşmışımdır. Cephe kumandanıyım, taarruz için hazırlanıyoruz. Selahiyetli kimseler gelir benimle temas ederlerdi. **İsmet Paşa** niçin taarruz etmiyor, niçin ısrar ediyor, diye sorarlardı. Bir seferinde böyle bir haberi **Ali Fuat Paşa** getirdi. **Rauf Bey** de aynı düşüncedeymiş. Halbuki ben politikada değilim. Israr ettiğim bir şey yok. Orduyu sımsıkı tutuyorum ve muharebede muzaffer olmak için bütün tertipleri almaya çalışıyorum. Ben ihtiyatı, böyle anlarım.

Mücadele Ölçüsüz Olmuştur

Terakkiperver Fırkanın kuruluşu zamanında, memlekette bize karşı belirli ve körüklenmiş olan dini hissiyattan bilerek istifade etmek maksadı vardır Şimdi bu, bence, onların bu niyette oldukları manasını taşımaz. Değildirler. Ama siyasete girmişlerdir, muhalefet yapacaklardır ve rakiplerine karşı din unsurunu kullanmayı faydalı görmüşlerdir. Vaktiyle beraberken, şimdi karşı karşıya gelince, tabiatiyle her fikir kendisini yürütmek,

tesirli olmak için, teşekkül etrafında faal olarak çalışacak bir topluluk, taraftar bir kitle bulundurmak ihtiyacındadır. Bu ihtiyacı sağlamak için vasıtaların kullanılması önemlidir. Siyaset mücadelesine girmiş olanlar, bu çeşit külfetsiz vasıtalar kullanmaya kalkarlarsa, mücadele elbette ölçüsüz olmaktadır, ölçüsüz olmuştur.

Herkes Tarih İçinde Yerini Muhafaza Edecektir

Terakkiperver Fırkanın kuruluşu, **Atatürk**'ün süratli icraatla nereye kadar gideceğinden ve ne şekilde bir otorite tesis edeceğinden korkulması üzerine, onunla beraber çalışma imkânından ümitleri kesildikten sonra girişilmiş bir teşebbüstür. Zaman, bu ayrılığın zaruri olan üzücü verici tesirlerini kendi ölçüsünde muhakeme etmiştir. Benim kanaatimce, fırka erkânının şahsi hizmetlerini, şahsi değerlerini hakiki ölçüsünde değerlendirmiştir. Siyaset ayrılığının vukua getirdiği neticeler, fikir ayrılığından, reformların tabiatından ve reformları tatbikteki metot farkından, buna ayak uydurmak, hazmetmek istidadının zayıflığından olmuştur. Tarih, bu ayrılıkları değerlendirecektir ve herkes tarih içinde kendi haklı yerini muhafaza edecektir. Durum, bir askeri hareket zamanında kumandanlar arasında bir tedbir yüzünden vukua gelen ihtilaftan çok farklı değildir. Mesela Büyük Taarruz tedbirleri, hazırlıkları sırasında olduğu gibi... Bu tedbirlerin nasıl tatbik edilmesi lazım geldiği esaslı bir plan icabıdır. Bütün kuvvetleri bir tarafa topladık, her tarafı zayıf bırakık. Demek düşman daha evvel davranırsa ve biz kuvvetli olduğumuz yerlerde umduğumuz neticeyi alamazsak, birçok felaketlere zemin hazırlamış oluyoruz. Şimdi, bu riskleri göze alarak bir tertip yapıyorsunuz. Bunun tehlikeleri ve ihtiyatsızlıkları üzerinde ısrar eden kumandan bulunuyor. İtiraz ediyor, fikrini söylüyor İkna etmeye çalışıyorsunuz, ikna edemiyorsunuz. Eğer tertibi hazırlayan adam amir ise, «Buna karar verdim, yapacak mısın, yapmayacak mısın?» diye soracaktır. Madun ise, «ikna edemedim, çare yok, selahiyet onundur» diye düşünecektir. Emir verildiği zaman, onu yapacağım deyip uyuyor mu, yoksa beni affedin deyip çekiliyor mu? Mesele bundan ibaret. Askeri hareketteki bu durum, siyaset hareketinde bilhassa birinci derecede söz sahibi olmak mevkiinde olanlar için de aynı mahiyetini muhafaza ediyor. Bir esaslı tedbir almak lazım. Taraftar olanlar itiraz etmiyorlar. Bir kısmının türlü sebeplerle o gün gözü tutmuyor. Öteki de ısrar ederse meselenin halli yok. Mütalaa ile bir araya gelmeye, fikirleri bir araya getirmeye imkân olmuyor. Otorite bakımından, birinin diğerine uyması icap eder. Uymayı kabul edersen beraber olursun, uymayı kabul etmezsen ve siyaset hayatında kalırsan karşısına geçip mücadele ediyorsun. Bu mücadele yapılırken medeni ve ileri bir seviye mevcutsa, ayrılık makul ölçü-

ler içinde kalabiliyor ve taraflar münasebette bulunabiliyorlar. Siyasi seviye olgun değilse, aradaki ayrılık tamir edilmez bir istikamette düğümleniyor. Tabiat hadisesi olarak, sosyal hadise olarak, siyasi çalışmaların seyri budur. Uzun tecrübelerden, birçok misallerden sonra, bende bu kanaat hasıl olmuştur. Ve onun için Terakkiperver Fırka ayrılığı birçok kırgınlıklar geçirdikten sonra, reisicumhur olduğum zaman, kendilerini cemiyete iade etmek imkânı var mıdır diye düşündüm ve her biri ile görüştüm. Makul hudutlar içinde muvafakatlerini alarak tekrar beraber çalışmayı tecrübe ettim.

1925 SENESİNİN ÖNEMLİ İŞLERİ

Fes, Kalpak Münakaşası

Bu sene yapılan işleri şöyle sıralayabiliriz: Âşârın kalkması, tütün rejisinin yabancı sermayeli şirketten devralınması, Şeker Fabrikaları Kanununun çıkarılması ve en mühimi olarak şapka giyilmeye başlanması.

Atatürk, Başkumandanlık Muharebesinin yıldönümünü 1925 yılında Kastamonu'da geçirmek istedi ve 24 Ağustosta seyahate çıktı. İnebolu'ya kadar uzanan bu seyahatinde, her uğradığı yerde cemiyetlerle geniş temaslarda bulunarak şapka inkılabını ilan etti. Şapka giymek o zamana kadar dinsizliğin başlıca alameti sayılıyordu. Bir taraftan şekil meselesi gibi görünmekle beraber, bu heyulanın zihinlerden kaldırılması, cemiyet anlayışına getirilen değişiklik itibariyle önemli bir eser sayılmalıdır ve öyle sayılmıştır.

Milli Mücadele yıllarında, fes yerine kalpak giyilmesi için bir mebus arkadaşın yaptığı teklifi, Büyük Millet Meclisi ekseriyetinin tezahüratla nasıl reddettiğini düşünmeliyiz. Şimdi, 1925 yılında, Şapka Kanunu tatbik edilebilir mi, meselesini buna göre değerlendirmek lazımdır. Şapka Kanunu ne kadar zamanda tatbik edilebilir? Yine acele edilmektedir, hazırlık lazımdır veya değildir. **Atatürk** bütün bu münakaşalara fırsat vermeden, meseleyi kolaylıkla halletmiştir. Kastamonu gibi, görgülü olduğu kadar muhafazakârlığı da bilinen bir vilayetimize elinde bir hasır şapka olduğu halde gitmesi, muhtemel tereddütleri, itirazları bir anda bertaraf etmiştir.

Kastamonu halkı uyanıktır. Aynı zamanda samimi olarak muhafazakârdır da. **Atatürk**'ün şapka giymeyi orada tecrübe etmesi, büyük bir cesaret işidir ve bu seyahatten tam başarı ile dönmüştür. Birkaç sene evvel yapılan fes-kalpak münakaşası ve 1925'te Kastamonu'da **Atatürk**'ün şapka giyerek halkın önüne çıkması, nereden nereye geldiğimizi gösterir. Alınan mesafelerin uzunluğu, fevkalade kararları süratle tatbik etmek mizacında olan **Atatürk**'ün sahip bulunduğu enerjinin neticesidir. Şapka inkılabının bu suretle neticeye ulaşması, vaktiyle **Atatürk**'e karşı, onu frenlemek, kontrol altında tutmak teşebbüsünün sebebini de gösteren bir misaldir.

Atatürk, elinde hasır şapkası olduğu halde dolaşıyor ve halkın içinde ona karşı duyulan ürkekliği yenmeye çalışıyor. Derhal, herkes başındaki fesi atıyor. Şapka bulamayan kasket vs. giyiyor. **Atatürk** genci ile, yaşlısı

ile; memuru ile, müftüsü ile herkese şapka giymenin dinle münasebeti olmadığını ve medeni bir kisve olarak bütün dünya ile farksız bir başlık giyebilmenin ehemmiyetini anlatmıştır. Ve fes, süratle memleketten kaldırılmıştır. Aslında, en ziyade taassup sahibi görünen insanlar, Avrupa'ya gittikleri zaman fesle dolaşmazlardı, şapka giyerlerdi. Garip görünmeyi ve geri mıntıkaların insanları olarak telakki edilmeyi istemezlerdi.

Şapkaya dair, daha önce geçmiş bir iki hikâyeyi anlatayım.

Malatya mebuslarından bir arkadaşım vardı: **Hacı Bedir Ağa.** Çok yakın dostumdu. Ben başvekilim. **Hacı Bedir Ağa** arada bir beni ziyarete gelirdi. Yine bir gün gelmişti. Konuşuyoruz. Bana Meclisin içindeki cereyanları anlatıyor ve çok sızlanıyordu. «Herkese, mütemadiyen hükümet aleyhinde fena şeyler telkin etmeye çalışıyorlar, Meclis içinde çok fesat var» diye haber veriyor ve dert yanıyordu. Nelerden bahsettiğini sordum. Söylediklerini gayet iyi hatırlıyorum:

«Bu kadar uğraşıyorsunuz, çalışıyorsunuz. İş yapıyorsunuz. Demiryolları yapmaya çalışıyorsunuz. Bundan çok memnundurlar. Fakat, yine de hakkınızda çok insafsız şeyler söylüyorlar.»

Hacı Bedir Ağaya «Ne diyorlar? Hırsız mı diyorlar?» dedim.

Hacı Bedir Ağa fena halde sıkıldı. Bir türlü söyleyemiyordu. «Canım bunlar da bir şey mi, çok daha fenasını söylüyorlar» diyordu.

Nihayet mahçup bir şekilde açıldı: «Bunlar adama şapka giydirirler, şapka giydirirler, diyorlar. Bunu bile söylüyorlar» dedi.

Hacı Bedir Ağayı, pek az zaman sonra, şapka inkılabının ilk günlerinde bir melon şapka ile gördüm.

Şapka inkılabından sonra, diğer bir arkadaşımızın, Ankara Valisi **Yahya Galip Beyin** bir ziyaretini hatırlarım. Aynı zamanda mebus olarak bulunan **Yahya Galip Bey** de çok yakınımızdı. Bir teklifi vardı. Nedir, dedim.

«Şapkanın orta yerine bir ayyıldız koyalım. Diğer milletlerden farkımız belli olur» dedi. Teklifi bu. **Yahya Galip Beye,**

«Canım, biz bunları farkımız olmasın, diye yapıyoruz. Sen ne teklif ediyorsun» tarzında çıkıştım.

Atatürk inkılapları bu şartlar içinde yapmıştır. Bu zamanda bile inkılaplara karşı tepki gördükçe hassas olmamızın ve endişe duymamızın sebeplerini geçirmiş olduğumuz devirlerin tesirlerinde ve ters gelişmelerin neticelerini tahmin edecek durumda olmamızda aramalıdır. Kadın hakları, şapka meselesi ve diğer bütün devrimlerin muhafazası kaygısı, bunun için önemli bir duygudur.

1926 SENESİNİN ÖNEMLİ OLAYLARI

İzmir Suikastı

1926 senesinin en büyük siyasi olayı, şüphesiz ki, İzmir suikastıdır. **Şeyh Sait** İsyanından hemen bir sene sonra, bu büyük suikast teşebbüsü ile karşılaştık. Suikast teşebbüsü meydana çıktığı esnada memleketin siyasi havası normale dönmüş görünmüyordu. **Şeyh Sait** İsyanından dolayı Elâzığ'a, istiklal mahkemesine gönderilen İstanbul gazetecileri serbest bırakılmışlardı. Muhakemeler, nihayet fazla ve devamlı bir gerginlik bırakmadan tasfiye edilmişti. **Atatürk**'ün müdahelesi ve açıktan vaziyet almasıyla, İstanbul'dan giden gazeteciler mahkemece bir cezaya çarptırılmadan tahliye edilmişler ve umumi hayata dönmüşlerdi.

Atatürk, haziran ayında Batı Anadolu'da bir seyahate çıkmıştı. İzmir'e gidecekti. Dolaştığı yerlerde, hep yeni ıslahat için telkinler yapıyor, geçmiş siyasi hadiseleri konuşarak vazifelileri, halkı uyarmaya çalışıyordu. Hadise patladığı zaman Balıkesir'de bulunuyor. Ben Ankara'dayım. Suikast tertibine karışmış olan **Giritli Şevki** adında bir motorcunun ihbarı üzerine, teşebbüs öğreniliyor. **Atatürk**'ten bir telgraf aldım. «İzmir'de bir suikast teşebbüsü meydana çıkmıştır. Tahkikat yapılmaktadır. Hadise önemlidir» diyor ve geniş bir tertip olduğu haberini vererek, İstiklal Mahkemesini İzmir'e göndermemi bildiriyordu.

Suikast tertibini, hükümet olarak **Atatürk**'ün haber vermesiyle öğrenmiş olduk ve derhal zihnimde, böyle bir suikast tertibine karşı girişilecek takibatın yapacağı ihtilatlar belirdi Haberin benim üzerimde yaptığı bu ilk tesirle gösterdiğim tepki, «Geleyim, görüşelim» tarzında cevap vermek oldu. **Atatürk,** henüz İzmir'e varmamıştı. Yoldaydı. Herhalde Manisa'da bulunuyordu. Geleyim, orada yakından malumat alayım, hadisenin tafsilatını öğreneyim, demiştim. Bana cevap verdi. «Ankara'dan ayrılmaman lazımdır. Henüz daha başka nerelerde, ne gibi hazırlıklar olduğunu bilmiyoruz. Ankara'da da birtakım teşebbüsler olabilir. Binaenaleyh işbaşında bulunmak ve müteyakkız olmak lazımdır. Bunun için İzmir'e gelmen doğru değildir» diyordu. Ben Ankara'da kaldım ve İstiklal Mahkemesini İzmir'e gönderdim.

Atatürk, 16 Haziranda İzmir'e girdi. Aynı gün İzmir Valisi **Kâzım Paşa**dan şifreli bir telgraf aldım. Telgrafta şu tafsilat vardı:

«1 — Reisicumhurumuz Gazi Hazretleri tekmil halkın, tasviri kabil

olmayan heyecan ve sürur tezahüratı içinde afiyetle, İzmir'e muvasalat buyurdular.

2 — Dün gece İzmir'in içinde kâmilen ve bilavukuat tutulmuş olan suikast şebekesi berveçhi âtidir:

Sabık Lazistan Mebusu **Ziya Hurşit**, dört gün evvel İstanbul'da meşhur erbabı vukuattan **Laz İsmail** ve **Laz Yusuf**'u Gülcemal vapuru ile getirmiştir. Bunlar bomba ve müceddet tabancalarla mücehhezdir. Burada **Sarı Efe** namı ile maruf **Edip**, bu mesele de dahil ve tam bir alaka sahibidir. Bunlara silah, bomba ve para, İstanbul'da ve burada verilmiştir.

Burada, hanesinde toplantı yapılan **Giritli Şevki Kaptan** suikastin Gazi Hazretleri aleyhine mürettep olduğunu anlayınca hamiyeti galeyana gelmiş ve bizzat Gazi Hazretlerine hitaben dün yazmış olduğu 15 Haziran tarihli mektupla acizleri haber vermiştir

Tertiplerin sağlam alınması için, sabaha kadar bizzat beş taharri memuru ile meşgul oldum. Alınan tedbirler sayesinde, ayrı ayrı, bulundukları hanelerde ve uykudalarken, sabaha karşı bastırılmış, dolu iki İngiliz bombası ile henüz tevzi olunmuş dört otomatik yeni tabanca, şarjörleriyle beraber tutulmuştur. **Laz İsmail** ve diğerleri itiraf etmiştir.

Bugün saat 16'da, Gaffar Otelinin bulunduğu yolun dar köşesinde, **Çopur Hilmi**'nin biraderi **Berber Nuri**'nin dükkânından, otomobile bomba ve tabanca ile taarruzları mukarrerdi. Müzakerelerine nazaran bir motorla Sakız'a firar edeceklerdi.

3 — **Sarı Efe** bu işi deruhte ettiği halde vakıanın hengâmında hazır bulunmamak için dün Seyrisefain Mahmut Şevket Paşa Vapuru ile İstanbul'a hareket etmiştir. Saruhan Mebusu **Abidin Bey** de bu vapurla gitmiştir. İstanbul ve Çanakkale Valilerine **Sarı Efe**nin tevkifini, şifreli telgrafla ve makine başında tebliğ eyledim.

4 — Burada mevkuf ve ihtilattan menedilmiş olanlar şunlardır: **Ziya Hurşit**, İstanbul'da Büyük Çarşıyı soyan, polislerle defalarca musademe eden **Laz İsmail** ve **Laz Yusuf** ve **Sarı Efe**nin köy kâhyası **Çopur** ve **Köse** namıyla maruf **Hilmi**'dir.

5 — Bu işin esası İstanbul'da ve hariçte olacaktır. Tahkikatın ve icraatın tekemmülü lazımdır. **Sarı Efe**nin yakın arkadaşı **Torbalılı Emin Bey** son bir buçuk ay zarfında ikinci defadır ki, Atina'ya gidiyor ve elyevm Atina'dadır. Bu dahi tetkik ve takip olunuyor.

Bu ana kadar halkın hiç haberi yoktur. Son derece mahrem ve sükûnetle hareket olunmuştur.»

«Vaziyet Çok Ciddidir»

Tevkifler bu suretle başladı. Aradan birkaç gün geçmişti ki, bu esna-

da Ankara'da bulunan **Kâzım Karabekir Paşa**nın, İstiklal Mahkemesi talimatıyla tevkif edildiğini haber aldım. İzmir'de **Atatürk**'e karşı suikast yapılacak ve Terakkiperver Fırka mensupları bununla ilgili olacaklar... Birden, bu durum bana gayri tabii geldi. Böyle bir suikast tertibinin ne kadar ciddi olduğu hakkında sarih bir fikrim yok. Bunun için endişe duyuyorum. Suikast teşebbüsünden istifade etmek için bunun fırsat olarak geniş ölçüde kullanılmasından ciddi surette kuşkuluyum. Heyeti Vekileyi toplayıp görüştüm, endişelerimi söyledim. Kesin vaziyet almak kararında olduğumu bildirdim ve **Kâzım Karabekir Paşa**nın tahliyesi için emir verdim. Tahliye ettirdim, serbest bıraktım

Atatürk'e tekrar yazdım. «Çok ciddi endişe ediyorum. **Kâzım Karabekir Paşa,** İstiklal Mahkemesinden gelen bir talimat üzerine burada tevkif olunmuş. Paşa, halen mebustur. Bu ölçüde tahkikat yapabilmesi için, bizim hükümet olarak davayı İstiklal Mahkemesine tevdi etmemiz lazımdır. Bunu henüz yapmadık. Vaziyetin ne kadar ciddi olduğunu öğrenmek icap ediyor. Daha fazla tafsilat bekliyorum» dedim ve **Kâzım Karabekir Paşa**yı serbest bıraktığımı da bildirdim. **Atatürk**, derhal cevap verdi. Böyle zamanlarda mutadı olduğu veçhile **Atatürk**, «Vaziyet çok ciddidir, hemen buraya gel» diyordu. Her mülahazayı bıraktım. İzmir'e hareket ettim.

Kâzım Karabekir Paşanın serbest bırakılması üzerine, İstiklal Mahkemesinin beni tevkif ettirmeye kalkıştığı söylenmiştir, yazılmıştır. Bunun aslı yoktur. Tamamıyla uydurmadır. Ben, o esnada kararlıyım. Davadan çok endişe etmiş, kesin bir vaziyet almış durumdayım.

İzmir'e gittim. **Atatürk**'le konuştuk İşin esasını anlayayım, dedim. İzmir' de daha ziyade tafsilat aldım. **Ziya Hurşit** ve arkadaşları İzmir'de basılmışlar ve tevkif edilmişler. Eski İttihatçılardan **Kara Kemal** firar etmiş. Takip olunuyormuş. Henüz bulunamamış. Bu tarzda birtakım havadisler var. Bazı mebuslar İstanbul'da yakalanarak mevkufen İzmir'e getirilmişler. Benim bilgim haricinde olan bu hadiseleri öğrendim. İzmir Valisi birtakım tedbirler almış, bunları dinledim. İlk yaptığım iş, hemen hapishaneye gidip **Ziya Hurşit**'in kardeşi **Faik Beyle** görüşmek oldu. **Faik Bey** mebustu. Temas ettiğim, sakin, aklı başında bir adamdı O da Terakkiperver Fırkaya geçmişti. Kardeşi **Ziya Hurşit**, doğrudan doğruya başlıca tertipçi olarak tevkif edil mişti. İşin içyüzünü yerinden öğrenmek istediğim için, hapishanede **Faik Beyle** görüştüm. Hücresinde yalnız ikimiz görüşüyoruz. Görüşmemiz kısa sürdü. Kendisine sordum:

«Nasıl oldu bu iş?» dedim «**Ziya Hurşit** aklı başında bir adamdır. Nasıl girdi böyle bir işe? Mani olamadın mı?»

Faik Beyin ilk tepkisi, «Çok uğraştım. Adam edemedim,» demek oldu. Ve vaziyeti şöyle izah etti:

«Kafasına girdiler Zaten hırçın tabiatlı. İşin bu fena yola gireceğini

kendisine anlatmak için çok uğraştım, ama yapamadım. Islah edemedim» dedi.

Baktım **Ziya Hurşit**'in iştiraki var. **Ziya Hurşit**'in tertip içinde olduğunu, bunu bir müddetten beri bildiğini ve önlemek için kardeş olarak elinden geleni yaptığını, doğrudan doğruya kardeşinden işittim. Bunun üzerine oradan ayrıldım. Kendi kendime vaka vardır, esaslı olarak hazırlanmıştır, dedim. Nihayet, süratle takip edilmek, gerçekler ortaya çıkarılmak lazımdır, kanaatine vardım. Ve bu mealde bir tebliğ de yaptım. Bunu yapmam da gerekliydi. Çünkü, **Kâzım Karabekir Paşa**yı tahliye ettirmiştim. Vekiller Heyetinde konuşmuş, «Bu meseleyi anlamıyorum, inanmıyorum» demiştim. Vakanın doğruluğuna inanınca tebliğ yapmak, tabiatıyla bir vazife oldu.

Yine bu esnada, yani **Faik Beyle** görüştüğüm sırada başka bir kaynaktan öğrendim ki, bir aralık Terakkiperver Fırka içinde birtakım şüpheli münasebetler ve hareketler olmuş. İzmit Mebusu **Şükrü Bey** Terakkiperver Fırka içinde bir şüphe uyandırmış. Erzincan Mebusu **Sabit (Sağıroğlu) Bey, Atatürk** aleyhinde bir tertip var. diye **Rauf Beye** haber vermiş. Böyle birtakım konuşmalar olmuş.

Bütün bunları öğrendikten sonra İzmir'de **Atatürk**'le ciddi olarak görüştüm. Ona,

«Terakkiperver Fırkanın başında bulunanların bu işle doğrudan ilgileri bulunduğuna, tertipçi olduklarına inanmıyorum. Bunların görecekleri muamelenin adalet üzerinde olmasını ve bir gayret mahsulü olmamasını kesin olarak isterim» dedim. **Atatürk**'le bunda mutabık kaldık. Söz verdi.

Rauf Bey Suikastı Sezmiş Olabilir

Bunula beraber, Terakkiperver Fırkanın başında bulunanlara karşı uzun zamandan beri birikmiş olan duyguların, bu hadiseden dolayı insafsız davranmaya istidatlı olduğu anlaşılıyordu. Bu umumi istidadın ne kadar kuvvetli olduğunu, o esnada memleket içinde bulunmadığı halde **Rauf Bey** hakkında yine de ağır bir hüküm verilmiş olması ispat eder. **Rauf Beye** müstahak görülen muamele muhitin ve şartların onların vaziyetlerini kurtarmayı ne kadar güç hale getirmiş olduğunun delilidir.

Terakkiperver Fırka mensuplarından davaya 27 mebus dahil edilmişti. Bunlardan altısı hakkında idam cezası verildi ve idam edildiler (bkz. Ek: 9). Diğerleri kurtuldu. **Ali Fuat Paşa**, hatıralarında, **Atatürk**'ün kendisini sevdiği için hayatlarının kurtulduğunu yazıyor. **Kâzım Karabekir Paşa** tevkif edildiği zaman evinden evraklarını da almışlardı. Beraat ettikten sonra bunları kendisine iade etmişler. O zaman söylendiğine göre **Kılıç Ali, Ka-**

rabekir Paşaya, «İsmet Paşaya dua edin!» demiş. Kâzım Karabekir Paşa da «Eee.. eski arkadaşım tabii,» cevabını vermiş.

Kâzım Karabekir Paşa tahliye edildikten sonra geldi, benimle görüştü. Konuşma esnasında, «Şahsi münasebetler ve şahsi düşmanlıklar bizi buraya sevk etti» dedi Bu tarzda değerlendirdi, bıraktı. Ben de üzerine varmadım. Çünkü, onun bana geldiği günlerde, eski İttihatçılardan birçok insan ve bu arada **Arif Bey** gibi **Atatürk**'ün eski arkadaşlarından bazıları asılmışlardı. **Karabekir Paşa**, bunların hepsini, kendi tesirleri dışında şahsi birtakım düşmanlıkların neticesi olarak değerlendirmek istiyordu.

Diğerleriyle görüşmedim. **Atatürk**'ün, kendisine olan sevgisinden dolayı kurtarmaya çalışmış olduğuna dair **Ali Fuat Paşa**nın ifadesi doğru olmak lazım gelir. Kabul etmek gerekir ki, **Atatürk**'te böyle doğrudan doğruya şahsına taalluk eden bir vakada, yetkisi içinde bulunmakla beraber bir zulüm yapmak istidadı yoktur. Gerek **Ali Fuat Paşaya** olan sevgisiyle, gerek benim söylememle, birbirine eklenen tesirler kendisini bu kanaata sevk etmiş ve onların hayatını korumak, yani tehlikeyi sıçratmamak için elinden geleni yapmış olacaktır.

Rauf Beyin, suikast hadisesini sezmiş olabileceğini kabul edebilirim, ama kendisinin böyle bir tertip içinde bulunduğunu hiçbir zaman kabul etmemişimdir. Onun hakkında zaten, bulunduğu zaman tekrar muhakeme edilmek üzere hüküm verilmişti Sonra bunun artık hiçbir hükmü kalmadığını, sorumluluğu üzerime alarak bütün memlekete ilan edip, bertaraf etmeye çalıştım.

İttihatçıların suikast hikâyesinde ilgileri özel bir mütalaa konusudur. Mevzua girmeden söylemeliyim ki, cumhuriyet kurulduktan sonra, hatta Milli Mücadele esnasında İttihatçıların çalışmaları hakkında benim özel bir ilgim ve uğraşmam yoktur. Ama uzaktan işittiklerimden ve **Atatürk**'ün vakit vakit gösterdiği endişelerden anladığım, İttihatçılar, Anadolu hareketini kendi eserleri gibi değerlendirmeyi ve bundan zorla istifade etmeyi düşünmüşler. Böyle söylenmiştir. Buna ait misaller ve işaretler de vardır. Dış âleme firar edenler bilhassa Rusya'da toplandıktan sonra, Anadolu' daki muharebelerin ümitsiz zamanlarında hudutta beklemişler ve kendilerinin girmelerine imkân ve fırsat olacağını ümit etmişler. Bunlar umumi olarak söylenir. Benim daha ziyade cephe ile uğraştığım zamanlarda bu tehlikeler karşısında tedbir alınmaya çalışılmıştır. Onlar da kendilerine karşı alınan tedbirlerden şikâyetçi olmuşlardır. Mesela, **Dr. Nazım, Talat Paşa**nın, **Enver Paşa**nın ve diğerlerinin dışarıda ölmelerine sebep olarak Milli Mücadeleyi idare edenleri gösterirmiş. Bunların hiçbir suçları yoktu, memlekete kabul edilselerdi suikastlere maruz kalmazlardı, tarzında konuşurmuş. Ama insafla düşünmek lazımdır ki, daha bir şey kurtarılmamış, ümitli bir devreden ümitsiz bir devreye geçiş gün meselesi, hafta meselesi oluyor ve dışarıda bulunanlar her fırsattan istifade edip burada bir em-

rivaki yapmayı düşünüyorlar. Mizaçları ve tabiatları itibariyle tehlikeli insanlar. Mesela, gözü hiçbir şeyden yılmayan, son derece cesur ve müteşebbis bir insan olarak **Enver Paşa**nın, herhangi bir imkân bulursa, ufak bir yere yerleştikten sonra büyük bir mesele çıkarabileceği kanaati **Atatürk**'te daima yaşamıştır Benim gördüğüm böyle ve adamın kabiliyeti, istidadı da bu.

Kara Kemal İntihar Ediyor

Dışarıda bulunan İttihatçılar, vakit vakit bize mektup yazarlar, adam gönderirlerdi. Her şeyin olup bitme yolunda bulunduğunu zannederlerdi. Yani kendi iktidarlarının avdet etmesini düşünebilecek kadar ümitli haller gösterirlerdi. **Atatürk** idaresi bunlara karşı daima ihtiyatlıydı.

Suikast hadisesinde başlıca methaldar ve tertipçi olarak **Şükrü Bey**in tevkif edilmesiyle birtakım İttihatçının siyasetle meşgul olduğu meydana çıkıyor. İstiklal mahkemesince bu şekilde değerlendiriliyor. Halbuki **Kara Kemal**, **Atatürk**'le İzmit'te yüz yüze gelmiş. Zannederim, siyasetle uğraşmayacaklarına dair söz de vermiş. Bazı hususlarda anlaşmaya varmışlar. Fakat bu gibi hallerde, isteyen adam daima kendi arzu ettiğini kâfi derecede verilmemiş görecektir ve arzuları düşündüğü ölçüye varıncaya kadar kendisini mağdur sayacaktır. Tabii anlaşmaya imkân yok. Bu vaziyette olan **Kara Kemal** suikast meselesinde ilgili görülüyor ve nihayet firar ederek intihara mecbur oluyor. Yani sakınmalarının sebebi var. Öbür tarafta **Dr. Nazım**'ın şikâyeti. feryadı da aynı şey. Yani bunlar bir an evvel iktidarı alacaklar. Hesap vermek durumunda olan insanlar, cemiyette hâkim olarak tekrar vaziyet almak isteyeceklerdir. Ve idareye karıştırılmadıkları, kendilerine vazife verilmediği için de mağdur olarak iddia sahibi olacaklardır. İdaresi son derece güç bir şey!..

Siyasi hayat hep böyle geçer. Siyasi hayatın cilveleri budur. Hüküm giymeye maruz kalanlar, bir ölçüde af ilan edildikten sonra bile, hiçbir zaman bununla iktifa etmeyecek ve tatmin olmayacaklardır. Tarihin seyri böyle görünüyor.

Her Dönemeçte Bir Baskın

Bütün bu söylediklerimden anlaşılacağı gibi o hale geldik ki, 1926'nın şartlarındaki işleyiş, bir yıl önceki isyandan sonra bir suikast teşebbüsünü getirmek lazımdı. Son tedbirleri bu olacaktı. Bizim bunu tahmin etmemekliğimizdeki hata, saflığımızdandır. Milli Mücadelenin başında bulunmuş ve muvaffak olmuş kimseler, özellikle büyük bir reform devrine gir-

dikten sonra, her türlü tehlikeye maruz kalacaklarını tahmin etmemişlerdir. İçeride ilk andan itibaren, İstanbul'un yerleşmiş geleneklerini dikkate almayarak yeni bir cemiyet merkezi ile bunu teşhir etmeye çalışanların, tahrikten gelen büyük bir kuvvetle karşılaşacakları, bir mukavemet ve düşmanlık cephesine çarparak çeşitli tertiplere maruz kalacakları muhakkaktı. Ama biz bunlara ihtimal vermiyorduk. Denilebilir ki, ihtimal vermediğimiz için her dönemeçte bir baskına uğramışızdır.

İttihatçılar, hiçbir vakit «suçluyduk» demediler. «Memleketi kurtarmak için uğraştık, felakete uğradık. Asıl olan biziz; şimdi bunlar geldiler, bizim bıraktığımız eserleri devam ettirerek muvaffak oldular» kanaatindeydiler. Onlara göre, şimdi birleştik, herkes yerini almalıdır.

Suikasta Karışan Başlıca İttihatçılar

Yeri gelmişken suikast hadisesine karışan başlıca İttihatçılar hakkında kanaatlerimi anlatacağım. Bunların bir kısmını tanımışımdır. Bazılarını da uzaktan bilirim.

Kara Kemal'i, ben şahsen tanımam. İttihat ve Terakki hareketine, meydana çıktıktan ve muvaffak olduktan sonra katılmıştır. Enerjisi, uzak görüşlülüğü, çalışkanlığı ve teşkilatçılığıyla öndekiler kadar selahiyetli ve nüfuzlu olan kuvvetli bir adamdı. Kendi içlerinden duyduklarımla ve hareketini takip etmekle kendisi hakkında edindiğim kanaat budur.

Cavit Beyin durumu, İttihat ve Terakkinin başta gelen şahsiyetlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Ama ben onun şiddet hareketlerine, suikast teşebbüslerine girecek bir tabiatta olduğuna hiçbir zaman ihtimal vermedim. İnsan siyasi bir teşkilatın başına geçtiği zaman onun sorumluluğu nereye kadar varır, belli olmaz. **Cavit Beyin** başına gelen de siyasi hayatın tabiatında mevcut olan en ağır ihtimaldir. Muhakemesinin seyrini bilmiyorum, meşgul olmadım. Onun için kesin bir şey söyleyemem.

Halis Turgut'u uzaktan tanırım. Bunlar enerjik adamlardı. Ama, suikast hadisesinde ilgilerinin derecesi nasıl bir mukabeleyi icap ettirirdi, bunu tahmin edecek, muhakeme edecek durumda değilim.

İzmit Mebusu **Şükrü Bey**, Rumeli'nden İstanbul'a intikal ettikten sonra, İttihat ve Terakki kadrosu içinde sonuna kadar birinci derecede faal olmuştur. Böyle işittim. Kendisiyle bir defa bile şahsen karşı karşıya gelmedim. **Atatürk**, yakından tanıyordu. Takdir ederdi. Vazifeler verdi ve cemiyete çıkardı. Mebus yaptı.

En son yakalanıp asılan, eski Ankara Valisi **Abdülkadir**, İttihat ve Terakkinin, Meşrutiyetten evvelki fedailerindendir. Askerdir. Bizim sınıftandır. «**Abdülkadir** - Antep» diye tanırız. Son derece enerjik ve kararlı bir adam. Temiz bir adam. Çetin bir ihtilalci. İhtilal arkadaşlarına, ihtilal fikir-

lerine bağlı. Meşrutiyetten önce, en güç zamanlarda İttihat ve Terakkinin en gözde, en güvenilir fedaisi. Böyle bir adam.

Abdülkadir, Milli Mücadeleye karışmadı. Uzaktan takip ediyor. Bilmiyorum, bu esnada, belki arkadaşlarıyla beraber bir macera içinde bulunmuş olabilir.

İzmir suikast tertipçileri içinde **Abdülkadir** bulunsaydı, vaziyet çok tehlikeli olurdu. Bir defa tertibi bu kadar dağıtmayacaktı. Tek başına da yapabilirdi. Herhalde, icra kısmını da kendi üzerine alacaktı. O zaman son derece basite irca ederek tatbike geçerdi. Tertip ondan gelseydi bu işi mutlaka bitirirdi.

Sarı Efe diye isim yapmış olan **Edip Bey** de Rumeli'nde İttihat ve Terakkinin fedailerindendir Kendisini şahsen tanımam. İsmini çok işitmişimdir. Milli Mücadelede Anadolu'da bulundu. **Sarı Efe,** daha ziyade **Kâzım Özalp'**ın mıntıkasında çalıştı. Genelkurmay Başkanı bulunduğum zaman benimle doğrudan doğruya münasebeti olmadı. İttihat ve Terakkinin çetin karakterli fedailerinden biri olarak bilirim. Ölünceye kadar tertip içinde yaşadı.

Ayıcı Arif diye anılan **Arif Bey** de İzmir suikast davasına dahil edilmiş ve idama mahkûm olmuştur. Bu işe nasıl karıştığına akıl erdirmiş değilim. Hiç ihtimal vermezdim. Çünkü **Atatürk'**ün çok sevdiği yakın arkadaşıydı. Teklifsiz arkadaşıydı. Aynı sınıftan idiler. Milli Mücadelede Garp Cephesinde tümen kumandanlığı yaptı. İnönü Muharebelerinde ve daha sonraki muharebelerde bulundu. **Çerkez Ethem'**in hareketlerine karşıydı. Böyle bir tertibe girmesine asla ihtimal vermezdim. Ama girmiş. Beraber çalışan insanların, hiddet ve kızgınlık zamanlarında nereye kadar gözleri kararıyor, tahmin edilemez.

Arif Bey iyi bir askerdi. Bilgili, sevki idare olarak doğru görür ve doğru sevki idare eder bir kumandandı. Cesurdu Herkes gibi kuvvetli tarafları ve zayıf tarafları olan bir insandı.

İttihat veTerakkinin meşhur simalarından **Dr. Nazım Beyi** çok eskiden tanırım. Daha Meşrutiyet ilan edilmeden, bir sevkiyata memur olarak İzmir'e gittiğimde orada **Süleyman Askerî Bey** tanıştırmıştı. **Nazım Bey,** İzmir'e yerleşmiş ve orada Padişah aleyhinde propaganda yapıyor, İttihat ve Terakkiyi idare ediyordu. Müstesna bir azim ve telkin sahibi olan bu kuvvetli insanı İzmir'de böyle tanıdım.

Nazım Bey, Meşrutiyetin ilanından sonra büyük politika yaptı. İttihat ve Terakkinin merkezi umumi azası idi ve zannederim bir ara vekil de oldu. Bizim orduya çekilip siyasetten ayrıldığımız zamanlarda, **Nazım Beyle** rastgeldiğim yerde görüşmüşümdür. İttihat ve Terakkinin ileri gelenlerinden orta halli bir siyaset adamıdır. Her yerde rastladığımız orta kabiliyette bir siyaset adamı.

Dr. Nazım Bey, İttihat ve Terakkinin daima en ön safında bulundu.

Ama devlet adamı, politika adamı olarak fazla bir çalışması ve eseri yoktur. Suikast davasıyla ilişkisinin derecesini bilmiyorum. Dilini tutmasını bilmeyen bir adamdı. Hakkında hep böyle söyleniyordu. Bunun için nerede ne yapmıştır, tahmin etmeye imkân yoktur.

Erzurum Mebusu **Rüştü Paşanın** böyle bir tertip içinde bulunması inanılmaz bir şeydir Adam Şark harekâtında bulunmuş. Milli Mücadelenin ilk devrinde, **Kâzım Karabekir'**in yanında cansiperane fedakârca çalışmış ve hürmet kazanmış olan insanlardandır. Fikir ayrılığında, Terakkiperver Fırka kurulurken o da arkadaşlarıyla beraber oraya gitmiş. Şimdi, bu suikast teşebbüsüne ne maksatla, ne şekilde ve ne ölçüde giriştiği hakkında bilgim yok.

Reformlardan Endişeye Kapıldılar

Yeni devlet kurulurken baş döndürücü birtakım reformlar yapılıyor. Bunlardan endişeye kapılıp muhalefete geçenlerin her birinin, reformların önemini ve tatbik şeklini düşünecek seviyede bulunduğu farz olunamaz. Böyle olunca —en iyi niyetle alıyorum— müşterek eserlerin tehlikeye maruz kaldığı kanaatiyle mustarip olanların çıkacağı tabiidir. Bunların hepsi birleşip tehlikeden nasıl kurtulunur, diye düşüneceklerdir. Bunun çaresi **Atatürk'**ten kurtulmaktır. O halde bu meseleyi halletmek lazımdır, demeleri, olayların ve başlamış olan akımın tabii bir sonucudur. Böyle olabilir. **Atatürk'**ün yalnız başına, hiç kimseyi dinlemeyen bir kudret sahibi olarak neler yapacağından duyulan korku ve onu kontrol altında bulundurmak düşüncesi... Zahiren, kapıldıkları saf endişe budur.

İzmir suikast teşebbüsü hakkında anlatacaklarım bunlardan ibaret. Şimdi bu bahsi bir neticeye bağlamak isterim.

Suikast tertibine ismi karışanlar, Terakkiperver Fırka mensuplarıyla, İttihatçılar, muhakeme safahatında, ben bunların bir araya gelip karşılıklı ve müşterek bir karara vardıkları gibi bir manzara görmedim. Muhakemenin tarzı bunu göstermiyor. Davaya dahil edilenlerden her biri, bir ucundan haberli, münasebetli ve ilişkili gibi bir hal var. Kimi, İttihat ve Terakkiden dolayı, kimi Terakkiperver Fırka içinde olarak böyle. Ama muhakemeleri yapılırken bir ipucu yakalandığı zaman, bunun tertiple münasebeti ne kadar geniştir, belli değil. Ayrıca tahkik etmek vazife oluyor. Terakkiperver Fırkanın doğrudan doğruya tertipçi olmadığı anlaşılıyor. Ama, eski İttihatçılardan **Şükrü Bey, Sarı Efe** gibi fedailerin hadiseye başlıca tertipçiler olarak karışmaları ve bunların Terakkiperver Fırka ile irtibatlı bulunmaları işi sıçratıyor. Yani, bir ucundan Terakkiperver Fırkaya dayanıyor.

İttihatçıların eski fedailer grubunun karışması Terakkiperver Fırkayı zan altında bırakıyor. Halbuki, vaktiyle İttihatçılarla beraber bulunmuş

olan Terakkiperver Fırka ileri gelenlerinin, mesela **Rauf Beyin**, fedailikle falan alakaları yoktur. Fakat, başlıca suçlu görünenleri hem Terakkiperver, hem İttihatçı saymak lazım. İkisinin de içindeler ve ikisinde de çalışmışlar. **Ziya Hurşit** gibi, İttihat ve Terakkiden ayrı olarak yeni bir politikanın desteğiyle teşebbüste bulunanlar da var. **Ziya Hurşit** bunların başında görülüyor. Teşebbüsün genel görünüşü o ki, bunlar, suikast yapmaya istidatlı olan eski ve yeni muhitlerle temasa geçiyorlar. Temas ettikleri eski ve mahrem arkadaşlarından aldıkları öğütlerle, politikacıları nerede bulurlarsa, nasıl yapılır, ne vasıta kullanılır, kim yardım eder, bunları araştırıyorlar.

Atatürk, bu suikast teşebbüsünden haklı olarak çok müteessir olmuştur. Bunu tabii görmek lazımdır. Büyük tehlikeler içinden geçmiş olan insanların, sükûnete kavuştuktan sonra da az çok tesiri altında kaldıkları mülahaza, emniyet mülahazasıdır. Hem devlet emniyeti, hem şahıs emniyeti olarak **Atatürk**'te de bu mülahaza vardı. Milli Mücadelenin başı bulunmakla, kesin neticeler alındıktan ve yeni devleti kurup idare etmeye başladıktan sonra emniyet meselesi **Atatürk**'ün zihninden hiç çıkmamıştır. Devlet için ve şahsı için daima dikkatli, uyanık bulunmuştur. Dışarıdan ve içeriden gelecek herhangi bir tehlike işareti, büyük ilgisini ve dikkatini celbederdi. Suikast hadisesinde de böyle oldu. Teşebbüs meydana çıktı ve vaziyete derhal hâkim oldu. Kendisi ihtilalci ve ihtilalin bütün mesuliyetini hepimizden fazla taşıdığını ve bütün felaketlerin başlıca onun için ölçüsüz, hesapsız bir surette tatbik olunacağı kanaatini muhafaza ediyordu. Yani onun hiçbir mazereti yok. Memlekette yarattığı ayaklanmalardan dolayı İstanbul Hükümetinin kendisine taktığı ad: Asi. Yıllarca bunu işlediler. Nutuk'ta ihtilalciliği üzerine almıyor da, İstanbul Hükümetinin takdığı adın tesirini söylüyor. Başından beri ihtilalcilik telakkisinde onun bir zaafı yoktur.

İşte, bütün bu yollardan ve tehlikelerden geçen her insan gibi **Atatürk** de emniyet meselesine ehemmiyet vermiştir. Kendisinin, devletin başından ayrılıp hususi bir hayata geçmesi mevzubahis değildir. Tabii olarak devlet korumasından hiçbir zaman uzak kalmamıştır. Bu emniyet şartları mevcutken kendisi herkesten fazla emniyet mülahazaları içinde, dikkatli ve tertiplidir. Etrafında ne kadar muhafızlar ve koruma tertipleri bulunsa, her ihtimale karşı kendi kendini müdafaa etmek için daima hazırlıklıdır.

İzmir suikast hadisesi, anlattığım safhalardan geçerek kapandı.

Medeni Kanun (1926)

Medeni Kanunun kabulü ve harf inkılabı bu yıllara rastlar. Medeni Kanun, 1926'da, harf inkılabı 1928'de. Şimdi bunları anlatacağım.

Medeni Kanuna kadar bizde şahsi haklar şeri hükümlere bağlanmıştı. Medeni Kanunun kabulü, bunun için başlıbaşına bir karardır. Medeni Kanunun çıkması, iç politika bakımından hem takdirle karşılanmış, hem bizi irtica çevrelerine karşı son derece tenkide maruz bırakmıştır. Ama, dini devlet işlerinden ayırmak için şahsi hukuku medeni bir usule raptetmek şarttı ve bu esaslı bir adımdı. Onu yapmakla yeni devletin bünyesinde tam bir ilerleme kaydetmiş olduk.

Medeni Kanun, İsviçre kanunundan tercüme edilmiştir. Tercüme işini, Adliye Vekâletince kurulan bir ihtisas komisyonu yaptı. Tasarı Meclise sevk edildi. Adliye Komisyonunda tetkik olunmaya başlandı. Komisyon Başkanı, Manisa Mebusu **Mustafa Fevzi Efendi**ydi. Burada bir olay geçti. Onu anlatayım:

Kanun münakaşa ediliyor, maddeler birer birer kabul ediliyor. Bir yere geliyorlar. **Mustafa Fevzi Efendi** buna itiraz ediyor. Bakıyor, okuyor ve «Olmadı, bu yanlıştır» diye itiraz ediyor. Kendisi şeri hukuktan yetişmiş, fakat bunun çok ilerisinde bir hukuk adamı. Değerli bir arkadaş. Komisyon üyeleri anlamıyorlar, kabul etmek istemiyorlar. Münakaşa uzuyor. **Mustafa Fevzi Efendi**, böyle hukuk olmaz, diyor. Nihayet çoklukla karar verecekler. Fakat ikna ediyor. Nereden kimin aklına geliyorsa, aslına bakalım, diyorlar. Aslına bakıyorlar, yanlış tercüme edilmiş. Tercümeyi düzeltiyorlar. **Mustafa Fevzi Efendi**, «Doğrudur, böyle hukuk olur» diyor.

Bir ilmin veya bir mesleğin yüksek hududuna yetişmek için o mesleğin en ilerisinde bulunan insanlarla aynı seviye imtihanını vermek lazımdır. Yoksa, eşitlik iddiasına imkân yoktur. İlmi öğrenmiş ezberciler vardır. Adam ezberlemiş, öğrenmiş ama, esas noktalarını değiştirip bir başka şey söylersen onu da kabul eder. **Mustafa Fevzi Efendi** bunlardan değildi.

Biz askerliği Alman hocalardan öğrendik. Fakat, iyi öğrendik ve öğretmenlerle eşit seviyeye geldik. Bunu ispat da ettik. Milli Mücadelede **General Liman von Sanders** bize mektup yazdı. Geleyim, size yardım edeyim, diyordu. Yani biz muharebeyi idare edemeyiz, diye düşünüyor. Gelecek, o idare edecek. Oralı olmadık. Çünkü, kendimize güveniyorduk. Eşit-

lik imtihanını vermiştik. Ne bizde, ne de kolordu ve tümen kumandanlarında, hiçbir kumandanda bir kompleks yok.

Harf İnkılabı (1928)

Harf inkılabı, 1928'de ilan olundu. Atatürk, bir iki seneden beri bunu düşünüyordu. Vakit vakit bana açmıştı. Ben önce buna mukavemet ettim. Başından beri benim söylediğim, «**Enver Paşa** harp ilan edilmeden böyle bir şeye teşebbüs etmişti; sonra muharebenin ilanı üzerine kaldırıldı. Tekrar eski hale döndük. Yine öyle olacak.» Çünkü, bu tecrübeyi yakından biliyordum. **Enver Paşa**, yeni yazı şeklini emir olarak genelkurmaya verdiği zaman ben oradaydım. Yine o zaman da itiraz ettim. Bunu çıkaramazsınız, dedim. Nasıl yazıp, nasıl okuyacaklarını soruyordum. Onlar da yapacağız, edeceğiz, diyorlardı.

Ben, 1. Şube Müdürü idim. **Hafız Hakkı**, Erkânı Harbiye İkinci Reisi. Vazife için yanına giderim. İmzaya götürdüğüm evrak, hep yeni imla ile yazılmış. Kâğıtları önüne koyar, anlatırım. **Hafız Hakkı**, kâğıtları okumaz, bana bakar: «Canım sen anlat, bunun içinde ne var» der.

Çünkü kendisi okuyamıyor. Bunun üzerine ben anlatırım. Bir gün bana, «Getireceğin yazıları, benim bildiğim yazı ile ayrıca yazdır da getir,» dedi.

İstediği, bir evrakı iki ayrı yazı ile yazdıracağım, birini kolayca okuyup anlayacak; ötekini de anlamış gibi imza edecek. İtiraz ettim: «Yapamam, dedim. Ben size başında söyledim. Yapamayacaksınız, diye ikaz ettim. Şimdi ben sizin istediğinizi yapacağım ve bana da maiyetimde bulunanlar iki ayrı yazıyla evrak getirecekler. Böyle şey olmaz.»

Şimdi, ben bu macerayı biliyorum. Harf inkılabı ilan edilmeden iki sene evvel **Atatürk**'e söyledim:

«Bu, kolay bir iş değildir. Sen, harp zamanı karargâhta çalıştın mı?» dedim.

«Hayır,» dedi.

«Ben bilirim, dedim. Bunu tecrübe ettim. Bütün devlet muamelatı, her şey bozulacak. Herkes iki yazı kullanacak. Kabul edildi diye kendisini mecbur hissederek yeni harfleri kullanacak, bir de asıl işidir, kıymetli işidir diye eski harfleri kullanacak. Başa çıkamayız. İyi düşün.»

Atatürk'e bunları söyledim ve benim ikazım cesaretini kırdı. Harf inkılabını iki sene sürükledi. Resmi beyanlarında, grupta, partide yaptığı konuşmalarda, yeni harfleri düşünüyoruz, diyordu. Fakat, başlayamıyordu. Nihayet, harf inkılabını emrivaki halinde ilan etmeden önce kendisine şöyle dedim:

«Bunu istiyorsunuz, yapacaksınız. Fakat, tatbik etmeyeceksiniz.»

«Kim?» dedi.

«Siz,» dedim. «Başta siz olmak üzere hiçbiriniz tatbik etmeyeceksiniz. Büyük bir inkılap hareketi yapacağız. Bir inkılap yapıldığı zaman, bunu tatbik etme mevkiinde bulunanların kararlarındaki inanç, ciddiyet ve sebat hakkında hiçbir şüphe olmamalı. Evvela biz, bunun birinci derecede tatbikçisi olmalıyız. Riayet etmeliyiz.»

Atatürk, söz verdi:

«Tatbik edeceğiz, ben başta olmak üzere hepimiz tatbik edeceğiz» dedi.

Harf inkılabı oldu. Herkes bilir ki, ondan sonra, ben eski yazıyı kullanmış değilim. Harf inkılabı çıktıktan sonra, şimdiye kadar eski yazıyla yazmış olduğum 20 satırı bulmaz. Yapmadım Yapamadım. Akıllılık ettim. Çünkü, ilk sıkıntıya katlanmayanlar, ömürlerinin sonuna kadar yeni yazıyı kullanamadılar. Yeni yazıya alışmak için birkaç ay, her ne kadar ise kabiliyetine göre sıkıntı çekip onun içine kapanmak lazımdı. Onu kullanmakta ısrar etmek lazımdı. Cemiyete bunu yaptırmak için almadığım tedbir, katlanmadığım eziyet ve vermediğim eziyet, güçlük kalmamıştır. Ben, vekillerin, mebusların, memurların, herkesin cep defterini muayene eder ve eski yazı ile notlarını gördüğüm zaman mesul tutardım.

Ben Başvekilim. Bir gün Genelkurmaya gittim. Bana resmi iki kâğıt getirdiler. İmza etmem lazımmış. Fakat biri eski yazı ile yazılmış. Bunu okuyup anlayacağım ve sonra yeni yazıyla yazılmış olanını imzalayacağım. Nedir bu, diye sordum. Mareşal öyle söylemiş. Ona evrakı hep bu tarzda götürüyorlarmış. Tıpkı **Hafız Hakkı**'nın benden istediği gibi. Karşımdaki subaya,

«Yeni yazıyı kullanmıyorsunuz. Bu, devletin kanunu değil mi? Siz devletin kanununu tanımaz mısınız?» dedim.

Çocuk ölecekti. Pancar gibi oldu.

Yeni harfleri öğrenmek için mektepler açıldı. **Atatürk**, her yeri dolaştı. Tahmin olunmaz bir şahsi gayret göstererek yeni harfleri memlekete mal etmeye çalıştı. Ama yaşlı bir adamın alıştığı harfleri bırakıp yeni harfleri öğrenmesi kolay olmuyor. Bu gibi kimselere bunu öğrenin demek de güç bir şey. Bunca zaman önce, çocuklukta öğrendiğim ilk harflerin şurası burası benzemez, yine de söker, okurum. Sonradan öğrenilen bir harfle bunu sökmeye imkân yoktur. Hiç eski yazı bilmeyen insanların yazılarını ben okuyamıyorum. Halbuki eski yazılardan okuyamayacağım yazı yoktur. En aciz adamın en karışık yazdığını mutlaka söker, çıkarırdım.

Bütün bu anlattığım güçlükleri düşünerek, bilhassa yetişmiş insanların yazı ile münasebetlerinin bozulacağından ve cemiyette kültür hayatının kötürüm olacağından endişeliydim. İki harf kullanacağız ve yeni yazıyla tek harfli bir cemiyet hayatına geçiş için son derece uzun bir intikal devri olacak. Bu endişeyi duyuyordum. «Yapamazsınız; siz yapmayacak-

sınız, başkası hiç yapmaz» derken, bana işin aslından gelen bir endişe havası hâkimdi.

Esas olarak harf inkılabının taraftarıyım. Başlangıçta gösterdiğim mukavemet, anlattığım sebeplere dayanıyordu ve **Atatürk** benim bu mukavemetimi samimi olarak karşılıyordu. Kendisi; bir emrivaki yaparak bu inkılabı kabul ettiririm, **İsmet Paşanın** söylediği doğru, ben de uyarım, hep beraber çalışmalıyız, çalışırız, olur biter diye düşünüyordu. Onda böyle samimi bir kanaat vardı.

Bugünlere ait bir olayı hatırlarım. **Atatürk**, yanında bazı kimseler olduğu halde, bir yerde çalışıyor. Önünde eski yazıyla yazılmış birçok kâğıt var. Akşamüzeri ben kendisini görmeye gittim. **İsmet Paşa** geliyor, diye haber verirler. Hepsi telaşa düşer. Masanın üzerindeki kâğıtları kaldırırlar.

Sözünde duruyor. Fakat acele bir iş yapılacağı zaman ve onun istediği vesika veya notu herkes kolayına geldiği gibi eski yazıyla verince ne olacak? Tabii çaresiz bir vaziyet.

Bu son zamanlarda bile, koalisyon hükümeti olarak çalışırken, bakarım yanımda oturan **Alican** defterini çıkarır, eski yazı ile yazar. İçimden, şartlar müsait olsa ben sana gösteririm, derim. Bırakalım bunu, kendi partimizin adamına bir şey yapamaz hale geldim. Şimdi serbest... Herkesin cep defterine ne karışırsın, oldu...

Harp inkılabı bir okuma yazma kolaylığına bağlanamaz. Okuma yazma kolaylığı **Enver Paşayı** tahrik eden sebeptir. Ama, harf inkılabının bizde tesiri ve büyük faydası, kültür değişmesini kolaylaştırmasıdır. İster istemez Arap kültüründen koptuk. Arap kültürünün ve Arap dilinin tesiri hakkında, yeni nesiller bizim kadar fikir edinemezler. Bir misal olarak söylemek isterim: Benim çocukluğumda kültür sahibi adamlar, Türk dilinin kifayetsizliğinden, eksikliğinden meyus olarak bahsederlerdi ve bunun için cemiyet içinde hem Türk diye bir millet olarak Araptan ayrılığı kaldırmalıyıdık, hem de sağlam bir dile kavuşmak maksadıyla Arapçayı kabul etmeliydik, derlerdi. Yani vaktiyle devleti kurarken ve Türk dilini yaparken Arap dilini kabul etmek doğru olacaktı, görüşünü hararetle savunurlardı.

Anadolu'da ilk Türk devletini kuranların hepsi Türk beyi olarak devlet başına geçmişler ve milli hususiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Sonra Osmanlılar devrinde, edebiyat vesilesiyle dil ihtiyacı genişledikçe sanatı Arap dili üzerinde işlemek hevesi milli kültürü zayıflatmıştır. Bizim devrimizde Latin harflerine geçmek Türk dilini ve milli kültürü kurtarmak için esaslı bir etken olmuştur.

Şimdi, bütün sapmalara rağmen, yazıyı yeni harflerle öğrenmiş olanlar eski harflere dönemezler. Kuran kursuna gidenler için de böyledir.

Harf inkılabını burada bağlayacağım. İnkılap ilan edildiği zaman herkes iki yazı ile başladı. Hükümet başında bulunduğum için gayet sıkı ve ciddi takip ederek devlet dairelerinden eski yazının kalkmasına çalıştım. Ne kadar sürdü, şimdi söyleyemeyeceğim, fakat asgari bir müddet zarfında resmi dairelerden eski yazı kalktı Devlet memurları içinde eski yazıyı müsvedde olarak kullanmakta devam edenler, bu yazıyı bilmeyen insanlar memur olup işbaşına geldikçe, tabiatıyla seyrekleşti.

Harf inkılabı, kadınların cemiyete girmesi ve erkeklerle eşit hale gelmesi, ancak zamanla yerleşecek inkılaplardır. Bunu bilerek inkılapları değerlendirmek lazımdır.

1930'UN EN BÜYÜK HADİSESİ

Serbest Fırka

Biz, iç meselelerimizle meşgulüz. Devrimleri geliştirmeye çalışıyoruz. Ekonomimizi sağlam temellere oturtmaya uğraşıyoruz. İşte bu esnada büyük dünya buhranı patladı. Ekonomik politikada dünyanın vaziyeti tamamıyla değişerek, her memleket bunalım içine düştüğü gibi Türkiye de bunun yayılan tesirleriyle yavaş yavaş bunalıma sürüklenmiş ve ıstırap çekmeye başlamıştır. Cumhuriyetin başından beri takip olunan mali politikanın mahrumiyetleri yanında, faydaları olduğu anlaşılmış ve bu sayede dünyanın içine yuvarlandığı bunalım, bizde az sarsıntıyla önlenebilmiştir. Bunu ileride ayrıca anlatacağım. Şimdi 1930'a geldik.

1930'un büyük siyasi hadisesi, Serbest Fırka tecrübesidir. Bilindiği gibi, Serbest Fırka teşebbüsü, **Atatürk**'ün önce **Fethi Beyle** görüşmesi ve kararlaştırması ile meydana çıkmıştır.

Serbest Fırkadan önce **Atatürk** ile aramızda bazı özel konuşmalar olmuştur. Bu konuşmalarımızda, **Atatürk** bana, inkılap hareketleri içinde türlü münasebetlerle nüfuz sahibi olmuş insanların tutumlarından şikâyet ederdi. Etrafımızda ve yakınımızda olan insanların taşkınlıklarından ıstırap gösterirdi. Yine bir gün konuşurken, siyasi nüfuz kullanan insanların sebep oldukları ıstırapları önlemek için ne gibi bir tedbir bulunabileceğini araştırıyorduk. Ne çare düşündüğümü sorduğu vakit şu mütalaada bulundum: Meclis kürsüsünde hükümetin karşısına mebuslar çıkıp da bütün bu fenalık denilen, nüfuz suiistimali denilen hadiseleri bağırarak söyleyip şikâyet etmeleri usulü tesis olunmadıkça, biz, bu nüfuzu kötüye kullanma ve yanlış siyaset yapma hastalığından kurtulamayacağız.

Aramızda bu mülahaza geçmiş ve **Atatürk** bunun üzerinde zihin yormaya başlamıştır. Nihayet bir gün ansızın, Yalova'da kendimizi Serbest Fırka kurulması için giriştiği teşebbüsün karşısında bulduk. **Fethi Beyle** görüşmeleri ve görüşmelerinin safha safha ilerlemesi, aralarında geçen karşılıklı söz vermeler... Bunların tafsilatını bilmem. Bunlar, **Atatürk**'ün herkesle görüşürken kendisine göre sondajlarıdır, istikşaflarıdır. **Fethi Beyle** ve yakın arkadaşlarıyla da her zaman birçok şeyler konuşmuştur. Fakat, biz, aramızda fırka teşkilini konuşmuş değiliz. Karar safhasına geldikten sonra, böyle bir siyasi fırka teşkil etmek lazım geldiğini bana Yalova'da söyledi. Ve hemen bir iki gün içinde de, Serbest Fırka adıyla

bir fırka teşkil edileceği açıktan ilân edilmiş oldu. Yani, bunun için daha evvel yapılmış görüşmelerden, **Fethi Bey** idaresinde Serbest Fırka olarak yapılan hazırlıklardan haberim yoktur. Ama memlekette bir dert ve hastalık vardı. Mecliste, hükümet etrafında bulunan insanların yanlış hareketlerine karşı açıktan ve insafsız bir surette şikâyet etmek, tenkit etmek imkânı olmadıkça bu derdin halledilemeyeceği mülahazasını daha evvel görüşmüşüzdür. Ve bunda mutabık kalmışızdır. Bana çare sorduğu zaman, açık olarak söylemiştim. **Atatürk**, benim çare olarak ileri sürdüğüm mülahazada, kendi gördüğü hastalığın teşhislerinden birini bulmuş oldu.

Müşterek Meselemiz

Serbest Fırkanın kuruluşu açıklandıktan sonra olayı takip etmeye başladım. Ve artık yeni fırka müşterek meselemiz oldu. Beraber bulunduğumuz yerlerde, başlıca mevzu olarak, Serbest Fırkayı konuşuyorduk. **Fethi Bey**, etrafındaki arkadaşlarıyla bir yeni fırkanın esaslarını bulmaya, kurmaya çalışıyordu. Ekseriya **Atatürk**'ün sofrasında beraber bulunuyorduk. Mevzuubahis ettiğimiz mesele hep bu olurdu.

Şimdi bir noktaya işaret edeceğim. 1924'te Terakkiperver Fırka kuruldu ve 1925'te nihayet buldu. Serbest Fırka kurulduğu zaman 1930'dayız. Aradan beş sene geçmiş. Beş sene bizim için büyük bir zaman. Öyle görüyoruz. Bize, büyük bir zaman geçmiş gibi geliyor. Hadiseler, böyle kararlarda beş senenin, on senenin temin ettiği tekâmülün kâfi olmadığını ispat edinceye kadar, biz, meselenin ne kadar inatçı tabiatta olduğunu fark etmiş değildik. Böyle değerlendirmedik. Nitekim ondan sonra benim teşebbüsüm de nihayet sekiz sene, on sene sonra olmuştur. Aradan geçen bu beş sene **Atatürk**'e, cemiyetin ilerlemesi ve tekemmül etmesi için yetecek büyük bir zaman kanaati vermiştir. Bana da öyle geldi.

Ben de böyle görüyordum. 1925'ten 29'a gelinceye kadar istiklal mahkemesi kalkmış, Takriri Sükûn kalkmış, bunların hepsi kalktıktan sonra oz zamanda yine nüfuz suiistimali, memleketin, idarenin şikâyetleri etrafımızda bulunan, daha doğrusu **Atatürk**'e yakınlık iddia eden birçok insanların hallerinden, hareketlerinden şikâyet yapılması almış yürümüştü. Kâfi derecede zaman geçmiş, şimdi tedbir bulma devrindeyiz. İlk hatıra gelen **Atatürk**'ün bulduğu tedbir yeni bir fırka teşkil etmek olmuştur.

Yakın arkadaşlarını, ikna edebileceğini, istidadı olanları, oraya, yeni fırkaya veriyordu. Hemşiresini oraya aktarmıştı, yani vermişti yakınlık göstermek için, her çabayı yapıyordu. Bir şey kuruyordu ve **Ahmet Bey** gibi, **Nuri Bey** gibi arkadaşlar da, **Fethi Bey**le beraber ayrı bir fırkada çalışmak vazifesi karşılığında teminat istiyorlardı. Tarafsız kalacaksınız diyorlardı. Tarafsız kalmam her ikinize müsavi muamele edeceğim diyor,

müsavi muamele edeceksiniz diyorlardı. Yardım edeceksiniz, diyorlardı. Bunların hepsini teşekkül zamanında vaitlerle, icap ederse açık beyanlarla temin ettiriyorlardı. Yani Serbest Fırkayı kurarken **Atatürk**'ün büyük otoritesinden istifade etmek için, yahut Cumhuriyet Halk Partisinin başında bulunmasının nedenlerini düşünerek, ondan bir mahzur çekmemeleri için her türlü emniyet tedbirini almaya çalışıyorlardı.

Bu seyri takip ettik.

Atatürk Fethi Beyin Teklifini Reddetti

Atatürk ile konuşulurken bidayette, yazılar, mektuplar verilmesini karşılıklı kararlaştırmışlar. Bu mektupların verilmesi benim bilgim altında oldu. Yazılmasından filan haberim vardı ve beraber takip ediyorduk. **Fethi Bey** bir aralık **Atatürk**'ün kaydı hayat şartıyla cumhurbaşkanlığını temin etmeyi düşünmüştü. **Atatürk** bunu kabul etmedi.

Atatürk kendi idaresine, umumi telakkisine, yani hasımlarına telakkisine tam cevap olarak devletin kanunları dışında hususi bir imtiyazlı mevki istemediğini açıktan her zaman söylerdi. Mecliste çokluk elinde bulundukça ve her türlü kararın doğrusu Mecliste verilir usulü devam ettikçe, idarede müşkülat çekmeyeceği kanaatindeydi. Serbest Fırka bu şartlar altında yüksek idare kadrosu kararlaştırıldıktan sonra, teşkilat olarak yürümeye başladı. Dikkati çeken husus, Serbest Fırka teşekkül ettiğinde herkes ihtiyat ile bu ciddi bir şey değildir kanaati ile karşılamıştı. Çok kısa bir zamanda ciddi bir şey olduğu beyanatla, tutumla anlaşıldıktan sonra Serbest Fırka her taraftan rağbet gördü. Adı üstünde, büyük ölçüde liberal bir düzeni savunuyordu. Siyasi iktidar devletçilik programı ile demiryolu gibi, gözle görülür, birtakım büyük işler yapar halde olunca, muhalefet ve mevcut olan siyasi fırka için, iktidara karşı vaziyet almak, tabiatıyla onun icraatını bir tarafından tenkit etmek ve mümkün olduğu kadar yıpratmak, tabii bir vazife halini alıyordu. Bu istikamette hadiseler gelişmeye başladı. Serbest Fırka çalışmaya başladıktan sonra tek dereceli seçim kabul edildi. Tek dereceli belediye seçimi yaptık. Ondan sonra seyahatler başladı. Serbest Fırkanın süratle teşekkülü, **Atatürk**'ün dikkatini celbetmeye başladı. İltihak edenler, teşkilatlananlar ve ön safta olanlar, vilayetlerde yürüyenler... Bunların çoğu yakın senelerin mücadeleleri içinden geçmiş, tanınan bilinen insanlardı. Bunların tahripleri ve faaliyetleri **Atatürk**'ün dikkatini celbediyordu. Büyük hadiseler, **Fethi Beyin** İzmir seyahetinde çıktı. Bize karşı, yani **Atatürk** idaresine ve benim teşkil ettiğim hükümetlere, bizim tutumumuza karşı şarkta, garpta her yerde vaziyet almış insanlar, Serbest Fırkada barınacak yer buldular. Bizim noktainazarımızdan, bir fırkaya girmek, serbest

bir muameledir, merkezi kontrol yoktur. İkincisi, yeni bir fırka da taraftar bulmak için ister istemez gayretli olacaktır. Bunda güç beğenir bir tavır takınamaz. Üçüncüsü, dışarıda susmaya mecbur olmuş, geçen hadiselerden hissi veya maddi türlü şekilde zarar görmüş insanların hepsi için bir kurtuluş istikameti, barınma istikameti görünmüş oldu. Hadiselerdeki gelişme süratle böyle bir tabiat gösterdi. Bu tabiat, görüşüldüğü zaman, kendilerine söylendikçe veya hatırlatıldıkça, memleketin ihtiyacına cevap veren kudretli siyasetlerinin inkişafı yüzünden, bizim Halk Partililerin telaşa düştükleri ve tabiatıyla istenmedikleri manası doğuyordu. Siyasi parti öyle bir şey ki, iki kardeş arasında bile karşılıklı teşkilat kurup işlemeye başladıktan sonra, birbirini tenkit ederken ayrılık her gün biraz daha artmaya başlıyor.

Atatürk «Bitaraf Değilim» Diyor

Ben, Serbest Fırkayı uyarmak için özel hiçbir teşebbüs yapmadım. Mecliste ve dışarıda açık tenkitler yaptıkları zaman onda da mecbur olmadıkça, çok baskı altına düşmedikçe vaziyet almıyordum. Çok ileri gittikleri zaman bile cevap vermememden şikâyetçi olmuşlardır. Bir misal vereyim: Serbest Fırka daha kurulurken, doğrudan doğruya politikamın temeli olan esaslara hücum etmişti. Demiryolunun Sıvas'a varması münasebetiyle söylediğim nutukta kendilerine cevap verdim. Bunu bile çok gördüler. Hulasa, vaziyet aldığım zaman bana bağlanıyor, parti olarak ben biraz sabrettim mi, tabiatıyla **Atatürk**'e bağlanıyor oldu ve nihayet **Atatürk**, Trabzon'da verdiği bir beyanatta tarafsız olduğunu ilan etti, dediler ve gazeteler bunu yazdı. Parti teşekkül ederken, **Atatürk** ile **Fevzi Bey** arasında geçen sözlerden **Fevzi Bey**, **Atatürk**'ün tarafsız olduğunu aynı muamele yapacağını taahhüt ettiği kanaatinde, işler, çok değil, bir iki ay ilerledikten sonra sıkıştırdılar. Bitaraf mısın diye sıkıştırdılar. **Atatürk**, bitaraf değilim, bir tarafım dedi. Çünkü, şahsen benim değil, Halk Fırkası olarak şimdiye kadar **Atatürk**'ün etrafında toplanmış olan insanlar, her yerde Serbest Fırka teşekkül ettikçe, ondan fena muamele görmeye başladılar ve herkes birbirinden şikâyetçi olau. Bu şikâyetler, asıl fena şekli ile, İzmir seyahati esnasında açığa vuruldu. Esas hatlarını bilirsiniz. **Fethi Bey**, başındaki şapkayı çıkarıp, «Bizim bunları çıkaracağımızı...» der demez, bütün dinleyenler, binlerce kişi başından şapkasını çıkarıp ayağının altına attı. Halbuki **Fethi Bey**in cümlesi henüz tamamlanmamıştı. «Bizim şapkayı çıkaracağımızı söylüyorlar, bu bir iftiradır, inkılaplarla aynı fikirdeyiz,» demek istiyordu. Bunun için, bu cümleyi söylemek için binlerce kişi, herkes başından şapkasını çıkarıp ayağının altına attı. Ben, bu hadiseler esnasında en ziyade sakin olanlardanım. **Atatürk**,

kendi, öteden beri yakın arkadaşları ve güvenini taşımış olan insanlarla beraber bir tertip içindedir ve onu yürütmeye çalışmaktadır. Herhangi bir suretle gıden istikamet, ümit verici görünmüyor, çaba sarf etmek ve devam etmek lazım olduğu kanaatindeyim, mümkün olduğu kadar güçlük çıkarmamak, benim için esas gaye olmuştur.

Kargaşalıkta bir çocuk öldü Çocuğun babası onu. **Fethi Beyin** ayaklarının önüne attı, bizi kurtar diye bağırdı.

Kendi arkadaşlarımı tutmaya çalışıyorum. Onların teessürlerini, hayretlerini ve şaşkınlıklarını yatıştırmaya çalışıyorum. Karşı taraf, mütemadiyen vaziyet almamı, söylememi, cevap vermemi, Mecliste dışarıda ısrar ettikleri halde, asgari hudutta bir şey yapmaya çalışıyorum. İzmir hadiseleri, bizim bilgimiz şöyle dursun, her türlü tesirimiz haricinde patlamış olan hadiselerdir ve bunlar benim üzerimde değil, **Atatürk** üzerinde tamamıyla ürkütücü bir tesir yapmıştır. Ben neticelerden korkmuyordum. Nihayet ucu her suretle, emniyet edilen arkadaşların elindeydi. Fakat, onların elinden idarenin çıktığını ve bu hadiselerin, bilahare, bütün memleketi, hepimiz için müşterek olarak nasıl güçlükler karşısında bırakacağını düşünmeye çalışıyordum. Henüz tedbir düşünecek ve alacak zamanda olmadığımız kanaatindeydim. Hadiseleri bu gözle takip ediyordum. İzmir hadiselerinden sonra iki mülakatımız oldu **Atatürk'le**. Birisi, bir gün gittim, aşağıda konuştuk. Memlekette olan cereyanlardan fazla bir şey konuşmaksızın ayrıldık.

Köşkten çıkarken Atatürk otomobile kadar geldi. Yahu hiç aldırmıyorsun, dedi. Ne var dedim. Yanıyoruz, dedi. Yok canım dedim, mübalağa ediyorsunuz dedim. Böyle ayrıldım. **Atatürk**, bu haldeydi. Sonra bir gün yine sabahleyin gittim. Yeni uyanmıştı. Oturduk, konuşmaya başladık. Bana bak karışmıyorsun, ama bir şey söyleyeyim sana dedi. Yeniden başlayacağız bilesin, her şey bitti, yeniden başlayacağız biz bu işe dedi. Gözün tutuyor mu, var mısın, yeniden başlayacağız, dedi.

Canım çaresiz olursak yeniden başlarız ve bitiririz dedim. Hiç endişe etme o kadar ileri bir şey görmüyorum, diye ilave ettim. O kadar ileridir dedi.

Bu, hadisenin olgun hale gelip karar vereceği zamanların ilk alametleridir. Bu şekilde, daha çok bilgi alıyor, yakından takip ediyordu. Her tarafta bağırıyorlar, çağırıyorlar, mümayişler yapıyorlar, birlikler gösteriyorlardı. Bunların içinde asıl hedefin, Halk Partisinden **İsmet Paşadan** ziyade, kendisinin olduğu kanaatine vardığını zannediyorum. Yeni inkılapların birikintileri. Sekiz sene zarfında 1923'ten 1930'a kadar yapılan işleri düşünelim. Laik cumhuriyet, Ankara'nın başkent olması, ondan sonra şapka, harf değişikliği, Medeni Kanun.. bütün bunlar. şark isyanı, birçok adamın yerlerinden sürülmesi, bütün bunların üç beş sene bir

rahatlık içinde tamamıyla unutulup geçmiş olduğunu zannetmekle, inanılmayacak bir iyimserlik havasına düşmüş olduğumuz anlaşıldı.

Bir gece otururlarken **Fethi Bey**, nihayet çekilmek kararında olduğunu, kapatacağını söyledi. **Atatürk**, yapma, dedi yarım ağızla. Ben, ne münasebet niçin yapıyorsunuz dedim. Ne var, ne olmuş, şöyle olmuş, böyle olmuş; olur. Siyaset hayatında olacak böyle şeyler. Yapamayacağım, duramayacağım orada, yapamam dedi. **Fethi Beyi** bu karara sevk eden iki taraflı. Birisi, tamamıyla yerinden çıkmış vaziyette; her taraf, herkes inkılaplar aleyhinde, idare aleyhinde her türlü gösteriyi yapıyor. İçlerinde daha ne istekler ortaya sürüyorlar bildiğimiz yok. **Fethi Bey**, bunalmış bir halde, sonra **Atatürk**, Serbest Fırkanın ilk gün kurulduğu zamanki vaziyette değil, kesin olarak endişe içinde ve bu işleri idare edemiyorsunuz, mani olamıyorsunuz, mani olmak lazımdır diye de mütemadiyen tavsiye ve ihtar eder durumda. Esasen, **Fethi Bey** bu inkılapların taraftarı ileri fikirli, irtica teşebbüslerine hiçbir suretle istidadı yok ve geçici menfaatler için vasıta olarak kullanılmaya da istidadı yok. Tamamıyla bunalmış bir vaziyette idi. Başka türlü izahı yoktur bunun. Onun üzerine karar verdiler ve Serbest Fırkayı kapattılar. Kapatılması bizim için çok fena oldu. **Atatürk**, çok özenerek böyle bir tertibe teşebbüs etmişti. Çok emniyetli ve tecrübeli insanların elinde teşekkül ettiği zannındaydı. Herhangi bir güçlüğe uğradıkları zaman güçlüğün tabiatı ne şekilde olursa, beraber görüşülebilecek ve bir çare bulunacak zannındaydı. Hadiseler öyle gelişti ki, her yerde birikmiş olan gerginlikler, bütün inkılapların tortuları kendiliğinden yeşerdi ve bunlardan kurtulmak için, hepsinden kurtulmak için, Serbest Fırkanın bir vasıta olarak kullanılması arzusu umumileşmeye başladı. Onun üzerine **Atatürk**, bu teşebbüsten vazgeçmek için en az zararla nasıl içinden çıkacağını kendi âleminde, kendi arkadaşları ile ayrıca hazırlamaya başladı. Bunu artık kapatman lazımdır, diye **Fethi Beye** bir tebliğ yaptığını zannetmiyorum. Böyle bir kanaate vardım. Bu lüzumu görmüş olabilir. Ama tedbir olarak bunu **Fethi Beye** söylediğini zannetmiyorum. **Fethi Beyle** kendi aralarında görüşmüş ve kendiliğinden bu kararı vermiştir. Onu söylediği zaman ısrar etmedi, ve işi oluruna bıraktı.

İktidar Değişmesi Endişe Duyulacak Bir Şey Değildir

Fethi Bey, Serbest Fırkayı kapatacağını söylediği zaman ben itiraz ettim. **Fethi Beye** karşı ısrar ettim ve bunu yapamazsınız, dedim **Atatürk** bana, «Ne yapayım, elimde değil. İstemiyorlar, işte görüyorsun» diyordu.

Serbest Fırka teşebbüsü bu suretle bitmiş oldu. Bunun neticesi olarak, birden fazla parti ile demokratik rejim ümidini **Atatürk** hemen hemen kaybetti. Sonra, biz demokratik rejime geçtiğimiz zaman, yabancılar bana

sormuşlardır: Serbest Fırka tecrübesinden sonra, şimdi **Atatürk** sağ olsaydı bu rejime geçer miydi? Benim kanaatimce **Atatürk**, hale göre, zamana göre tedbir bulmasını ve tatbik etmesini bilen insandı. Tahmin olunduğu gibi sabit fikirleri olan insan değildi. Serbest Fırka tecrübesinde neticeye vardıktan sonra, nihayet bizim ihtiyaç gördüğümüz zamanlarda sağ bulunsaydı, onun da aynı ihtiyacı göreceği kanaatindeyim.

Terakkiperver Fırka teşebbüsünün neticeleri hitam bulduktan sonra, yeni bir fırka teşebbüsünün ne şekilde, nasıl bir vaziyet yaratacağını o zaman düşünmüş değildim. Kesin bir fikrim yoktu. Bu esnada memleket, ekonomik ve mali sıkıntılar içinde bunalıma ve çaresizliğe doğru gidiyordu. Benim daha çok bu işlerle meşgul olduğum zamanlardaydı. Politika olarak yeni bir fırka için ihtiyaç duymuş değildim. Gerçi, nüfuz suiistimalini önlemenin çaresini, Mecliste bir murakabenin mevcudiyetinde görüyordum. Ama, bu belki başka türlü de yapılabilirdi.

İktidarı Bırakabilirdik

Bir defa Serbest Fırka kurulmuş olduktan sonra bunun kaldırılmasının iyi olacağını da hiçbir zaman düşünmedim. Güçlükleri vardı. Fakat, bu güçlükleri biz, **Atatürk**'le beraber yenebilirdik. **Fethi Bey** devam etseydi, güçlükleri yenerdik ve karşı karşıya iki parti o zaman yerleşmiş olurdu. Ben bu kanaati muhafaza ettim. **Atatürk**, ilk tehlikeleri gördükten sonra bu görüşe asla itibar etmedi. Halbuki, iktidarı da bırakabilirdik. Böyle bir istikamet gösteriyordu. **Atatürk** sağdı. İktidardan daha çok kolay ayrılırdık. Böyle teşebbüsler yapıldığı zaman salim islemesini sağlamak lazımdır. Salim işlemesi temin olunduktan sonra iktidar değişmesi, endişe duyulacak, şaşılacak bir şey değildir. Böyle kabul etmeden teşebbüse geçmek yanlıştır.

Serbest Fırka teşebbüsünün devam etmesi, şüphesiz birçok sıkıntıları da devam ettirecekti. Bilhassa inkılapların zarar görmesi, aksaması söz konusu olacaktı. Ama, bilâhare benim yalnız başıma uğraştığım olaylarla, **Atatürk** ile beraber uğraşmak sayesinde güçlükleri yenmek daha kolay olacaktı.

Benim başımdan geçenler malum. Nelerle uğraştığımı burada söylemeye lüzum görmüyorum. İktidardan da düştük, azlıkta da kaldık ve nice hadiseler oldu. Ama yeni hayatın şartları ve istikametleri, kendi içinde, tedbirleri de beraber taşıyor ve gösteriyor. Tek parti üzerinde tecrübe yapıldıktan sonra, bizde demokratik rejim olmaz, olmayacaktır kanaatine varmamak lazımdır. Bütün mahzurları meydana çıktıktan sonra bile tereddüt gösterilmemelidir. Esas mesele daha başlarken doğacak neticelere katlanacağız, diye karar vermektedir.

Birçoğu Tekrar Halk Partisine Girdi

Serbest Fırka kapandı. Bu kadar hadiseden sonra, Serbest Fırkayı kurmuş olanların birçoğu ile eski arkadaşlığımızı muhafaza ettik. Bunlar tekrar Halk Partisine girdiler. Vazifeler aldılar. Hiçbir şey olmamış gibi münasebetlerimiz devam etti. Sükûnet geldikten sonra bizzat **Fethi Beyle** de münasebetlerimiz normale döndü. Sıkıntılı zamanların telakkisi hep şuradan geliyor: Esas şikâyet ve hiddet konusu **Atatürk'tür**. Ve ben kendisini desteklediğim için böyle oluyor zannederler. Ben onun yanındayım ve destekliyorum. Onun için kendileri bu müşkülata uğruyorlar. Ben de kendileriyle beraber olursam, ne olacak? Hiçbir şey olmayacak. Sonra, hiç kimsenin benden böyle bir şey beklemeye hakkı da yok. Demek ki, esas şikâyet konusu ben oluyorum. Benimle uğraşıyorlar. Muvaffak olmayınca bütün suç bana yükleniyor. Bu vesileyle şimdi biraz **Fethi Beyden** bahsetmek isterim.

Fethi Beyle İhtilafımız Olmamıştı

Hatıralarımın başlangıç kısmında anlatmıştım. **Fethi Beyle**, Meşrutiyetin ilanından önce ben Edirne'de iken muhabere ederek tanışmış, dost olmuştuk. İttihat ve Terakki Cemiyetine onun tavassutu ile girdim. Meşrutiyet ilan olundu. Zaman zaman görüştük. Sonra o askerlikten ayrılıp politika hayatını seçti. Birinci Dünya Harbinden sonra Malta'ya götürüldü. Sakarya Muharebesi sırasında Malta'dan döndü, Anadolu'ya geldi. Geldikten sonra gerçi beraber bir vazifede bulunmadık. Ama münasebetlerimiz iyi. Hükümette beraber olduk. Ben cephedeydim. Her zaman görüşemiyorduk. Zaferden sonra ben Hariciye Vekili oldum. O vakit de **Fethi Beyle** aramızda hiçbir ihtilaf olmamıştır.

DIŞ POLİTİKADA ÖNEMLİ MESELELER

Musul Meselesinde Karşılıklı Görüşler

Cumhuriyetin ilanından sonra iç politika olayları vaktimizin çoğunu almıştır. Yeni rejimin ve reformların yarattığı tepkileri dikkatle takip ederken bunların etkileri ile iç politikanın uğradığı dalgalanmaları iyi halletmek ve memleketi istikrara ve emniyete kavuşturmak çalışmalarımızın hem zemini, hem de başlıca hedefi olmuştur. Bununla beraber 1930'a kadar geçen bu devrede, yine de dış politikada çok önemli bazı meselelerle uğraşmak icap ediyordu. Bunların başında Musul meselesi vardı.

Musul meselesinde bir anlaşmaya varabilmek için Cemiyeti Akvam'ın, Lahey Mahkemesinin, tarafsızların ve taraflıların bütün mekanizmaları sırayla işletildi. Bütün bu muameleler cereyan ederken, münasebetler, vakit vakit akıbet için endişeler doğuracak zehirli safhalardan geçti. Nihayet, Musul meselesi 1926 yılında imzalanan bir anlaşma ile kesin neticeye bağlandı. Musul meselesi üzerinde varılan anlaşma aşağı yukarı Lozan'da İngiltere Hükümetinin takip ettiği esaslar çerçevesinde kaldı. Şüphesiz bu bizim için tatminkâr bir netice olmadı. Fakat daha ileri bir netice elde etmek mümkün değildi Biz Musul bölgesinde plebisit iddia ediyorduk. Plebisiti kabul etmediler Cemiyeti Akvam Meclisi, onun komisyonları, hakemleri, hiçbirisi tarafsız olarak hüküm verecek vaziyette değillerdi. Herkes başından beri İngiliz noktainazarını savunuyordu. İşin bu noktaya varacağı daha Lozan'da iken belli olmuştu. Fakat bütün memleket Musul'u kurtarmak istiyordu. Memleketin, Meclisin Musul'u almayı bir hedef olarak göstermesi karşısında Lozan'da ciddi ve büyük bir mücadele açılmıştı. Hepimiz istiyorduk, fakat kurtarmaya imkân yoktu. Lozan'da yapabildiğimiz, Musul meselesinden dolayı sulhu inkitaa uğratmamak oldu. Biz Musul meselesini sulh muahedesinden ayırıp tehir etmek yolunu bulmasaydık, Lozan Konferansı Musul meselesini de diğer devletlerin talepleri ile beraber sulh olmaksızın ileriye talik edecekti. Lozan'dan sonraki safhalarda da mesele aynı ehemmiyetini muhafaza etti. 1926 anlaşmasında fedakârlık etmeseydik, sulh yine tehlikeye girerdi. Çünkü Lozan'ın Musul ile ilgili hükmü emperatiftir. Yani, dokuz ay zarfında hallolunacaktır diye bir hüküm var. Hallolunmazsa muahede muallakta kalabilirdi. Bu takdirde, ne gibi tehlikeler geleceği tahmin olunamazdı. Sulh hayatına girdikten sonra kendi meselelerimizle uğraşırken, sulhu devam ettirmek, davaların en başında geliyordu.

Sovyet Rusya Karışmıyor

Musul meselesinin buhranlı zamanlarında Sovyet Rusya'nın bu meseleye karışmak niyetinde olmadığını ve herhangi bir suretle yardımcı bir vaziyette bulunamayacağını söylediğini hatırlarım. Zaten böyle bir yardım beklemeye işin tabiatı itibarıyla da imkân yoktu. İngilizler Musul'u işgal ederek sonuna kadar ellerinde bulundurdular. Bu vaziyette Cemiyeti Akvam'ın kabul ettiği Brüksel Hattına razı olmayıp direnseydik, sulh bozulurdu ve vücuda gelecek ihtilatların hesabı yoktu. 15 seneden beri harp halindeydik. Ve yeni bir harbi göze alarak daha ileri bir netice elde edileceğini söylemek güçtür. Muharebe zamanında işgal edilmemiş, elde edilmemiş bir yeri konuşarak bilahare tekrar almak da mümkün değildir. Siyasi tarih aşağı yukarı her memleket için böyle vaziyetlerle doludur. Bunun bir tek istisnası vardır, o istisna da bizim lehimizde olmuştur. Milli Mücadelede düşmanı Anadolu'da mağlup ettikten sonra Trakya'yı henüz fiilen işgal etmediğimiz halde siyasi münasebetlerle Trakya'yı kurtarmışızdır. Mütareke şartı olarak oraya kadar gitmeyi sağladık. Her mütareke yapılırken bir mütareke hattı çizilir ve harekât bunun üzerine durdurulur. Biz Trakya hududuna kadar gitmeyi şart koştuk, uğraştık ve bunu elde ettik. Bu sayedeTrakya elde edebildiğimiz kadarı ile bizde kaldı. Diğer kısımlar arazi meseleleri arasında tabiatıyla hudutlarımızın dışında bırakıldı. Muharebe esnasında işgal edilmediği halde sonradan Hatay'ı siyasi münasebetlerle alabilmemiz de, Fransızlarla 1921'de yapılan Ankara İtilafnamesine koydurduğumuz birtakım hükümler sayesinde olmuştur. Sulhun devamı ve memleketin selameti için 1926 anlaşmasını yaptık ve bu mesele böylece kapandı.

Yunanlılarla İhtilaf Çıkıyor

Musul meselesi devam ederken onun yanında ve ondan sonra devam eden bütün buhranlar arasında bizi en çok uğraştıran başlıca ihtilaf Yunanlılarla aramızdaki mübadele meselesi olmuştur. 1923'te faaliyete geçirilen muhtelit mübadele komisyonu çalışmalarının bir türlü sonuna gelemiyorduk. İhtilaflı meseleleri halledemiyorduk. Bu vaziyet 1930'a kadar sürdü.

Yunanlılarla iyi münasebet tesisi için Lozan'da **Venizelos** ile anlaşmış ve bunun için aramızda ciddi olarak karar vermiştik. Ben samimi olarak inanıyordum ki, yakından gördüğüm başmurahhas **Mösyö Venizelos** simdi başvekil olarak Yunanistan'da idarenin başındaydı ve aramızdaki ihtilafları halletmeyi ciddi olarak arzu ediyordu. Ancak, işin tabiatında

güçlük vardı. Yani, anlaşmayı engelleyen husus, mübadele meselesinin tabiatından geliyordu.

Mübadele meselesinin güçlüğü, büyük nüfus kitlelerinin yerlerinden oynatılmasındadır. Büyük bir nüfus kitlesi Türkiye'nin her tarafından Yunanistan'a ve yine büyük bir nüfus kitlesi Yunanistan'ın her tarafından Türkiye'ye karşılıklı olarak mübadele edilmiştir. Yunanistan'a gidenler esasen daha evvel gitmişlerdir. Bunun, mübadeleyi kolaylaştıran tarafı ve güçleştiren tarafı olmuştur. Kolaylaştıran tarafı muharebenin bitmesi ile beraber Türkiye'den Yunanistan'a hicret meselesinin, daha mütareke olmadan fiilen ve emrivaki halinde gerçekleşmesidir. Fakat mübadelenin şahsi haklara, emlake ve tatbik bölgelerine taalluk eden meseleleri olduğu gibi duruyor. Müeyyidesi de Yunanlıların elinde. İşin güç tarafı da bu. Yunanlıların elinde askeri bir müeyyide, bir muharebe tehdidi ve tazyiki vasıtası yoktur. Ama Yunanistan'dan Türkiye'ye gelecek, mübadeleye tabi Türklere taalluk eden bütün haklar Yunanlıların elinde tabii bir müeyyide vaziyetinde bulunuyordu

Mübadele Meselesi

Lozan'da **Mösyö Venizelos** ile görüştüğümüz zaman, görüş birliği halinde bulunduğumuzu anlamıştık. Sulhu yapmak istiyoruz. Siyasi ve stratejik ihtiyaçlar bundan sonra Türkiye ile Yunanistan arasında iyi ve yakın münasebetlerin kurulmasını istiyor. **Venizelos** görüşmelerimizde, hiçbir zaman Türkiye ile bozuşmak ve yeniden bir muharebeye girmek istemediğini ciddi olarak, samimi olarak teyit etmiştir. Benim anladığıma göre bunu ideal bakımdan da istemiyordu. Çünkü **Venizelos**, gençliğinden beri, Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında, büyük bir nüfus topluluğu sebebiyle tabiatıyla büyük hisse alacağını ideal olarak daima hatırında tutmuştu ve **Venizelos'** un görüşüne göre takip olunan bu politika tamamıyla akim kalmış, iflas etmiştir. Şimdi Türkiye ile münasebetleri yeni şartlara göre tanzim etmek lazımdır, kanaatinde bulunuyordu. Benimle görüşmelerinde, benim zihniyetimden, Türkiye'nin zihniyetine ve istidadına intikal etmeye çalışarak, iki memleket arasında ciddi bir dostluk kurmaya imkân var mıdır, bunu keşfetmeye çalışır ve bana hep bunu sorardı. Ben de kendisine derdim ki,

«Görüyorsunuz, biz Yunanistan ile iyi münasebet kurmak istiyoruz. Ameli olarak karşısında bulunacağımız ilk ve esaslı mani, benim gördüğüme göre, mübadele meselesidir. Bizdekiler gitmiştir, sizdekiler gelecektir. Bunlar adaletle muamele görürse, iyi münasebetler, ciddi bir engele uğramaksızın kapıları açmış olur.»

Hadiseler, benim Lozan'da tahmin ettiğim gibi gelişti. Yunanistan ile

münasebetlerimizin düzelmesine daima mübadele mevzuundaki ihtilaflar engel teşkil etti ve bu hal 1930'a kadar sürdü.

Lozan'da Yunanlılarla bir mübadele mukavelesi imza ettik. Karşılıklı olarak mübadele yapacağız. Şu farkla ki, bizden gidecek olanlar gitmişler, birtakım ilişkileri kalmış. Kalmış olanlardan daha kimler gidecek ve kimler gitmeyecek, bunun tespitine çalışılıyor. Mübadele mukavelesine göre, İstanbul'daki Rumlarla, Garbi Trakya'daki Türkler mübadeleye tabi tutulmayacaklardır. İlk ihtilaf, İstanbul'da oturup da mübadeleye tabi tutulmayacak olan Rumların tespitinden çıktı. Mukaveleye göre, 1912 kanunu ile tespit edilmiş İstanbul belediye sınırları içinde 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş Rumlar gitmeyeceklerdi. «Yerleşmiş olma», yani «etabli» tabiri üzerinde mutabık kalamadık. Yunanistan, mümkün olduğu kadar çok sayıda Rumun İstanbul ve çevresinde bırakılmasını istiyordu. Lahey Adalet Divanından «etabli» üzerinde istişarî mütalaa alındı. Mesele bununla da çözülemedi.

Türkler Hicrete Mecbur Bırakıldı

İstanbul'da Rumlar var. Dışarıdan gelmişler, burada oturuyorlar. Bunlar nasıl ayıklanacak? Mübadele mukavelesinin hangi hükümleri, onları İstanbul'da oturdukları halde mübadeleye tabi tutacak veya tutmayacak? Yunanistan'daki Türkler için böyle bir ihtilaf yok. Orada, yalnız Garbi Trakya'da oturanlar mübadeleye tabi değiller. Fakat ihtilaf olunca, Garbi Trakyalı değildir, gidecektir, denebilir. Ama Garbi Trakya Türkleri için «etabli» tabiri bir mesele olacak kadar önemli değildi. Önemli olan, İstanbul Rumları idi Nitekim mübadele meselesi, bu yüzden çıkan ihtilaflar sebebiyle 1930'a kadar sürmüştür. «Etabli» yani «yerleşmiş» ne demektir? İhtilaf bu yüzden çıktı. Lahey Hakem Mahkemesine gidildi, mütalaa alındı. Bunlar tatbik edilirken yeni ihtilaflar çıktı.

İhtilaflar devam ederken, Yunanistan'da, Garbi Trakya Türklerine fena muamele yapılmaya başlandı. Birçok Türk hicrete mecbur bırakıldı. Bir ara Yunan Hükümeti, Yunanistan'daki Türklerin mallarına el koydu. Biz mukabelede bulunduk. Zaman zaman iki hükümet arasındaki münasebetler gergin safhalara girdi. Meselelerin biri halledilirken, bir başkası çıkıyordu. Bunlardan hatırımda kalan en mühimi patrik meselesidir. Patrik meselesinin büyük münakaşası olmuştur. **Konstantin Araboğlu** isminde bir Rum, patrik tayin edilmişti. Halbuki yeni patrik mübadeleye tabi idi. İstanbul'da yerleşmiş ve mübadele mukavelesine göre kalması gereken Rumlardan değildi. Mübadeleye tabi olan mıntıka halkındandı. Bunun için biz, yeni patriğin mübadeleye tabi olduğunu söylüyorduk. Yunanistan, patriğin mübadeleye tabi olmadığını söylüyordu. Bunun için de Lahey

Mahkemesine müracaat edilerek, hüküm alınmaya çalışıldı. Biz yetkisizlik meselesini ileri sürerek buna mani olduk. Muhtelit mübadele komisyonu bizim iddiamızı esas olarak kabul ediyordu, fakat komisyonun bizden olmayan üyeleri mukavelenin bu hususla ilgili hükmünü yalnız patrik için uygulanmayacağı fikrini savunuyorlardı.

Patrik, Anadolu'dan mübadeleye tâbi bölgeden olduğu halde, kalır veya kalmaz. Bir kişidir. Bugün ehemmiyetli bir mesele gibi görülmeyebilir. Ama o gün, mübadelenin tatbiki sırasında, patrikin vaziyeti üzerinde istisnai bir muamele yapmanın, gelecek zamanlar için nasıl bir örnek olarak kalacağını tahmin etmeye imkân yoktu. Bütün bu meselelerin tarihten gelen büyük ihtilaflara ve çatışmalara sebep olduğu bilindiği için, tatbikatın ilk günlerinde, herkes, muahede hükümlerine ciddi bir surette bağlı kalmak için dikkatliydi. Bu dikkatli olma ve özel bir hassasiyet gösterme hali, işleri güçleştiren unsurlardı

Dostluk Arzusu Çekişmelere Hâkim Oldu

Mübadele meselesinin iyi niyetle çözülmesi 1930'a kadar sürdü ve ciddi bir dostluk arzusu bütün çekişmelere hâkim olduğu için neticelendi. İhtilaflı devrede **Mösyö Venizelos,** iki memleket arasında ciddi bir sulh teessüs etmesi için bizim gayretlerimize samimi bir arzu ile karşılık vererek çalışmıştır. **Venizelos**'u, iktidardan ayrılıncaya kadar da dostluk kanaatinde samimi buldum.

Mübadele meseleleri, Ankara'da 10 Haziran 1930'da imzalanan anlaşma ile halledildi. Daha Lozan'da iken Yunanistan ile Türkiye arasında iyi münasebetler kurulmasında önümüze çıkacak ilk engelin mübadele olduğu hakkında, bunu iyi halledersek dostluk yolu açılabilir diye tecrübeye müstenit olmaksızın sağduyu ile yaptığım tahmin, benim zannettiğimden daha güç ve daha uzun bir devrede neticeye varabildi. Lozan'da, **Venizelos**'a, dostluk kapılarının açılması, mübadele meselesini iyi halletmekte göstereceğimiz karşılıklı anlayışa ve kabiliyete bağlıdır, demiştim. Ama, bunun altı sene süreceğini ve bu kadar yorgunluk vereceğini tahmin etmemiştim.

Uzun Süren Düşmanlık

Mübadele anlaşmasının Ankara'da imzalandığı gün **Venizelos**'a bir mektup göndererek, kendisini Ankara'ya davet ettim. 1930 Ekiminde **Mösyö Venizelos,** Türkiye ile Yunanistan arasındaki düşmanlığı, uzun süren son devrinde temsil etmiş olan insandı. Yunan ideallerini temsil ediyordu. Girit'te başladığı mücadeleleri muhtelif vesilelerle anlatmışımdır. Burada tekrarlamayacağım. Şunu söylemek istiyorum ki, bütün siyaset âleminde ve bizzat Yunanistan'da, **Venizelos**'un Türkiye'yi ziyareti, tarihi bir hadise sayılmıştır.

Hatırlarım, **Venizelos**'un buraya geldiği günlerde Macar Başvekili de Ankara'daydı. İkisini beraber ağırladık. Macar Başvekili daha evvel gitti. Macar Başvekilinin bu Ankara ziyareti, hemen pek bahsolunmadan geçti. Halbuki çok değerli bir insandı Kendisi de işin farkındaydı. Ankara'da bir defa bana kendisine gösterilen ilginin azlığını, kibar ve ciddi bir şekilde, yarı şikâyet eder tarzda anlattı. «**Venizelos'un** ziyareti tarihi bir hadisedir. Anladık. Ama ben de buraya resmen ziyarete geldim. Bir devlet ziyareti yapmak üzere buradayım. Onun muamelesini isterim,» diyordu. Bu tarzda bir şikâyeti, politika dilinde ilk defa ondan işittim ve ona istediği muameleyi göstermek için özel bir dikkat sarf ettim.

Yunanistan ile aramızda münasebetlerin düzelmesi zamanlarında İtalya'nın özel bir tutumu vardı. İtalya, Türkiye - Yunanistan münasebetlerinin düzelmesini istiyordu. Bu devirde, yani 1930'larda, İtalya, Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan ile ayrı bir blok yapmak ve kendisi bu bloka sahip çıkarak onunla Avrupa içinde siyaset yapmak niyetindeydi. Yani İngiltere ve Fransa'ya karşı kuvvetli bulunmak istiyordu. Bilhassa Fransa'ya karşı. Fransa Birinci Cihan Harbinden sonra Avrupa siyasetine, «Küçük İtilaf» denilen bir grup ile çıkmıştı. Bu «Küçük İtilaf» da Romanya, Yugoslavya ve Çekoslovakya vardı. Ve «Küçük İtilaf» yolu ile Balkanlarda Fransız nüfuzu hâkim bulunuyordu. İtaya da, Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan ile birleşerek kendisine yakın bir grupla Balkanlarda tesir yapmak istiyordu. Tabii sonra Hitler'in zuhuru ile İtalya politikasında yeni istikametler inkişaf ettl. İtalya'dan burada bahsedişim, Türk - Yunan ilişkilerinin düzelmesindeki olumlu tutumu ve **Venizelos'un** Ankara'yı ziyareti münasebetiyledir.

Venizelos burada **Atatürk** ile görüştü. **Atatürk**'ün Türk - Yunan münasebetlerinin düzelmesinde ve dostluk tesisinde ne kadar samimi bir kanaate sahip olduğunu yakından gördü. Kendisindeki dostluk fikri kuvvetlenmiş olarak, memnun bir halde, cesaretle gitti.

Venizelos'un Ankara'yı ziyareti vesilesiyle dostluk antlaşması, taraf-sızlık antlaşması, uzlaşma ve hakem antlaşması olmak üzere üç antlaşma imzaladı. Ayrıca deniz kuvvetlerinin tahdidi hakkında bir protokol yapıldı. İkamet, ticaret ve seyrisefain sözleşmesi imzalandı. Hulasa bu ziyaret, iki memleket arasındaki dostluk bakımından son derece istifadeli bir ziyaret oldu.

Venizelos'un, tarihi bir hadise olan bu ziyaretten ayrılışı sırasında, yakın olayların halk arasındaki tesirlerinden şikâyet ettiğini işitmişimdir. Bunu bizim arkadaşlara söylemiş. Dostluk tesis etmek için idare edenlerin gayretleri ve halkta bütün geçmiş olayları unutmaya çalışan bir arzu bulunduğu **Venizelos**'un dikkatinden kaçmamıştı. Bunu değerlendirmiş olduğunu zannediyorum. Yani biz idare edenlerdeki dostluk gayretini, halkın soğuk karşıladığı intibaı var. Bizim arkadaşların bana naklettiğine göre, arzu ettiği harareti görmediğinden şikâyet etmiş. Bizimkiler de nazik bir surette, «Çok çektiler» diye ikaz etmişler.

Yunanistan'a Gidiyorum

Ertesi sene, 1931'de, yine sonbaharda ben bu ziyareti iade ettim. Hariciye Vekili **Tevfik Rüştü Beyle** beraber oraya gittik. Yunanistan siyasi gösterişlerde çok canlı bir hayat geçirmeye alışmıştır. Dostluk göstermek istediği vakit onu fazlasıyla göstermek kabiliyetindedir. Beni çok iyi karşıladılar. Bende de, Yunanistan'a gittiğim zaman halktan nasıl bir karşılık göreceğim şüphesi vardı. Bu devirde Yunanistan'da cumhuriyet ve krallık münakaşası başlamıştı. Rejim, cumhuriyet rejimi. Cumhuriyet, Yunanistan'da devam edebilecek mi, edemeyecek mi? Bunun münakaşası vardı. Bu münakaşa bizde de vardı. Fakat, bizde pekâlâ devam ediyor kanaati ile Yunanistan'da da devam edebileceğini zannediyordum ve oraya bu düşünce ile gitmiştim. Halbuki görünce anladım ki, Yunanistan'ın krallıkla idare olunabileceği kanaati orada çok daha yaygın ve derin bir haldedir. Yunanistan, kurulduğu zaman krallık olarak kurulmuş ve krallık müessesesinden, gerek iç sükûnette, gerek enternasyonal münasebetlerde çok istifade etmiştir. Değerli krallar gelmiş geçmiş. Bunun için krallığın Yunanistan'da itibarı vardı. **Venizelos** ihtilali zamanında bu itibar sarsılmış. Bilhassa mağlubiyeti **Kral Konstantin'e**, onun kumandanlığına ve onun idaresine bağladıkları ve büyük Yunan idealizmi kral zamanında, kral eliyle söndüğü için, cumhuriyet rejimini seçmişler. Fakat bütün bu menfi gö-

rünüşün izahını süratle bulmuşlar ve krallık münakaşası tekrar hararetli bir şekilde uyanmış. Ben Yunanistan'a o devirde gittim.

Yunanistan'a gittiğimin ertesi günü bizim sefaretten o gün çıkan gazeteleri bana getirdikleri zaman hayretler içinde kaldım. Yunan gazetelerinin o gün önemle bahsettikleri mevzu, Türk - Yunan münasebetleri idi. Benim seyahatim sebebiyle bunu tabii karşılamak lazım. Fakat hayret ettiğim husus. meselenin takdim tarzından geliyordu. Yunan gazetelerine göre, Türk - Yunan münasebetleri düzelmiştir; muhacirler, herkes yerli yerine dönecektir. Gazeteler açıktan açığa bu ümidi ve bu havayı veriyorlardı. Bunları görünce, tahmin etmediğim bir netice olarak çok şaşırdım. Halbuki, münasebetlerimizde, ziyaretlerde, Yunan Hükümetiyle şu gerçeği göz önünde tutmaktan hiç geri kalmamıştık: Münasebetlerimizin temeli mübadeleye dayanmaktadır. Yeni münasebet, yeni devir, teessüs eden bu nizam üzerinde kurulmuştur. Öyle kurulacak ve bu yolda inkişaf edecektir. Bu esaslar üzerinde mutabakatımızı her vesile ile tekrar eder ve teyit ettirirdik.

Yunan gazeteleri elimde olduğu halde ben bunları düşünüyorum. Aradan 15 dakika geçmişti ki, **Venizelos** otele geldi. Zaten beni hiçbir gün yalnız bırakmamıştır. Daima beraber dolaşmışızdır. **Venizelos** ile aramızda tam yirmi yaş fark vardı. O benden yirmi yaş büyüktü. Dikkat ederdim, **Venizelos** münasebetlerimizde bana çok yakın bir ilgi ve siyasi bir yakınlık gösterdiği kadar, bir şahsi dostluk ve şefkat göstermeye de çalışırdı. Bilhassa Yunanistan'da bulunduğum bugünlerde, istirahatimin temini, herhangi bir hadiseden, aksi bir olaydan üzüntü duymamam için itina gösterdiğini minnetle hatırlarım.

Venizelos'a «Her Şey Bozuluyor» Dedim

Şimdi, bu Yunan gazeteleri ile meşgul olduğum sırada **Venizelos,** otele yanıma gelince, ilk işim, ona Yunan gazetelerinden aldığım bu havadisi söylemek oldu. İlk çarpıldığım olay. Gazeteler, «Her şey düzeldi, mübadele işi halledildi, muhacirler tekrar geri dönecek, böyle kararlaştırılmıştır» tarzında kampanya açmışlardı. **Venizelos** ile konuşurken galiba çarpılmış ve dolgun bir halde olduğum halimden anlaşılıyordu. **Mösyö Venizelos,** «Neyin var,» diye sordu. Anlattım.

«Ne olacak? Her şey temelinden bozuluyor ve tehlikeye giriyor. Bu nasıl şeydir?» dedim.

Venizelos birkaç cümleyle bütün üzüntülerimi temelinden bertaraf etti:

«Saçma! Böyle şey olur mu canım. dedi. Şüphe mi ediyorsun? Birtakım gazeteler kendi arzularına, kendi hislerine göre zemini yokluyorlar.

Hiçbir kayda bağlı olmaksızın serbest konuşulan, serbest yazılan memlekette bunlar olur. Hiçbir ehemmiyeti yoktur. Bunlara ehemmiyet verme.»

Venizelos'un sözlerindeki kesinlik ve hali tavrındaki ciddiyet karşısında, bulunduğum ters vaziyet esasından tesirsiz kaldı; başka mevzuu geçtik.

Yunanistan'da ilk ziyaretimi reisicumhura yaptım. Reisicumhur o zaman **Mösyö Zaimis** idi. Reisicumhur dairesi şehir içinde. Oraya gittim. **Mösyö Venizelos** da beraber. **Zaimis** yaşlı bir zattı. **Venizelos**'tan yaşlı görünüyordu. Sene 1931. Demek ki ben, 47 yaşındayım. Ve tabii çok canlı bir haldeyim. **Venizelos**, 67 yaşındaydı ve söz arasında, kendisinin faal olarak siyaset yapacak ve çalışacak bir yaşta olduğundan bahsederek, «Henüz gencim» derdi. Gerçekten canlı bir adamdı.

Zaimis'e yaptığım ziyaret kısa sürdü. Hiç politika konuşmadık. Karşılıklı iyi münasebetler, saygılı sözler söyledik. Benim iyi dileklerime, devlet reisi karşılık vermekle konuşmayı idare etti. Sonra dikkatimi celbettiler ki, **Zaimis**, reisicumhur olarak Anayasa hükümlerine ve politikada her suretle tarafsız bulunmak kayıtlarına titizlikle ve taassupla riayet etmek tabiatındaymış, Zaten, daha evvel temas ettiğim gibi, Yunanistan o esnada krallık - cumhuriyet münakaşaları içindeydi. Bu meselenin münakaşa konusu olduğu bir zamanda, kendisinin münakaşalar içinde ve ön planda görünmeyi arzu etmediği anlaşılıyordu. İstemeyerek reisicumhurluğa gelmiş, politika hayatında özel bir iddiası ve ihtirası olmayan muhterem bir devlet başkanı halinde görünüyordu.

Balkan Paktının İlk Tohumları

Venizelos bundan sonra beni Atina Belediyesine götürdü. Belediye'de beni çok iyi kabul ettiler. Dostluk gösterdiler. İki memleket arasındaki münasebetlerin dostane olmasını hakiki ve ciddi olarak istediklerini söylediler. Çok olgun ve yetişkin insanlardı. Bu tarzda karşılıklı konuşmalardan sonra, belediyeden ayrıldım. **Venizelos** bana,

«Dikkat ettin mi, bunlar kralcıdır?» dedi.

Bilmiyordum.

«Hayret ettim, nasıl kralcıdırlar?» dedim.

Mösyö Venizelos,

«Atina Belediyesi kralcıların elindedir» dedi.

Ben merak etmiştim. Nasıl oluyor, diye sorduğum zaman cevap verdi:

«Bizde oluyor işte. Seni belediyeye götürürken, kralcıları, kralcı olan politikacıları yakından tanıyıp dinleyesin ve iki memleket arasındaki dost-

luk münasebetlerinin bütün siyasi çevrelere mal olmuş bulunduğuna inanasın, istedim.»

Venizelos beni bir gün Atina civarında uzakça bir yere götürdü. Burası bir sayfiye yeriydi. Bir Amerikan şirketi orada yeni bir teşebbüs almıştı ve inşaat yapıyordu. Yunanlılar bu şirketten şikâyet ediyorlardı. Aynı Amerikan şirketi, bir süre önce Ankara'nın imarı için bize de müracaat etmişti. Uzun boylu konuştuktan sonra, bir anlaşmaya varamamıştık. Yunanlılar, bu şirketle bir anlaşma yapmayışımızın, bizim daha akıllı olduğumuza yeni bir misal teşkil ettiğini yarı şaka, yarı ciddi söylüyorlardı. Bunu, Yunanistan seyahatinin latifeli bir olayı olarak hep hatırlarım.

Atina'da kaldığım birkaç gün içinde bir futbol maçı seyrettim. **Venizelos** beni stadyuma götürmüştü. Atina'nın içinde bulunan stadyum çok kalabalıktı. Halk, orada beni, çılgınca dostluk tezahüratı ile kabul etti. Bununla, Yunan halkının, Türkiye Başvekilini, ne kadar dostluk duyguları ile kabul ettiklerini göstermiş oldular ve hakikaten üzerimde o tesiri yaptı. Bu büyük anfilerle yapılmış olan spor yerinde çok zevkli bir spor sahnesi görmüş oldum.

Balkan Paktı* Meselesi

Yunanistan'da kaldığım müddet esnasında, Türk - Yunan yakınlaşmasından ayrı olarak, bu yakınlaşmanın Balkan devletleri arasında yayılması ve Balkan Paktı meseleleri üzerinde **Venizelos** ile geniş temaslarımız, geniş konuşmalarımız olmuştur. Balkan Paktı fikri, bu ziyaretler esnasında esaslı olarak vardı. Ve bizi müşterek gayrete sevk eden yeni bir unsur halindeydi. Gerek **Venizelos'un** Türkiye'yi ziyareti, gerek benim Yunanistan ziyaretimle, hem iki memleket arasındaki dostane iyi münasebetlerin, hem Balkan Paktı şeklinde daha geniş bir dostluk havasının teessüsü mesafe almıştır.

1932 yılında Sovyet Rusya'ya bir ziyaret yaptım. Şimdi bunu anlatacağım. Ruslar benim Yunanistan ziyaretim münasebetiyle, dışarıya bir ziyaret yapacaksam, bunun Moskova'ya kadar uzamasını ehemmiyetle arzu ediyorlardı. Bir başka yere daha seyahat etmem mevzubahisti. Ruslar, evvela bize gelsin, diyerek ısrar ettiler. Nihayet 1932'de Nisan ayında, Rusya'ya gittim.

---

* Balkan Paktı (Antantı), Balkan ülkeleri arasında iktisadi ve kültürel alanda işbirliğini güçlendirmek için yapılan antlaşma.

Türkiye - Sovyet Rusya İlişkileri

Ruslarla 1925'ten beri devamlı bir muahede ile birbirimize bağlanmış gibiydik. Münasebetlerimiz 1930'a kadar önemli gelişmeler göstermiştir. 1925 antlaşması, Rusların ihtilalden sonra takip ettikleri umumi politikanın tabii bir neticesi olarak, bize daha yakın bulunmak arzularından doğmuştur. Rusya, batılı devletler tarafından tecrit edilmiş olmaktan kurtulmak için yakın komşuları ile dostluk münasebeti içinde bulunmak ve Almanya'nın İngiltere ve Fransa'ya yaklaşmasını önlemek istiyordu. Politikasının esası bu idi. Fakat, Fransa ve İngiltere, Almanya'yı da yanlarına alarak, İtalya, Polonya ve Çekoslovakya'nın da içinde bulunduğu Locarno Antlaşmasını yaptılar. Bu antlaşma, Sovyetlerin takip ettikleri politikaya aykırı idi. Bizim politikamıza da uygun düştüğü için, Locarno Antlaşmasından hemen sonra, aralık ayının ortasında, Ruslarla Paris'te özel bir tarafsızlık antlaşması imzaladık. Bu, 1925 antlaşması, Locarno'dan hemen hemen iki hafta sonradır ve ona cevap mahiyetindedir. Sovyetler, ilk zamandan itibaren, Almanya ile diğer devletler arasında yapılan muahedeleri ve yakınlaşma teşebbüslerini daima endişe ile karşılamışlardır. 1925'te bizim muahedemizle ona cevap vermek istediler. Sovyetlerle münasebetimizin emniyet üzerinde bulunması ve araya bir şüphe girmeksizin devam etmesi, bizim için ilk günden beri önemli bir dikkat mevzuu olmuştur. Bu bakımdan 1925 tarafsızlık muahedesi, bizim politikamıza da uygun düşüyordu. Gerçi Musul ihtilafı esnasında uğradığımız güçlüklerde Sovyetlerin fiili bir yardımı söz konusu değildi; ama siyasi olarak Cemiyeti Akvam Meclisinde ve komisyonlarında Musul meselesi müzakereleri ve münakaşaları devam ederken, Sovyetler bize manen destek olmuşlardır. Biz Sovyetlerle yalnız siyasi münasebetlerimizi değil, iktisadi münasebetlerimizi de geliştirmek istiyorduk. İki memleket arasındaki ticari münasebetler, Milli Mücadeleden sonra bir hayli artmıştı. Fakat bir aralık, iktisadi ve ticari münasebetlerin gelişmesi aksadı. Sanıyorum, 1926 veya 1927'de, Rusya Türkiye'den ithal edilen mallara bazı tahditler koydu ve münasebetlerimiz bu sebeple bir sarsıntı geçirdi. Bir hayli çetin müzakerelerden sonra 1927 yılında bir ticaret ve seyrisefain muahedesi imzalamaya muvaffak olduk. Bizim Sovyetlerle iktisadi ve ticari ilişkiler kurmaya çalıştığımız bu devirde uğradığımız güçlükler, başlıca, Sovyetlerin yeni iktisadi

ve ticari sistemlerinden geliyordu. Sovyetlerin yeni iktisadi ve ticari sistemlerinin tatbikatı, kendi içlerinde de olmak üzere, her yerde güçlükle devam ettiği için, onun tabii sarsıntıları esnasında biz de güçlüğe uğruyorduk. Fakat münasebetlerimiz devam ediyor ve her güçlüğe çare bulmaya çalışıyorduk. İşte nihayet 1927'de, bahsettiğim ticaret ve seyrisefain muahedesi imzalanmıştı.

1928'de Cenevre'de bir silahsızlanma konferansı toplanmıştı. Biz bu konferansa davet edilmemiştik. Fakat Sovyetlerin konferanstaki temsilcisi **Litvinof,** Türkiye'nin dünya siyasetinde mühim bir rolü olduğundan ve coğrafi durumunun ehemmiyetinden bahsederek, bizim de konfernsa çağrılmamızı teklif etti ve konferans bunu kabul etti.

Silahsızlanma Konferansına Katıldık

Sovyetlerin teklifi üzerine biz Cenevre'de toplanan silahsızlanma konferansına katıldık. Bu konferansta Sovyetler topyekûn bir silahsızlanma teklif ediyordu. Ve biz de bu görüşe katılarak Sovyet tezini desteklediк. Daha sonra 1928 yılında yapılan **Kellogg** Paktına da Sovyet Rusya ile beraber katıldık. Cemiyeti Akvam'ın muhtemel bir harbi önlemesinden duyulan şüpheler üzerine, Fransız Dışişleri Bakanı **Briand** ile Amerika Dışişleri Bakanı **Kellogg** arasında kararlaştırılıp. birçok devletin imzaladığı savaşı önleyici bu pakt imzalandıktan bir süre sonra, ortaya atılan **Litvinof** Protokolünü de imzaladık. **Kellogg** misakının yürürlüğe girmesi gecikir endişesi ile, **Litvinof** teşebbüse geçti ve **Litvinof** Protokolünü ortaya çıkardı. Bu protokole göre, **Kellogg** misakının Doğu Avrupa'da derhal uygulanması için **Litvinof**'un ileri sürdüğü protokole de iltihak ederek Sovyetlerle beraberlik gösterdik.

Garp devletleri ile münasebetlerimiz 1926'dan sonra gelişme istidadı göstermeye başlamıştı. Gerek bu sebeple, gerek Balkanlar üzerinde teşebbüslere girlştikçe, Sovyet Rusya'nın da Türkiye üzerindeki dikkati artmaya başlamıştı. Bizim batı ile münasebetlerimizi düzeltmek hususundaki çalışmalarımız, Sovyet Rusya'da şüpheler uyandırmaktan geri kalmıyordu. İşte bu şartlar içinde ısrarla Rusya'ya davet edildim ve 1932'de Moskova ziyaretini yaptım.

Rusların Israrı

O esnada bir başka yere daha seyahatim mevzubahisti. Gitmeyi düşünüyordum. Ruslar acele ettiler. evvela bize gelsin, diye ısrarda bulundular. Bir Türk vapuru ile Odesa'ya hareket ettik. **Bayan İnönü**'yü de

götürüyorum. Bu seyahat başlarken benim için bir talihsizlik oldu. **Bayan İnönü,** Odesa'dan hareketimizden itibaren şiddetli bir safrakesesi iltihabından hastalandı. Ruslar ilgi gösterdiler. Refakatimize çok değerli doktorlar tayin ettiler. Bu doktorlar seyahat boyunca bize yardımcı ve **Bayan İnönü'nün** sıhhatini gözetleyici bir rolde oldular. Avdet edinceye kadar da yanımızdan ayrılmadılar ve dönüşte bizi İstanbul'a kadar getirdiler. Kendilerine çok müteşekkir olmuştuk.

Görüşmeler

Moskova'da bizi büyük bir törenle karşıladılar. **Molotof, Litvinof,** hepsi karşılayıcılar arasında bulunuyordu. Resmi protokolde hiçbir eksiklik yoktu. Bize çok itibar ettiler.

Rusya seyahatinde muhtelif toplantılar ve mülakatlar yapılmıştır. İlk önemli temas, Kremlin'de **Stalin** ile ve Sovyet Hükümetiyle toptan mülakat olarak başlamıştır.

Kremlin'e gittik. Müzakere için kararlaştırılan zamanda bizi Kremlin' in balkonuna aldıklarını hatırlarım. Rusya'nın, Ankara Sefiri **Suriç** yanımızda bulunuyordu. Türkiye'den **Suriç** ile beraber gelmiştik. Hükümet içeride içtima halindedir, sizin kabulünüz belki bir iki dakika gecikecektir, diye bizi balkona aldılar. Bekleyeceğimiz için özür dilediler. Bir aralık **Stalin** yanıma geldi:

«İçeride acele bir işimiz var, onu konuşuyoruz. Şimdi bitecek. Ondan sonra beraber toplanacağız. Çok isterdim., bizim toplantımızı salonun bir köşesinden görebilseydin. Benim için her şeyi söylerler. Diktatör, falan derler. Toplantımızda bulunman mümkün olsaydı da ne halde çalışıyoruz, onu gözünle görüp bir fikir edinseydin,» dedi.

Nezaket Gösterisi

Stalin böyle bir şaka yaptıktan sonra, tekrar gitti ve iki üç dakika sonra, buyurun, dediler ve içeri girdik. Bizi çok büyük bir nezaketle kabul ettikten sonra, doğrudan doğruya bir hükümet toplantısı gibi görünen bu özel toplantıya katıldık. **Stalin** oturmam için bana masanın riyaset yerini gösterdi. Oturdum. Dikkat ettim, sağımda, solumda bizim arkadaşlar var. Hariciye Vekili **Tevfik Rüştü Bey** ile Moskova'daki sefirimiz **Hüseyin Ragıp Bey,** bunlar iki yanımda oturuyorlar. Masanın etrafındaki diğer koltuklarda **Molotof** var, **Litvinof** var, onların Ankara Sefiri **Surlç** ve daha bir iki vekil var. **Stalin,** beni riyaset yerine oturtmak gibi büyük bir nezaket gösterdikten sonra, kendisi ayakta dolaşarak müzakereyi idare etmeye başladı.

İki memleket arasındaki münasebetlerden hararetle bahsolunuyor. Biz Türkçe konuşuyoruz Onlar Rusça konuşuyorlar. Aramızda kuvvetli tercümanlar var. Ben, bazen, mecbur oldukça Fransızca konuşuyorum. Onların içinde çok güzel Fransızca bilen insanlar var. Ruslar, yabancı dil öğrenmekte ve yabancı dili, o dilin insanları kadar fasih ve aynı aksanla telaffuz etmekte özel bir istidat sahibidirler. Ruslar hem bildikleri yabancı dili iyi bilirler, iyi öğrenmiş olurlar, hem aynı milletin ferdi imiş gibi o dilin aksanı ile konuşurlar Yani yabancı dile çok kabiliyetlidirler.

Bu ilk müzakerede Türkiye'ye yapılacak iktisadi yardım, ticari münasebetler ve bir istikraz meselesi esas olarak konuşulmuştur.

Sıkıntı İçindeydiler

Rusya'ya yaptığım bu seyahatin Sovyet Rusya'nın iktisaden çok sıkıntı çekmekte olduğu bir zamana rastgeldiğini, Moskova'ya gider gitmez fark ettik. Bu sıkıntıları, bütün hallerinden anlaşılıyordu. Rusya, daha ihtilal yıllarında iktisadi bakımdan büyük zorluklar içine düşmüştü. Bunun üzerine **Lenin**, «NEP» denilen yeni bir iktisat politikası uygulamaya başlamıştı. «Yeni İktisadi Politika» manasına gelen «NEP» sistemi, biz Rusya'ya gittiğimiz zaman, henüz terk edilmişti. **Lenin**'in ölümü, iktisadi vaziyetin girmiş olduğu çıkmaza bağlanıyordu. Bu çıkmazdan dolayı içine düşülen büyük bunalımın tesirleri ile **Lenin**'in hastalandığı ve öldüğü kanaati vardı. **Lenin**'in ölümünden sonraki yıllarda vaziyet çok ıslah edilmişti. Ruslarla yaptığım ilk görüşmelerde bana, **Lenin** öldükten sonra Rusya'nın içinde bulunduğu güçlüklerden çıkmak için gösterdiği gayretlerin müspet netice verdiğini her vesile ile anlatırlardı. Ve **Lenin** sağ olsaydı, bugünkü vaziyeti görerek şaşılacak kadar ilerleme kaydettiğimizi anlayacaktı, derlerdi. Bütün bunları konuşurken, **Lenin**'i suçlamak şöyle dursun aksine ondan hürmetle bahseder ve kendisinin, milletin ıstıraplarından fevkalade teessüre kapılarak hasta olduğu manasını çıkartmak isterlerdi.

Müzakereler Sonuçlanıyor

Kremlin'de yaptığımız ilk toplantıda bize yardım etmek imkânı olduğunu söylediler. Azami kolaylığı gösterecekleri anlaşılıyordu. Daha evvel görüşmeler yapılmıştı. Sekiz milyon dolarlık altın değerinde bir ikraz yapmayı kabul ediyorlardı. **Stalin** ayakta dolaşarak müzakerelerin seyrini takip ediyor. Lüzum gördükçe müdahalede bulunuyor. Evvela faiz meselesi açıldı. Faiz istemiyorlar. Sıra vadenin tayinine geldi. 20 sene vade ile

müsavi taksitler halinde ödeyeceğiz. Bu karara bağlandı. Borcun ödenmesinin para olarak değil, mal olarak karşılanmasında mutabık kaldık. Bu sekiz milyon dolarlık istikrazın bütün şartlarında mutabık olduk. «Mal olarak ne alacaksınız ne alırsınız?» dedim. Bunu da tespit ettik. Kendilerine çok teşekkür ettim. İlk müzakereler böyle en müsait şartlarla müspet bir şekilde neticelendi. Bu tarzda bir dostluk havası içinde ayrıldık.

Stalin'le Görüşmelerimiz Sürüyor

Kredi müzakereleri ile ilk görüşme bitti ve **Stalin**'le sonra müteaddit görüşmelerimiz oldu. Rusya'dan dönüşte, Ankara'daki İngiliz sefirine, 8 milyon dolar kredi aldığımızı ve şartlarını bir konuşma esnasında anlattığım zaman, sefir, «Müstesna bir şey» demişti.

Moskova'da bize çok ikram ediyorlar ve gezdiriyorlar. Ruslar, zaten çok ikramcı bir millettir. Misafirlerine tasavvur olunamayacak şekilde ikram ederler. Kaldığımız otelde bize de çok ikramda bulundular. Tiyatroya, operaya götürdüler. Rus balesini seyrettik. Yüksek idareciler bizimle hep beraber bulunuyorlar. Birinde **Stalin** ile beraberdik. Ben bir aralık balkonda dururken, **Stalin** yanıma geldi. Konuştuk. Bu konuşmamız, bana gösterdikleri bir fabrika üzerinde oldu. Onu ileride anlatacağım.

Bundan sonra **Stalin**'le önemli bir konuşma kendi evinde olmuştur. Şehrin dışında bir villası vardı. Otelden bizi aldılar, arabayla oraya götürdüler. **Stalin** önde şoförün yanında oturuyordu. Ben ve **Molotof** arkadayız. Emniyet tertipleri içinde gittik.

Stalin'in evinde, bir maso etrafında görüştük; yemek yedik ve sonra döndük.

Sözü, Balkan Paktına Getirdim

Görüşme esnasında, garp âlemi ile münasebetlerimizden bahsolunuyor. Ben, Yunanlılarla olan münasebetlerimizi anlattım. Sözü Balkan Paktına getirerek şunları söyledim:

«Balkanlarda bir pakt yapmayı düşündük. Bunun için toplantılar yaptık. Balkan devletleriyle bir pakt etrafında toplanarak, Balkan dışı devletlerle münasebetler bakımından, bu bölgeyi kendi ölçümüzde bir emniyete kavuşturmak için müşterek çalışmanın faydası olacaktır. Bu tertipte, bizim Rusya ile olan münasebetlerimiz daima mahfuz tutulacaktır. Bizim iştirakimiz bulunan Balkan Paktının Rusya aleyhine işlemesi ihtimali ihtirazi kayda bağlanacaktır.»

Balkan Paktı yapmak için temaslarımızda, Rusya kuşku gösterir ve dal-

ma itirazda bulunurdu. İkna etmek için güçlük çekerdik. Bu sebeple, doğrudan doğruya **Stalin**, **Molotof** ve **Litvinof**'un bulunduğu bir yerde meseleyi konuşarak âti için vesvese ihtimalini otradan kaldırmak istiyordum. Uzun boylu anlattım.

Stalin, Müdahale Ediyor

Rus sefiri **Suriç** de orada. **Suriç** Ankara'da iken, Balkan Paktı çalışmalarına itiraz eder, «Oyun yapacaklardır, birçok mahzurlar çıkacaktır,» tarzında mütalaalar beyan ederdi. Ben cevap vermeye çalışırdım. **Stalin**'in evindeki bu konuşmada, ben anlatırken **Suriç** sözlerime yine itiraz ediyordu. Aramızdaki karşılıklı konuşmalar esnasında Stalin müdahale etti, «Haklısınız» dedi ve nihayet münakaşa kesildi.

Bizim sefirimiz **Hüseyin Ragıp Bey**, Rusça öğrenmişti. Onun bana anlattığına göre **Stalin** müdahale edip **Suriç**'i susturduktan sonra ona, «Canım, adam doğru söylüyor, sözünü neden kesiyorsun?» demiş. Konu değişti, başka meselelere geçtik. Oradan, dış politika üzerinde birbirimizin tutumundan emniyet hasıl eden bir zihniyetle ayrıldık.

Stalin'in evinde sabahtan akşama kadar yenildi, içildi. Politika konuşuldu. Güzel bir gün geçirdik. Hanımını ve kızı **Svetlena**'yı gördüm. **Svetlena** ufak bir çocuktu. Anası kibar bir hanım. Onunla da konuştuk.

Stalin ile diğer bir konuşmam yine Kremlin'de oldu. Beraber yemek yedik. Reisicumhur da vardı. Beni yanına oturtmuşlardı. Yemek esnasında görüşmeler bir ara resmi şekilden sohbet şekline girdi. **Stalin** bana sordu:

«Bu serbest fırka hareketi neydi? Ben anlayamadım. Nasıl yaptınız? Nasıl yapabilirsiniz?» dedi.

Ben bunun münakaşasına girmek istemedim. Bize mahsus bir şeydir, ben size sonra anlatırım, dedim ve kısa kestim.

Stalin Konuşurken Litvinof Ölecekti

Stalin bu sohbetimizde kendi hallerinden bahsetmeye başladı:

«Biz burada bulunanlar, **Kalinin**, **Molotof**, **Litvinof**, ben, hepimiz ihtilalden evvel zaman zaman hapiste, zaman zaman sürgünde vakit geçirdik. Bizim içimizden, memleket dışında bulunmasına müsaade ettiğimiz tek insan **Lenin**'dir. Onun emniyette bulunması lazımdı ve parti, kendisinin dışarı gitmesine ve orada çalışmasına karar verdi. Fakat ihtilale kadar dışarıda kalan başkaları da var. Mesela **Litvinof** da dışarıdaydı em-

niyet içinde bulunuyordu ve oradan bize akıl veriyordu. Ama onlar bizim müsaademizle gitmiş değillerdi» dedi.

Stalin bunları söylerken, **Litvinof**'a dikkat ettim, adam neredeyse ölecekti.

Stalin ile yemek yerken yaptığımız sohbette daha birçok şeyler konuşuldu. **Stalin** teklifsiz konuşuyordu. Bir aralık **Troçki**'den bahsetti. **Troçki**'yi nasıl tanıyorsun, diye bana sordu. Fazla bir tanımam yoktur, dedim. Bunun üzerine **Troçki**'yi **Enver Paşa** ile mukayese etti. **Troçki** de, **Enver Paşa** gibi fantezisttir, dedi. Bunlar birtakım hayal içinde ölçü bilmeyen insanlardır, diyerek hükmünü bağladı.

Konuşmalarımız umumi olarak bu hava içinde devam ediyor ve **Stalin** bana çok yakınlık gösteriyordu. **Stalin**, İngiltere'ye çok kızıyor, açıktan düşmanlık gösteriyordu. Şu sözlerini hatırlarım:

«İngiltere neden dünya hâkimiyeti iddiasındadır? Nesine güvenerek dünya üzerinde hâkimiyet iddia ediyor?»

Stalin'in zihnen İngiltere ile çok meşgul olduğu ve İngilizlere karşı büyük bir düşmanlık duygusu beslediği anlaşılıyordu.

Moskova'da bizi gezdirirken bir otomobil fabrikasına götürmüşlerdi. Muazzam bir fabrikaydı. Efsane manasıyla, bir ucundan ham çelik girecek, öbür ucundan otomobil çıkacak. Böyle bir şey. Fabrika bir mahalle içinde kurulmuştu. Gezdiğim zaman benim üzerimde çok iyi tesir yaptı. **Stalin**, tiyatroda görüşürken bana, fabrika hakkındaki intibalarımı sordu. Belli ki, üzerimde yaptığı tesiri merak ediyordu. Nasıl buldun, dedi ve ilave etti:

«Kaça mal olduğunu tahmin edersin?»

Ben bir fikrim olmadığını, tahmin yapamayacağımı söyledim. Yanılmıyorsam 8 milyon altın sterline mal olmuş, onu söyledi. O zamanki ölçülere göre bu muazzam bir paraydı. Çok masraf, dedim. Tasdik etti. Kendisine sordum :

«Neden bu kadar pahalıya mal oldu?» dedim.

Bir an durdu:

«Cehaletten» dedi.

«Nasıl cehaletten?» diye sordum.

Anlatmaya başladı:

«Efendim dedi, fabrika gördüğün yerde mahalle içinde kurulacak. Plan yaptık. Plana göre fabrika şu hudut içine sığacaktır, dediler. Fabrikanin mütemmimi olarak başka binalar da bulunacak. O binaları da yaptık. Mühendisler her tarafını ölçtüler, biçtiler, ona göre iki taraflı inşaat yapıyoruz. İnşaat bittikten sonra, fabrika buraya sığmıyor, dediler. Yıkmaya mecbur olduk. Tekrar yaptık. Birçok şey için iki kat masraf ettik. Bunun cehaletten başka bir manası var mı?»

Stalin'in bunları söylerken kimseyi kötülemek maksadını takip ettiği farz olunamaz. Böyle büyük işlerin tam isabetle yapılabilmesi için lazım olan tecrübe zaruri olarak geçiriliyor. İşin başında insan bir tecrübe devrinden geçiyor. Bana bunu söylemek istiyordu

Stalin ile görüşürken, merak ettiğim bir hususu sordum. Rusya'ya giderken benim merak ettiğim şeylerden birisi, planı nasıl tatbik ediyorlar ve planın parasını nasıl buluyorlar? Bunu öğrenmek istiyordum. **Stalin**'e parayı nereden bulduklarını sordum

«Ne parası, nasıl para?» dedi.

«Plan için. 5 senelik bir plan yapıyorsunuz. Bunun mali kaynağı nereden sağlanıyor?» dedim.

Rusların o devirde dış âlemden istikrazlar bile yaptıklarını biliyordum. Fakat sırf dış istikrazla bir planın yürütüleceğine ihtimal vermiyordum. **Stalin** dedi ki:

«Canım bu da bir mesele mi? Varidat bulmak bir mesele değildir. Herhangi bir ihtiyaç maddesine bir kapik zam yapacak olsan, bizde milyarlar toplanır.»

Stalin bunları söylemekle bana, istifade edecek bir şey vermemişti. Ama, «Ben seni plan dairesi ile görüştüreyim» dedi.

«Parayı Nereden Buluyorsunuz?»

Bir gün plan dairesine götürdüler. Dairenin başında o zaman ileri gelen ihtilalcilerden birisi vardı. İsmini hatırlayamıyorum. Sonra suikaste uğradı. Adamla görüşüyoruz. Bana rubleden bahsediyor, sarf ediyoruz, diyordu. Ona da sordum:

«Parayı nereden buluyorsunuz?»

O anlatırken, işte şu kadar ruble sarf edeceğiz, falan işin mali tarafı bu kadar rubledir, gibi laflar ediyordu. «Nedir bu ruble» dedim. Yüzüme baktı, cebinden bir altın ruble çıkardı, «Budur» dedi. Anladım, bana, altın değeri ile rubleyi göstermek istiyor. Fakat benim, rubleyi nereden buluyorsunuz, sualimi cevaplandıramadı. Bir plana karar verip tatbik edecekleri zaman parasını nasıl bulduklarına dair bizim bildiklerimizden daha fazla bir usul ve kaynak gösteremediklerini anladım. Yani, bildiğimiz gibi, bir planı tatbik etmek için parayı kendimiz bulacağız, yetmeyen kısmı için dışarıdan döviz alacağız. Ya mahsulümüzün satışından döviz temin edeceğiz veya istikraz yapılacak. Başka bir tılsım olmadığı kanaatini edinmiş oldum.

Rusya'ya gittiğim zaman, gerek biz, gerek Ruslar Cemiyeti Akvam'a girmemiştik. Münasebetlerimizde bu meseleye temas edildikçe, Ruslar, Cemiyeti Akvam'a beraber girelim, diye ısrar ediyorlardı ve bir neticeye

varamadan mesele muallakta duruyordu. Seyahat esnasında bu meseleyi de halletmek niyetindeydim. Sanıyorum tiyatroda bulunduğumuz gün, Cemiyeti Akvam işini görüştüm. **Litvinof** ile bir köşeye çekildim. «Cemiyeti Akvam meselesini ne yapacaksınız?» diye sordum. Beraber girelim, dedi. Halbuki biz, bir an evvel Cemiyeti Akvam'a girmek lazım olduğunu, bunun dışında kalmanın mahzurlarını fark eder hale gelmiştik. **Litvinof**'a, «Biz Cemiyeti Akvam'a gireceğiz» dedim. Açıktan bir karar olarak söyledim. **Litvinof** eski görüşlerinde kararlı görünüyordu. Kendisine dedim ki:

«Siz Cemiyeti Akvam'a girmemek için takip ettiğiniz istikameti bırakmak kararındasınız Gireceksiniz. Ben bunu görüyorum. Beraber girelim demekle bu mesele halledilmiş olmuyor. Ne vakit, hangi şartlarla gireceğimizi bilmiyorum ve biz bekleyecek vaziyette değiliz. Biz evvel girmişiz, veya siz girmişsiniz. Bunun ehemmiyeti yoktur. Cemiyeti Akvam'a gireceğimizi size söylemek istiyorum.»

Bu karşılıklı konuşmada en nihayet, söz bende kaldı. Ve **Litvinof**'un itirazını durdurmakla, Rus Hariciye Nazırı ile Cemiyeti Akvam münakaşasını halletmiş olduğumuz kanaati ile ayrılmış oldum.

Leningrad'a Gittik

Rusya seyahatimizin programına göre Leningrad'ı da ziyaret edecektik. Leningrad'a gidip gelmem iki üç gün sürmüştür. Trenle gittik. Bana Leningrad'ta çar saraylarını gezdirdiler. **Çar II. Nikola**'nın evine götürdüler. Olduğu gibi muhafaza ediyorlardı. **Çariçe Katerina**'nın sarayını da bu arada gördüm. Temiz döşenmiş ve özel bir zevk gösteren bir saraydı. Onun içini teklifsiz bir surette gezdik. Çar saraylarını gezerken, çarların, padişahların, yani imparatorların takip ettikleri politika dışında, yeni nesillerin dostluk politikası içinde yaşadıklarını söyleyerek, bir dostluk havası yaratıyorduk.

Bizimle İhtilafa Girmek İstemiyorlardı

Moskova'da olduğu gibi Leningrad'da da beni entelektüel çevrelerle ve bahusus profesörlerle temas ettirdiler. Onları bize yakın bir sıcaklık halinde gördüm. Bütün konuşmalarımızdan Rus entelektüelinin, Almanya ve Garbi Avrupa ile olan münasebetlerle ve Sovyet Rusya aleyhindeki tertiplerle meşgul oldukları kanaatini edindim.

Leningrad'dan Moskova'ya döndük ve seyahat programını tamamlayarak Rusya'dan ayrıldık. Cemiyeti Akvam meselesini halletmiştim. Rusya'nın Balkan Paktı üzerindeki tereddütlerini izale ettim. 8 milyonluk bir is-

tikraz yaptım. Alacağımız bu paranın kullanılması için plan meselesi kalıyordu. Plan nasıl yapılır, biz bunu nasıl yapacağız, bize bir mütehassıs heyet gönderebilecekler mi, bunları konuştum. Onun vaadini aldım. Bir mütehassıs heyetle Ankara'da plan yapmamız için karar verdik. Kendi görüşüme göre Sovyet Rusya'nın bizimle münasebetlerinin nasıl inkişaf edeceği ve nasıl bir politika takip edecekleri hakkında bir fikir edinmeye çalıştım. Bundan sonra ne olacak? Benim vardığım kanaat şu idi: Sovyet Rusya kendi kalkınması ile meşguldür. Bu müddet esnasında, dış politika olarak bütün dikkati, Almanya ve Batı Avrupa üzerinde toplanmıştır. Bunların Sovyet Rusya aleyhine yapacakları tertiplerden kuşkulu bulunmaktadır. Bu sebeple şimdilik garp hudutları ile meşguldür. Başka yerlerde, özellikle bizimle olan münasebetlerinde yeni bir ihtilafa girmek arzusunda değillerdir. Bizimle iyi münasebet politikası takip etmek kararındadırlar. Bütün melekeleriyle yalnız garp hudutları ile meşguldürler. Garp hudutlarından gelecek bir tehlikede, biz, Sovyet Rusya'ya bir tehlike olacak manzarasını gösterirsek garp hudutları ihtilafından evvel onu halletmek isterler. Garp hudutları yüzünden çıkacak herhangi bir ihtilaftan evvel onu halletmek isterler. Böyle bir itimat buhranı araya girmezse münasebetlerimiz, sulh, garp hududunda bozuluncaya kadar devam eder. O zaman tahmin etmiştim ki, 1932 şartları içinde garp hududunda Sovyet Rusya'nın münasebetlerinin bozulması, yani Sovyet Rusya'nın garp hudutları meselesini halletmeye muvaffak olması, 25 seneden evvel düşünülebilecek bir mesele değildir. Bütün garp hudutları parça parça olmuş. Hiçbirinden vazgeçmemişler. Letonya, Estonya, Lituvanya ve Polonya'da olan parçalanmaları hazmetmemişler ve bunların hiçbirinden vazgeçmemişler. Kendilerini ihtilal zamanında gadre uğramış addediyorlar. Bunları kurtarmak emelleridir. Buna ne vakit güçleri yeter, ne vakit yapabilirler? Kolay bir mesele değildir. Benim gördüğüme göre Sovyet Rusya, 25 seneden evvel bu hale gelemez. Biz bu müddet esnasında Sovyet Rusya için erken bir tehlike haline girmemeliyiz Böyle bir kanaatle geldim.

Tahminimde Aldandım

Ankara'ya geldiğim zaman parti grubunda Rusya seyahatimin neticesini bu tarzda hulasa ettim. Sovyet Rusya ile emniyet, sarsılmaz samimi bir dostluk politikasını takip etmekle mümkün olacaktır, dedim. Tabii sonra bu tahminde aldandığımı gördüm. Tahminimde aldandığım yer, sadece Almanya'da Hitler'in çıkıp büsbütün başka şartların meydana gelmesidir. Yani, 25 sene sonra olacak hadiseler 8 sene evvel olmuştur.

Sovyet Rusya ziyaretim, iyi bir aydınlanma, karşılıklı itimadın kuv-

vetlenmesi ve bizim Sovyet Rusya şartlarını yakından görmemiz bakımından olumlu geçmiş sayılır.

Stalin'e Koyduğum Teşhis

Moskova'da resmi ziyaret programına dahil olarak Kızıl Meydanda bulundum ve **Lenin**'in mezarını ziyaret ettim. Dikkatimi celbetti, biz meydanda duruyoruz, arkamızda askerler var. Alarm halinde bekliyorlar. Büyük emniyet tertipleri içinde bulunuyoruz. Rus idarecileri beràber bulundukları her yerde özel, askeri ve sivil, geniş ölçüde emniyet tertipleri almak itiyatındaydılar. **Stalin** dahil bütün Rus idarecileri orada. **Voroşilof** da orada. Mülakatlarda **Voroşilof** daima bulunuyordu. Ne münasebetle olduğunu bilmiyorum, bir askeri geçit resmi seyrettim. Askerin hepsi iyi kıyafette, disiplinli ve Rus geçit resmi usulleri içinde çok muntazamdı. Ben **Stalin**'e daha evvel Moskova'da gördüğüm askeri kıtaların intizamını tasavvur ettiğim ölçüde bulduğumdan ve bir yabancıya yaptıkları tesir itibariyle mükemmel olduklarından bahsetmiştim. O da bana, asıl bunu geçit resminde görürsün, demişti. Geçit resminden sonra, nasıl bulduğumu sordu. Tabii kendisine çok iyi bir halde bulduğumu, üzerimde mükemmel bir ordu tesiri yaptığını söyledim ve kendisini temin ettim. Memnun oldu.

Rusya seyahatim esnasında **Stalin** ile yaptığım temasları anlattım. Seyahatin devamınca **Stalin**'e bir teşhis koymaya çalıştım. Adamın kuvveti nereden geliyor, bunu anlamaya hususi bir dikkat sarf ettim. Ruslarla beraber çalışmak için, Rus cemiyetine hâkim olmak için tecrübesi çok. Onu gördüm. Bir defa son derece çalışkan bir lider. Bütün arkadaşlarına yetişmeye, onları tamamlamaya çalışıyor. Yine son derece dikkatli. Bir Rus milliyetçisinin ideal olarak gönlünde yatan ne gibi arzuları varsa, bunların hepsini çok iyi bilen ve tahakkuk ettirilmesi için bir Rus milliyetçisinden daha çok düşünen bir insan intibaını veriyor. Yani, bir Rus milliyetçisi olarak düşünülecek ne gibi meseleler varsa, hepsine sahip çıkmıştır.

Oradayken bana, büyük bir harp için hazırlandıklarını söylüyorlardı. Garbi Avrupa ile tekrar büyük bir harp olacak kanaatindeydiler. Brestlitovsk Muahedesi ile kaybettiklerini tekrar almak için hazırlanıyorlardı. Tabii Kafkas hudutları da onlar için önemliydi. Fakat **Stalin**, önce garpla olan münasebetlerini halletmek kararında imiş ve bu sebeple silah fabrikası olarak o zaman ne yapılıyorsa, hepsi **Stalin**'in isteği üzerine Uralların arkasında yapılıyormuş.

Rusya seyahatimin hikâyesi burada bitiyor. Tam bir dostluk gördük, çok iyi dostluk gördük ve birbirimize tam itimat veren bir hava içinde ayrıldık.

Ertesi sene, 1933'te benim ziyaretimi iade etmek üzere **Voroşilof** başkanlığında bir Rus Heyeti Türkiye'ye geldi. Bu ziyaret cumhuriyetin 10. yılına tesadüf ettirildi. Hakikaten onuncu yıl bayramımızın neşesine, Sovyet Rusya heyetinin iştiraki ayrı bir neşe katmış oldu. Daha evvel, Milli Mücadele esnasında **Frunze** isminde büyük bir Rus generali de Türkiye'ye gelmişti. Bize çok dost tanınıyordu. **General Frunze**, gerek ordu başındaki hizmeti ve gerek siyaset alanındaki mevkii ve tesiri itibariyle Sovyet Rusya'nın çok önemli temsilcilerinden sayılıyordu. Ben cephedeydim, kendisi ile görüşemedim. Fakat onun iyi tesirlerinden daima bahsedildiğini işitmişimdir. Bu defa **Mareşal Voroşilof**'un Türkiye'yi ziyareti, kendisini yakından tanımamıza vesile vermiştir. Büyük bir devlet adamı olarak onunla, Sovyet Rusya ile Türkiye'nin münasebetlerini ilgilendiren her meseleyi ve bu münasebetlerin âtisini uzun boylu konuşmuşuzdur. **Karahan** da **Voroşilof** heyeti ile beraber bulunuyordu. Burada, bizim evimizde beraber toplantılar yaptık. **Voroşilof** ile orduevinde de beraber bulundum. Bizim ordu içindeki münasebetlerimizi gördü. Cumhuriyet Bayramı merasiminde bulundu. **Voroşilof**'u sonra İzmir'e gönderdik. Orada serbestçe gezdi. İzmir'de büyük bir caddeyi «**Voroşilof** Caddesi» olarak adlandırdık. **Voroşilof** İstanbul'u da ziyaret etti. 1933'te **Voroşilof**'un Türkiye'yi ziyareti ile iki memleket arasındaki itimat havası kuvvetlendi ve münasebetler daha sağlam bir zemine oturdu.

İKTİSADİ MESELELER
ve
ASAYİŞ

Asayişsizlik Devam Ediyordu

Lozan Muahedesinin tasdikinden sonra meydana gelen Türkiye'yi, bütün ihtiyaç dalları ve meseleleri ile göz önünde canlandırmak güçtür. Bu devirde ilk uğraştığımız mesele cumhuriyetin kurulması ve Ankara'da hükümetin devamlı olarak yerleşmesinin temini olmuştur. Bu geçitten geçmek 1923 - 1925 senelerini aldı ve bir taraftan hükümet merkezi tartışması devam ederken, diğer taraftan cumhuriyete karşı ilk tepkiler 1923'te kendisini gösterdi. Memleket, İstanbul ile her tarafta bir bütünlük haline girdikten sonra, senelerden beri biriken fikir ve arzular bütün şiddetiyle ortaya çıktı. Birlik sağlanmıştır, devlet merkezi Ankara olamaz, Anadolu içinde bulunamaz, geleneksel idare tarzımız tekrar İstanbul'da başlayıp gelişmek lazımdır görüşü siyasi hayatımıza ve aklı başında, tecrübeli, aydın dediğimiz tabakalarımıza hükmetmiştir. Basını ile devlet adamları ile, bütün bu çevreler, her türlü kolaylığı ve pratik ihtiyaçları değerlendiren zihniyetle tekrar İstanbul'a dönmek fikrini savunuyorlardı. Atatürk buna mukavemet etti ve milli hükümet şimdiye kadar muharebe esnasında takip ettiği ve alıştığı istikamete sadık kalarak Anadolu'da yerleşmek için güçlükleri yenmeye başladı. 1925'te bu mesele, ağırlığı ve güçlüğü çok hafifiemiş olarak, önemini kaybetmiş bir hale gelmişti

Biz, Anadolu'da devleti idare etmeye çalışanlar, kesin olarak Ankara'da kalıp devletin ihtiyaçlarını temin etmeye mecbur olduğumuz ve buna muktedir bulunduğumuz kanaatindeydik. Fakat 1923 Türkiyesinin idaresini elimize aldığımız zaman, bugün de arzu edileceği gibi senelere şamil ve her meseleyi kapsayan bir geniş plan hazırlanmış ve sistematik bir surette tatbik edilmiş değildir. Ne kadar eksik farzolunursa olunsun, gerçek budur. Meseleler, önemleri ve etkileri oranında kendilerini birer birer hallettirmişler ve halk, ihtiyaç içinde çırpınan bir idareye yapılacak işleri birer birer göstererek kabul ettirmiştir.

Memlekette Fiziksel Bütünlük Yoktu

İçinde bulunduğumuz meseleler dediğimiz zaman, bunların hepsini bir anda saymaya imkân yoktur. En başta, bir defa, memleket fiziksel bir

bütünlük içinde değildi. Her tarafın birbiri ile irtibatlı olduğu bir bütünlük yoktu. Her mevsimde memleketin içinde dolaşamıyorduk. Daha muharebe zamanında bu irtibatsızlık çok insanın zihnini ve hayalini aciz bırakan güçlükler göstermişti. Demiryolu yapılmadan memleketin ne emniyetinin, ne idaresinin bütünlüğünü sağlayamayacağımız kanaati sarsılmaz bir haldeydi. Nihayet memleketin en mamur yerlerinin büyük bir kısmı harap olmuş bulunuyordu.

Bir diğer mühim mesele, asayiş meselesi idi. Cumhuriyet idaresi daha henüz kurulduğu esnada, içinde bulunulan meseleler etrafıyla görüşülürken şarkta isyan patladı. İsyanı anlattım. 1925 vukuatı memleketin doğu kısmında tarihten gelen büyük asayiş meselesini bir defa daha canlandırdı. Asayiş meselesi, doğuda Şeyh Sait isyanı ve onun tahrik ettiği askeri hareketlerle büyük ölçüde kapanmış gibi görünür. Fakat aslında, doğuda asayiş meselesi daha senelerce büyük ölçüde askeri hareketlere ihtiyaç gösterir bir şekilde devam etmiştir. Asayiş meselesinin doğuya ait olan bu kısmının dışında. Orta Anadolu'da da, Batı Anadolu'da da dağlarda emniyeti ihlal etme hareketleri ve yol kesmeler, alışılmış tabiriyle şekavet dediğimiz eşkıyalık şeklinde her tarafta devam ediyordu. Asayişsizliğin bir de bu tarafı vardı. Memleket idaresinde, şehirlerde ve kasabalarda olduğu gibi, yollarda ve dağlarda, her tarafta huzuru ve emniyeti tesis etmek Orta Anadolu için, Garbi Anadolu için önemli meseleydi. Bunun ölçüsü dışında ve daha ötesinde, doğuda, ayrıca dışarıyla irtibatı olan ve askeri hareketleri icabettiren bir asayiş meselesi devam etti.

Mali Kaynak Bulmak Gerekiyordu

Bütün bu meselelerin üstünde, memleket idaresi için mali kaynak bulmak ve intizamlı bir hazine kurmak gerekiyordu. Devletin henüz bir Merkez Bankası bile olmadığı bir zamanda, bu ihtiyacı karşılamaya ve devlet bankasını kurmaya çalışmak bizim başlıca meselelerimizdendi. Derhal göz önünde canlanabilir ki, bugünkü anlayışımızla baktığımız zaman, bu meselelerin her biri insanın bütün melekesini, bütün çalışmasını kapsayacak kadar şumullü birer dev meselelerdir. Bunları ameli bir şekilde birer birer anlatmaya çalışacağım.

Vergi Meselesi

Harpten yeni çıkmışız ve harp esnasında vatandaşın varlığını yüzde 40'a kadar seferber etmişiz. Yani vatandaşın varlığının yüzde 40'ını ordu hizmetine almışız ve bunu onlara karşı borç olarak yüklenmişiz. Bir ta-

raftan bu borcu süratle ödemeye çalışıyor, öte taraftan yeni hükümetin maliye ihtiyaçlarını tanzim etmeye uğraşıyoruz. İlk iş önümüze vergi olarak çıktı. O zamana kadar Türkiye, vergi verir devletler listesine ancak katılabilmiş ve bu listenin sonunda yer almıştır. Maliye vekillerimiz ihtiyacı vatandaşa anlatarak cesaretle vergi almaya başladılar. Vergi almaya başlamak, tabii, hükümetleri vatandaşa karşı manen güçlüğe sevk eden başlıca konudur. Bununla beraber vergileri koymakta, vatandaşlarımızdan güçlük çekmedik.

Milli Mücadele esnasında, özellikle Büyük Millet Meclisi Hükümeti kurulmadan evvel, Kuvayi Milliyenin hem cephede hareketi sağlamak, hem hareketin icap ettirdiği bütün meseleleri halletmek için yardım şeklinde halktan vergi alma usulü, kısa müddet zarfında vatandaşın çok yorulduğu bir mesele haline gelmişti. Her ihtiyaç gören kumandanın veya cephe başkanının vatandaşlara ayrı ayrı istediği kadar vergi tarh etmesi yerine, bir merkezi hazine ve maliye idaresinin, vergi şeklinde vatandaşları vazifeye davet etmesi nimetlerin en büyüğü gibi karşılanıyordu.

Vergi almaya ve maliyeyi tanzim etmeye çalışırken, bunun ihtiyaca kâfi olması başlıbaşına bir meseleydi. Yüz milyonluk, yüz yirmi milyonluk bütçelerle harap bir memleketin ihyası ve tasavvur ettiği yeni büyük ihtiyaçların karşılanması için, hükümet toplantılarında vekillerin birbirleri ile nasıl bir tarışma içinde bütçeyi paylaşmaya uğraştıklarını heyecanla hatırlarım. İlk bütçelerimizin hemen hepsini muvazeneli olarak yapmaya çalışırdık ve her seferinde de, bütçeyi bağladıktan sonra, muvazene şöyle dursun, muvazene dışına çıkmak için aklın tasavvur edemeyeceği bütün marifetleri göstererek tatbik etmeye çalışırdık. Mesela hiçbir bütçe, gösterildiği gibi son kuruşuna kadar tamamıyla ödenemez ve sarf olunamazdı. Her bütçenin bir tabii tasarruf sınırı vardır. Bu, neredense, idare adamlarımızın zihnine yerleşmişti. Her bütçe kapandıktan sonra, yeni ihtiyaçlar çıktı mı, daha Meclise sevk olunurken bunun yüzde 10'unu sarf olan tahsisatın karşılığı olarak şimdiden harcayabiliriz gibi bir kanaatle bütçe tabii bir şekilde şişirilmeye başlardı. Yüz milyon olmuşsa, demek ki, yüz on milyonu ferah ferah idare ederiz denirdi. Bu usul iki seneye varmadan, ilk senede mahzurlarını gösterdi. Sene nihayetine kadar tahsisatın sarf olunması şöyle dursun, bir defa istediğiniz varidatı tamamıyla alamıyorsunuz. Ve sarf edilmek için de, ihtiyaçtan çırpınan bir memlekette her türlü gayret gösteriliyor. Hulasa, ilk bütçe tatbikatlarından sonra, nihayet bütçenin açık verdiği, bu bütçe ile idare olunamayacağı bir gerçek olarak meydana çıktı. Daha bu yıl dolmadan, yeni tahsisat almak yerine, mevcut tahsisattan bir kısmını sarf etmemek için zorlamaya ve tedbir almaya başlardık. Muvazeneyi sağlamaya ve açıktan masraf etmemeyi temin etmeye mecburduk. Çünkü bir açık hasıl oldu mu, bunu karşılayacak

hiçbir kaynak, hiçbir veresiye yolu yoktu. Evvelce bu durumla ilgili bir mesele anlatmıştım. Burada hatırlatacağım.

Kredi İhtiyacı

Bir ara tediye güçlüklerini karşılamak, hazinenin normal tediyelerini mevsimlere uyarak aksatmadan yapabilmek için 3 - 5 milyon liralık bir kredi sağlamaya ihtiyaç görülmüştü. Bunu Osmanlı Bankası ile görüşmek lüzumunu duyduk. Bankanın verdiği cevap şu oldu: Bu bir istikrazdır, istikraz muamelesi olarak görüşüp kararlaştırmak lazımdır, Türkiye'nin dışarıya olan eski borçlarını da bu esnada dikkate almak icap eder.

Bunu haber alır almaz ihtiyacımız bakımından dış âleme ümit verici bir durum yaratmamak için teması hemen orada kestirmiştim.

Mali ve iktisadi işler için dışarıdan hiçbir yardım göremeyeceğimiz kanaati bize hâkimdi. Bunu bilerek, kendi mali politikamızı tanzim etmeye çalışıyorduk. Batı devletlerinin Ankara'daki büyükelçileri gelip görüştükleri zaman bana açık olarak söylerlerdi: Tabii bir istikraz düşünmüyorsunuz, ama ihtiyaçlarınızı karşılamak için isterseniz size uzman gönderebiliriz. Bunlar size ihtiyaçlarınızı söyleyebilirler. Size akıl verebilirler.

Nezaketle ve cömertlikle böyle derlerdi. Kendileri ile gülerek konuşurduk:

«Evet dışarıdan bir şey ümit etmiyoruz. Doğrudur. Niçin ümit etmediğimizi bilirsiniz,» derdim. Ve söz kesilirdi. Bundan dolayı birbirimizle dargınlığımız da yoktu. Mesela İngiliz Sefiri **George Clark**'ın bir konuşma esnasında bana böyle söylediğini hatırlarım.

İhtiyacımızı gösterecekler, nasıl hallolunacağını söyleyecekler. Ne kadar istersek mütehassıs verecekler. Dostane, böyle yardım edecekler.

Bizimle 15 Sene Uğraştılar

1929'a kadar biz dışarıya karşı iktisadi ve mali bakımdan münasebetlerimiz hakiki olarak kesilmiş durumda bulunuyorduk.

Bu şartlar içinde harap memleketimiz imar olunabilmiş, mali ve ticari denge muhafaza olunarak memleket idare edilebilmiştir. Bütçe açık verecek, idare edemeyeceğiz, borç almaya mecbur olacağız, önemli işlerimizi yapamayacağız... Bu mefhumlar hiçbirimizin kafasında yoktu. Sıkıntılar devletin tabii sıkıntılarıdır, bunların hepsinin çaresi bizim elimizdedir, diye düşünüyorduk. Gerçekten biz her sene dertlerimizden bir kısmının çaresini buluyorduk.

Bütçe açığındaki mahzurları bildiğimiz ve bundan sakındığımız ka-

dar, ticaret muvazenesindeki açığın ehemmiyetini de pek güzel kavramıştık. İlk seneler, vakit vakit, gerek para değerinde uğradığımız dalgalanmalardan, gerek ticaret muvazenesinde çektiğimiz güçlüklerden, iktisadi sebep aramaktan ziyade siyasi sebep aramaya meylimiz vardı. Zannederdik ki, paramızın değerini mahsus düşürüyorlar. Zannederdik ki, ticaret muvazenesini bozmak ve dengeyi sağlamamak için memleket aleyhine kurulmuş tertipler ve siyasi anlaşmalar vardır. Onları işletmektedirler. Böyle yarı sakat, yarı ifratlı tahminler içinde idare ederken, bütçenin ve dış ticaretin muvazenesini korumaya uğraşıyorduk ve muvaffak oluyorduk. Tahminlerimizde ifrata kaçtığımızı söylerken, tabii bunun bir kısmının da gerçek olduğunu belirtmeliyim. Şundan dolayı gerçek: Bu kadar büyük ihtiyaçları var. Yabancı sermayeyi, borç almayı bir mali muamele olarak yapmak istiyorlar. Yağma yok. Bunu yapmayız. Şimdiye kadar imparatorlukla nasıl yapmışsak, bundan sonra da öyle yaparız. Bunlar, imtiyazlarla, özel istifade bölgeleri ile aramızda kararlaştırılarak halledilebilecek meselelerdir. Yoksa öyle sizin zannettiğiniz gibi bir mali muamele şeklinde, safiyane, parayı getirir size veririz, tabii bir kazanç muamelesidir, bir alışveriş işidir, o hudut dahilinde kalırız. İşte bunu yapmayız, diyorlardı.

Ve yapmadılar. Bunu yapmamak için de on beş sene uğraştılar. Demek ki, bu müddet içinde mali ve iktisadi bakımdan kendi kendimize yetmeye çalıştık, darlık içinde kalarak ihtiyaçlarımızı karşılayabilmek uğruna, harp meydanında kazanılmış olan kıymetleri bu uğurda heba etmedik. Bunların hepsinden tam bir kanaatle kurtulmuşuzdur.

Bir defa Lozan Muahedesinin, vadeye bağlanmış olup, müddetleri 1929 nihayetinde dolacak olan iktisadi hükümlerini düşünelim. Muahedeyi imzalayan devletler bu müddetler dolduğu zaman mevzubahis hükümlerin kaldırılamayacağına kani idiler. İhtiyaç bizi icbar edecek, yeni müzakereler açılacak ve o yeni müzakereler yeni şartlarla karşımıza birtakım yeni muahedeler çıkaracak. Bu ümitteydiler. Ahdi olan bu hükümler 1929'a kadar sürdü ve biz takip ettiğimiz mali ve iktisadi politika sayesinde bunlardan kurtulduk. Ondan sonraki zamanlarda, artık tecrübe ve kudret kazanmış olarak bilinçli bir vaziyette bulunuyorduk. Bizim, mali ve iktisadi alanda kendi kaynaklarımızla baş başa kalmamız, askeri ve iktisadi ihtiyaçlarımızı kendi imkânlarımızla gerçekleştirmek mecburiyetimiz, İkinci Dünya Harbinin işaretleri ufukta belirinceye kadar devam etmiştir. Bu 1933 - 34'e kadar süren bir çabadır. Demek 11 - 12 sene uğraştıktan sonra, bizim ispat ettiğimiz devlet kudreti ve bünye sağlamlığı karşısında bütün bu mülahazalar artık tarihe karışmış ve geçmiştir. Bunlar, yeni iktisadi şartlarda, yeni şekillerle tekrar meydana çıkmıştır. Bilmek lazım ki, ıstırar ve ihtiyaç zamanı gelen yardım, en yakın dostundan geldiği zaman bile

bedava gelmez. Hal için ve ati için birtakım kayıtları da beraber taşır. Bunu bilmeyen adam bizde devlet mesuliyetini taşıyamaz.

Aylıkların Vaktinde Ödenmesi

Mali meselelerden bahsederken, esaslı bir devlet vazifesi olarak, maaşların vaktinde ödenmesi hususuna temas etmek isterim. Bizim gençliğimizden beri devlet aylıklarının öyle her ay nihayetinde verilmesi tabii bir işmiş gibi zihinlere yerleşmişti. Hep böyle olmuştur ve böyle düşünmüşüzdür. Aylık ay nihayetinde verilir, borç vaktinde ödenir, biz bunu cumhuriyette kurmaya çalıştık. En evvel aylık hususunda muvaffak olduk. Bunu bilhassa ben, **Abdülhalik Renda**'nın anlayışına borçluyum. **Abdülhalik Renda**, imparatorlukla Türkiye Cumhuriyeti arasındaki başlıca farkı, borçları, bilhassa aylık borçları zamanında, muntazaman ödemekte bulurdu. Bunu mesele olarak almıştı. O vekâletten ayrıldığı zaman, bu kanaat az çok bozuldu. Tekrar geldikten sonra âdet olarak, anane olarak yerleştirdi. İmparatorluk zamanındaki bu hastalık şimdi yeniden türüyor.

Reji İdaresi

Memur aylıklarının zamanında ödenmesi işini yoluna soktuktan sonra, diğer devlet borçlarını da vadesinde ve intizam içinde ödemeye çalıştık. Bunların dışında ekonomik ihtiyaçlar, askeri ihtiyaçlar maliyeyi zorlayan önemli meselelerdi. Kabul etmek lazım ki, o zaman bu ihtiyaçlar şimdikine nispetle çok daha sade idi. Yani çok daha az masraflı sayılırdı. Yalnız askeri masraflar, o zaman, kendi bünyemize göre çok idi. Fakat bugünkülerle kıyas edilirse basit görünür. Şimdi büsbütün muğlak ve çok çetin bir vaziyet hasıl olmuştur.

Her yeni zaman, mali ve iktisadi konularda daha aydınlık olarak, daha kolay olarak gelmiyor; daha karışık ve daha güç olarak geliyor. İdarelerimizde bu kanaat ön safta tutulursa sıkıntılara uğramamız ihtimali daha azalır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında mali meselelerde kendi imkânlarımızın içinde kalmanın güçlüklerinden bahsetmiştim. Gelir sağlayacak her imkânı zorlarken tütün meselesi ve dolayısiyle reji idaresi ele alınmıştır. Reji idaresinin kaldırılmasını birinci derecede gelir olarak düşündük. Reji kaldırıldığı zaman komşularımızda olduğu gibi, bizde de tütünün serbest bir endüstri olarak bırakılması düşünülmüştür. Böyle bir fikir cereyanı o günlerde bizde de hasıl oldu. Uzun boylu tartışıldıktan sonra, çekilmiş olan yabancı reji şirketi yerine, devlet elinde tütün inhisarı yapılmasına

karar verilmiştir. Bu suretle ilk günden itibaren, hem devlet varidatı olarak bir sağlam kaynak ele geçmişti, hem reji tütün işletmesinin kaçakçılığa karşı himayesi için özel polis kuvvetleri kurmak gibi bir kabus vatandaşın üzerinden kalkmıştı. Yani aynı zamanda ondan da kurtuluyorduk. Yine çok önemli bir mesele de tütünün dışarıdaki değerini muhafaza edebilmekti. Bunun için tütünün cinsini ve onda aranan vasıfları korumak, daimi olarak devlet kontrolüne ihtiyaç gösteriyordu. Bu kaygı ve bu fikir, idareye hâkim olmuştur.

Müddetleri Dolmuş İmtiyazlar

Reji idaresinin kaldırılması tabii bir muamele olarak yapıldı. İstanbul'da elektrik, tramvay, tünel gibi yabancı şirketler tarafından kurulmuş işletmelerle, Anadolu'daki diğer işletmeler kamulaştırılırken, yani bunları devlet eline, belediye eline almak için tasfiye yapılırken tabii yollar tutulmuştur. Müddetleri dolmuş imtiyazlar bize intikal etmiştir. Kalmak isteyenlere, hakları ne ise onların ödenmesine çalışılmıştır. Bu umumi tasfiyeler arasında reji idaresinin devlet eline geçmesinin, diğer şirketlerden ve imtiyazlardan farklı bir güçlük gösterdiğini hatırlamıyorum.

Kendi telakkimize göre, o zamanlarda karşısında bulunduğumuz memleket meselelerinin başında demiryolu meselesi vardı. Bütün dünyada otomobilin büyük ölçüde ulaşım ihtiyacını yapabileceği henüz tecrübe edilmişti. Demiryolu askeri ve sosyal ihtiyacın belkemiğini teşkil ediyordu. Yalnız bizim özentilerimize ve hayalimize hudut olmadı. Demiryolu yapmayı politika olarak tespit edip yürütmeye başladıktan sonra, bizde, büyük ihtiyaçların hepsini bu şekilde bir hal tarzına bağlamak ümit ve tasavvuru uyandı.

Demiryolu Politikamız

Demiryolu meselesi bize şu şekilde göründü: Her sene devlet bütçesinden, ne kadar mütevazı olursa olsun, bir tahsisat ayırarak, memleketi bir ucundan öbür ucuna kadar yıldan yıla ilerleyen bir demiryolu şebekesine kavuşturmak mümkündür. Tam bir inançla ilk bütçede buna başladık. Hatta Milli Mücadele esnasındaki daha mütevazı bütçe ile bile, Ankara'dan Sakarya boyuna kadar demiryolunu ilerletmeye gayret etmiştik. Harpten sonra demiryolu yapabilmek için her çareye başvurmaya başladık. Demiryolu inşaatına karar verdiğimiz zaman Anadolu demiryollarının imtiyaz müddeti bitmiştir, hat devlete intikal etmiştir, noktasından hareket ederek, devletleştirmek istiyorduk. Kumpanya buna karşı

itiraz etti, dava açtı. Bununla uğraşıyoruz. İzmir hattı gibi Garbi Anadolu'daki hatların ilerlemesini ve gelişmesini sağlamayı da temin etmek için çare aramaya başladık. Bu hatları yapmış olan yabancı şirketlere yardım etmeyi düşünmüyoruz. Yalnız evvelce yapılmış olanları ilerletmek ve bizzat yeni inşaat yapmak için çare arıyoruz. Bizim bu politikamızı anlayan şirketlerin hepsi bize yeni demiryollarını yapmak için müracaat ettiler.

Demiryolunu Kendimiz Yaptık

Yabancı şirketler, demiryolu yapmak için müzakereye hazır olduklarını söylediler. Bunu biz iyi niyetle karşıladık. Ne vasıta ile olursa olsun, demiryolu yaptırmak istiyorduk. Dışarıdan şirket bulur, yaptırabilirsek yeni şartlara göre borçlanarak bunları sağlayacaktık. Fakat, şirketlerin hepsi, bizimle müzakereye başladıkları zaman, her meselenin önünde bir esasın hallolunmasını istediler. Hallolunacak husus, mevcut demiryollarının durumu idi. Bize soruyorlardı:

«Mevcut demiryollarını alacak mısınız?»

Alacağız, diye cevap veriyorduk

«Evvelce yaptıklarımızı alacaksınız. Yeni demiryolları yapmak için bizden istikraz gibi bir muameleyi nasıl düşünüyorsunuz?» diyorlardı.

Onlara şunu anlatmak istiyorduk:

«Biz normal şartlarla borç alacağız, demiryollarını yaptıracağız ve borcumuzu ödeyeceğiz. Nitekim eski demiryollarını da, müddetleri bitmemişse, bedelleri ödeyerek almayı düşünüyoruz.»

Çok saf bir düşünceyle bunları söylemek ve ikna etmeye çalışmak, bizim zihniyetimize göre, yeniden istikraz yapmak istediğimiz şirketlere karşı çok tabii bir hareketti Onlar da nazikâne cevap veriyorlardı :

«Bunların ikisi bir araya sığmaz. Yeni hatlar inşası için bizden istikraz yapmak istiyorsanız, eski hatların alınmasından vazgeçmeniz lazımdır» diyorlardı.

Şartların bu önemli ve bizim tasavvurumuzu aşan ölçüleri karşısında, biz de kısa kesiyor ve bunu yapamayız, diyorduk.

Bu müzakereler esnasında, o halde biz kendi kaynaklarımız ve kendi vasıtalarımızla yapmaya çalışacağız, dediğimiz zaman hayretle gözlerini açıp bize bakıyorlardı. Ve içimizdeki tecrübeli siyaset adamları, aklımızın muvazenesi yerinde olup olmadığını arasıra yoklamaya çalışırlardı.

Demiryolu üzerindeki münakaşa kısa sürdü. Harpten çok kararlı çıkmış olduğumuz ve memleketin bütünlüğünü buna bağlı gördüğümüz için işin peşini bırakmadık Ve hakikaten demiryollarımızı kendi mühendislerimizle, dışarıya borçlanmadan yaptık.

Malatya hattı için, İsveç ve Danimarka, muhtelit bir şirketle mukavele yapmıştık. Şirket sermayesiyle gelip hatta başlayacak ve biz bundan istifade edeceğiz. İşe bu ümitle başladık. Bir, iki senelik çalışmadan sonra gördük ve anladık ki, adam bu sene sarf ettiğini gelecek sene içinde mutlaka bizden alıyor. Hiç devamlı bir borç bırakmaksızın, şirketin yaptığı masrafı ödeyerek yeni hattın inşasına devam ediyorduk. Böyle bir mekanizma içinde, yine kendi oaramız ve yüksek bir mühendis heyetinin kudreti ile işimizi yürütüyorduk. Bu hatta çalışan mühendislerimiz, hiçbir yabancı mühendisin bulunmadığı istikametlerde kendi başlarına hatları yapacak hale gelmişlerdi. Mühendislerimiz, ilk tecrübeleri kazandıktan sonra, zamanla daha iyi eserler vücuda getiriyorlardı. Erzincan'a kadar olan demiryolu, demiryolu inşaatında hakikaten en arızalı istikametlerden biridir ve kâmilen Türk mühendislerinin eseridir.

Darlık ve dış âlemle her türlü mali münasebetin kesik olduğu bir bekleme devrinde, Ankara'dan kalkmış, Sıvas'a gitmiştik. 1930'da ben, Sıvas demiryolunun açış nutkunu söylemiştim. Ulukışla'dan iki taraflı olarak Akdeniz'le Karadeniz'i birbirine bağlayacak inşaat devam ediyordu. 1930'dan sonra Erzurum istikametinde ilerledik. En nihayet Sarıkamış civarına varmış olarak iktidarı, devrettik. Biz, zannederim Horasan istasyonunda kalmıştık. Bizden sonra Horasan'dan Sarıkamış'a çıkmak beş sene sürmüştür.

Devletçiliğimiz Kendiliğinden Doğdu

Demiryolu inşasına başladıktan sonra bu sefer her sene, bütçe bağlanırken, tabii olan devlet hizmetleri dışında, büyük ihtiyaçlardan yeni olarak hangisini ele almaya başlayacağız, bunu müzakere ederdik. Bir yerde behemahal işletilmesi lazım olan bir orman var. Bir yerde behemahal sulamak için bir ova veya bir suyu geçmek üzere yapılacak bir köprü var. Böyle enfrastrüktür tesislerden ve nihayet Ankara'da hükümet olarak yerleşebilmek için ne gibi ihtiyaçlar varsa bunlardan birini ele alıyorduk. Kültür davası için nasıl yeni bir hamle yapmak lazımdır? Bunlar bizim, her sene artan bir ciddiyet ve nispet dahilinde meselelerimiz haline gelmeye başladı. Bu söylediklerimle, devletçiliğimizin nasıl kendiliğinden ve zorla doğduğunu ve faydalı bir surette işlediğini anlatmış olduğumu zannediyorum.

Şimdi asayiş meselelerine geçiyorum ve doğu asayişi üzerinde ayrı bir açıklama yapacağım.

Her Yıl Tekrar Eden Şekavet

Şeyh Sait İsyanından sonra doğuda her sene halkı ayaklandırmak isteyen, yolları kesen bir siyasi şekavet zuhur ederdi. Bunları İran'da yerleşmiş olan **İhsan Nuri** isminde bir adamın başkanlık ettiği bir Kürdistan hareketi yaratırdı. Her sene hududu geçer, kolaylıkla Ağrı Dağlarının üzerine çıkar ve orada yerleştikten sonra etrafa sarkıntılık ederlerdi. O zaman Ağrı Dağlarının yarısı bizde, yarısı İran hududu içindeydi. İran'dan gelerek topraklarımız üzerinde cereyan eden bu hadiseler, İran ile ticari muvasalamıza dokunduğu gibi, siyasi münasebetlerimizi de sarsıyor ve doğuda daimi olarak asayişi siyasi bir surette ihlal eden bir yuva bulunduğu manasını taşıyordu. Bu hal 1932'ye kadar devam etti.

Tecavüz oldukça, her seferinde, biz cepheden mukabil harekete girişir, sıkıştırırız ve onlar İran'a geçerler. İran Hükümetiyle bu meseleyi bir türlü halledemeyiz. Ağrı Dağlarının iki memleket arasında yarı yarıya paylaşılmış olması, İran'da yuvalanmış olan siyasi çetelerin kolaylıkla Türkiye içine sarkıntılık edebilmelerine imkân veriyor. Nihayet buna bir son

vermek lazım geldi. Son vermek için, mütecavizleri İran içlerine kadar takip ve yok etmekten başka çare bulunamadı. **Salih Omurtak**'ın Kolordu Kumandanı olarak bulunduğu bir zamanda Ağrı Dağı üzerinde geniş bir hareket yapıldı.

Asiler İmha Ediliyor

O sene, hazırlandıktan sonra, yine cepheden harekât yapıldığı gibi, ayrıca, Ağrı Dağlarının kuzeyinden ve güneyinden geçerek İran içine girdik. Her zaman olduğu gibi bu defa da yalnız cepheden harekât bekleyen asiler, Ağrı Dağlarının iki yanından dolaşarak arkalarını kesmemiz üzerine, imhaya uğramışlardır. Bu, İran ile aramızda ciddi bir mesele oldu. Senelerden beri aramızdaki münasebetleri korumak ve asayişi sağlamak için karşılıklı iyi niyetle müzakereler devam ederken, İran'ın da arzusu dışında oraya yerleşmiş olan çeteler münasebetlerimizi bozuyordu. Bizim son Ağrı harekâtımızdan sonra, bunu iki memleket siyasi yollardan soğukkanlılıkla halletmek kararını verdi. Biz Ağrı civarında fiili bir hudut tashihi yapmış bulunuyorduk. Bunu İran'a kabul ettirerek, mukabilinde İranlılara Kotur Boğazında başka bir arazi devretmek istiyorduk. Bu esas dahilinde açılmış olan müzakereler müspet bir şekilde neticelenerek, ihtilaf halledilmiştir. Bu suretle şarkta herhangi bir siyasi fikre atfolunabilecek asayiş bozukluğu kesin olarak bertaraf edilmiş ve İran'la münasebetimiz o zamandan itibaren hiçbir engele maruz kalmaksızın tam bir emniyet üzerine oturtulmuştur.

İran Sınırı

İran Şehinşahı **Rıza Pehlevi**'nin Türkiye'yi ziyareti 1934'te olmuştur. Bu ziyaret tarih bakımından önemli hadiselerden biridir. **Rıza Şah**'a memleketimizde görmek istediği her yer, hatta genelkurmaydaki hazırlıklar ve askeri tertipler gösterilmiş, bütün kapılar açılmış, tam bir dostluk emniyeti ifade edilmiştir. Rahmetli Şehinşah, bütün bu iyi dostluk çabalarını ve muamelelerini tam değeri ile takdir etmiştir. Aramızdaki bu iyi münasebetler onun ölümüne kadar sürmüş ve o münasebetler bir yadigâr olarak, bir hatıra olarak her zaman iki memlekette yaşamıştır.

Rıza Şah Pehlevî, Atatürk ile İzmir'e gittikleri zaman ben de beraber bulundum. Sonra Şehinşahın İstanbul ziyaretinde yine beraberdim. İstanbul'u gezdirdim. Çamlıca Tepesi üzerinden İstanbul'u seyrettiği zaman çok mütehassıs olmuştu. İstanbul bütün haşmetiyle, tarihi kudretiyle, gözlerimizin önüne uzanmış duruyordu. Şehinşah bu manzaradan son

derece duygulandı. Bunun üzerine taktirlerini ve Türkiye için güzel duygularını dostane bir ifadeyle bana anlatmaya başladı.

Şehinşah'ın Derdi

Şehinşah bana özel bir muhabbet de göstermişti. Onun mahrem dertlerinden birisi, o zaman hepimizin başında olan bir dertti. Şahinşah memleketini taassubun elinden kurtarmak ve ileri götürecek hamlelere ulaştırmak için neler yapmak lazım geldiği üzerinde tasavvurunu söylüyor ve bana taassupla uğraşmak için nasıl bir yol tutulması lazım geldiğini soruyordu. Bizim daha tecrübeli olduğumuzu söyleyerek, bana bu suali tevcih ettiği zaman, kendisine şunları söylediğimi hatırlarım:

«Evvela taassup taraftarı olanların taarruzlarından memleketi kurtarmak lazımdır. Taassup taarruz etmeden yaşayamaz. Nerede azgın bir tahrik ve teşvik görürseniz, ilk önce bu tasallutu, bu taarruzu men etmelisiniz. Herkes dinin icabını yerine getirmek için dini vazifeleri istediği gibi yapsın. Ama düşmanlık yaratmasın ve tahrik etmesin.»

Ben bunları söyleyince, düşündü, «Doğru söylüyorsun» dedi.

İzmir'e gittiğimiz vakit orada halk büyük coşkunluk göstermişti. **Rıza Şah**'ın gerek İzmir'de, gerek Yalova'da ve İstanbul'da, hulasa gittiğimiz her yerde, istediği gibi Türkiye'yi görüp huzur içinde tetkik yapabilmesi için kendisine her kolaylığı sağlamaya çalıştık.

Doğu Asayişinin Mahiyeti

Doğu asayişi vesilesiyle İran'la olan münasebetlerimizi ve **Şah Rıza Pehlevi**'nin Türkiye seyahatini anlattım. Şimdi, doğu asayişinin bir başka tarafını söyleyeceğim. Doğu asayişinin siyasi mahiyetinden başka bir çekirdeği daha vardır. Bir defa memleketin her tarafına şamil olan adi şekavet meselesi var. Bunu ciddi olarak takip etmekle, kısa zamanda halletmek daima mümkün olabilir ve mümkün olmuştur. Bir de az çok siyasi mahiyet gösteren sosyal ayaklanma vardır. **Şeyh Sait** isyanı ve **İhsan Nuri**'nin Ağrı hareketleri şeklinde bu tarz ayaklanmalarla uğraştığımız seneler süren bir devre geçirdik. Vakit vakit hatırda kalacak kadar önemli olmayan hareketler de olmuştur. Bunlar sönüp gider. Daimi bir huzursuzluk yuvası da Dersim idi. Memleketin öteden beri Dersim meselesi diye bir derdi vardı. İmparatorluk, Dersim ayaklanmaları karşısında aciz kalmıştı. Dersim'de reisler, kısmen mezhep tahriklerinden istifade ederek daimi bir huzursuzluk yaratırlardı. Mesele aslında kültür meselesi ve iktisadi mesele idi. Halk darlıktan sıkıntı içindedir. Herkes geçimini dışarıda

arar. Dersim halkının görgülü olanı çoktur. Bunlar dışarıda, İstanbul'da yetişmiştir. Ama dışarıdan yerlerine döndükleri vakit, kabile reislerinin, dini reislerin, yani şeyhlerin tesirine ve teşvikine maruz kalırlar. Bu teşviklerle büyük hareketler yaparlar. İdare, ayaklanmalar karşısında daima aciz kalır. Hemen her seferinde uyuşmaya gider ve ayaklanmış olanların yaptıkları yanlarına kalır. Bir, iki sene sonra bu hareketi tekrar ederler.

Dersim ayaklanmaları doğrudan doğruya şekavete dayanır. Halk, aslında mustariptir. Hareketi idare eden şeyhler ve reisler payın büyüğünü alırlar. Peşlerinden sürükledikleri insanlar da şekavetin mahsulünden asgari derecede istifade ederler, ama geçinir giderler. Böyle bir sistem tabii olarak yerleşmiş addedilir.

İşin başı muvasalasızlıktır. Kışın hiçbir yerle irtibatları işlemez. Yazın geçitleri, yolları yoktur. Arazi dağlıktır. Bir ayaklanma olup asker sevk edildiği zaman, yakalananlar darda kalırlarsa nihayet mağaralara sığınırlar. Askerin buralara girmesi, tesir etmesi güçleşir. İyi niyetli vatansever Dersim halkının şeyhlere ve reislere sözünü geçirmesi mümkün değildir.

Demiryolu Gelince

Dersim meselesini nihayet demiryolu halletti. Bölgenin, güneyinden, kuzeyinden demiryoluna kavuşturulmasından sonra, memleketin herhangi bir yerinde olacak bir asayişsizlik hareketi ile Dersim'de olacak asayişsizlik hareketinin hiçbir farkı kalmadı. Dersim'i bu muvasala imkânı kurtardı. Oraya iki koldan demiryolu gitti ve Dersim'in her tarafına yol yapılarak içindekiler dışarı çıkar ve dışındakiler içeri girer hale geldi. Bu mevzuda kimsenin bilmediği başka asıl tesirli bir nokta daha vardır. Biz 1950'de iktidarı bıraktığımız zaman, bütün Türkiye illeri içinde ilkmektebi en çok olan vilayet Dersim'di. Kızları mektebe gittiler, erkek çocukları mektebe gittiler ve yetiştiler Çocuklar, Dersim içinde tahsil görmeye başladılar. Bütün bu tedbirler neticesinde Dersim'de yalnız asayiş sağlanmış olmakla kalmadı. Dersimli vatandaşlar görgülü ve akıllı olarak her yerde Türklere iyi örnek teşkil edecek misaller verir hale geldiler. Ben 1937'de başbakanlıktan ayrılıncaya kadar, Dersim tabii hayat şartlarına kavuşturulmuştur. Ben ayrıldıktan sonra, fazla önemli ve devamlı sayılmamakla beraber, orada bazı hadiseler ve vakalar olmuştur. Ama aslında Dersim meselesi 1937'ye, başbakanlıktan ayrıldığım tarihe kadar, halkın iktisadi ve sosyal ihtiyaçlarını öne alan bir idare tarzı kurulmak suretiyle, iyi bir neticeye bağlanmıştır. Biz Dersim'i o halde bıraktık.

Ekonomik Tesirler

Doğuda **Şeyh Sait** İsyanından önce ve ondan sonra kalan toprak re-

formu gibi sosyal meseleleri halledecek ıslahat yapılmadığı gerekçesiyle tenkit edilmişizdir. Bu tenkitler, sosyal meseleler çok partili demokratik hayat gelmeden evvel halledilebilirdi, tarzındaki tahminlerin neticesidir. Feodal sistem, büyük toprak ağalarının veya şeyhlerin tesirleri ve nüfuzları kaldırılıp şarkta ekonomik tesirleri görülmeliydi, bunlar yapılmalıydı, yapılmadığı için doğu meselesi hallolunmadı. derler. Fakat düşünmek lazımdır ki, biz doğuda geri kalmışlığı izale edip memleketin batısında ve ortasında olduğu gibi bir gelişme ve bütünleşme mekanizmasını kurabilmek için, yalnız sosyal meselelerle uğraşmıyorduk. Devletin zamana ihtiyaç gösteren enfrastrüktür tesislerini de tamamlamaya çalışıyorduk. Mali ve iktisadi bakımdan şartlar hazırlandıkça, demiryolları inşa edildikçe ıslahat ilerliyordu. 1950'de iktidardan çekildiğimiz zaman, doğu için ayrı bir kalkınma planı yapmak lazımdır kanaati ile işlere girişmiş bulunuyorduk. Çok partili hayatın, siyasi akımın insafsız ve olumsuz propagandaları arasında, doğu için ayrı bir program tatbik edecekler tarzında bizim aleyhimizde birtakım akımlar yaratılmaya sebebiyet verilmiştir. Düşünmeli ki, 1950'den bugüne kadar 19 sene geçmiş olduğu halde, memleketin geri kalmış bölgelerinin ve bu arada doğudaki geri kalmış yerlerin kalkınması için, oralara ait özel kalkınma planları tatbik etmek lazımdır kanaatine tekrar gelmişizdir. Vaktiyle bize yöneltilmiş olan bu tarzdaki yermeler, hem temiz bir arzunun ifadesi, hem tatbik kabiliyetini ve imkânını düşünemeyen bir nazari tenkidin mahsulüdür.

Suriye Hududu Meselesi

Biz doğu kalkınması meseleleri ile uğraşırken, bunun, bir ucundan iskân meselesine dayandığını da fark etmiştik. O zaman, galiba 1935 - 36 senelerinde olacak, Birinci Umumi Müfettişlik buna teşebbüs etti. Karadeniz bölgesinden Muş civarına, Van ve Diyarbakır bölgelerine muhacir getirdik, yerleştirdik. Şimdi, bu vesile ile söylemek isterim ki, bu memlekette er geç bir iskân politikası uygulanacak ve gerek ormanlık köylerde, gerek dağlık yerlerde geçimini sağlayamayan halk bir yer değiştirmeye tabi tutulacaktır. Zaten halk, tarım şartları ve geçim şartları güçleştikçe, kendiliğinden göç ederek gecekondular şeklinde büyük şehirler etrafında yerleşmekte ve ihtiyaçtan doğma bir iskân rejimi tatbik etmektedir. Tarım zayıfladıkça her ihtiyaç artacaktır. Toprak reformu ve tarım gelişmesi sağlandıkça halk bulunduğu yerde daha çok kazanacak ve kendi malı olan toprağın kadrini daha iyi bilecektir.

Şimdi, asayişsizlik meselesinin bir başka tarafına geçiyorum. Doğudaki siyasi şekavetlerin bir önemli kaynağı da Suriye hududu olmuştur. Vaktiyle Türkiye'den Suriye'ye iltica etmiş olan eski siyasi cereyanların

başları, mesela **Cemil Paşazadeler** gibi birtakım kimseler, cumhuriyetin ilk zamanlarında her vesileden istifade etmeye kalkışmışlardır Bunlar Milli Mücadelede bizim karşımızda vazife almışlar ve Milli Mücadelenin zaferi ile beraber Suriye'ye geçmişlerdi. Aslında Türk aileleri olan bunlar, feodal bir sistemden gelmişler, köylerinde bulunan halkın hâkimiyetini devlet nezdinde siyasi şekilde değerlendirmeye alışmışlardı.

Koruma Tedbirleri Yoktu

Suriye hududunun geniş olması ve kâfi derecede korunma tedbirlerinin bulunmaması sebebiyle Suriye hududu daimi bir kargaşalığın yuvası olmuştur. Suriye'deki manda idaresi, Suriye ile Türkiye arasında yakın ve dostça münasebete mani olmak için bu kargaşalığa müsamaha göstermekte idi. Ben, 1937'ye kadar Suriye hududundaki asayişsizlikle uğraştığımı ve Fransız Hükümetini ikna etmeye çalıştığımı bilirim.

Hudut asayişi bakımından Irak ile münasebetin ayrı bir özelliği vardır. İngilizler Musul ve Irak için her türlü mücadeleyi yaptıktan sonra Irak ile Türkiye arasında hudut geçimsizliği ve ihtilaf olmamasına dikkat göstermişlerdir. Ve Irak'taki Arap idaresi de Türkiye ile bir ihtilafa mahal vermemek için daha uysal ve dikkatli bulunmuştur.

Asayişsizliğin Tam Teşhisi

Biz Fransız hududundaki daimi ihtilafın ve asayişsizliğin hakiki sebeplerine tam teşhis koyamamışızdır. Fransa ile münasebetlerimiz çok iyi idi. Bu çok iyi münasebetlere rağmen, Suriye'den Türkiye'ye kaçakçılığın ve yine Suriye'den Türkiye'ye sarkıntılık seklinde taarruzların sonunu almak mümkün olmuyordu. Bu vaziyet, Avrupa'da Türkiye'nin Fransa ve İngiltere ile kaderi birleşiyor, birleşti havası hâkim oluncaya kadar devam etti. Umumi siyaset ufkunda görülen ihtimallerin bizi paralel bir istikamete sevk ediyor manasını vermeye başlamasından sonradır ki, Suriye ile Türkiye arasındaki münasebetleri korumak ve asayişsizliği kaldırmak, Fransa için de bizim gibi bir mesele oldu. Ve ondan sonra bunun arkası kesildi. Bahsettiğim bu sarkıntılıklar devrinde, huduttan geçerek Diyarbakır civarına kadar gelmiş olan taarruz çeteleri görülmüştür. Karaköprü olayı denilen olay, Mardin ile Diyarbakır arasında ve Diyarbakır'a yakın bir geçitte olmuştur. Huduttan geçen çeteler, Diyarbakır civarına kadar gelerek, Diyarbakır'a baskın yapmayı tasavvur edebilmişlerdir.

Türkiye'den Suriye'ye kaçmış olan kabile reisleri ve şeyhler, sonraları Türkiye'ye iltica etmeye heves ettiler. Biz bunlara iyi muamele gös-

terip tahrik yollarını kesmeye çalıştık. Fakat bu gelip gitmeler arasında yine vuruşmalar oldu ve bu yüzden münasebetler normal bir yola giremedi.

Suriye içinde Caber yakınında Mastefavi karakolu denilen bir karakolumuz vardı ve burada uzun müddet kalmaya çalıştık. Erkânıharbiyemiz bu karakola çok ehemmiyet veriyordu. Ve oradan çekilip şimdiki hududa gelinceye kadar, manda idaresi zamanında, Suriye ile Türkiye arasındaki münasebetler çok güç safhalardan geçmiştir.

Cumhuriyetin Sildiği Zihniyet

Asayiş meselesi şekavet halinde Anadolu'da daimi bir mesele olarak uzun müddet yaşamıştır Memleketi İstanbul'dan idare ile Ankara'dan, Anadolu'da dertlerin içinde idare arasındaki başlıca fark, bu meselede kendini göstermiştir. Evvelce Anadolu'nun bir köşesindeki asayişsizlik, bir valilik dirayeti ve mahdut vasıtaları meselesiydi. Hükümet, Anadolu'nun ortasında Ankara'da kurulmakla memleket bütünlüğünü ön plana almak mecburiyeti karşısında kalınca, asayişsizliğin önlenmesi, dağlardaki hâkimiyetin kaldırılması, bizzat devletin varlığı meselesi haline geldi. Bununla ciddi bir surette uğraşmışızdır. İmparatorluk zamanında İzmir'de **Çakırcalı** denilen efe, İzmir'in bu kadar yakınında seneler ve senelerce imparatorluğa karşı bir ayrı hükümet gibi halk içinde idare yürütmüştür. Zamanın valilerinin, **Çakırcalı**'nın bu hâkimiyetinde iştirakleri olduğu söylenir. Mesela, **Kâmil Paşa**nın oğlu **Sait Paşa**nın dağlarda bulunan eşkıya ile özel münasebetler kurup onlarla özel anlaşmalar yaparak tesirlerini bertaraf etmek için faal olduğundan bahsederler. Ne kadar doğru olduğu belli değil. Ben zannederim ki, bunlar büyük ölçüde yakıştırma ve uydurmadır. Gerçek olan şudur: İzmir vilayeti içinde asayiş yoktur, eşkıya dağdan yakın kasabaya hükmetmektedir.

Bu zihniyet ve bu anlayış, cumhuriyet'le kökünden silinmiştir. Bunu silmek için asırlardan gelen alışkanlıkları, inanışları ve âdetleri yalnız ortadan kaldırmak değil, zihinlerde de unutturmak lazımdır. Bunun için uğraştık. Büyük ölçüde muvaffak olduk Çok partili hayata geçtikten sonra, Anadolu'daki asayiş meselesi tekrar canlanmış ve asayişsizliğin sergerdelerinin de açıktan veya elaltından politikaya karışması yüzünden, yeni bir istikamet almıştır, denilebilir. Ama nihayet medeni devlet idaresi fikri zamanla her idareye hâkim olmaktadır ve her idare, asayiş meselesini halletmek devletin ilk vazifesidir, kanaatini benimsemeye ve onun tedbirlerini almaya kendisini mecbur saymaktadır. Memleket büyüktür, fakat kökleşmiş olan âdetleri sökebilmek için şimdiki vasıtalar çok daha kuvvetlidir. Muvasala daha kolaydır, silahlar daha tesirlidir, hareket ve

seyyaliyet imkânları daha çoktur Yalnız, memleket büyük olduğu için lazım olan tedbirlerin hepsini alıp, teşkilatlandırmak masraf ve talim işidir. Daha mahdut imkânlarla asayiş meselesini memleket için tedavi edilmez bir dert halinden çıkarıp zabıta vakalarının ölçüsünü ve tesirini azaltmak cumhuriyet devrinde mümkün olmuştur. Bu mevzuda daha kuvvetli şeyler söyleyemeyişimin sebebi, bugün Siirt etrafında yollarda ve hiç umulmayan yerlerde bile, soygunlar olduğunu görebilmemizdendir. Unutmamak gerekir ki, asayişsizliği takip vasıtası arttığı kadar, soygun vasıtaları ve soyguncuların hareket kabiliyeti de artmıştır.

Temizleme

Bir eşkıyayı ortadan kaldırmak için hükümetin başka bir eşkıya ile işbirliği yapması, asırlardan beri, idare şekli olarak memleketin geleneğinde yerleşmiştir. Biz cumhuriyette böyle bir yola girmedik. Herhangi bir yerde asayişsizliğe ait en ufak bir eğilim gördüğümüz zaman, orasını ciadi bir surette temizlemişizdir. Söz vermiş de, gelmiş de, sonra öldürülmüş. Böyle şey olmaz. Her şeyden evvel, devletin sözü itibarını kaybeder. Ben buna karşılık gösterilecek hiçbir faydayı kabul etmem. Bir eşkıyaya söz verilecek, adam inanarak gelecek, sonra takip edip öldürecektir. Bir anane olarak bizim zamanımıza kadar devam eden bu tertip, vakit vakit tedbir olarak bize de söylenirdi. Fakat ben hiçbirisine iltifat etmemişimdir. Eşkıya adalete teslim olur. Mutlaka öldürmek şart değildir. Devlet muayyen vakalar için bazı sebeplerle ve şartlara bağlayarak umumi af ilan eder. Fakat eşkıya ile devlet idaresinin bir tertibe, bir anlaşmaya girmesi olmaz. Devlet idaresinde böyle bir şeyi benim aklım almaz. Siyasette almıyor, nerede kaldı adi şekavette alsın...

Toprak Davası

Milli Mücadeleden sonra kurulmuş olan cumhuriyet idaresi ilk iki üç senesini, tekrar İstanbul'da eski hayata dönmemek için Anadolu'da yerleşmek çabası ile geçirmiştir. Siyasi bakımdan, sosyal bakımdan ilk yıllarda bununla uğraştık. Yeni idareye karşı tepkiler bu arada ciddi olarak kendisini göstermiştir. **Şeyh Sait** İsyanı ve ondan sonra İran hududunda ve Suriye hududunda uzun müddet devam eden şekavet hadiselerinin temizlenmesi, yeni rejimin bir devamlı faaliyet sahasını teşkil etmiştir. Bu müddet esnasında devlet idaresinde en büyük mesele mali ve iktisadi düzeni kurabilmek meselesi idi. Mali ve iktisadi güçlükler, kaynağını, memleketin muharebelerden harap bir halde çıkmasından alıyordu. Lozan Muahedesinin müddetlere bağlı olan kayıtlarının kalkması ve imparatorluk zamanında cari olan mali münasebetlerin tekrar hortlaması ve yaşatılması ümidinin tasfiyesi en az 10 sene sürmüştür. 1929 - 1930 yılına kadar bunlarla uğraşılmıştır.

Cumhuriyet, İkinci Cihan Harbinin emareleri ufukta göründüğü zaman memlekette asayişe hâkim olmuş, sulh muahedesinin güç geçitlerini hiçbir gerileme olmaksızın atlatmış, bütün cihanın içinde bulunduğu mali ve iktisadi buhranlardan kendisini koruyabilmiş bir durumdaydı. Bu şartlar içinde biz, İkinci Cihan Harbinin ihtimallerini karşılar ve hatırı sayılır bir kuvvetteydik. Cihan harbinde, bu safta veya öbür safta, önemle hesaba katılmak icap eden bir devlet olarak kuvvetli bir bünye kazanmıştık.

İktisadi Buhrana Karşı Tedbirler

Dünya iktisat buhranı patladığı zamanlarda, kendimizi olumsuz akıntılara karşı korumak için bütün esaslı tedbirleri almaya başladık. Memlekette gerek siyasi çevrelere, gerek iktisat çevrelerine söylediğimiz, kazandığımızdan fazla sarf etmemek ve idaremizi bilerek devamlı yatırım ve gelişme çarelerini aramak olmuştur. İktisadi buhran her yerde milletleri açıklardan kurtulmak çabasına sevk ettiği zamanda, biz şimdiye kadar alıştığımız fedakârlıkları intizama koyup plana bağlayarak işin içinden daha kolay çıkabileceğimiz kanaatindeydik. Bu kanaati seferber et-

tik, bu kanaate göre tedbirler söyledik. Daha o zamanlarda çiftçinin kendi malı olan toprak üzerinde çalışmasını sağlamayı, **Atatürk** açış nutuklarında, ben çeşitli beyanlarımda daima öne sürmüşüzdür. Tarım ihtiyaçları için kooperatifleşmeyi ve kooperatif tertipleri ile köylünün mahsulünü değerlendirmeyi, olayların zoru ile meydana çıkmış bir prensip olarak memlekete anlatmaya çalışmışızdır Bunca sene sonra aynı tedbirleri tekrar anlatmaya ve uygulamaya çalışıyoruz.

Kliring Usulü

Bu iktisadi buhran devrinde, ticaretimizi tıkanıklıktan kurtarmak için başvurduğumuz tedbirlerin bir esaslısı kliring usulü olmuştur. Başka bir çare bulunmadığından kliring anlaşmaları ile dış ticaretimizi işler bir halde tutabildik. Türlü tartışmalara ve tenkitlere maruz olan bu usul, bizim mahsullerimizin satılmasının güç olduğu, ihtiyaçlarımızı sağlamak için kâfi dövizlmiz bulunmadığı zamanlarda bir kurtuluş çaresi önemini taşımıştır. Bütün kliring anlaşmalarını başarı ile müzakere etmiş ve başarı ile neticelerini alabilmişizdir.

İktisadi buhran devirleri, bizim plan hususundaki görüşümüzü ve ihtiyacımızı meydana çıkaran önemli seneler olmuştur. Plan meselesini, 1932'de Rusya'ya yaptığım seyahatin başlıca hedeflerinden biri olarak düşünmüşümdür Ruslar planın mali kaynaklarını nasıl buluyorlar, şimdiye kadar plandan ne gibi neticeler almışlardır, bugünkü durumları nedir, kendi ihtiyacımıza ve halimize göre çıkaracağımız neticeler ve tedbirler ne olabilir? Rusya seyahatinde başlıca hedefim bunları keşfetmeye çalışmak olmuştur. Nitekim Sovyet Rusya'dan, planı, ihtiyacımıza göre ciddi bir tedbir olarak düşünmek gerektiği kanaati ve kararı ile döndüm.

Fabrikalar Kuruluyor

Rusya'da kararlaştırdığımız üzere, tecrübeli bir Sovyet uzmanı olan **Profesör Orlof** başkanlığında bir heyet Türkiye'ye geldi ve 3 - 4 ay gibi kısa bir zamanda bize olumlu, uygulanması mümkün bir plan verdi. Yaptığı planı anlatarak gitti. Bu planı ciddi bir dostluk işareti, **Profesör Orlof**'u da muktedir bir uzman olduğu kadar, itimat telkin eden şerefli bir insan olarak kabul etmişizdir.

Sovyet heyetinin başı, plan tatbikatında gerekli makinelerden bize neleri verebileceklerini ve neleri veremeyeceklerini, kendi veremediklerini, garp âleminden tedarik etmemiz lazım geldiğini, özel görüşmelerimizde

bana açıkça söylemiştir. Sizin ihtiyacınız olan şu kalitede makineyi biz veremeyiz, bunu dışarıdan falan yerden alacaksınız, demiştir.

Sovyet uzman heyeti daha mühim olarak, bize, demir ve çelik endüstrisine girmek lüzumunu telkin etmiş, bu yola götürmüştür. Görüşmemiz esnasında bana, memlekette demir ve çelik endüstrisini kurmak lüzumunu anlattığı zaman, memleketin bu endüstriyi kuracak halde bulunduğunu kesin olarak temin etmiştir.

Planda Nazilli Fabrikasının kalitesi özel bir önem taşıyordu. İnce vasıfta kumaş dokuyacaktı. Bu kumaşı dokuyacak makineleri garptan almamız lüzumunu söyledi. Karabük Demir ve Çelik Fabrikası için ciddi olarak ısrar etti. Bunun lüzumunu anlatmak için uzun gayret sarf etti. Ayrıca yeri için de ısrar etti. Biz sahilde istemiyorduk. O zamanki silahlara göre, denizden doğrudan doğruya ateş altına alınabilecek bir fabrika kurmakta mahzur görüyorduk. Fabrikanın daha içeride olmasını düşündüğümüzü **Profesör Orlof'a** açıkça söyledim. Hakkınız var; fakat sahilden uzaklığı nihayet Karabük kadar olan bir mıntıkada kurulursa ancak o zaman iktisadi olabilir, dedi. Bundan daha içeride kurarsak ekonomik bakımdan idareli olamayacağını, çok sıkıntı çekeceğimizi söyledi. Halbuki bizim askeri mahfillerimizin kanaati değişikti. Onlar fabrikanın Karabük'te de değil, çok daha içerilerde kurulması için ısrar etmekteydiler.

Bu Teşebbüs Lüzumluydu

Karabük demir ve çelik fabrikasının makinelerini de yine garptan tedarik etmek mecburiyetinde kaldık. Fabrikayı İngilizlere yaptırdık. Bu teşebbüsün ne kadar lüzumlu ve önemli olduğunu ve bize bu fikri ısrarla telkin eden insanların ne kadar iyi niyetli fikir söylediklerini tasavvur etmek için düşünmeli ki, bu kadar dar zamanımızda teşebbüs ettiğimiz Karabük Demir ve Çelik Fabrikasının tamamlayıcısı olan işi, ancak geniş zamanımızda ve 15 sene sonra devlet eliyle olmaksızın tekrar ele almışızdır.

İkinci demir ve çelik fabrikasını, geniş bir zamanda kabul edilemeyecek özel şartları bulunmasına rağmen, eseri vücuda getirmek pahasına yine dar bir zamanımızda devlet hazinesine yüklediği külfetleri memnuniyetle göze alarak müzakereleri benimsedim ve neticeye erdirdim.

Müzakereler Çıkmaza Giriyor

Planlama, tatbike konuluncaya kadar büyük güçlük devrinden geçmiştir. Planı biz kabul ettikten sonra tatbikine, Rusya seyahati esnasın-

da dolar olarak yapmış olduğumuz istikrazla başlayacaktık. Fakat planlama müzakereleri bir ara tam bir çıkmaza girdi. Bir gün Rus sefiri bana geldi, biz planlamayı tatbik etmek ve uygulamak fikrinden vazgeçmeyi teklif ediyoruz, dedi Hayretler içinde kaldım. Sebep nedir, niçin vazgeçiyorsunuz, ben vazgeçmiyorum. dedim. Mesele anlaşıldı. Patent meselesinden çekiniyorlar ve şu teklifi yapıyorlardı:

«Bizim vereceğimiz makinelerden dolayı, taklit olduğu, patentsiz alındığı tarzında ileride herhangi bir şikâyet veya dava çıkarsa, bu davanın hukuki neticelerini ve tazminatlarını şimdiden taahhüt edeceksiniz.»

İmkânları Kaybetmezdik

Bizim bu gibi bir taahhüt altından kalkamayacağımız gerekçesi ile işi daha ileri götürmeksizin, bu safhada bırakalım diye bir teklifte bulundular. Bunun üzerine ben farkında olmayarak ilk planın ne kadar çıkmaza girmiş bulunduğunu görüp uyandım. Bu mesele, bizim İktisat Vekâletinden çıkmıştı Rus sefirine dedim ki:

«Bu planın herhalde tahakkuk ettirilmesi lazımdır. Hem sizin haysiyetiniz için lazımdır; hem bizim sözüne güvenilir, ciddi olarak kalkınmak isteyen bir devlet olduğumuz ve itibarımız için lazımdır. Onun için bu güçlüklerin kaldırılması işini ben tanzim ederim. Her iki devlet için bir haysiyet meselesi olmuştur: Bu fikirden kesin olarak vazgeçin.»

Bu suretle, yapılan teklifleri reddettim ve yeniden müzakereler ne haldedir, şartlar nelerdir, hepsine el koydum. İstikbalde şöyle olacakmış, böyle olacakmış... Elimdeki makinelerden sakındığım herhangi bir şey varsa, bunların her birini dünyanın bütün insanlarına göstereceğim ve dava açsın diye teşvik edeceğim. Kim zorluyor beni? Ben bir an evvel fabrikalar kurulsun ve ihtiyacımız tanzim olunsun istiyorum. Bir dokuma memleketiyiz, bütün iptidai maddesi var, fakat ihtiyacı karşılayacak ölçüde en ufak bir fabrika yok. Böyle bir vaziyette ele geçmiş imkânları kaybedemezdik. Vaziyete müdahale ederek, planın tatbikini sağladık. Fabrikaların bir kısmının makinelerini zaten dışarıdan aldık. Sovyet Rusya mütehassıslarının elleri ile kurulmuş olan fabrikalarda o mütehassıslar uzun müddet çalıştılar. ihtiyaçlarını yerinde takip ettiler tamamladılar.

Sovyet uzmanlarının içimizde çalışmaları yüzünden, gerek dahili propaganda, gerek çalışmalarında geç kalma vesaire gibi herhangi bir güçlük ve kötü niyet asla görmedim.

Planlı Kalkınma ve İç İstikraz

Bu ilk planın kararlaştırılıp tatbike konulmasından sonra her sene

yeni bir programın yapılması ve uygulamaya geçilmesi büyük bir mesele olurdu. Planlı çalışma 1933'ten 1938'e kadar böyle devam etti. Plan yapılması mesele olurdu dedim, çünkü mali ve iktisadi şartlar o kadar güçtü ki, kalkınma planına alınmış olan yeni eserleri meydana getirmek için mali kaynak bulmakta sıkıntı çekerdik. Bunun için nihayet hazineden para vermek lazım gelirdi. Ve tabii plana hazineden para sağlamak büyük bir mesele olurdu. Her sene Maliye ve İktisat Vekilleri bunun için kavgaya tutuşur ve hükümet olarak araya girerek hal çaresi bulmaya çalışırdık. 1983'e kadar plan tatbikatı bu sıkıntılar ve çekişmeler içinde devam etti ve ancak fabrikalar meydana çıkıp işlemeye başladıktan ve memlekette özel teşebbüse misal teşkil edecek bu iyi örnekler görüldükçe, plan tatbikatı üzerinde her türlü çekingenlik ve dedikodu kesilip bitmiştir.

Plan tatbikatının eserleri olan ve özellikle Anadolu içine dağılmış bulunan fabrikaların faaliyete geçmesi memlekette hakiki bir iyi karşılama gördü. Meydana gelen eserleri herkes heyecanla kabul etti. Nazilli ve Kayseri fabrikaları açılıp, gayri meskûn bir çöl ortasında mamure vücuda getirecek olan yeni tertiplere ve mesela Karabük Demir Çelik Fabrikası tesislerine girişildikçe, her tarafta vatandaş, heyecanla, gelecek planların kendilerine neler getireceğini sormaya ve bunu takip etmeye başladı.

Halkın yatırıma gösterdiği bu alaka maliyecilerimizi iç istikraz yolu ile kaynak bulmaya sevk etti. Bir tecrübe olarak iç istikraz yaptık. Vatandaştan gördüğümüz iyi kabulle buhran içinde geçirdiğimiz mali senelerimizi nispeten ferahlatmaya ve yatırım ihtiyaçlarımızı sağlamaya muvaffak olduk.

İş Bankasının Kuruluşu

İktisadi ve mali faaliyetlerini anlattığım devre içindeki en önemli mali hadiselerden biri 1924'te İş Bankasının ve diğeri 1931 de Merkez Bankasının kurulmasıdır. Her iki bankanın kuruluşu da başarılı birer hadise olmuştur. Önceleri ayrı bir banka tesis etmeye lüzum kalmadan mevcut bankalardan birini Merkez Bankası olarak kullanmak eğilimi vardı. İş Bankası aynı zamanda Merkez Bankası olabilir, fikri savunuluyordu. Ben bununla mücadele ettim. Zannederim. 1931'de Maliye Vekili **Abdülhalik Renda**'dır. Ayrı bir Merkez Bankası kurulmasında onun büyük hizmeti geçmiştir.

1924'te kurulan İş Bankasının yerleşip gelişmesi için ilk zamanlarda Maliye Vekilleri çok yardımcı oldular ve dikkatli davrandılar. Bütün iş âlemi için çalışacak bir bankanın her suretle itibarlı olarak kurulması ve ilk kuruluş senelerinin güçlüklerini başarı ile atlatabilmesi, hükümet için,

devlet için önemli bir meseleydi. Hep dikkat gösterirdik. Banka kuruldu ve muvaffak oldu.

Merkez Bankasını tecrübe etmeye lüzum yoktur ve bunu İş Bankası etrafında yapalım fikri bunun üzerine uyandı. Merkez Bankası, kendi özel vazifeleri için müstakil ve sağlam bir müessese olsun, devletin altın olarak ne varlığı varsa bunların hepsi oraya verilsin, fikrinin öncülüğünü rahmetli **Abdülhalik Renda** yaptı ve fikirlerini kabul ettirerek, Merkez Bankasının başlıbaşına itibar görür bir müessese olarak kurulması mümkün oldu. Merkez Bankası kurulduktan sonra, gerek emisyon üzerinde, gerek ticaret muvazenesi gibi memleketin mali ve ticari meselelerinde hükümet üzerinde son derece tesirli ve kuvvetli bir müessese haline geldi.

ATATÜRK'LE TARTIŞMALARIMIZ

Hatay Meselesi

36 senesi ve 37 başı, olayların gittikçe birikerek yorgunluk ve gerginliğin artmış olması devridir. Türlü meselelerden **Atatürk** ile aramızda münakaşa çıkmıştır. Bunların büyüğü Hatay meselesinde oldu. Hatay meselesinde, Hatay'da Türklerin içinde bulunduğu hayatın tahammülsüzlüğü ve Fransızların, Suriyelilerin Hatay meselesinde gösterdikleri olumsuz siyaset **Atatürk**'ü daima meşgul ediyordu. Fakat bir anda patlama şeklinde günün acil meselesi oldu. Muhitinde, yakınlarında, hatta hemşiresinde bile örneğini gösteren büyük bir hassasiyet başlamıştı. Hatay'da vaziyetin devamı artık mümkün olamayacağı kanaati yayılıyordu ve akşama sabaha bir büyük hareket olacakmış gibi bir hava yayılmıştı.

Hatay meselesindeki bu her an patlama havası ve her an büyük bir hareketin başlayacağı intibaı, **Atatürk**'ten geliyordu.

Suriye hududunda münasebetlerimiz daima şikâyet konusuydu. Hatay'da Fransız idaresinden son zamanlarda şikâyetler çok artmıştı. **Atatürk** bütün bu hadiseler bir araya gelince Hatay meselesini artık halletmek zamanı geldiğine hükmediyor ve birdenbire büyük tezahürat şeklinde bu mesele ortaya atılıyor. Dışişleri gece gündüz Hatay meselesi ile meşgul oluyor ve nihayet Fransa Hükümeti nezdinde teşebbüse geçerek bu meselenin bir an evvel halledilmesinin, iki memleket ve halk arasında huzurun tesisi için acele bir mahiyet taşıdığı bildiriliyor. Bu şartlar altında Hatay meselesinden Fransızlarla aramız açıldı. Tabiatıyla açıldığından itibaren uzun bir müzakere devri başladı. Hatay'da bir neticeye varmak ve uzun müzakere devrini kısaltmak için **Atatürk**, her gün sabırsızlanıyor, hadiseyi yakından takip ediyordu. Bu esnada (36 - 37 seneleri), **Hitler**'in Avrupa'da artık tutumu tamamıyla belli olmuş bir durumdaydı. Avrupa'da herkes ittifaklar peşinde, gelecek büyük hadiselere karşı tedbirler aramakla meşgul bulunuyordu. Yine bu esnada Fransızlarla Ruslar arasında münasebetlerin çok yakınlaştığı ve evvelce olduğu gibi bir ittifaka doğru süratle ilerledikleri ve belki de tahakkuk ettirdikleri söyleniyordu. Umumi siyasi ortamın bu durumunda, biz de Hatay meselesini ele almıştık. Bir aralık **Atatürk**'ün halinden bir askeri müdahele ile emrivaki yapmak fikri geçtiğini fark ettim. Kendisi ile bu meseleyi görüştüğüm gibi, Erkânıharbiyeyi Umumiye Reisi **Fevzi Paşa** ile de görüştüm. Hatay'daki

meselede haklarımızı tatbik sahasına koymak için bir netice alabilirdik, almak için çalışabilirdik, fakat her siyasi teşebbüsü bir tarafa bırakarak bir askeri hareketle emrivaki yapmak şeklini mahzurlu buluyordum. Kesin olarak vaziyet aldım. Ne yapabilir Fransızlar? Hiçbir şey yapacak halde değiller fikri ileri sürülüyordu. Evet, Fransızlar Suriye'deki mevcutları itibariyle hiçbir şey yapacak halde değiller, fakat sadece harp ilan edilmesi bile, bizim memleketimizi büsbütün yeni bir siyasi ortam içine atardı. Avrupa'da gelişmekte olan büyük siyasi olaylar sebebiyle, kendi imkânlarımızı, durumumuzu birdenbire muayyen bir meseleye bağlamış oluruz ihtimalini, ciddi bir sakınca olarak görüyordum. **Fevzi Paşa**dan rica ettim, bana yardım etmesini söyledim. Nihayet, **Atatürk** İstanbul'da son gösterişli hareketleri yaptıktan sonra Ankara'ya dönerken yolda kendisi ile Eskişehir'de görüştüm. Uzun boylu tekrar anlattım. Bir askeri hareket şıkkına girmenin mahzurlu olacağına onu ikna etmeye çalıştım ve muvaffak oldum. Dinledi uzun boylu Böyle bir hareket yapmayacağını, yaptırmayacağını söyledi.

Bir İstanbul dönüşünde hatırlıyorum ben, **Atatürk** Konya Ereğlisi'ne kadar trenle gitmişti Ereğli'deki davranışlar, Hatay meselesinin böyle bir askeri darbe mahiyetinden, ihtimalinden çıkıp sükûnetle ilerlemesi ve sükûnetle hallinde ileri bir safhanın ümitleri başladığı zamandır. Hatay meselesinde böyle büyük bir buhrandan, hem hükümet olarak, hem de şahsen kendim geçmiş bulundum. Neticede, **Atatürk**, teşebbüsünü başarı ile bir sonuca vardırdı. Fransızlar Hatay'a kuvvetimizin girmesine ve Hatay'ın istiklalini kabul etmeye istidat gösterdiler ve nihayet, bu şekilde Hatay meselesi 1937'de kesin olarak bir neticeye bağlanmış oldu. **Atatürk**'ün Hatay teşebbüsü, bu suretle esaslı bir adım mahiyetinde başarıya ulaştı. Vaktinden evvel tamir edilmez şekilde münasebetlerin bozulması ve Fransızlarla aramızda harp çıkması ihtimali bertaraf edilmiş olarak başarılı bir hüviyet kazandı.

Hatay, daha Garp Cephesinde taarruzdan evvel Fransızlarla itilaf yapılırken, hudutlar tashih olunurken, Fransızlarla ciddi bir münakaşa konusu olmuştur. Orada evvela Hatay'ın hudut içine alınması ve sonra da herhalde Türkler için daha olumlu özel bir siyasi idare, yani istiklal ifade eden bir idare temin olunabilmesi için çok emek sarf olunmuştur. Vakit vakit Ankara İtilafnamesinin Hatay yüzünden kesilmesi ve Fransızlarla sulh olmaması ihtimali bile göze alınmıştır. Bu safhaları **Atatürk** bana cephede anlatırdı, cephede bilgi verirdi ve Hatay yüzünden Fransızlarla itilafın bir neticeye varmaması ihtimalinden yakınırdı. Ben de kendisine, İstiklal Harbinin o devirde Gaziantep ve Adana'yı behemahal kurtarmanın, harbin ondan sonraki cereyanı için bize çok faydalı olacağını, meseleyi bu şekilde bırakırsak, her şeyin zaten büyük zaferin neticesine bağlı olacağını, o zaman için iyi bir hazırlık yapılacağını söylerdim.

Gaziantep ile Adana'yı kazanarak ve Hatay ile ilişkisini kabul ettirerek bir ittifaka varılmasının, Garp Cephesindeki savaş için faydalı olacağı mütalaasında bulunurdum. Yani Fransızlarla itilaf yapılması için gayret sarf etmenin, harbin neticesi için lüzumlu olduğunda birleşiyorduk. **Atatürk** ile son Hatay münakaşası, itilaf esnasında kendi yazdıklarından benim anladığıma göre, daha ziyade etrafından geliyordu. O zaman her ne söylenirse Fransızların her şeyi kabul etmeye hazır olduklarını tahmin edenler vardı. Zaten siyasi anlaşmalarda, o siyasi anlaşmanın istinat ettiği askeri zaferin değerini ölçmekte, daima mübalağa ediciler bulunacaktır. Büyük siyaset adamları, büyük askerler her askeri zaferin gerçek değeri olan ölçü ne ise, onu tayin etmekte ve onu almak için gayret sarf etmekte özel maharetleri olan insanlardır.

Atatürk'le Hatay konusunda, İstiklal Savaşında değil, 1936 - 37'de çok münakaşa ettik. Uzun sürdü. Ve belki o zaman bir askeri hareket yapsaydık, daha isabetli olurdu, daha iyi olurdu fikri onda kalmış olacaktır. Ama bunun işaretini, izini hiçbir zaman göstermedi.

İtalya ile Münasebetler

Hatay, siyasi ve askeri bir meseleydi. Bir de Nyon meselesi* olmuştur. Bu, İtalya'nın Habeşistan seferi esnasındaydı. Birleşmiş Milletlerin verdiği bir kararda Akdeniz'de İtalya gemilerine karşı Akdeniz devletlerinin müşterek bir tedbir almaları söz konusu idi. Biz de bu devletler arasına iştirak edip vazife alacaktık. Ben, bu münasebetle İtalyanlarla evvela temasa gelmek ve İtalyanlarla temasa gelip eğer İtalyanlar bizim tarafta, Doğu Akdeniz'de bir hadise çıkarmak istiyorlarsa, bizimle tutuşmalarının lüzumsuz ve sakıncalı olacağı kanaatindeydim. Bunu onlara söyleyelim. Onun için İtalyanlarla bu şüphe devirlerini idare ederken, tedbirde dikkatli olduğumuz kadar çatışmak için vesile vermemeye ve İtalya arzuları nerede kendini gösterecek ve patlayacaksa, onu sükûnetle kendi seyrinde bırakarak takip etmeye dikkat ediyordum. Bir bahane vererek bir maceraya kendi üzerimize çekmekte fayda görmüyordum. Bu Nyon meselesi böyle bir davadır. Bunu görüşmek üzere Hariciye Vekilimiz **Dr. Tevfik Rüştü Aras** Cenevre'de idi. Orada temas ediyordu. Hükümetçe kendisine verdiğimiz talimat, 1937 yazında oluyor. **Dr. Tevfik Rüştü** orada. Hükümetçe kendisine bu talimatı vermiştik iştirak etmesin, diye.

---

* Nyon Konferansı, 1937 yazında, İspanyol iç savaşı sırasında Akdeniz'deki denizaltı korsanlığını önlemek amacıyla toplanmıştır. Konferansa İspanya, Almanya, İtalya ve Arnavutluk dışında kalan bütün Akdeniz ve Karadeniz ülkelerinin yanı sıra Türkiye de katılmıştır.

Nyon'da İtalyanlara veya İtalyan gemilerine karşı limanlarımızda tedbir mevzubahis...

Nyon görüşmelerine katılıyoruz Akdeniz devleti olarak. Bir madde var. Bu anlaşmayı imzalayan devletlerin donanmaları anlaşmaya dahil bir devletin limanlarından ikmal yapabilir. Mesela Fransız, İngiliz donanmaları gelip Türk limanlarından ikmal yapabilir. Bir suretle İtalya aleyhinde fiili bir hareket gibi geldi bu bana. İtalya aleyhine fiili bir düşmanlık. Siyasi bütün tartışmalara olumlu bir Akdeniz devleti olarak iştirak ettikten sonra, fiili bir hareket için ihtiyatlı olmamız ve girmememiz lazım geldiği kanaatindeydim. Bunun için ısrar ediyordum. Fazla uğraşmayalım diyordum. **Tevfik Rüştü** oradaydı. Ben hükümet noktainazarı diye bunu takip ediyorum, **Atatürk** de o zaman Florya'da, onlar da **Tevfik Rüştü** ile temas etmişler. **Tevfik Rüştü**'nün verdiği bilgiye göre, Florya'dan da ona ayrı talimat veriyorlarmış. **Tevfik Rüştü** hükümetle de reisicumhurla da temas ederek, her iki talimatı idare etmek için gayret ve maharet göstermeye çalışıyor. Nihayet bir gün talimatlar çelişiyor. Biz, İstanbul'dan verilen emre göre **Tevfik Rüştü**'nün bir karar verdiğini veya vereceğini öğrendik Böyle bir hadise oldu. Tahkik ettim, İstanbul'dan talimat vermişler. Geleyim, görüşelim, dedim. Gelip görüşmek için izin istedim ben, görüştüm, mütabakata vardık.*

---

* Ama **Tevfik Rüştü** hükümet talimatının hilafına, Florya'dan aldığı talimata göre anlaşmayı imzalıyor, fakat **İnönü, Tevfik Rüştü**'yü güç durumda bırakıyor, tasdik etmem, hükümet olarak kabul etmem diyor. **Tevfik Rüştü** çok sıkışıyor, **Massigli** o zaman bu konferansın umumi kâtibi Konferansı idare ediyor. **Massigli**'ye gidip dert yanıyor. Bir mektupla bu madde üzerinde bir açıklama talebinde bulunuyor. **Massigli** gülüyor. «Sizin bizim gemilerimize ne vermeniz mümkün ki, olsa olsa kumanya alırız Mektubu istediğin gibi yazar imzalarım» diyor. Öyle bir mektup alıyor. **İnönü**, bu meseleyi görüşmek için Florya'ya gitmiyor. Kalemi mahsus müdürüyle. **Hasan Rıza Soyak** vasıta oluyorlar. **İnönü, Atatürk**'le bunlar vasıtasıyla devamlı telefon görüşmesi yapıyor ve gergin bir hava devam ediyor. Nihayet anlaşmanın tasdiki için Meclis toplantıya davet edilmek üzere. **İnönü**, kabineye hükümette bu anlaşmayı, hükümet olarak ben kabul etmeyeceğim, siz ne dersiniz diyor. Onlar da büyük çoğunlukla, siz başvekilsiniz biz size uyarız diyorlar. **Saffet Arıkan** kalkıyor, İnönü'ye diyor ki: «Paşam acaba gitseniz de yüz yüze görüşseniz bir hal çaresi bulsanız daha iyi olmaz mı?» İnönü kızıyor. **Saffet Arıkan**'a «senin kendine mahsus bir fikrin yok mu» diye bağırıyor. **Arıkan** alınıyor bu laftan. «Benim kendime mahsus bir fikrim de var, fakat bu mesele anlaşmaya vardığınız hallettiğiniz bir mesele değil. Sizin görüşünüzün hilafına yapılmış bir şey» diyor. Fakat çok telefon muhaberesi olmuş, üstelik gayet sert olmuş telefon konuşmaları. Sinirler gergin, **İnönü**'nün siniri de çok gergin, **Atatürk**'ün de. Meclis fevkalade toplantıya çağrılıyor, muahedenin tasdiki için, ondan sonra hadise patlıyor, kavga o günlerde oluyor. Meclis tasdik ediyor. Sonra **Atatürk** Florya'dan kalkıyor, Meclis toplandığı için Ankara'ya dönüyor. İnönü, onu Etimesgut'ta karşılıyor. Tren bira fabrikasının önüne geldiği zaman, **Atatürk**, «Bu bira fabrikası işi ne oldu» diye soruyor. **İnönü**, «hiçbir şey olmadı,» diyor. **Atatürk** o gün çiftliği ge-

Çiftlik Olayı

Nyon Anlaşması Ankara ile Florya arasında kalemi mahsus müdürleri ile temas halinde tartışıldı ve dediğim gibi **Tevfik Rüştü,** Cenevre'de her iki taraf arasındaki münakaşayı idare etmek için büyük bir darlık içinde çalıştı. Bu vaziyette iş sona erdi. **Atatürk,** Ankara'ya gelişinde yolda, Atatürk Çiftliğinin önünden geçerken bazı sualler sordu, onlardan konuştuk ve akşamüzeri köşkte toplanmaya çağrıldık. 18 veya 19 Eylül günü. Bütün bu olaylar uzunca bir zamandan beri benim çalışmamda ve **Atatürk**'le olan münasebetlerimizde bir yorgunluk ve kırgınlık havasının son safhasıdır.

Çiftlik olayından evvel de birtakım özel meseleler çıkmış ve tartışmalı olarak birtakım hal şekillerine bağlanmıştır. Her birinin bir izi kalmıştır. Şimdi sırasıyla söyleyeyim. Yugoslavya'dan dönüyordum. Geldim, ilk rastgeldiğim vekil arkadaşlardan biri, «Ankara'da Orman Çiftliğinin ziraat vekâleti tarafından satın alınması konuşuluyor» dedi. **Celâl Beye** söylemişmiş.

Vekil arkadaş bunu bilgi olarak verdi. Niçin oluyor, nasıl oluyor, sebep nedir tarzında bilgi almak istedim. «Fazla bir bilgim yok» dedi. «Yalnız böyle bir mesele var. Onu haber veriyorum» dedi. Bunun üzerine **Atatürk**'le görüştüm.

Bu meseleyi ben açtım **Atatürk**'e. **Atatürk** ile ilk görüşmemde, Yugoslavya'dan döndükten sonra, bu Orman Çiftliğinin satın alınması meselesini konuştuk. **Atatürk** Ziraat Vekâletinin çiftliği almak istediğini söyledi. O zaman, hatırımda tam rakamı kalmadı, bedeli meselesinin konuşulduğunu da orada öğrendiğimi zannediyorum. Ben buna itiraz ettim. Orman Çiftliğini yetiştirmek için çok emek sarf etmişsiniz, ama hükümet ve devlet de bir örnek göstermek için gösterdiğiniz gayreti kolaylaştırmak üzere çok emek sarf etmiştir. Büyük ölçüde hükümet yardımı ile, hazine yardımı ile meydana gelmiş bir eseri tekrar hazineye satmak muamelesi bizim için doğru olmaz. Ne olacak bu çiftlik, diye sordu. Ne olacak, bunu alacaklar bir gün, dedim. Yolunu devlet yapar, suyunu devlet getirir, ağacını devlet diker, sonra eser meydana gelince bunu değerlendirir satarsın. Özel bir maldır diye bu yürür gider, bırakmazlar. Hepimiz gideriz gitmeyiz ama ondan sonra bunu alırlar. E ne yapalım dedi. Bilmiyorum, ne yaparsın. Vereyim öyle ise, nereye vereyim dedi. Hazineye ver doğrudan doğruya dedim. Vereyim sözünü, o söyledi. O halde ben vereyim dedi. Bu

---

ziyor. Akşamüzeri **İnönü,** vekiller heyeti toplantısı yapıyor. **Şükrü Kaya** geç kalmış, toplantıda yok. Toplantı başladıktan sonra geliyor vekiller heyetine. «Beyler biraz sonra yukarıdan hükümet olarak bir davet alacağız, oraya gideceğiz» diyor. Hakikaten pek az bir zaman geçtikten sonra «**Atatürk** çağırıyor» diyorlar. Kalkıp gidiyorlar.

muamele böyle takarrür etti aramızda. **Ali Çetinkaya,** öğrendiği zaman beni gördü. **Atatürk** çiftliği hazineye veriyormuş, dedi. Evet, öyle kararlaştırdık dedim. Tafsilat söylemedim. Öyle kararlaştırdık dedim. Dedi ki, **Atatürk** bu çiftlikle her ağacın dikilmesine ilgi göstermiştir, takip etmiştir, zevk almıştır. Bunu seviyor. Üzüntüsü yok mu? Bunu böyle hazineye bağışlamakla müteessir olmaz mı? Hiç öyle görmedim ben dedim. Hakikat de öyle. Olmaz, son derece müteessir olmuştur, hiç şüphe etme buna dedi. Bir ağacına kıyamayan hepsini birden verir mi bunun, dedi. Aslında çiftliği elden çıkarmanın bir sebebi de zarar etmesi. Ondan kurtulmak için satış muamelesi düşünülüyor. **Çetinkaya** mümkün değil, çok müteessir olmuştur dedi, doğru bir şey değil bu. Doğru bir şey yapmadı manasına mı söylüyorsunuz, doğru bir şey değil manasına mı söylüyorsunuz, dedi. Öyle görmedim ben, dedim Böyle bir ikazı aldım. Böyle bir şey yaptı bana, bu bir. İkincisi, çiftlik hazineye devrediliyor, fakat bira fabrikası devredilmiyor. Bunu sonradan öğrendim. Dediler ki, bira fabrikası devredilmeyecek, pekâlâ dedim. Bira fabrikası devredilmeyecek ve bira inhisarı yapılacak. İstanbul'da Bomonti Fabrikasının bir davası var. Ondan bir defa da **Atatürk** şikâyet etti. Bomonti Fabrikası, imtiyaz müddetinin bitmesi üzerine devlete intikal ediyor. Bomonti Fabrikası, buna itiraz ediyor. Harp seneleri müddetten sayılmaz diyor. Harp seneleri müddetten sayılır diye bir toplantımızda **Atatürk** Bomonti Fabrikasının haksız olduğunu, bu muameleyi bir an evvel neticelendirmek lazım geldiğini söylüyordu. Nedir, niçin teehhur ediyor diye sorduk. Adam Danıştaya müracaat etmiş, dava etmiş. Adam haksızdır, muamelesini durdurmak lazım, bir an evvel bitirmek lazımdır mülahazasına karşı ben dedim ki, ne yapıyor adam? Böyle bir muameleye maruz kalmıştır Bir Türk şirketidir. Türk mahkemesine müracaat ediyor. Yabancılık diye iddiası yok adamın. Mahkemeye gitmeyin mi diyeceğiz? Olmaz böyle şey Gitsin dedim, bakalım mahkeme ne hüküm verecek. Bu meseleyi böyle kapattım ben.

Bomonti'ye lüzum yok diye düşünüyorlar. Halbuki ona da ihtiyaç var diye söyledim ben. İkisine de ihtiyaç vardır dedim. İnhisar vekâleti bira fabrikası ile bir mukavele yapacak, inhisar mukavelesi yapılarak tayin olunan fiatla, bira fabrikası satış yapacak, işletilecek. Bu muamele bahis konusu. Orman Çiftliği yapacak bunu. Orman Çiftliği devlete verilecek ve sonra da bira fabrikası ile vekâlet böyle bir şey yapacak, mukavele yapacak. Bir gün vekil bana geldi dedi ki, Orman Çiftliği ile bira fabrikası üzerine bir mukavele yapmaya imkân yoktur. Hukuki vaziyet odur ki, bütün bu tasarruflar **Atatürk** adınadır. Onun için bu inhisar mukavelesi, vekâletle **Atatürk** arasında yapılmak lazım. Bunun üzerine ben, **Atatürk** ile konuştum. Vaziyet bu dedim. Bira fabrikası ile mukavele yapılacak ve bunu Orman Çiftliği yapamaz. Mal sahibi olan tasarruf sahibi olan sizinle vekâlet arasında, inhisar mukavelesi yapılmak lazım. Güldü **Atatürk.** Nasıl

olacak dedi. Bu olmayacak dedim. Karşı karşıya geçeceğiz de devlet reisi ile hükümet olarak inhisar mukavelesi yapacağız, olmaz bu dedim. Çiftlik hikâyesinde vaziyet bu.

Bundan sonra Nyon mukavelesi üzerine Heyeti Vekileye gelecek, toplanacak vs. zihnimde birden bire canlanan hadise bu benim: Çiftlik hikâyesi.*

Evvelce de **Atatürk** ile Hükümet Başkanı olarak beni müteessir eden bir olay cereyan etmişti. **Atatürk** vekillere sert muamele yapacak. **Atatürk'**ten bilhassa rica ettiğim, vekillerden hangisini istemiyorsa, itimadı yoksa söylesin, vekile söyleriz, hiç kimse kendi itimadına mazhar olmadığı halde vekalette kalmak arzusunda değildir, emin olsun bundan, bunu değiştirmek mümkündür. Yapmasın bunu. Bunu rica ettim kendisinden. Bu nokta üzerinde son derece kırılıyorum. Toplanıyoruz. Herhangi bir vekili istifaya mecbur etmek için, sert muamele yapmak onun için çok ağır bir muamele oluyor. Hükümet olarak, başvekil olarak benim için de çok üzüntü verici bir hadise oluyor.

1936 - 37'lerde ben nasıl yorgun, artık geçinmekte güçlük çekilen bir adam haline gelmişsem, **Atatürk**'ün de sıhhatinde başlayan bozukluklarla sükûnetini kolaylıkla kaybeder hale gelmiş olduğu kanaatindeyim. **Atatürk**'ün son anlarında beraber bulunmadım. Ama işittiğime ve tahmin ettiğime göre, son ana kadar melekâtını muhafaza etmiştir. İnsanlar melekâtını muhafaza edebilir. Bununla beraber hasta bir insanın bir tartışmada sükûneti daima müteessir olur. Hasta vücut tartışmalarda, muhakemelerde daima bir yorgunluk ve az tahammül göstermek istidadındadır. Muhtelif meselelerde çekişmelerde bunları, benim üzerimde bir yorgunluk devri saymak kabil olduğu gibi, **Atatürk** üzerinde de bir hastalık devri, başlamış olan hastalıkların sinirler üzerindeki yorgunluk devri, saymak mümkündür.

Nyon olayını takiben İstanbul dönüşünde akşamüzeri **Atatürk** çağırıyor denildiği zaman vekillerin türlü sebeplerle, çoktan beri birikmiş olan dolgunluklarla sert muameleye mazhar olmaları ihtimali benim zihnimde bir kâbus gibi canlandı. Bundan sonraki sofra hayatının teferruatının ehemmiyeti yok. Ziraat Vekâletinin çalışmadığından, diğer vekâletlerin çalışmadığından bahsettikten sonra, şahıslara karşı çok kırıcı olmaya baş-

---

* «Çiftlik Olayı», Nyon olayından önce cereyan etmiş bir tartışmadır. İnönü, Atatürk'ün Nyon olayında takındığı tavrın Çiftlik işinde İnönü'nün satışa karşı çıkmış olmasının **Atatürk** üzerinde bıraktığı gücenme, kırgınlık, hatta kızgınlıktan esinlendiğini belirtmek istiyor. **Atatürk**'ün Çiftliğe karşı Bomonti'yi gündeme getirmesinin de altında o sıralar **Atatürk'e İnönü'nün** kardeşi **Hasan Rıza Temelli'** nin bu şirketin çıkarlarını savunmakta olduğu söylentisinin aktarılması yatmaktadır.

ladı. Ben onları müdafaa etmek mecburiyetinde kaldım. Bununla sofra toplantımız ekşi bir hava içinde bitti.

Bu toplantıya giderken muhtemel hadiselere göre ondan kopmak için, vazifeden çekilmek için kesin bir niyetim var mıydı? Bir hadiseye gidiyoruz. Neticesi ne olacak, nasıl çıkacak bilgim yok. Bir olaya gitmek endişesi bende uyandı. Artık çalışma güçlüğünden dolayı ayrılmayı da düşünüyordum. Ben, sabırlı ve tahammüllü bir adam olarak tanınmışımdır. Arkadaşlarım, siyasi rakiplerim, münakaşa ederler. Benim sabırla ve tahammülle geçirdiğim her meseleden sonra, büyük bir gayret sarf ederek o işten kurtulmaya çalıştığıma, gayretimin bu maksada dayandığına hükmetmezler. Arkadaşlarım da herkes de o, sabırlıdır, dayanır, dayanma gücü vardır, ne kadar istesek dayanır, beni böyle muhakeme ederler. Sonra bir gün yine zorlcdıkları zaman hiç ummadıkları ölçüde sabrımın tükendiğini görürlerse şaşakalırlar. bu sefer beni haksızlıkla itham etmeye kalkarlar. Bütün hayatta kaderim bu.

Atatürk ile beraber çalışmaktan son ayrılma olayının tafsilatı bu. Sebepleri söyledim. Birikmiş sebepleri söyledim. Bunların hepsinin üstünde olan temel sebep, biraz evvel de işaret ettiğim gibi bendeki yorgunluk ve uzun müddet beraber çalışmaktan mizaçlarımız arasında vakit vakit hasıl olan tartışmaların, çekişmelerin verdiği netice bu. Bunu tabii bir netice olarak almak lazımdır.

Uzun süre beraber çalışmanın, uzun bir yorgunluk ve tartışma ortamının, bir gün bir kopmaya müncer olması tabiat hadisesidir. Böyle olmak lazım gelir. Nitekim bu aralık hasıl olduktan sonra. bir müddet gerginlik sert bir şekilde devam edecek vesileler bulmuş ve ondan sonra tam bir sükunetle eski yakınlık, temas, tekrar teessüs etmiştir denilebilir. Ertesi günü **Atatürk** İstanbul'a gidiyordu. Ben de beraber gidecektim. Programı bozmadık. Beraber trene girdik. Trene girer girmez **Atatürk** beni, yalnız yanına aldı. Akşam vuku bulan çekişmelere, hadiselere, tartışmalara kısaca işaret ederek, şimdiye kadar beraber çalıştığımız zamanda pek çok defa kavga etmişizdir dedi. Ama bu kadar açıktan. bu kadar serti olmamıştı. Bu sebeple sizin çalışmanıza biraz aralık vermek doğru olacaktır dedi. Ben onun bu sözünün çok isabetli olacağını söyleyerek atılgan bir tavırla, samimi bir tavırla karşıladım. Çok müteşekkir olurum dedim. Hakikaten yorgun ve çalışamaz bir hale gelmişimdir. Bana izin verirseniz size çok müteşekkir kalacağım dedim. Onun üzerine derhal benim yerime getirmek istediği zatın ismini söyledi. **Celâl Beyi** getireceğim dedi. Pek münasip olacağını, isabetli olacağını söyledim. Gerçek şudur ki, samimi kanaatimi söylüyordum. O günkü mevzubahis olabilecek insanlar arasında ve uzun müddetten beri teessüs etmiş olan beraber çalışma devrinde, en iyi seçmenin bu olacağını samimi olarak söyledim.

Kararı Atatürk İle Verdik

Başbakanlıktan ayrılmak kararını **Atatürk** ile birlikte, 1937 yılı Eylülünün 18'inci akşamı, trenle Ankara'dan İstanbul'a giderken böylece verdik. Bir gece önce, 17 Eylülde Çankaya Köşkünün sofrasında kendisiyle aramızda anlattığım gibi şiddetli bir tartışma geçmişti.

Ben İstanbul'da nispeten az kaldım. Tarih kongresinde **Atatürk** ile birlikte bulunduktan sonra Ankara'ya avdet ettim. Benden bir müddet sonra, ekimin ilk günlerinde **Atatürk** de Ankara'ya döndü. Ege'de sonbahar manevraları yapılacaktı. Beni davet etti. Beraber gittik. Manevraları takip ettik ve 4 - 5 gün içinde tekrar Ankara'ya geldik.

Manevralar sırasında münasebetlerimiz, bilhassa dış görünüş itibariyle, eskisi gibiydi. Sık sık beraber oluyorduk. Tartışmalara beraber katılıyorduk. Fakat bu durum daha ziyade kısa ve geçici bir müşterek misafirliğin icabıydı.

Yine Ankara'dayız. Resmi münasebet bakımından uzak bulunuyoruz. Resmi vazifeliler yanında, vazifesi olmayanların münasebetlerini az çok uzak tutmaları tabiidir. Bu arada bir iki defa Çankaya'ya çağırdı, beraber sofrada bulunduk.

Stadyum Olayı

Ekim ayı sonuna yaklaşıyoruz. Önümüzdeki günlerde Meclis açılacak. Artık benim izinli bulunma halime son vermek lazım. 25 Ekimde başvekillikten ayrıldığımı ilan ettik. Başvekil Vekili **Celâl Bey** yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi. Benim vazifeden ayrılmamı böyle, tedrici olarak tahakkuk ettirdik. Bugünlerde bir talihsiz hadise oldu.

Bir pazar günü futbol maçına gittim.* Yürüyüşe çıkmıştım. Yanımda çocuklarım ile **Kâzım Özalp**'ın oğlu da vardı. Onlar maçı görmemiz için ısrar ettiler. Stadyumda, **Atatürk**'ün kalemi mahsus müdürü rahmetli **Süreyya Bey** bir yerde oturuyordu. Ben de gittim, yanına oturdum. Biraz

* **İnönü**'nün gittiği maç, 1937 yılı sonbaharında Peşte karması ile Ankara karması arasında yapılmış ve 5-2 yenilgimizle sonuçlanmıştır.

zaman geçtikten sonra halk benim orada bulunduğumu fark etti. Büyük ölçüde nümayiş yapmaya. bağırmaya ve alkışlamaya başladılar. Baktım tezahürat devam ediyor. Orada oturamaz hale geldim. Artık stadyumda kalmam doğru olmayacak. Çıktım, güç halde bir arabaya bindim ve eve döndüm. Sonra öğrendim ki, bağırırken fena sözler söylemişler. «Bizi bırakıp nereye gidiyorsun?» demişler. Çok fena sözler söylemişler. Hadiseden pek müteessir oldum, fakat yapacak bir şey yok. Bir emrivaki karşısında kalmıştım.

Çankaya'da Sofrada Görüşülenler

Bu olay, **Atatürk**'ü çok etkilemiş Arkadaşlarıyla akşam toplantılarında günlerce bunun üzerinde konuşulmuş. Her birine ayrı ayrı fikirlerini soruyormuş. Ve sofrada bulunanlardan, kimi müteessir olduğunu, kimi şaştığını, kimi böyle şeyler beklemediğini söylermiş. Görüşmeler günlerce devam etmiş. Bu laflar yayılmış ve herkes ne olacağını bilmiyor.

Çankaya'daki bu endişenin ve **Atatürk** üzerindeki etkinin sebebini sonradan bana anlatmışlardır. **Atatürk**'ün yakınları kendisine ilk anda, benim çekilmemin halkça iyi telakki olunduğu raporunu vermişler. **Atatürk** hakikatin, bunun tam zıddı olduğunu hadisat ile öğrenmeye başladıkça dikkatli davranmak lüzumunu hissetmiş. Stadyum hadisesinden önce de halk, gördüğü yerde beni alkışlamaktaydı. Fakat stadyumdaki tezahürat bunların hepsini geçti ve tezahüratı yapanların önemi, işi bir ciddi mesele haline getirdi.

Meclis 1 Kasımda açılmıştı. İlk günler, Meclise girdiğim zaman milletvekilleri şaşkın ve çekingen bir hava içinde, bir şeyler bekler haldeydiler. Ben bir milletvekili olarak, Meclis içinde bir köşede otururdum. Biraz zaman geçtikten sonra milletvekilleri yeni hükümetle, yeni idare ile kaynaşmış bir hale geldiler. Bu stadyum olayının dedikodusu da sürüp gidiyor. Nihayet mesele, rahmetli **Salih Bozok** tarafından Parti Meclis Grubuna getirildi.

Yeni hükümet henüz programını açıklamamıştı. 6 Kasım günü hükümet programı üzerinde görüşmek için bir grup toplantısı yapıldı. Bunun görüşülmesi nihayete erdiği esnada, **Salih Bozok**, benden izahat istemek için söz alarak şunları söyledi:

«Maksadım şudur: Bu yeni tebeddül dolayısıyla ortaya çıkan bazı hadiseler olmuştur ve bu hadiseler bazılarımızı az çok endişeye düşürmüştür. Bendeniz istiyorum ki, bu endişeler aramızdan kalksın. Elbette birçoğunuz işitmişsinizdir; şurada, burada bazı yanlış tefsirler ve dedikodular olmuştur. Hakikati bilmeyenler veyahut bulanık suda balık avlamak isteyenler vardır. Bu noktainazardan tebeddülün neden vuku'a geldiğini,

niçin olduğunu **İsmet İnönü** lütfen izah etsinler. Onun tarafı, bunun tarafı gibi endişeler ortadan kalksın. Bizim ayrı ayrı taraflarımız yoktur. Kitle halinde emelimiz, hedefimiz birdir. Maruzatımın kabulünü kendilerinden çok rica ederim.»

Bu istek üzerine söz aldım. Ve bütün dedikoduları, endişeleri kesip atmak için geniş bir konuşma yaptım.

Çalışma Güçlükleri

Parti Grubunda Başbakan **Celâl Bayar**'ın hükümet programının görüşülmesi fazla uzun sürmedi. Zaten Başbakan, hükümetinin, eski hükümetin bir devamı olarak alınmasını istiyordu.

Dikkatler daha fazla rahmetli **Salih Bozok**'un benden izahat talebi üzerine çevrildi. Kürsüye çıktım. Dedim ki:

«Arkadaşlar: politika hayatında bu kadar çetin bir azizlik ilk defa başıma geliyor. **Salih Bozok** arkadaşımız, çekilen bir başvekilin niçin çekildiğini bilmediğini ve ortalıkta dönen dedikodulara cevap vermemi istiyor. Bu, çetin bir vazifedir. Şimdi arkadaşımın ne işittiğini ve şöyledir, böyledir diye hangi ihtimalleri bertaraf etmek için benden izahat istediğini bilmiyorum. Fakat parti de, onun arzusuna uymuş olmak için hiç sesini çıkarmayarak bekler gibi bir vaziyet gösterdiğinden, buna hürmet etmeye mecburum.

Ortada merak edilecek hiçbir şey yoktur. Uzun zamandan beri hakikaten yorucu ve bunaltıcı işler içinde bulunduğumu bilirsiniz. Ve ben **Atatürk**'ten her vesile ile, artık bana müsaade etmesini ve kendimi toplamak için fırsat vermesini isterdim. Hatta o kadar çok isterdim ki, bunun naz telakki edilmesinden ve lütufkârlıklarından mahrum etmemesini ve mütemadiyen onların yeniden ifadesini tekrar istiyormuşum gibi telakki edilmesinden sakınırdım. Geçende Nyon Konferansı ile neticelenen Akdeniz'deki korsanlık işi için kendisiyle münakaşa etmiştik. Bir defa o zaman partide izah ettiğimden anlaşıldığı gibi, ben bu vaziyeti çok endişe ile telakki ettim. İzmir'e gidiyordum. İzmir seyahatime gitmeden evvel **Atatürk**'e İstanbul'da maruzatta bulundum. Bütün bu Avrupa ahvalinin fena olduğundan, memleketimizin bu bulanık hava içinden selamet ve emniyetle çıkarılmasında şedit bir endişe gördüm. Vaziyeti **Atatürk**'le beraber mütalaa ettik. Bu endişeli mütalaalarımdan kendileri daha ile giderek ihtiyatlı tedbirler tavsiye ettiler. Bu vaziyette ayrıldık. Biz İzmir'de iken Nyon Konferansına davet olunduk. Hariciye Vekilimiz dışarda idi. Oradan muhabere ettik ve talimat verdik. Sureti umumiyede fikrimiz şu idi: Akdeniz konferansına iştirak etmemek mümkün değildir. Vazifemizdir. Amma kendimizin arzu etmediğimiz ve memleketimizin takatı haricinde bir bağ-

lantıya girmekten sakınalım. Sureti umumiyede **Atatürk**'ün de fikri böyle idi. Biz de onu takip ettik. Hükümet erkânına ayrı ayrı İzmir'den malumat vermekle beraber Hariciye Vekilimize de tebligat yaptık. Burada hükümet toplandı. Üç, dört gün bu konferansa ait mesai çok yorucu şartlar altında devam etti. Gündüz akşama kadar çalışıyorlar. Fransa ve İngiltere konferansa hazır olarak gelmişler. Binaenaleyh bir an evvel düşündüklerini tadil ettirmeden, olduğu gibi kabul ettirmek istiyorlar. Kararlar veriyorlar ve istiyorlar. Biz bunu geç vakit haber alıyoruz. Aldıktan sonra cevap vermek lazım. Gece sabaha kadar çalışıyoruz. Hulasa çok yorucu bir şey. Nihayet müspet bir neticeye vardık. Bunları muhakeme ediyoruz. Tabii bunları dışardan, Avrupa'dan alıyoruz. Kendimiz burada mütalaa ediyoruz ve devlet reisimize arz ediyoruz Onun mütalaasını alıyoruz.

Hulasa, her çetin meselenin müzakeresi zamanında olduğu gibi dikkatli ve devamlı, sıkı çalışmalar... Böyle bir çalışmadan çıktıktan sonra insan büyük bir güreşten çıkmış kadar yorgun ve yıpranmış bir vaziyette oluyor.

Sonra buraya geldik. **Atatürk** de İstanbul'dan geldi. Mukaveleyi tasdik etmek için Meclis toplandı. Meseleyi Mecliste müzakere edeceğiz. **Atatürk** İstanbul'dan geldiği gün, ben kendilerini dışarda karşıladım. Görüşülmüş olan, cereyan etmiş olan meseleleri yeniden müzakere ettik. O gün Heyeti Vekile toplandı. Akşamüzeri hükümeti davet buyurdular. Vekillerle beraber orada bulunduk. Orada günün geçmiş meselelerinden konuşuluyordu. Çetin münakaşalar esnasında, Avrupa ile olan münasebetler üzerine, münakaşalarımız esnasında bazı mütalaaları biz burada tetkik ederken kâfi derecede kavrayamamıştık. O cihetleri tekrar münakaşa ettik. Vaziyeti **Atatürk**'e arz ettim. Bu maruzatımı kendilerini istikbal esnasında yaptım. Sonra söz devlet işlerine intikal etti. Bu arada kendisine tekrar tekrar çok yorgun olduğumdan ve vazifeme devam edebilmek için kendimde kudret görmediğimden ve işlerin icabındaki mündemiç zorlukları ve güçlükleri karşılayacak kudretimin kalmadığını arz ettim.»

Milletvekilleri beni dikkatle dinliyorlardı. Söylediklerim, içlerinden bir kısmının zaten malumuydu. Yorgunluğumu, **Atatürk**'ten beni görevimden affetmesi için ricalarımı, bilhassa, son zamanlarda başlamış çalışma güçlüklerini ve şikâyetlerimi biliyorlardı. Bu çalışma güçlükleri gittikçe artıyordu ve tahammülüm azalıyordu.

Gruptaki konuşmamın, **Atatürk** ile yaptığımız son tartışmanın hikâyesi safhasına gelmiştim. Bu tartışmayı da bazı milletvekilleri biliyorlardı. Zira, herkesin önünde geçmişti. Tartışmadan dolayı duyduğum üzüntü derin ve samimiydi. Konuşmama şöyle devam ettim:

«Bendenizin terbiyeli bir adam olduğumu bilirsiniz. Benim, resmi işlerimde olduğu gibi hususi hayatımda da **Atatürk** benim velinimetimdir. En mühim resmi hayatımda ve karşılaştığım hadiselerin hepsinde muvaf-

fak olmam için **Atatürk**'ün çok emeği geçmiştir. Fakat kendisi ellinmiş, daima bütün muvaffakıyet şerefini bana vermiştir. Tabii bütün bunlar meydana çıkmıştır. Muharebede de böyle yapmıştır.»

Atatürk'e Minnettarlığımı Söylüyorum

«Sonra, servetim olmamakla beraber, böyle bir düşünce hiçbir zaman benim zihnimden geçmedi, amma, hususi hayatımda bu memlekette maddi bakımdan rahat bir adamın hayatını geçirdim. Bunu bana **Atatürk** temin etti. Kendisi bir dilim ekmek yerse bana yarısını yedirmekten zevk alır. Onun için gerek resmi hayatta, gerek hususi hayatta kendisine ne kadar minnettar olduğumu takdir etmek kolaydır.

O gece kendisiyle konuşurken şikâyetlerimi, vicdani olarak bugün takdir ettiğim gibi, bir şefe, büyük bir adama söylenemeyecek surette, bilhassa Heyeti Vekilede, kalabalık bir yerde söylenemeyecek şekilden daha ileri giderek söyledim. Şimdi düşünürken takdir ediyorum. Şikâyetimde söylediğim şu idi: Canımdan bezdim, artık devam edemeyeceğim...

Bunların lüzumu yoktu. Çünkü ortada muayyen hiçbir mesele yoktu. Bu kadar tecrübeden sonra ikimiz arasında cereyan eden konuşmada, artık bu işten usandım dediğim zaman, dışarda birisi bunları işitseydi türlü türlü sebepler tahayyül edebilirdi. Ama, olmuyor. Bir gün evvelki ifadelerimde ölçülerimin normal olmadığını ertesi günü takdir ettim. Hükümet işlerinde çalışamayacak kadar yorgun düştüğümü ve yıprandığımı tekrarlayarak kendisinden istirham ettim ki, bana izin versin... **Atatürk** o gün pek lütufkâr davrandı. Peki dedi, tasvip etti. Meclis yeni dağılmış, tekrar toplanmaya da lüzum görülmedi. Onun üzerine izin şeklinde bir fasıla verdikten sonra hükümet tebeddülünü tasvip ettiler. Meselenin heyeti umumiyesi bundan ibarettir.

Eğer arkadaşım **Salih Bozok**'un işittiği muayyen sözler varsa ve o sözlere benim cevap vermem faydalı olacaksa lütfetsinler, daha açık izah edebilirim. Fakat sureti umumiyede, nihayet hususi bir mecliste benim itirazım nazarı dikkate alınmıştır. Çünkü siyasi hayatımda uğradığım çetin müşkilatı iktiham için lazım olan kuvveti haiz olmadığım yolundaki ısrarım hükümetten çekilmemi intaç ettirmiştir. Şimdi **Salih Bozok** arkadaşımın bana yüklediği bu çetin vazifeyi kendisi ikmal etsin. Ne dedikodular işitti ise onları bildirsin.»

Salih Bozok'un Sorusu

Bu umumi izahatımı bitirdikten sonra **Salih Bozok**,

«Geçen hafta futbol maçına gitmiştiniz. Orada bir tezahürat yapılmış Ben bunu çok tabii görürüm. Şimdiye kadar yaptığınız büyük işleri takdir eden bir adamım. Ve daima alkışlarım. Fakat o tezahürattan istifade etmek isteyen bazı bedbahtlar olmuş ve bu aramıza kadar gelmiştir. Ben hakikati bildiğim için bunun herkes tarafından bilinmesini ve şüphenin aramızdan kalkmasını istiyorum. Bunu lütfederseniz teşekkür ederim» dedi.

Tekrar kürsüye çıktım, benden istenilen hususları şöyle cevaplandırdım:

Stadyumda Neler Oldu?

«Futbol maçına gittim. Biraz sonra alkışladılar. Maçı veya dışarısını alkışlıyorlar. Ne ise... İşi uzattılar. Baktım, bana tezahürat yapıyorlar. Çocuklarım da beraberdi. Otomobille çıkmayacaktım. Ben esasen yürümek niyetiyle çıktım. Dışarda birkaç mektep talebesi, izciler ve halk kalabalığı vardı. Kalabalıktan bir kısmı kapının etrafında bulunuyordu. Yaşa diye bağırmaya başladılar. Selamladım, bırakmadılar. Onun üzerine orada bulunan bir açık otomobile atladım ve yürüttüm. Hatta yanıma çocuklarımı dahi alamadım. Biraz yürüyebildik. Polis, jandarma, yol açmak için uğraşıyorlardı. Bağıranlar içinde 'Yaşa'dan fazla veya başka bir söz işitmedim. Böyle değişme zamanlarında ne hadise olabilir? Böyle herhangi bir memlekette, herhangi bir sebeple sempati tezahürleri olabilir. Böyle anlarda kalabalık içinde birkaç tahrikçi sureti mahsusada teşvikler de yapabilir. Fakat evvelce de arz ettiğim gibi halktan 'Yaşa!' sözünden başka bir şey işitmedim. Çok kalabalıktı. Zaten fazla işitir bir adam olmamakla beraber, herhangi bir mülahazaya sebebiyet verecek bir şey hissetmedim. Böyle zamanlarda türlü türlü sebeplerle belki aramıza ve partiye nifak sokmak isteyenler bulunacaktır. Cumhuriyet ilk günden beri büyük imtihanlar geçirdi. Yeni bir devlet, yeni bir rejim ve cemiyet kurmak kolay bir iş değildir. Çok daha zengin ve daha varlıklı memleketlerde bu tecrübelerden müspet neticeler alınmamıştır. Yenilerden de ne netice alınacağı bilinmez. Onun için Türkiye'nin varlığı, dahilde, hariçte itimat telkin eden büyük bir varlıktır Memleketler için, milletler için en mühim ve en zararlı şey, içte olan nifaktır. Şimdi böyle zamanlarda bizim aramıza nifak sokmak için gösterilecek gayretlerin hepsinin beyhude olduğunu ispat etmeye mecburuz. Şimdiye kadar geçirdiğimiz zamanlarda bu esasen sabit olmuştur. Fakat daha zaman geçmeye lüzum olursa hepimiz namuskârane, vatanperverane varlık göstermeye mecburuz. Kendi aklımıza, kendi vicdanımıza, kendi vatanperverliğimize, kendi varlığımıza inanıyoruz.»

Çankaya'da uzun görüşmelere sebep olan olayın hem mahiyetini, hem de benim gözümdeki manasını anlatmıştım. Konuşmamı bağlamak için daha genel olarak fikirlerimi milletvekillerine kısaca anlatmayı faydalı buldum.

Gruptaki konuşmamı şöyle bağladım:

«**Salih Bozok** bana azizlik yapmaktan başlayarak iyi bir sistemin başlangıcını da göstermiş oluyor. Eğer böyle dedikodu ile veyahut yanlış tefsirlerle arkadaşlar arasında, parti içinde birtakım şüpheler hasıl olduğunu işitirsek, herhangi bir arkadaşın kürsüden açık konuşmaya davet edilmesi faydalı olacaktır Ben zannederim ki, bu ümitleri kesilinceye kadar, nifak yapmak isteyenler benim üzerimde oynamaya çalışacaklardır. Arkadaşlarımın bana itimat etmelerini rica ederim. Böyle dedikoduları veya nifakları tahrik edecek temayüllere müsait olmak için en az istidadı olan, hiç istidadı olmayan bir yaradılıştayım. Bunun çok sebepleri vardır. Fakat sebeplerin başında, size sözlerimin başında söylediğim gibi, **Atatürk'**ün bana olan yakın arkadaşlığıdır. Arkadaşlar bu sefer de ayrıldığım zaman, bana 'yine eskisi gibi arkadaşım ve kardeşimsin' dedi. **Atatürk'**ü ben yalnız bu teveccüh ve hitaplariyle değil, resmi ve hususi maişet hayatımda kendisini bir velinimet olarak tanıdım ve ölünceye kadar da böyle tanıyacağım. Bu sözlerim aramızda fena bir rol oynamak isteyenleri her türlü cesaretten mahrum edecek kuvvettedir.

Bu nümayişi yapanlar kimlerdir ve ne maksatla yapmışlardır? **Atatürk'**e düşmanlık göstermek için benim orada bulunuşumu ve çekilmemi bir fırsat mı bilmişlerdir? Yoksa masumane, şuursuz bir gösteriden mi ibarettir? Bunun hakkında bir teşhis koyacak durumda değilim. Hükümetin elinde her türlü imkân vardır. Hadiseye kimler karışmıştır, ne maksatla yapmışlardır? Bunları tahkik edebilir, gerçek ne ise meydana çıkarabilir.

Arkadaşlarım, parti içinde bana teveccüh edecek her vazifeyi en şerefli ve en yüksek vazife aşkıyla çalışarak yapacak bir emniyet ve liyakatte beni görmenizi bilhassa rica ederim.»

Çankaya'da Varılan Karar

Grupta cereyan eden bu görüşmelerden bir, iki gün sonra **Falih Rıfkı** bana geldi. Akşam Köşkte bulunduğunu yılan hikâyesinin yine açıldığını ve **Atatürk'**ün ne söylediğini anlattı. Bahis açılınca **Atatürk**, hazır bulunanlara ciddiyetle şöyle demiş:

«Ne olmuş? **İnönü**, bunca zaman devlet hizmetinde bulunmuş, hizmetler etmiş, takdir görmüş ve ayrıldığı zaman kendisine nümayiş yapmışlar. Elbette yapacaklar. Bir milletin hayatında bunlar tabii şeylerdir.

Büyük bir millet elbette bunları yapar. Bunu yapmayan millete, millet denilmez. Bundan sonra bu mesele bitmiştir, kapanmıştır. **İnönü**'yü gördüğünüz yerde hürmet edeceksiniz. Hiçbir aksi tavır göstermeyeceksiniz.»

Bundan sonra, hakikaten herkesin muamelesi değişti. Ben de tabii bir hayata girdim.

Şimdi, bu maç hadisesi günlerinden bir başka hatıramı nakledeceğim: Kasım ayının ilk haftasında Balkan Paktı devletlerinin erkânıharbiye reisleri Ankara'da toplanmışlardı. Bunlardan Yunan Erkânıharbiye Reisi **General Papagos** ile görüşmem mühim bir mesele olmuştur. **General Papagos** buraya gelince benimle görüşmek istediğini söylemiş. Bu görüşmeye mani olmak istemişler. **General Papagos** bunu mesele yaptı. «Ankara'ya gelirim, **İnönü** ile görüşmeden giderim, bu olmaz!» diye ısrar etmiş, «Bunu yapamam» demiş. Bunun üzerine bana geldi, görüştük. Sonra ben de kendisini ziyaret ettim.

Stadyum hadisesi anlattığım gibi kapanıp, bitti. Bundan sonra, Ankara Valisi rahmetli **Nevzat Tandoğan** haftada muayyen bir gün bana yemeğe gelirdi. Bir nevi koruyucu vazife almış gibiydi. Gelir, ihtiyaçlarımı sorar, vaziyeti tetkik eder, özellikle yakından alakadar olurdu. Ankara Valisi **Nevzat Tandoğan**, rahmetli oluncaya kadar bana çok yakın dost olarak kalmıştır.

Ben, Başbakanlıktan ayrıldıktan sonra ve **Atatürk**'ün hastalığı sırasında, bazı kısa zamanlar hariç, hemen daima Ankara'da kaldım. Ankara'daki evimdeydim. Meclis çalışmalarına katılıyor, daha ziyade okuyor ve yazıyordum. Yazın eşim ve çocuklarım İstanbul'a gittiklerinde Ankara Palasa geçtim. Bir süre orada kaldım. Sonra, tekrar kendi evimize döndüm.

Ankara Valisi **Nevzat Tandoğan**'ın beni ziyaretlerinden bahsetmiştim.

Büyükelçi Olacağım Havadisi

Bir gün **Tevfik Rüştü Bey** gelmişti. **Nevzat Tandoğan** ile tesadüf ettiler. Bundan sonra **Tevfik Rüştü Bey** de her hafta bir muayyen gün gelirdi, tatlı tatlı konuşur, beraber yemek yerdik. Umumiyetle **Nevzat Tandoğan** ile aynı gün gelirlerdi. Tabii bazen ayrı günlerde geldikleri de oluyordu. Bu devam etti. Bir aralık, benim Amerika'ya büyükelçi tayin olacağım havadisi çıktı. Hiç haberim yoktu. Fena halde canım sıkıldı ve çok müteessir oldum. Şiddetli tepki gösterdim. İlk buluştuğum hafta **Tevfik Rüştü Bey**e sordum. «Evet» dedi, «haber benden çıktı» dedi. «Nasıl oluyor?» diye sorunca şöyle izah etti:

«Siz, bana her zaman söylerdiniz, Amerika'yı görmedim, derdiniz.

Amerika'yı görmek arzu ettiğinizi söylerdiniz. Ben de bir vesile bulup, sizin Amerika'yı tanımak ve incelemek arzunuzu gerçekleştirmek istedim.»

Kendisine teşekkür ettim. Ve kesin olarak kabul etmeyeceğimi, bundan vazgeçmesini bir arzuyu söylemiş olmamla onu bir vazife ile tamamlamak arasında fark olduğunu bildirdim. Çok sert konuştum ve «Seni mesul tutarım» dedim. Hulasa, çok şikâyet ederek **Tevfik Rüştü**'yü bundan vazgeçirdim.

Dolmabahçe Sarayında Misafir Kalıyorum

Atatürk, kasım ayında (12 - 20 Kasım) Diyarbakır taraflarına uzunca bir seyahat yaptıktan sonra Ankara'ya döndü. Bu kış boyunca, hemen hemen haftada bir defa beni Köşke çağırırdı. Onunla ve arkadaşlarla beraber yemek yerdik. **Atatürk** ile görüşürdük. Nihayet **Atatürk** 1938 ilkbaharında İstanbul'a gitti ve bir daha gelmedi. İstanbul'da Dolmabahçe'den bir gün bana **Atatürk**'ün hasta olduğunu haber verdiler. Derhal gelip görmem için müsaade etmesini istedim. Cevap verdiler. Çağırıyordu. İstanbul'a geldim. Sarayda beni misafir etti. Bir hafta kadar kaldım. Eskiden olduğu gibi arkadaşça bir hafta geçirdik ve Ankara'ya döndüm. Bu günlerde sıkı bir perhiz ve kontrole tabi tutulmuştu. fakat hastalığı henüz ağırlaşmamıştı.

Atatürk'ün hastalığı süratle ilerliyor. Fransız **Profesör Fissenger** davet edilmiş, getirilmiş. O zaman ben de rahatsızdım. **Atatürk, Fissenger**'i benim için Ankara'ya gönderdi. Geldi, beni muayene etti. Birkaç gün onun tedavisi altında kaldım. Tedavi esnasında tekrar büyük bir buhran halinde ve tehlikeli bir şekilde hastalık geçirdim. **Atatürk,** benim sıhhatimle mütemadiyen alakadar oldu. Ben de onun sıhhi durumunu daima takip ediyordum. Bu arada İstanbul'a gelip kendisini tekrar görmek, yoklamak istedim. «O da benim gibi hasta, yerinden kıpırdamasın» diye haber gönderdi.

Mektuplar

Atatürk, o devrede **Celâl Bayar** ile daima selamlar yolladı. Bunlara mektuplarla teşekkür ettim. Birkaç defa **Dr. Tevfik Rüştü Aras** selamını getirdi. Ona karşılık da bir mektupla şükranımı bildirdim. **Sabiha Gökçen** hemen her hafta, cumartesi günleri İstanbul'a gider, pazartesi günleri Ankara'ya dönerdi. Bana **Atatürk**'ten haber ve muhabbetler getirirdi... **Atatürk** onunla da bana iyi duygularını bildirirdi. Kendisine teşekkürlerimi sunar, sağlık dilerdim.

Lozan günü geldi. O yıl gazeteler bir şey yazmadılar. Fakat **Atatürk** beni İstanbul'dan telefonla aradı. Çok muhabbetli şeyler söyletti. Sonradan bana anlattıklarına göre bunları yazılı şekilde bildirmek istemiş. Fakat yakınları mani olmuşlar. Bir süre geçince **Salih Bozok** mektuplar yazarak bana **Atatürk**'ten haberler verdi, onun selamlarını, muhabbetlerini ulaştırdı. **Behiç Bey** de selam getirenler arasındaydı.

Sonradan, benim **Atatürk**'e, hastalığının dikkati çeken bir ağırlık gösterdiği sırada yazdığım bu mektuplara başka manalar verilmek istendiğinde, bunların etrafında polis romanları tarzında hikâyeler anlatıldığında pek şaşmışımdır. Mektuplar, insanın ağır hasta olan bir yakınına, büyük amirine göstereceği samimi alakanın ifadesidir. Yazdıklarım, böyle bir durumda duyulan teessür ifadeleri ve teselliden ibarettir. Aynı zamanda, bana gösterdiği ilgiye bütün bu zevat vasıtasıyla gönderdiği selamlara, muhabbete teşekkürdür. Selamını aldığımı bu mektuplarla kendisine duyururdum. Mektupların, tabiatıyla hiçbir siyasi mahiyeti yoktur. Zaten yazıldığına göre, **Atatürk** benim mektuplarımı, yatağının başındaki komodinin bir çekmecesinde tutarmış. **Atatürk** gibi bir devlet adamının dost ve arkadaş mektubunun dışında mahiyet taşıyacak yazıları komodin çekmecesinde tutacağı hatıra dahi getirilmez. Üstelik mektupların gizli kapaklı bir tarafı da yoktu. **Atatürk**'ten bütün o selam ve muhabbet duygularını getirenler kendisinin mektubumu aldığını, memnun olduğunu bana bildirirlerdi.

Mektupların hepsi, işte bu mektuplardan ibarettir. Ve mektupların mahiyetleri, amansız bir hastalık içinde mustarip yatmakta olan bir yakınımıza bağlılık ve sevgi göstermekten, teselli etmekten, bu duyguları ifadeden başka bir şey tabiatıyla olamazdı.

Atatürk öldüğü zaman ben Ankara'daydım ve gerek hükümetin başında, gerek partinin başında aynı başvekil bulunuyordu. Benim bildiğim kadarı, **Atatürk**'ün evrakının gördüğü muamele, tamamıyla resmi muameleden ibarettir.

Başka türlü muamele görmesi için de, ben bir sebep bilmiyorum.

Benim, büyük **Atatürk** zamanında başvekâletten ayrılmam, siyasi hayatımızda vakit vakit istismar konusu olmuştur. Büyük siyasi sebeplere, büyük bir düşmanlık ifadesine bağlanmak istenir. Tafsilatı ile her tarafını anlattım. Bir aralık herkes ayrılma sebebi neydi, diye merak eder sorardı ve bu merak gençlere büyük ölçüde sirayet etmişti. Bir gün gençlerin Cumhuriyet Halk Partisi merkezinde bir toplantısı sırasında konuşma bittikten sonra, hep bir ağızdan gençler bana tekrar **Atatürk** ile başvekil olarak çalışırken ayrılmanızın sebebi nedir diye ısrarla sordular. En nihayet, o zaman sabrım tükendi. Canım yirmi sene memleketin, hayatımızın en çe-

tin maceralarını beraber çalışmışız, görüşmüşüz ve böyle bir ortak hayat yaşamışız. Bu kadar yakın gece gündüz münasebette bulunan insanlar, yirmi sene zarfında bin defa kavga etmişlerdir. Her kavga 24 saatten fazla sürmemiştir, devam etmişizdir. Bu da o çeşit kavgalardan biridir ve ayrılmaya, aralık vermeye müncer olmuştur. Niye böyle anlıyorsunuz, dedim. Gençlerin hepsi birden hak verdiler.

İşte hayatımın cumhurbaşkanlığına seçildiğim güne kadar olan kısmı.*

* İsmet İnönü ne yazık ki, hayatının bundan sonraki bölümünü yazmış, ya da kendi sözleriyle anlatmış değildir. Elde bulunan tek belge cumhurbaşkanı seçildikten sonra el yazısıyla kaleme almış bulunduğu ve çok kısa bir dönemi kapsayan satırlarıdır (bkz. Ek : 10).

EKLER

EK : 1

BAŞMURAHHAS OLAN İSMET İNÖNÜ'NÜN ORDUYA VEDA MESAJI

Türkiye Büyük Millet Meclisi, acizlerini Hariciye Vekâletine intihap ve tayin etmiş olduğundan Garp Cephesi Kumandanlığım hitam bulmuştur. İki sene evvel deruhte ettiğim zamandan itibaren Garp Cephesi Kumandanlığı gittikçe artan müşkilat içinde memleketin hayatiyetine kati-yüt tesir bir ehemmiyet-i şamile kazanmıştı. Vatanın metalibine kifayet etmek için arkadaşlarımla beraber hiçbir kayd-ı şahsiye tabi olmaksızın ve geçirdiğim günleri heyecan ile ve tesliyetbahş bir istirahat-ı vicdan ile derhatır edeceğim.

Kumanda ettiğim en genç neferden en yaşlı kumandan arkadaşlarıma kadar resmi ve hususi münasebatımda vazife ve mükellefiyetlerime hakiki bir takayyüd ile itina eyledim. Garp Cephesinde zabitan ve kumandanlar arasındaki muhabbet ve samimiyet daima misal olarak gösterilecektir. Kumandanlığım esnasında tahaşşüdünü ikmal etmiş bir düşman ordusu karşısında vasıtasız bulunduğumuz günlerde dahi galip ve muzaffer olmaktan başka hayat çaresi olmadığına itikat etmek ve tah-ı emrine verilmiş olanların muhti ve nafaki olanından dahi istifade yolunu bulmak için sebat ve tahammül eylemek ve bunların ikisinden dahi mühim olmak üzere amirlerime mutlak bir itimat ve emniyet ve hakiki bir muhabbet ve merbutiyet beslemek şiarım olmuştur.

İki sene evvel vazife başında bulduğum ve o zamandan beri bir tehacüm-ü vatanperverane ile Garp Cephesine koştuklarını gördüğüm asker ve zabit arkadaşlarımdan bir çoğu bugün toprak altındadır. İstiklâl ve müdafaa-i vatan mefkûresini sevk ve idareme hulus-u kalble tevdi ederek bu uğurda en aziz şeylerini feda etmiş olan şehitleri, orduların huzurunda en samimi bir huşu ile ve fatihalarla yad eyliyorum. Şehitlerin kumandan ruhu üzerindeki kutsi ve amansız tesirleri benim üzerimde bir an fasıla bulmadı. Bu tesiratı hasılat-ı mesai ile mütemadiyen teşfiye etmeye çalıştım Ve mütemadiyen teşfiye etmeye çalışacağım.

Aziz arkadaşlarım, Garp Cephesi Orduları milletimizin büyük eseridir. Vatanımızın şimdiye kadar halâsı onlarla temin edildi. Fakat asıl atiyen temin-i mevcudiyeti onlarla kaim olacaktır. Bu dakikayı rehber-i harekât ittihaz etmiş olan Garp Cephesi Ordularının kumanda heyet-i âliyesi vatanımızın temelini teşkil ediyorlar.

Tatil-i muhasamat ile başlayan ve halve intacı benim naçiz omuzlarıma tevdi olunan mesai-i siyasiyenin de bir tek vasıta-i muvaffakıyeti ancak Garp Cephesi Ordularının heybet ve kuvveti olabilir. Bu orduların sabık kumandanı onları ta-

nmaktan iktibas edeceği maddi ve manevi kuvvetle, milletin metalib-i siyasiyesini neticeye irsale çalışacaktır.

Türk tarihinin Birinci İnönü, Kütahya, İkinci İnönü, Sakarya Afyon - Dumlupınar, İzmir - Bursa ve Mudanya kelimeleriyle icmal olunabilen heyecanlı bir devrinde şerefimizi ve kanımızı birbirine rabtettiğimiz bütün asker ve zabit ve kumandan arkadaşlarıma muhabbet ve minnetlerle ayrı ayrı teşekkür ve veda ederim. 28 Teşrinievvel 338

Ferik İsmet

EK : 2

LOZAN'DA İMZA TÖRENİ

Lozan'daki imza törenini orada hazır bulunmuş bir gazetecinin, Ali Naci Karacan'ın kaleminden aktarıyoruz :

«Üniversitenin dış merdivenleri çıkılarak büyük kapıdan girildikten sonra, yine mermer merdivenler devam ediyordu. Bu merdivenlerin dönüm yerinde, beyaz, geniş, güzel bir avlu, avlunun ortasında bir şadırvan, şadırvanın içinde bir timsah heykeli vardı...

Şadırvanın iki tarafında ve merdiven başında, iki heykel gibi, yeşilli beyazlı bir milli kıyafet içinde iki İsviçreli nöbet bekliyordu. Herkesin gözü, merdivenleri çıkarken, evvela bunlara ilişiyor, bunların yanlarından geçilerek yukarı salona gidiliyordu.

İsmet Paşa salona girdiği zaman herkeste bir heyacan hasıl oldu. Bütün gözler hemen kendisine döndü.

Lozan sulh muahedesinin imza edileceği yer, yüksek tavanlı, geniş bir salondu. Sol tarafta bahçeye bakan geniş pencereleri, sağ tarafta koridora açılan iki kapısı vardı. Salonun solunda, daha çok mahkemelerde görülen uzun, yuvarlak, yüksek bir kürsü göze çarpıyordu. Davetliler, müşavirler, muhabirler, kanepelere yerleşmişler, yüzlerini bu kürsüye çevirmişlerdi. Kürsüye baktığınız zaman sıra ile, sağ tarafta İsmet Paşa, Rıza Nur Bey, Hasan Bey, Amerika Murahhası Mister Grew yan yana oturuyorlardı. Bunların arkasında ikinci sırayı Bulgar murahhasları teşkil ediyordu Kürsünün sol tarafında yine sıra ile Sör Horas Rumbold, General Pellé; Marki Garoni (Marki Garoni muahedeyi imza için o gün İtalya'dan gelmişti), Mösyö Montagna birinci sırayı teşkil ediyordu. Japon murahhası, Mösyö Venizelos, Mösyö Diyamandi ve diğer bir Romen murahhası da ikinci sırada oturuyorlardı. Bunların yanında Belçika ve Portekiz murahhasları vardı. Kürsünün aşağısında, karşılıklı oturan Türk murahhaslarıyla itilaf murahhaslarının arasında, üzeri koyu renk bir kadife ile örtülmüş büyük bir masa ve bu masanın üzerinde parşömen kâğıda basılmış, kenarlarından kırmızı kordelalar sarkan muahede metinleri, protokoller göze çarpıyordu. Kürsünün iki tarafındaki basamaklar üzerinde ise, iki merasim hademesi, kımıldamadan duruyorlardı.

Salonun sağ tarafında bir nevi balkon teşkil eden yukarı kısmında, birçok kadınlarla erkekler, konferans dışındaki davetliler bulunuyordu.

İsmet Paşanın arka tarafına tesadüf eden yerde ise, bir loca vardı ki, içinde Vaud kantonu Emniyeti Umumiye Müfettişi Mösyö Jecqiard oturuyordu.

Rumini Sarayının bütün salonunda, duvarlara ve tavanlara işlenmiş, Hıristi yan medeniyetinin safhalarına ve İsa'nın hatıralarına ait tablolardan başka dikkate değer bir şey yoktu. Ceviz kürsü, ceviz kanepeler, ceviz pencereler ve krem perdeler, bu salona koyu bir renk veriyorlardı.

İsmet Paşa her zamanki vakur, ciddi duruşu ile, istediğini yapmış, hakkını almış bir insan sükûnet ve soğukkanlılığıyla bekliyordu. Yüzündeki daimi aydınlık, gözlerinin her zamanki siyah ve zeki parlayışı, bugün daha ziyade dikkate çarpıyordu. İsmet Paşanın refikaları, davetliler arasında, ön sırada yer almışlardı. Türkiye başmurahhasının yanında Rıza Nur Bey, ciddi bir yüzle etrafa bakıyor Hasan Bey, Mister Grew ile konuşuyor, Umumi Kâtip Mösyö Massigli'nin ortadaki masa üzerinde muahedeleri ve ekleri sıralamasına dikkat ediyor ve gözlerindeki tecessüs okunuyordu.

Bir tarafta Türkiye ve karşısında yedi devletin murahhasları... Başta İngiltere, yanında Fransa, onun yanında İtalya, arkalarında Japonya ve Japonya'nın yanında silinmiş gibi Yunanistan (Venizelos), Romanya, Belçika... Sağ tarafa bakılınca tek başına Türkiye, sol tarafa bakınca bütün dünya! İşte her şey elinden alındığı halde nihayet varlığı pahasına savaşan, kanını akıtan ve galip çıkan yeni Türk devleti ve işte onu mahvetmek için asırlardan beri uğraşan garp âlemi! Umumi harbin meşhur üçler itilafı ve ona takılı küçük itilaf manzumesi, Balkan devletleri... Fakat artık gülmüyorlardı. Artık mütehakkimane vaziyet almıyorlardı. Hatta hüzünlü, kederli görünüyorlardı.

Sör Rumbold'un sağ gözünde bir monokl var. Yüzü kıpkırmızı, boyuna terliyor, ikide bir mendiliyle yüzünü siliyor. General Pellé, bir kâğıt gibi beyaz çehresiyle, uzun boylu Sör Rumbold ile şişman yapılı Marki Garoni arasında bir hayalete benziyor. Marki Garoni ise, kanepesine yerleşmiş, toplu avurtları, yumuk gözleriyle bir seigneur gibi rahat, ne memnun, ne kederli, kayıtsız görünüyor. Bu konferans ile yalnız muahedeye imzasını atmak istediği için alakadar olduğu hissini veriyor Japon murahhasının her zamanki esmer, çekik gözlü çehresinde, bugün de dikkate değer bir şey yok. Sanki: «Siz de gelin!» demişler ve o da gelmiş. Arkasına bol gelen elbisesi içinde, zayıf yapısı ile bu uzakşark diplomatı, müphem bir hayal tesiri yaratıyor. İtilaf devletleri murahhasları içinde en ziyade alakayı çeken yine Venizelos... Arkaya çekilmiş, kanepesine yan oturmuş, her tarafı süzüyor ve talihin bu garip tecellisi karşısında, önünde oturan İngiltere İmparatorluğu murahhasına, insana öyle geliyor ki, sanki garip bir istihfaf ile bakıyor. Her hareketinde, her bakışında, önündekileri, yanındakileri «yok!» farz eden bir lakaydi göze çarpıyor.

Saat üçü beş geçe, İsviçre Hükümeti namına konfederasyon Reisi Mösyö Scheurer, reisvekili sıfatıyla Mösyö Şvarts ve Mösyö Chultess önlerinde beyaz mantolu, elinde, içine kalem konmuş hokka taşıyan bir merasim hademesi, içeri girdiler. Ayağa kalkıldı. Bu üç zat kürsünün önüne geldiler ve oradaki üç koltuğa yerleştiler.

Bir anda, o kürsü, İsmet Paşa, karşısındaki devletler, sonra arka arkaya sıralara dizilmiş İsviçre erkânı, mütehassıslar, müşavirler, muhabirler, bütün o salon, bu üç zatın heyet halinde salona girişi, kalemleri ve hokkayı getiren beyaz mantolu Huissier, her şey, sanki muhteşem nispetlere ulaşarak büyük bir heybet aldı. Bu heybetli dekor ortasında, derin bir sessizlik arasında, İsviçre Federal Meclis Reisi ayağa kalktı ve ağır bir sesle, muahedelerin, mukavelelerin, beyannamelerin, protokollerin adlarını saydıktan sonra,

'Efendiler, buyurunuz, imza ediniz!' diye murahhasları imzaya çağırdı. Sesinde, karar tebliğ eden yüksek bir hâkim edası vardı.

Bu toplantı cihan ölçüsünde bir milli davanın hüküm tebliği celsesi gibi heyecan verici bir manzara göstermekte idi.

Reisin imzaya daveti üzerine, Konferans Umumi Kâtibi Mösyö Massigli yerinden kalkarak İsmet Paşaya doğru geldi, kendisini selamladı ve:

'Buyurunuz evvela zatı devletiniz imza edeceksiniz' dedi.

Bu ilk imza devletler tarafından Türkiye'ye karşı bir şeref olarak takdim edilmekte idi.

Türkiye Devleti Başmurahhası İsmet Paşa, yerinden kalktı, oradaki masaya doğru yürüdü ve masanın tam ortasına gelince durdu. Sağ elini «Jaquette â taille» nın iç sol cebine götürerek oradan renkli bir mahfaza çıkardı açtı, içinden bir altın kalem aldı ve Gazi Mustafa Kemal'in, vatanının kurtarıcısı Büyük Ata'nın muahedeyi imzalamak üzere kendisine gönderdiği tarihi kalemle, ayakta, biraz eğilerek, Umumi Kâtip Massigli'nin önüne koyduğu muahedeye, 24 Temmuz 1923, tam saat üçü dokuz geçe imzasını attı.

Tarihi an, işte o andı. İşte o andı ki, 24 Temmuz 1923 senesi Salı günü saat tam üçü dokuz geçe, İsmet Paşanın attığı bu imza ile, Osmanlı İmparatorluğu tasfiye edilmiş ve yeni Türkiye devleti kurulmuş oluyordu! Aynı zamanda 9 senelik umumi Avrupa harbi o imzanın atıldığı anda, 24 Temmuz 1923 Salı günü saat tam üçü dokuz geçe, bitiyordu.

Herkes meraklı gözlerle Paşanın imza atışını takip ediyor. Salonda çıt yok. Sol taraftakiler sükûnetle, Türk heyeti murahhasasının muahedeyi, mukaveleleri, beyannameleri imzalayıp bitirmesini ve sıranın kendilerine gelmesini bekliyorlar.

İsmet Paşanın bir tarafında Hasan Bey, bir tarafında Rıza Nur Bey; bir İngiliz kâtibi imzalanacak vesikaları evvela Massigli'ye veriyor ve Massigli onları evvela İsmet Paşaya imzalattıktan sonra Rıza Nur Beyin önüne getiriyor. Rıza Nur Bey imzaladıktan sonra Fransız kâtip Nogara elindeki kurutma kâğıdıyla imzaları kurutuyor.

Türk heyetinin muahede ile ekleri, protokolleri imzalaması yedi dakika sürdü.

Türk heyetinden sonra muahedeyi imzaya İngiltere Başmurahhası Sör Rumbold davet edildi. İngiliz başmurahhası yerinden kalktı, yürüdü, geldi ve cebinden siyah bir stylo çıkararak imzasını attı. Sör Rumbold'dan sonra General Pellé

davet edildi. Fransız başmurahhası masanın önüne gelince, oradaki koltuğa oturdu. Gözlüğünü taktı ve yüzünde memnuniyetle, sıra ile, dikkatle bütün vesikaları imzaladı. Marki Garoni davet edilince, ortadaki masaya eğilerek evvela koltuğunun üzerine iyice yerleşti, sonra yavaş yavaş gözlüğünü çıkardı, bin bir itina ile kalemini aldı ve büyük bir tarihi hareket yapmakta olduğunu tamamıyla idrak etmiş bir hal ile ve sanki bu tarihi anın bütün şeref ve zevkini tatmak istiyormuş gibi dikkatli dikkatli imzalarını atmaya başladı. Marki Garoni'den sonra Japon murahhası, zayıf parmakları arasında tuttuğu kalemle birer birer imzasını attı döndü, yerine oturdu. Sıra Venizelos'a gelmişti. Venizelos geldi, koltuğa oturdu, çabucak imzaladı, yerine döndü Romanyalılardan sonra, nihayet Belçikalılar, Portekizliler de, kendilerini alakadar eden muahede ve mukavelelere imzalarını attılar.

EK : 3

LOZAN ANTLAŞMASI ve TELGRAFLAR

Lozan'da görüşmelerin bitmesinden, imza gününe değin geçen sürede İnönü oldukça sıkıntılı saatler yaşar. İmza için yetki, gecikmektedir. Sonunda bir telgraf çeker. Atatürk, hemen karşılık verir. Bu telgraf metinleri de şöyle:

Lausanne, 18 Temmuz 1923

Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

Eğer hükümet kabul ettiğimiz şevin katiyen reddine musır ise, bunu bizim yapmaklığımıza imkân yoktur. Düşüne düşüne benim bulduğum yol, İstanbul'daki komiserlere, tebligat yapıp, imza selahiyetini bizden nez'etmektir. Bu halde, gerçi bizim için küreiarz üzerinde görülmemiş bir iskandal olur. Fakat menafii âliyei vatan şahsi düşüncelerin fevkinde olduğundan, Hükümeti Milliye kanaatini tatbik eder. Hükümetten teşekkür beklemiyoruz. Muhasebei amalimiz millete ve tarihe mevdudur.

İsmet

Ankara, 19 Temmuz 1923

İsmet Paşa Hazretlerine,

18 Temmuz 1923 tarihli telgrafnamenizi aldım. Hiç kimsede tereddüt yoktur. İhraz eylediğiniz muvaffakıyeti en har ve samimi hissiyatımızla tebrik etmek için usulen vaz'ı imza olunduğunun işarına muntazırız kardeşim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Gazi Mustafa Kemal

Lausanne, 20 Temmuz 1923

Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine,

Her dar zamanımda Hızır gibi yetişirsin. Dört beş gündür çektiğim azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış ve yaptırmış adamsın. Sana merbutiyetim bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim pek sevgili kardeşim, aziz Şefim.

İsmet

EK : 4

İSVİÇRE CUMHURBAŞKANININ KAPANIŞ KONUŞMASI

Aylarca büyük gayretten sonra Lozan konferansı, gayesine vardığı ve bundan böyle sulhun temin edilmiş olduğu iyi haberini birkaç gün evvel bütün dünyaya verebilmiştir. Ne vakitten beri beklenen bu hadiseyi resmen tespit etmek ve aktedilen anlaşmaları imza eylemek üzere bugün gene toplandık

Konferans, müzakere yeri olmak üzere memleketimizi seçti ve çalışmasının açılmasına Federal Meclisi davet ettiği gibi, bu kapanış mesut gününe de iştirake onu davet eyledi. Daha dün, pek dostane bir mektup, hakkınızda göstermek fırsatına erdiğimiz misafirperverlikten dolayı teşekkürlerinizi bize getirdi. Halbuki, İsviçre'ye verdiğiniz şereften dolayı size büyük memnuniyetle teşekkür etmek bize düşer. Bize, öyle bir senede iştirak fırsatını verdiniz ki, milletler arasında memleketimizin vaziyetine tamam uymakta ve memleketimizin adını, bir sulh ve barışma işine bir kere daha karıştırmaktadır. Tahakkuk ettirilebilen anlaşmayı selamlayabilmek ve bundan dolayı sizi tebrik etmek hususunda ilk olmakla müftehiriz.

Konferansın yeneceği maniler bilhassa büyüktü. Fakat hepimiz için teşekkür olunacak şeydir ki, iştirak edenlerin muttasıl oldukları akıl ve hikmet galip geldi ve kendilerine tevdi kılınmış olan vazifeyi iyi neticeye vardırma yolundaki azimleri daha kuvvetli ve metin çıktı.

Umumi menfaat için katlandığınız fedakârlıklar, şüphesiz ağır oldu. Ancak elde edilen netice, buna değerdi. Bu fedakârlıklar muhasematın kati duruşuna ve sulhun yeniden kuruluşuna delildir. Yalnız doğrudan doğruya musap olanlar değil, bütün dünya bundan dolayı size minnettardır.

Biz İsviçreliler soy, dil ve din ayrılıklarında ne gibi muhataralar bulunduğunu tecrübe ile biliriz. Tarihimizin yürüyüşü müddetinde bu ayrılıklar, devletimizin varlığını bile birkaç defa tehlikeye koymuştur.

Fakat şunu da biliriz ki, bütün bu ihtilaflara rağmen, sulhta yaşamak ve gerçekten dostça yaşamak ve hatta bunda, terakki için bir kaynak bulmak mümkündür.

Silahların çarpışması, insanlar için en büyük acıların sebebidir. Fakirlerin çarpışmasından ışık fışkırır. Dünyada hiçbir millet, insanlığın hayrına yardım etmek hakkından mahrum edilemez ve bu yardımı yapmak vazifesinden çekinemez.

Yakındoğu halkına, medeniyetin açılışı ve ilerleyişi yolunda büyük nispette yardımlarından dolayı nasıl bir minnet borcu ile bağlı bulunduğumuzu tarih bize öğretir. Bugün uzun seneler süren kahramanca bir savaştan sonra silahlarını bırakıyorlar. Dileriz ki, yaralarını sarmış ve sulhta çalışmalarına yeniden koyulmuş oldukları vakit, evvelleri o kadar genişlikte insanlığa saçtıkları bütün nimetlerden yeniden istifade edebilelim. Aralarında rekabet baki olabilir; ancak sulh işareti altında ve aziz çalışma sahasında...

Konferansa bu sözlerle nihayet veriyorum. Dilerim ki bugün, milletlere, daima bir saadet ve kutsiyet kaynağı olarak görünsün.

EK : 5

ANKARA'NIN BAŞKENT OLMASI İÇİN VERİLEN ÖNERGE

Ankara'nın hükümet merkezi olması için Malatya milletvekili, İsmet Paşa ve 14 arkadaşının Meclis başkanlığına verdikleri önerge aynen şöyledir:

«Lozan Muahedesinin mütemmimlerinden olan tahliye protokolünün tatbikatı hitam bulmuş ve baştan başa ecnebi işgalinden kurtulan Türkiye'nin fiilen tamamiyeti tahakkuk eylemiştir. Milletimizin en kıymettar mallarından İstanbulumuzu Hilafet-i İslamiyenin makarrı olan vaziyetini Âlem-i İslam içinde tahsisen ve hasren Türk milletinin vesaiti müdafaasına mevdu olarak ilelebet muhafaza edecektir.

Diğer taraftan Türkiye devletinin makarrı idaresi için Büyük Millet Meclisinde karar vermek zamanı gelmiştir.

Bir devletin merkezini tayin için esas olacak mülahaza, yeni Türkiye'nin makarr-ı idaresi Anadolu'da ve Ankara şehrinde intihap edilmek lüzumunu amirdir. Mülahaza-i mezkûre muahedename ile Boğazlar için kabul edilen ahkâm, yeni Türkiye'nin esası mevcudiyeti, memleketin menabii kuvvet ve inkişafını Anadolu'nun merkezinde tesis etmek lüzumunu, vaziyeti coğrafiye ve sevkülceyşinin müsaadesi dahili ve harici emniyet ve istidadı hususunda mesbuk olan tacarüp ile hulasa olunabilir. Bu mülâhazatın her biri başlıbaşına bir ehemmiyeti katıayı haizdir.

Devletin makarr-ı idaresinin yeni bir şekilde tesis ve inkişafına bir an evvel başlamak ve dahili ve harici tereddütlere nihayet vermek için atideki madde-i kanuniyenin kabulünü arz ve teklif ederiz.

9 Teşrinievvel (Ekim) 39 (1923)

Madde-i Kanuniye - Türkiye Devletinin makarr-ı idaresi Ankara şehridir.

Malatya	Çorum	Diyarbekir	Ertuğrul
İsmet	Ferit	Zülfü	Dr. Fikret
Kütahya	Malatya	Kastamonu	Erzurum
Seyfi	Hilmi	Mahir	Rüştü
Erzincan	Sivas	Bursa	Bursa
Saffet Ziya	Rahmi	Hüseyin Necati	Refet
Konya	İstanbul	Karahisarı Sahip	
Kâzım Hüsnü	Ali Rıza	Mehmet Kâmil	

EK : 6

İNÖNÜ'NÜN KURDUĞU İLK CUMHURİYET HÜKÜMETİ

İlk cumhuriyet hükümeti, Meclisten 30 Ekim 1923 günü güvenoyu almış ve olay Meclis tutanaklarına aşağıdaki şekilde geçmiştir:

«Reis — Türkiye Reisicumhuru Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinden gelmiş bir tezkere vardır, okunacaktır:

TBMM Riyaseti Celilesine

Teşkilat-ı Esasiye Kanununun madde-i mahsusası mucibince Başvekâlete Malatya Mebusu İsmet Paşa Hazretleri intihap olunmuştur. Müşarünileyhin intihap eylediği diğer vekillerin esamisi berveçhi atidir. Heyet-i umumiyesi Meclis-i Âlinin tasvibine arz olunur.

Başvekil ve Hariciye Vekili (Malatya Mebusu) İsmet Paşa.
Şer'iye Vekili (Saruhan Mebusu) Mustafa Fevzi Efendi,
Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekili (İstanbul Mebusu) Müşir Fevzi Paşa,
Dahiliye Vekili (Kütahya Mebusu) Ferid Bey,
Maliye Vekili (Gümüşhane Mebusu) Hasan Fehmi Bey,
Müdafaa-i Milliye Vekili (Karesi Mebusu) Kâzım Paşa,
İktisat Vekili (Trabzon Mebusu) Hasan Bey,
Adliye Vekili (İzmir Mebusu) Seyid Bey,
Maarif Vekili (Adana Mebusu) Safa Bey,
Nafıa Vekili (Trabzon Mebusu) Muhtar Bey,
Sıhhiye Vekili (İstanbul Mebusu) Dr. Refik Bey,
Mübadele, İmar ve İskân Vekili (İzmir Mebusu) Necati Bey.

30 Teşrinievvel 1339
Türkiye Reisicumhuru
Gazi Mustafa Kemal

Reis — Efendim! Reisicumhur Paşa Hazretlerinin iş bu tezkeresinde mevzbahsolan heyeti vekileyi tâyini esamiyle rey-i âlinize vaz ediyorum. Lütfen reylerinizi istimal ediniz. (Reyler toplandı) Reylerini istimal etmeyenler var mıdır? (Hayır sesleri) Efendim! Aranın istihsali muamelesi hitam buldu. Kâtip Beyler tasnif buyursunlar.

Efendim, reye iştirak eden azayı kiramın adedi yüz altmış altıdır. Reyler de yüz altmış altıdır. İttifakı tam ile heyeti vekileye itimat edilmiştir (Allah muvaffak etsin sesleri. Alkışlar)».

EK : 7

«HİLAFETİN İLGASINA VE HANEDAN-I OSMANİNİN TÜRKİYE MEMALİKİ HARİCİNE ÇIKARILMASINA DAİR URFA MEBUSU ŞEYH SAFFET EFENDİ İLE ELLİ ÜÇ REFİKİNİN TEKLİF-İ KANUNİSİ

2/Mart/1340 (1924)

Türkiye Cumhuriyeti dahilinde makamı hilafetin vücudu Türkiye'yi dahili, harici siyasetinde iki başlı olmaktan kurtaramadı. İstiklalinde ve hayatı milliyesinde müşareket kabul etmeyen Türkiye'nin haziren ve zımnen bile olsa ikiliğe tahammülü yoktur. Asırlardan beri Türk milletinin sebebi felaketi ve ilanihaye fiilen ve ahden bir Türk İmparatorluğunun vasıta-i inkirazı olan hanedanın hilafet kisvesi altında Türkiye'nin mevcudiyetine daha müessir bir tehlike olacağı tecarib-i mütehammilâne ile katiyen sabit olmuştur. Bu hanedanın milletiyle münasebattar olan her vaziyet ve kuvvet-i mevcudiyeti milliyemiz için mahza tehlikelidir. Esasen hilafet, imaret ve evail-i İslamda hükümet mana ve vazifesinde ihdas edilmiş olduğundan dünyevi ve uhrevi bilcümle vezaif-i müteveccihеyi ifa ile mükellef olan zamanı hazır hükümet-i İslamiyenin yanında ayrıca bir hilafetin sebebi mevcudiyeti yoktur. Hakikat bundan ibarettir. Türk milleti selameti muhafaza etmek için hakikate ittibadan başka bir hattıhareket ihtiyar edemez. Teraküm edegelen teşevvüşatın vazıh ve kati bir surette halli için mevadı atiyenin bugün derakap ve müstacelen müzakeresiyle kanuniyet kesbetmesini teklif ederiz.

Şeyh Saffet (Urfa)

Hilafetin ilgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti memaliki haricine çıkarılmasına dair kanun.

Kanun No . 431 3 Mart 1340 (1924)

Madde 1 — Halife hal'edilmiştir. Hilafet, hükümet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilafet makamı mülgadır.

Madde 2 — Mahlû Halife ve Osmanlı saltanatı münderisesi hanedanının erkek, kadın bilcümle azası ve damatlar Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde ikamet etmek hakkından ebediyyen memnudurlar. Bu hanedana mensup kadınlardan mütevellit kimseler de bu madde hükmüne tabidirler.

Madde 3 — İkinci maddede mezkûr kimseler işbu kanunun ilanı tarihinden azami 10 gün zarfında Türkiye Cumhuriyeti arazisini terke mecburdurlar.

Madde 4 — İkinci maddede mezkûr kimselerin Türk vatandaşlık sıfatı ve hukuku merfudur.

Madde 5 — Bundan böyle ikinci maddede mezkûr kimseler Türkiye Cumhüriyeti dahilinde emval-i gayr-i menkuleye tasarruf edemezler. İlişkilerinin kat'ı için bir sene müddetle bilvekâle mehakim-i devlete müracaat edebilirler.

Bu müddetin mürurundan sonra hiçbir mahkemeye hakkı müracaatları yoktur.

Madde 6 — İkinci maddede mezkûr kimselere masarifi seferiyelerine mukabil bir defaya mahsus ve derecei servetlerine göre mütefavit olmak üzere hükümetçe tensip edilecek mebaliğ ita olunacaktır.

Madde 7 — İkinci maddede mezkûr kimseler Türkiye Cumhuriyeti arazisi dahilindeki bilcümle emval-i gayr-i menkulelerini bir sene zarfında hükümetin malumat ve muvafakatiyle tasfiyeye mecburdurlar. Mezkûr emval-i gayr-i menkuleyi tasfiye etmedikleri halde bunlar hükümet marifetiyle tasfiye olunarak bedelleri kendilerine verilecektir.

Madde 8 — Osmanlı İmparatorluğunda padişahlık etmiş kimselerin Türkiye Cumhuriyeti arazisi dahilindeki tapuya merbut emval-i menkuleleri millete intikal etmiştir.

Madde 9 — Mülga padişahlık sarayları, kasırları ve emlakı sairesi dahilindeki mefruşat, takımlar, tablolar, aşarı nefise vesair bilumum emvali menkule millete intikal etmiştir.

Madde 10 — Emlak-ı hakaniye namı altında olup evvelce millete devredilen emlak ile beraber mülga padişahlığa ait bilcümle emlak ve sabık hazinei hümayun, muhteviyatlariyle birlikte saray ve kasırlar ve mebani ve arazi millete intikal etmiştir.

Madde 11 — Millete intikal eden emval-i menkule ve gayr-i menkulenin tespit ve muhafazası için bir nizamname tanzim edilecektir.

Madde 12 — İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.

Madde 13 — İşbu kanunun icrayı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.»

EK : 8

«ŞER'İYE VE EVKAF VE ERKÂNIHARBİYE VEKÂLETLERİNİN İLGASINA DAİR SİİRT MEBUSU HALİL HULKİ EFENDİYLE ELLİ REFİKİNİN TEKLİF-İ KANUNİSI

2/Mart/1340 (1924)

Din ve ordunun siyaset cereyanlariyle alakadar olması birçok mezahir-i daidir. Bu hakikat bütün medeni milletler ve hükümetler tarafından bir düstur-u esasi olarak kabul edilmiştir. Bu nokta-i nazardan yeni bir hayat varlığı temin etmek vazifesini deruhte eden Türkiye Cumhuriyeti teşkilât-ı siyasesinde zaten ve muhaddis olan Şer'iye ve Evkaf Vekâleti ile Erkânı Harbiyei Umumiye Vekâletinin ilgasına nazaran da bütün evkafın millete intikal etmesi ve ona göre de idare edilmesi tabii bir neticedir. Binaenaleyh berveçhi âti mevadın derakap ve bugün müstacelen müzakere olunarak kanuniyet kesbetmesini teklif eyleriz.

Halil Hulki (Siirt)

ŞER'İYE VE EVKAF VE ERKANIHARBİYE-I UMUMİYE VEKÂLETLERİNİN İLGASINA DAİR KANUN

Kanun No. : 429

3/Mart/1340 (1924)

Madde 1 — Türkiye Cumhuriyetinde muamelatı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup din-i mübin-i İslamın bundan maada itikadat ve ibadata dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiştir.

Madde 2 — Şer'iye ve Evkâf Vekâleti mülgadır.

Madde 3 — Diyanet İşleri Reisi Başvekilin inhası üzerine Reisicumhur tarafından nasbolunur.

Madde 4 — Diyanet İşleri Reisliği Başvekâlete merbuttur.

Diyanet İşleri Reisliğinin bütçesi Başvekâlet Bütçesine mülhaktır. Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtı hakkında bir nizamname tanzim edilecektir.

Madde 5 — Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde bilcümle cevami ve mesacid-i şerifenin ve tekâya ve zevayanın idaresine, imam, hatip, vaiz, şeyh,

müezzin ve kayyımların ve sair müstahdeminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.

Madde 6 — Müftilerin mercii Diyanet İşleri Reisliğidir.

Madde 7 — Evkaf umuru, milletin hakiki menafiine muvafık bir şekilde halledilmek üzere müdiriyet-i umumiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir.

Madde 8 — Erkânıharbiye-i Umumiye Vekâleti mülgadır.

Madde 9 — Reisicumhura niyabeten ordunun hazarda emri kumandasına memur en yüksek makamı askerî olmak üzere Erkânıharbiye-i Umumiye Riyaseti tesis olunmuştur. Erkânıharbiye-i Umumiye vezaifinde müstakildir.

Madde 10 — Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi Başvekilin inhası ve Reisicumhurun tasdiki ile tayin olunur.

Madde 11 — Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi vezaifine müteallik hususatta her vekâletle muhabere eder.

Madde 12 — Türkiye Büyük Millet Meclisi muvacehesinde umum askerî bütçenin mesuliyeti Müdafaa-i Milliye Vekâletine aittir.

Madde 13 — İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.

Madde 14 — İşbu kanunun icrayı ahkâmına İcra Vekilleri memurdur.»

EK : 9

İZMİR SUİKASTİ NEDENİYLE TUTUKLANAN VE ASILAN MİLLETVEKİLLERİ

Ankara İstiklal Mahkemesi Müddeiumumisi (Savcısı) Necip Âli imzasıyla Türkiye Büyük Millet Meclisine gönderilen ve Mecliste okunan tezkerelere göre «maznunen tahtı tevkife alınmış olan Terakkiperver Fırka rüesa ve mensubini» şunlardır*:

Kâzım Karabekir Paşa
Ali Fuat Paşa
Refet Paşa
Cafer Tayyar Paşa
Sabit Bey
Halet Bey
Halis Turgut Bey
Feridun Fikri Bey
İhsan Bey (Ergani)
Muhtar Bey (Trabzon)
Şükrü Bey (İzmit)
Münir Hüsrev Bey (Erzurum)
Rahmi Bey (Trabzon)
Cazim Bey (Erzurum)
Besim Bey (Mersin)
Kâmil Bey (Afyonkarahisar)
Faik Bey (Ordu)
Abidin Bey (Saruhan)
Rauf Bey (İstanbul)
Zeki Bey (Gümüşhane)
Bekir Sami Bey (Tokat)
Arif Bey (Eskişehir)
Mustafa Bey (İzmit)
Necati Bey (Bursa)
Osman Nuri Bey (Bursa)
Rüştü Paşa (Erzurum)
İsmail Canbolat Bey (İstanbul)

Suikast davasına bakan İstiklal Mahkemesince idamlarına karar verilen ve 13 Temmuz 1926 günü idam edilen milletvekilleri de şunlardır :

Arif Bey (Eskişehir)
Şükrü Bey (İzmit)
Halis Turgut Bey (Sıvas)
İsmail Canbolat Bey (İstanbul)
Abidin Bey (Saruhan)
Rüştü Paşa (Erzurum)

(*) TBMM Zabıt Ceridesi. İkinci Dönem Dördüncü Toplantı Yılı, 3 Kasım 1926 günlü oturum, Cilt : 27, Sayfa : 18 - 19

İNÖNÜ'NÜN EL YAZISIYLA KISA BİR DÖNEMİ KAPSAYAN ANILARI

Şubat 1939

Atatürk ile münasebetlerimizi belki birçok defa yazacağım. Yeni hayatıma başlarken son senelerime ait birkaç satır ile başlamak zaruri oldu.

Son seneleri *Atatürk*'ün çok zor olmuştu. Gece alkol tesiri ile alınan teşebbüsleri ertesi gün daima iptal etmek bir eski âdetimiz idi. Son seneler bu âdet kalkmağa başladı. Hele nihayete doğru (1936 - 37 vuzuh ile hatırladığım seneler) gece arzu veya teşebbüs ettiği bir işi ertesi gün tamamen sakin ve tamam iken de iltizam (ile) takip etmeğe başladı. Sıhhatında ve alkolün tesiratında bu tebeddülü fark ettiğim andan itibaren korkum çok arttı.

Son seneler hükümet azasının ayrı ayrı kendisine çok bağlı olmasını düşünüyordu. Bunun için iptidai usuller kullanmak istedi.

Hulasa, Eylül 1937 kavgası oldu. Bu kavgada haksızlık, esasında *Atatürk*'ündü. Tatbikatta idaresizlik ve haksızlık ikimiz arasında bana düştü.

Haksızlık ona aitti şunun için : Aramızda geçen bir devlet işini sonra görüşürüz dedikten sonra, akşam masada halletmek yani gündüzden tasarladığı mülahazaları ve sebepleri imposition şeklinde karar olarak tebliğ etmek ve bu vesile ile sevmediği birkaç vekili tahkir etmek istedi. Evvela sakin idim, sükûnetle geçiştirmek istedim. Halindeki tecavüz manâsının arttığını gördükçe sabrım tükendi. Sonra şiddetle mukabele ettim. Mukabelemin şiddeti onu sükûnete getirdi. Tasmim ettiği hadiselerde haklı olmak için sebep toplamak kararına derhal başladı.

Sükûnet ... tariz ... hafif tahrik...

Sonra Hatay ve Nyon meselesini de söyledi. Ayrılmak kararı kısa oldu. Dil kongresi için İstanbul'a giderken trende beraber bir kahve içtik. «Ne olacak» dedi. Ben evvela çok müteessirdim. Ağlayacak vaziyette idim. Gönlünü almayı istiyordum. «Çok mustaribim» dedim. «Bilmiyorum nasıl oldu.»

«Âlem önünde olmasaydı» dedi, «Ne düşünürsün» dedi. Birden uyandım. Her zamanki gibi geçmiş veya geçecek bir hadise addediyordum. Bu sual üzerine ayıldım. Teessürümü yendim. «Bir şey düşünmedim. Ne emrederseniz öyle yaparız» dedim. «Bir fasıla verelim.»

Ben — Hay hay size müteşekkir olurum.

O — Şekli.

Ben — Hastalık.

O — Evvela izinle yapalım.

Ben — Çok iyi. Kongreden evvel mi, sonra mı?

O — Nasıl istersen, sofraya gidelim.

Ben — Çok yorgunum gidip yatayım.

O — Gizli tutalım. Kimi düşünürsün.

Ben — Mazur gör kimseyi söyleyemem.

O — *Celâl Bayar*.

Ben — Hakikaten bana iyi tesir etti.

İstanbul'a beraber gittik. Tren de kalabalık vekiller filan var. Neşeli görünerek çıktık. İki gün sonra izin kâğıdımı yazdım. Kendisi ile görüştüm. Ankara'ya geldim.

İşittiklerime göre bana gizli tutalım derken, kendisi gece gündüz benden şikâyet etti. Devletin maliyesini banka gibi bir hale getirmek huyumdan bahsetti. Çünkü kendisini dolduran sebeplerden biri maliye ve inhisar vekillerine olan antipatisi idi.

Ben Ankara'da yalnız bir ay kadar kaldım. Sakin durdum. Sofra konuşmaları gazetelere (*Ahmet Emin* iktisadî kalkınma vesairesi...) neşriyatı devam etti.

Atatürk beni İzmir manevrasına davet etti. Ben daha izinli başvekilim. İlk pek hiddetli, pek kıyasıya şeyler düşünüldüğü günler yumuşar gibi oldu. Bütün dikkatim yeni tertibin muvaffakıyetsiz ve antipatik olması ihtimaline mahal vermemek için dostlarıma hep sükûn ve yardım tavsiye ettim.

İlk anda *Atatürk*'e benim çekilmem halkça iyi telakki olunduğu raporunu vermişler.

Atatürk hakikatin tam zıddı olduğunu hadisat ile öğrenmedikçe çok şaşkın oldu.

Meclis açıldı, yeni hükümeti âlem, bir ay alıştıktan sonra çok soğuk karşıladı.[1]

Stadyumda, konserde, sokakta bana tezahürat devam etti. Bir yere çıkamaz oldum. Stadyum tezahürü hakiki bir hadise oldu. Hayatım fazla gelmeğe başladı.

Meclis grubunda *Salih Bozok* sual sordu. Ansız ve nazik bir mevzu olmasına rağmen sükûnetli konuştum. Bilhassa *Atatürk*'e muhabbet ve minnetimi tebarüz ettirdim. Bana yaptığı para yardımını söyledim. Çünkü bana en çok ıstırap veren şey para yardımı idi. Bunu senelerce istemedim. Bu en nihayet bir emniyet meselesi de oldu. Bunu alenen söylemek için bir vesile benim için pek kıymetli idi, söyledim ve kurtuldum. O akşam *Atatürk*'te idim. Çok mahcup ve sakin görünüyordu *Celal Bayar* ve etraf da çok memnun idiler. Fakat *Ata-*

[1] Hükümet krizini **Celal Beyin** muvaffakıyetle geçirdiğini ima ettim. Crise, sözüne kızdı. Devlet benim elimdedir. Kriz yokturdan başla.

türk'ün ıstırap içinde olduğunu fark ediyordum. Sofrada bir hiçi vesile ederek bana karşı ansızın azami derecede arrogans gösterdi. Sükûnet gösterdim. Artık hiç münakaşaya girmeyecektim

Bir müddet sonra yeni bir nizam teessüs etti. Tamamen şahsi bir gidiş. Benim vesvese vermekten sakınmamı anladı. Adamlarının ağızlarını açıktan tutmağa karar verdi. Benden hiçbir surette bahsetmemek muraccah olacağını kabul etti. Bana da azami derecede emniyet vermek istedi.

Vedid'i her akşam yanına çağırmağa başladı. Öyleki bazıları onu benim yanımda kendi adamı görmeye başladılar.

Hükümet için 1937 teşrin nutukları ve sonraları baştan başa sansasyon ve demagoji oldu.

1938 —geçen şubat İstanbul'da ilk hastalık beni çağırdı— beraber Ankara'ya döndük Tekrar pekiyi görünüyordu. Hastalık için *Fisenje* geldi. İlk endişeler belirdi. Bir buçuk ay istirahattan sonra Adana'ya gitti.

Hastalık ehemmiyet peyda ettikten sonra ... yahut bu dışarda anlaşıldıktan sonra *Atatürk*'ün hali tekrar değişti. Beniınle temas kendini ve hükümeti zayıflatıyor zehabına düştü, teması istemez oldu. Adana'dan geldi. O gün istasyonda iyi görüştük. Ertesi gün İstanbul'a gitti. O gün giderken selam vermedi. Hastalığı artık meydanda idi.

İstanbul'da uzun müddet yatta kaldı. Bu esnada (Haziran 1938) ben hastalandım. Ölüm tehlikesi geçirdim.

Atatürk alakadar oluyordu. Etrafı daha çok alakadar oluyor, iyileşecek miyim, ölecek miyim bunu öğrenmeği, pek istiyorlardı.

Atatürk'e *Fisenje*'yi hükümet tekrar getirmek istiyordu. Kendisi istemiyordu. Benim için getirmiş oldular.

Atatürk'ün hastalığı ağustostan itibaren ağır istikamet aldı. Bundan sonra *Atatürk*'ün bana karşı muamelesinde şu noktalar karakteristiktir:

İstanbul'a geldiğimi istemiyordu, temasa gelmekten katiyen çekiniyordu. Çok iyi muamele ediyordu, hatırımı almağa çalışıyordu. Arada bir derin bir mahcubiyet ve muhabbet nöbetine uğruyordu. Fakat benden çekiniyordu.

Celâl Bayar ile her zaman selam yolladı. Selamlarına mektuplarla cevap veriyordum.

Dr. Aras (Tevfik Rüştü) ile selam yolladı, mektupla cevap verdim.

Lozan gününde kimseye bir kelime yazdırmadılar. Kendisi telefonla çok muhabbetli şeyler söyletti. Sonra haber aldığıma göre bunları yazı ile göndermek düşüncesinde idi. *Hasan Rıza* (Soyak) bu şekil ile iktiza etti.

Salih Bozok mektuplar yazmağa başladı. Behiç Bey ile selam yolladı.

İki üç ay türlü şayialar çıktı. Haberler hep halef üzerine dolaşıyordu, *Mareşal (Fevzi Çakmak) Fethi Okyar - Celâl Bayar*. Bir aralık ve sonraları *Dr. Aras* ve bilhassa *Şükrü Kaya*.

Sabiha Gökçen her hafta cumartesi gider ve pazartesi gelirdi. Gelir gelmez bana *Atatürk*'ten haberler muhabbetler getirirdi.

Vasiyet fikri ve ihtimali üzerine memleket aylarca çalkalandı. Memleket bütün bu şayiaları, daha doğrusu telkin ve teşebbüsleri tasfiye etti. Hadisat şöyle hûlasa olunabilir :

F Okyar, fitneye iltifat etmedi. *Mareşal,* ortalığı bir müddet yokladıktan sonra müstagni vaziyet aldı. Çekilmemin bidayetinde başında korkmuş, bana hiç sokulmamıştı. Sonra eskisinden daha çok sokuldu.

Şükrü Kaya, H R. Soyak başlıca (okunamadı) olarak *Dr. Aras* ile beraber bir vasiyet koparmak veya uydurmak için çok çırpındılar. Son ana kadar bu ümidi muhafaza ettiler.

Atatürk'ten koparamadılar. Şifahen uydurmaya *H. Rıza* teşebbüs etti. *Celâl Bayar* kabul etmedi. Efkârıumumiyenin tazyiki son derece artmış idi. Benim hayatım üzerinde iki taraflı alaka azami dereceyi buldu.

Şükrü Kaya, Ankara'nın büyük idare ve inzibat amirlerine bir vasiyet çıkarsa canla başla tatbik edileceğini söyledi. Ertesi gün zabıtnameden bu ifadesini çıkardı.

Hastalığın son ağır zamanında *Celâl Bayar* beni haberdar etmeğe, ettirmeğe başladı. *Şükrü Kaya* Meclisi yeniden intihap ettirmek için ciddi teşebbüs aldı. Başvekil de buna taraftar idi. *Atatürk,* Meclisin açılmasına Ankara'ya gelemedi. Bu teşebbüs dile düştü ve reddolunması muhakkak bir mahiyet arz etti.

Hastalık sırasında en çok telaş edenlerden biri de *Fuat Bulca* idi. *Fethi Bey* ile çok uğraştı, saptıramadı. Her vesile ile bana hulus göstermekten geri kalmıyordu.

Dr. Aras, bence mülhem olarak, beni memleket dışına bir sefarette filan çıkarmağa teşebbüs etti. Bana itiraf etti. Kati olarak önledim, reddettim.

Ondan sonra *Atatürk* hasta oldukça bana son derece temayüllüktü, iyileştikçe uzakta bir karakter ile tebarüz etti.

Teşrisani günleri beni İstanbul'a götürmek için *Şükrü Kaya* ve onun tertibinde ansızın bir fazla gayret belirdi. Ben de candan istiyordum. Fakat *Şükrü Kaya* tertibindeki bu gayret yakın arkadaşlarımın dikkatini celbetti. Katiyen bırakmadılar. Onlar haklı ve isabetli çıktılar. *Şükrü Kaya* İstanbul'a son anda beni götüremediği için pek hiddetli idi.

Benim İstanbul'a gitmediğimin tek sebebi, *Atatürk* yalnız bununla müteselli oluyordu. Benim burada kalmam onu bahtiyar ve minnettar ediyordu. Benim burada kalmamı sıhhatım için kendi arzu ettiğini her vesile ile söylüyordu.

11 Teşrinisani 1938.

Meclis çılgın bir halde 24 saat güç sabretti. Bütün memleket radyolar başında bekledi. Müttefikan beni reisicumhur intihap ettiler, iktidarda olmayan, hatta iktidar mevkiinde fikrini sevmedikleri, korktukları bilinen bir çekilmiş adamın getirilmesi rıza ile serbest rey ile yapılmış hakiki bir intihap olarak tarihe geçecekti.

Reisicumhur Hayatı

İlk hükümet için dahiliye ve hariciye vekillerini değiştirmesini *Celâl Bayar*'a tavsiye ettim Tereddüt ettikten sonra kabul etti:

Dahiliyeye *Dr.* (Refik) *Saydam*

Hariciyeye *Şükrü Saraçoğlu*

Dr. Aras ile *Şükrü Kaya*'nın iktidardan gitmeleri memlekete hakiki bir inşirah verdi. Kendilerine karşı antipatinin bu kadar şamil olduğunu görmek herkesi şaşırttı.

Uzatmayayım. Bir müddet sonra *Saffet Arkan*'ı maariften hakikaten hastalık sebebi ile, *Şakir Kesebir* zahiren hastalık sebebi hakikaten istikâmetini itimad kâfi olmadığından çektirildi

General Özalp (Kâzım) için de dedikodu pek çok idi. Kendisini parti grubu reisliğine alarak değiştirmeği düşündük. Kendisine ben söyledim. Çok infial ile karşıladı. Kabul etmedi. Cevap ve hesap vermeğe hazır olduğunu söyledi. Bıraktım.

On gün geçmedi. Fırkada *Emin Sazak, Ekrem Konig*'in sahtekârlık işi konuşulurken *Özalp*'ın çekilmesini ve onun sert mukabelesi üzerine de çünkü şarbedar olduğunu sözünü geri alması için teşebbüsüne cevap olarak da herkesin böyle söylediğini açıkça söylemiş.

Meseleyi bana böyle tafsilatı ile anlattılar.

Meseleyi fırkada derhal açmak ve neticede itimat reyi istemek lazım idi. İcra Vekili zan altında kalamaz. Fırka reislerinin bana söylediklerine göre *Emin Sazak*'ın tecavüzüne karşı fırka grubu heyeti umumiyesi seyirci kalmış; hiçbir tezahür yapmamış, hal daha ziyade vekile karşı bir dolgunluk manasını havi imiş. Ne ise, fırsat geçmiş; yakın bir zamanda fırkadan itimat reyi almak lazımdır, diye başvekile söyledim. Hak verdi, düşünemediklerini söyledi, yeni teşebbüs olacağını bildirdi.

Özalp ile beraber geldiler. *Özalp* perişan idi. Ertesi salı fırkada münakaşayı açmağa karar verdik. *Emin Sazak*'a da fırkadan tebligat yaptık.

Özalp yalnız tekrar bana geldi Münakaşaya girmek istemediğini, münakaşa etmeksizin çekilmeği daha muvafık bulduğunu, temiz olduğunu, himaye edilmesini söylüyordu Tamamen demoralize olmuştu

Başvekili çağırdım. Çekilmesi takarrür etti. Daha evvel vekiller heyetinde komisyonculuk lağvı kararı da alınmış idi. *Naci Tınaz* M.M. vekili oldu.

Tayyare kaçakçılığı skandalına yeni bir şey İmpeks işi eklendi. Haber İngiltere seferatinden resmen gibi verildi. Kredi üzerine yapılacak devlet satın almalarını % 4 - 6 iskonto ile Etibank - Merkez Bankası - Denizbank - Kömür Şirketleri - İktisat Vekâletini temsil ettiğini iddia eden bir Türk şirketi tavassut teklifi ile İngiliz firmalarına temas ediyormuş. Tahkikat başladı. Denizbank diğer bir tahkikat ile de sarsılmış idi

Hükümetin otoritesi müteakip çekilmeler ... skandallar ile her gün zayıflıyordu.

Asıl mesele *Celâl Bayar*'ın mali ve iktisadi politikası idi. Demagojiye fazla yer vererek başlamış olan bu politika hiçbir hesaba, istinat etmiyor, devletin mali vaziyeti esasından harap oluyordu. Ticaret, milli para ait üst olmuştu. Bütün bu ahvalin, hatta hükümet azasından gizli kalması bir seneden beri takip ediliyordu.

Atatürk zamanında geçen bu usul artık düzelmek lazım idi. Zaman geçtikçe hiç düzelmeyecek bir hale gelebilirdi

Celâl Bayar Meclisin intihabını yenilemek için sabırsızlık gösteriyordu. Böyle bir kararın zamanı gelmişti. Ancak sarsılmış bir hükümet ile iki ay yalnız kalmaktan endişe ediyordum. Fırka reisleriyle konuştum *(Hasan Saka - Hilmi Uran)*. Karar verdim

Ertesi gün fırka divanında intihabı yenileme konuşulacaktı Sabahleyin erkenden *Celâl Bayar*'ı çağırdım. İntihaba yeni bir hükümetle gitmek lüzumunu söyledim. Kabul etti. Divandan sonra istifasını getirdi. *Dr. R. Saydam* hükümeti teşekkül etti.

Meclis de iki gün sonra dağıldı. Kanunusani 1939 nihayeti.

Celâl Bayar'a açık bir teşekkür mektubu yazdım. *Atatürk*'ün malul ve hasta zamanında eğer onun yerinde fena bir adam olsa idi memleket çok fenalıklar görürdü. *Atatürk*'ün hayat tehlikesi ve memleketin efkârıumumiyesindeki cereyanı gördükten sonra kendini fitneye ve hırslara kaptırmamak ahlak ve zekâsını göstermiştir. Eğer mali ve iktisadi anlayışını salim bir istikamete sevk etmek ümidim olsaydı kendisini uzun müddet muhafaza edecektim. Bütün zavahire rağmen doğru bir adam olduğuna inanıyorum.

Bugün Şubat 16, 1939.

Şimdiye kadar yapılan işler şunlardır :

a) Hükümette tedrici tasfiye
b) Barem için, komisyonculuk için tedbirler
c) Kastamonu'da seyahat halk ile temas, hükümete muhtıra
d) Dahili politikada huzur ve uzlaşma
e) Harici politikada yeni vaziyet.

Dahili politikada ciddi bir uzlaşmaya teşebbüs ettim.

Kâzım Karabekir hikâyesi :

Atatürk ölmeden bir iki ay evvel *Celâl Bayar*'la temas etmiş. Garpçı hareketlerin yani inkılapların taraftarı olduğunu, bankalar sistemini takdir ettiğini söyleyerek *Celâl Bayar* ile beraber çalışmak görüşmek istediğini söylemiş. *Celâl Bayar* bu teması iyi telakki ederek görüşmenin vakti olmadığını bildirmiş.

Bunları bana anlatan *Celâl Bayar*'dır. Ben meyus etmemek muvafık olacağı mütalaasında bulundum.

Vasıf Fatih isminde müteahhit bir tapucu zabitinin eline bir mektup vererek bana göndermiş. Mektupta selam sabah... Şifahen söylenen beraber çalışmak telkini. Bunlar *Atatürk* ölmeden evvel ... epeyce evvel. Benden mektup istiyor.

Sudan cevap verdim. Posta ile mektubuna cevap verdim.

Şükrü Kaya son zamanlarda herkesi takip ettiriyor. Tabii bu eski muhalifleri çok ayıp ve şiddetli bir surette tazip ediyor. Herkesi (iktidar mevkiinde olanlar) hayat endişesi ile muhafızlara, hususi muhafızlara gark etmek istiyor idi.

Atatürk'ün ölümünden sonra ilk iş olarak dahilde emniyet tesisinin lazım olduğunu gördüm. Eski muhaliflerin teskini, mümkünse kazanılması kıymetli bir şey idi. İhtilaf ve nifak esasında şahsiyetten doğmuş idi.

Celâl Bayar'ı *Karabekir* ile *Hüseyin Cahit* ile temas ederek fırkaya girmelerinin ve mebus olmalarını temine memur ettim, tevessül etti, kabul ettiler.

Fethi Okyar daha evvelce kabul etmiş idi.

Karabekir serbest olur olmaz geniş neşriyata başladı Eski fırkacılar endişeleniyorlar, bakalım

İlk günler temas ettim, samimiyet iddia ve gurur arasındadır.

Şubat 1 çarşamba mülakatı enteresan

— Beni sık görmediğinden sitem ediyor,

— Meclisin dağılmasından haberi olmamış (yani daha evvel kendisine bahsedilmemiş),

— Hükümet tebeddülünden bahsetmedi,

— Halka doğru inmeliyiz,

— Gazeteler neşriyatından —bilhassa Ulus'tan *Falih Rıfkı*'dan— müşteki. Bunları tanzim etmeli (yani onun istemediğini yazdırmamalı istediğini yazdırmalı),

— Sonra mebus namzetleri. Eski parti arkadaşlarını koymak istiyor,

— Mebus intihabına pek ehemmiyet veriyor. Çıkacak fenaların, girecek iyilerin takdirine iştirak etmek hevesinde.

Bir defa Mersinli *General Cemal*'ı getirdi. General çok mazbut ve terbiyeli idi. Sonra bir defa da *General Cafer Tayyar*'ı getirdi. İyi konuştuk *Karabekir* ona pek bağlı. *Karabekir* Meclisten ve neşriyatın efkârıumumiyedeki fena intihabından biraz inkısara uğradı. Fakat iddiasında musırdır.

Fethi Okyar çok daha sakin ve vakur. O her şeyi iyi yolda tekamül eder-görüyor.

Harici politikada yeni vaziyet şunlardır :

a) Ruslarla münasebet havası tekrar düzelmekte,

b) Yugoslavya - İtalya - Almanya'ya kayıyor,

c) Almanya Avrupa'da hâkim görünüyor. Bizim Rumeli hududumuz Alman cephesi olabilir endişesindeyiz.

d) İngilizler ile yakın görüştük. Bir altın istikrazına teşebbüs edildi.

e) Hatay işini kati olarak halletmek için Fransızlarla işi ciddi olarak açtık.

Bu metin İnönü'nün kendi el yazısıyladır ve İnönü'nün anlatım biçimi korunmuştur.

Şubat 1939

Atatürk ile münasebetlerimizi külli bir çok defa yazacağım. Yeni Hayatıma başlarken son senelerime ait bir kaç satır ile başlamak zaruri olur.

Son senelerî Atatürkün çok zor olmuştu. Gece alkol tesiri ile alınan teşebbüsleri ertesi gün daima iptal etmek bir eski adetimiz idi. Son seneler bu adet kalkmağa başladı. Hele nihayetleri doğru (1936 - 37 ~~hatta~~ vuzuh ile hatırlıyorum seneler) gece azm ve ya teşebbüs ettiği bir işi ertesi gün tamamen sakin ve tamam iken de iltizam ve takip etmeği başladı. Sıhhatinde ve alkolün tesiratında bu tebeddülü fark ettiğim andan itibaren korkum çok arttı.

Son seneler Hükumet azasının ayrı ayrı

Ek 10'daki İnönü'nün kendi el yazısıyla kaleme aldığı anılarının ilk sayfası.

İSMET İNÖNÜ'NÜN ANILARINDA GEÇEN KİŞİ ADLARI DİZİNİ*

Abdullah Paşa, I, 165, 166
Abdurrahman Nafiz Gürman, I, 20
Abdülezel Efendi, I, 18
Abdülfettah Efendi, I, 18
Abdülhalik Renda, II, 262, 278, 279
Abdülkadir (Ankara Valisi), II, 216, 217
Abdülhamit (2.), I, 21, 42, 45, 51, 53, 145, **II,** 175, 176
Abdülselâm Paşa, I, 64
Abidin Bey, II, 211
Ahmet İzzet Paşa, I, 55, 56, 60, 61, 63-69, 71, 72, 78, 93, 96, 107-109, 135, 163-165, 166, 168, 169, 171, 185, 226, 227, 230, 233, 237, 248, **II,** 46
Ahmet Rıza Bey, I, 150, 151
Alican (Ekrem), II, 223
Ali Çetinkaya, II, 288
Ali Fuat Paşa (Cebesoy), I, 20, 167, 174, 179, 193, 200, 201, 213, 214, 237, 277, **II,** 23, 43, 164, 166, 171 174, 191, 199, 205, 213, 214
Ali Fuat Paşa (Erden), I, 20-22, 26, 29, 39, 61, 93, 109, 119, 123
Ali Galip, I, 178
Ali İhsan Paşa (Sabis), I, 20, 87, 268, 269, 271-275, 286
Ali Nazmi Paşa, I, 167
Ali Rıza Paşa, I, 180, 181, 184
Ali Şükrü Bey, II, 103, 104
Anzavur (Ahmet) I, 201, 202
Aralov, II, 47, 48
Arif Bey, I, 201, 249, 255, **II,** 214, 217
Âsım Paşa (Gündüz), I, 20, 61, 273
Âşir Bey, I, 210, 211
Atâ Efendi, I, 186, 187
Atatürk (Mustafa Kemal Paşa), I, 14, 20, 41, 52, 54, 55, 68, 79, 98, 104-106, 108-111, 113, 114, 120, 129, 130, 132, 141, 142, 148-150, 163, 166-168, 170-172, 174-185, 188, 192, 194, 199, 202, 205, 207, 210, 211, 213, 214, 217, 218, 222-231, 233-235, 237, 243, 245, 246 249-251, 257-262, 267-270, 274-279, 287, 292 296, 298 - 300, 302, **II,** 19, 20, 22, 33, 38, 39, 43 - 45, 56 57, 72, 95-100, 102-104, 106-109, 115, 148, 149, 151, 152, 163-166, 168, 171-177, 181, 182, 184, 186, 187, 189, 191 - 194, 196, 198, 200, 204, 206, 208-210, 212 - 215, 217-219, 221, 225-228, 230, 231, 239, 257, 267, 275, 283-295, 297-300
Avni Bey, I, 61
Aziz Paşa, I, 48, 49
Azmi Bey, I, 91-92

(*) Siyah, I ve II sayıları anıların ciltlerini belirlemektedir.

Bağdatlı Hasan Rıza Bey, I, 41
Bayan İnönü, bkz. Mevhibe Hanım
Behiç Bey, II, 300
Bekir Sami Bey, I, 195, 202, 210, 211, 220
Berber Nuri, II, 211
Berzek Safer Bey, I, 205, 206
Bompard, II, 61, 133
Böhme, I, 156, 157
Briand, II, 244
Bristol, II, 95, 169, 185
Bronsart (von Schellndorff), I, 87, 153, 154

Cafer Tayyar Paşa, II, 191
Calthorpe (Arthur), I, 164, 173, 175
Cavit Bey, I, 97, 164, II, 216
Celâl Bey (Bayar), I, 225, 227, 234, II, 287, 290, 291, 293, 299
Celâlettin Arif Bey, I, 186 - 188, 224
Cemal Paşa (Büyük, Ahmet), I, 41, 81, 85, 97, 109, 114, 116, 124, 149, 150, 151, II, 66
Cemil Cahit Bey, I, 250, 270
Cemil Paşazade, II, 271
Cevat Paşa, I, 28, 29, 155 - 157, 165 - 167, 174, 175, 183, 184, 227, II, 191
Cevdet Paşa (Çobanlı), I, 28
Chaild, II, 89, 85
Charpy, II, 27, 28, 33
Churchill, I, 101
Curzon, II, 34, 52, 60 62, 63, 68 - 76, 78, 84 - 86, 89 - 96, 98, 116, 121, 129, 131, 134, 135

Çakırcalı, II, 272
Caldaris, II, 127
Çar II. Nikola, II, 251
Çariçe Katerina, II, 251
Çerkez Ethem, I, 186, 201, 205 - 207, 210, 212, 213, 215 - 217, 219, 224 - 229, 231 - 244, II, 217
Çiçerin, II, 69 - 71, 76 - 78, 155
Çolak İbrahim Bey, I, 201, 216
Çopur Hilmi, II, 211
Çürüksulu Mahmut Paşa, I, 169, 174, 175, 180, 181, 198 - 200, 210, 219, 236

Damat Ferit Paşa, I, 169, 174, 175, 180, 181, 198 - 200, 210, 219, 236, II, 77
Diyamandi, II, 145
Diyenis, I, 292, 295
Doktor Fazıl, I, 239
Doktor Nâzım Bey, I, 40, 146, 151, II, 214, 215, 217
Doktor Rıza Nur, II, 47, 83, 130 - 132

Edip Servet Tör, I, 20
Enver Paşa, I, 20, 41, 44, 52, 61, 67, 79, 80, 84 - 88, 97 - 100, 102, 103, 106, 107, 114 - 116, 125, 142, 146 - 151, 153, 200, II, 67, 214, 215, 221, 223, 249
Eşref Bey, I, 205
Ethem Bey, bkz. Çerkez Ethem
Eyüp Sabri Bey, I, 234

Falih Rıfkı (Atay), II, 297
Fahri Paşa, I, 79
Fahrettin (Altay) Paşa, I, 260, 268, 275, 293
Faik Bey, II, 212, 213
Faik Paşa I, 108
Falkenhayn (Paşa), I, 113, 114, 123 - 125, 150, 155, 156, II, 67
Fatin Hoca, I, 227
Feldmann, I, 87, 88, 94, 97, 98, 153
Ferit Paşa, bkz. Damat Ferit Paşa
Ferit Paşa, I, 30
Ferit Sait Paşa, I, 68
Ferit Bey (Ahmet Ferit Tek), II, 51, 114
Fethi Bey (Ali Fethi Okyar), I, 20, 39, 41, 52, 68, 79, 148, 164, II, 164, 167, 174, 175, 190, 198, 199, 225, 226 - 232
Fevzi (Çakmak) Paşa, I, 20, 123, 129, 184, 211, 214, 227, 251, 260 - 262, 270, 271, 275, 278, 279, 285, 290, 292, 296 - 298, II, 43, 95 - 97, 171 - 173, 228, 283, 284
Fissenger, II, 299
Foch I, 157
Franchet d'Esperey, I, 169
Franklin Bouillon, I, 263, 278, 302, II, 22 - 24, 28, 29, 32, 34, 36, 37, 55 - 57, 169
Frunze, II, 254
Fuat Ağralı, II, 115

Gazi Osman Paşa, I, 22
Gazi Muhtar Paşa, I, 22
Giritli Şevki Kaptan, II, 210, 211
Goltz Paşa, I, 21, 56, 155
Gonaris, I, 265
Gökçen Efe, I, 209
Grew, II, 145, 150
Guhr Bey, I, 131, 132, 157 - 159

Hacı Anesti, I, 252, 253, 279, 294
Hacı Bedir Ağa, II, 209
Hacı Reşit Bey, I, 17
Hâcim Muhittin Bey, I, 210
Hafız Hakkı Bey, I, 87, II, 221
Hakkı Behiç Bey, I, 227
Halil Bey (Menteş), I, 81, 151
Halis Turgut, II, 216
Halit Paşa, I, 255
Hamit Bey, II, 20
Harrington, I, 254, 302, II, 19, 27 - 29, 31, 33 - 37, 50, 72
Hasan Cemil Bey, I, 92, 95
Hasan Rıza Paşa, I, 47 - 49
Hasan Rıza Soyak, II, 286
Hasan Rıza Temelli, II, 289
Hasan Saka Bey, II, 47
Hayri Bey, I, 26
Hayri Efendi (Şeyhülislam), II, 176
Heywood, II, 28, 29

Hidiv Abbas Hilmi Paşa, I, 61
Hilmi Paşa, I, 166
Hindenburg, I, 97, 99
Hitler, II, 283
Horas Rumbold, II, 76, 128, 135, 139, 142, 144
Hüseyin Cahit Bey, I, 151
Hüseyin Hüsnü Bey, I, 52
Hüseyin Kâzım Bey, I, 227, 229, 231, 233, 234
Hüseyin Ragıp Bey, II, 245, 248
Hüsrev Bey (Gerede), I, 205

İhsan Nuri, II, 266, 268
İmam Yahya, I, 64 - 67, 69 - 71
İmhoff Paşa, I, 21
İsmail Hakkı Efendi, I, 25, II, 103
İzzet Paşa, bkz. Ahmet İzzet Paşa
İzzettin Paşa (Çalışlar), I, 20, 232, 241 - 243, 249, 250, 255, 257, 287, 292, II, 203

Kabulî Bey, I, 51
Kadri Bey (Çukurçeşmeli), I, 61, 73
Kâmil Paşa, II, 272
Karahan, II, 252
Kara Kemal, II, 212, 215, 216
Kâzım Bey, bkz. Hüseyin Kâzım Bey
Kâzım İnanç Paşa, I, 174, II, 203
Kâzım Karabekir Paşa, I, 20, 52, 55, 61, 87 91, 93, 171, 172, 175, 178, 179, 193, 199, 219, 220, 222, 224, II, 43 - 45, 165, 171, 191, 200, 212 - 214, 218
Kâzım Orbay, I, 20
Kâzım Özalp Paşa, I, 202, 260, 264, II, 217, 291
Kâzım Paşa (İzmir Valisi), II, 211
Kellog, II, 244
Kemalettin Sami Paşa, I, 255, 263, 269 - 271 295
Kılıç Ali, II, 213
Kitchener, I, 105
Kennedy, II, 125
Kondilis (Kondylis), I, 286, II, 120, 127
Konstantin, II, 239
Konstantin Araboğlu, II, 236
Kress (von Kressenteln) Paşa, I, 113, 119, 120, 123, 124

Lâtife Hanım, I, 299
Laz İsmail, II 211
Laz Yusuf, II, 211
Liman von Sanders Paşa, I, 86, 88, 96, 97, 104, 105, 115, 123 - 125, 128, 129, 149, 153, 155, 163, II, 220
Lenin, II, 246
Litvinof, II, 244, 245, 248, 249, 251
Lossow, I, 155
Loyd George, II, 15, 21, 29, 64, 72, 73, 75, 96

Mahmut Bey, I, 201
Mahmut Muhtar Paşa, I, 52, 53, 92

Mahmut Şevket Paşa, I, 52 - 54, 59, 68, 69, 72, 85, 144
Marki Garoni, II, 84
Markoff, I, 32 - 34
Massigli, II, 61, 62, 134, 146, 286
Mazarakis, II, 27
Mehmet Ali Bey, I, 167, 174
Memduh Paşa, I, 56
Mersinli Cemal Paşa, I, 55, 180, 183, 184
Mevhibe Hanım (İnönü), I, 13, 107, 113, 185, II, 114, 245
Milne, I, 209
Molotof, II, 245, 247, 248
Moltke, I, 21, 72, 95, 96
Mombelli, II, 27, 28, 33
Montagna, II, 83, 114, 115, 133 - 135, 137, 142, 145
Moujin (Kolonel), II, 57, 134
Musa Bey, II, 202
Musolini, II, 57, 58
Mustafa Fevzi Efendi, II, 220
Mustafa Kemal Paşa, bkz. Atatürk
Mustafa Reşit Paşa, II, 118
Muşanoff, I, 136

Naci Paşa, I, 32 - 34
Nâsır Paşa, I, 30, 45
Nâzım Bey (Kayserili Nâzım), I, 61, 201
Nâzım Paşa, I, 47 - 50, 57, 72
Neşet Paşa, I, 68
Nemrut Mustafa, I, 172
Nevzat Tandoğan, II, 298
Nicolson, II, 17, 130, 131
Nihat Reşat Belger, I, 45
Niyazi Bey, I, 42
Noradunkyan Efendi, II, 79 - 83
Nurettin Paşa, I, 275, 276, 279, 287, 288, 296, 297, 299
Nuri Bey, II, 226

Orlof, II, 275, 276
Osman Ağa (Topal Osman), II, 103, 104
Osman Bey, I, 205
Osman Efendi, I, 25

Ömer Efendi, I, 17

Painlèvé, II, 55
Papagos, II, 298
Papulas, I, 243, 252, 253, 264, 266, 279
Paşalyan Efendi, II, 80 - 82
Pellé, I, 302, II, 19, 20, 22, 34, 55, 135, 139, 141, 142, 144, 145
Percy Cox, II, 190
Poincaré, II, 51 - 55, 57 - 60, 88, 116, 122, 129, 134, 136, 169
Postacı Nâzım, I, 203

Rauf Bey, (Orbay) I, 61, 78, 163, 164, 169, 277, II, 23, 43, 98, 103, 109, 151, 163, 164, 171, 182 - 184, 195, 200, 205, 213, 214, 218
Ravlinson, II, 184
Recep Bey, I, 239
Recep (Peker) Bey, II, 198
Refet (Bele) Paşa, I, 20, 39, 119, 193, 205, 214 234 - 236, 238, 240, II, 43, 49, 169, 191, 195
Reşat Bey, I, 235
Reşat Efendi (V. Mehmet), I, 53
Reşit Bey, I, 186, 211, 217, 224, 226 - 229, 231, 233 - 235, 238
Reşit Paşa, I, 178
Rıza Nur, bkz. Dr. Rıza Nur
Rumbold, bkz. Horas Rumbold
Rüştü Paşa, II, 218

Sabiha Gökçen, II, 299
Sabit Sağıroğlu, I, 110, II, 213
Safer Bey, bkz. Berzek Safer Bey
Saffet (Arıkan) Bey, I, 61, 73, 185 - 187, II, 286
Sait Halim Paşa, I, 85, 153
Sait Paşa, II, 272
Salih Bozok, II, 292, 293, 295, 297, 300
Salih Paşa, I, 50, 52, 180, 183
Salih (Omurtak) Paşa, I, 20, 61, 227, 270, 271, 294, 295, II, 267
Sarı Efe (Edip Bey), I, 231, II, 211, 217, 218
Sarıyanis, II, 27
Savoff, I, 81, 151
Schlieffen, I, 99, 142
Selâhattin Adil Paşa, I, 263
Selim (III.), I, 54
Seyit Abdullah, I, 70, 71
Seyit Abdülkadir, II, 202
Seyit İdris, I, 63, 66, 68 - 70
Simerman, I, 95
Sofokles Venizelos, II, 125
Souchon, I, 98
Stalin, II, 245 - 250, 253
Stamboliyski, I, 35, 36, II, 49, 68, 70
Strancep, II, 49
Sultan Hamit, I, 27, 40, 48, 142
Suphi Paşa, I, 200
Suriç, II, 245, 248
Süleyman Askeri, I, 40, II, 217
Süleyman Şefik Paşa, I, 200
Süreyya Bey, II, 291
Svetlena, II, 248

Şah Rıza Pehlevi, II, 267, 268
Şakir Paşa, I, 174
Şerif Bey, I, 192
Şerif Faysal, I, 61

Şerif Hüseyin Paşa, I, 61, 63, 66
Şevket Paşa, I, 26, 30
Şevket Turgut Paşa, I, 52, 53, 59
Şeyh Sait, II, 197, 201 - 203, 266, 268, 269, 274
Şükrü Bey, I, 187, 188, 205, II, 213, 215, 216, 218
Şükrü Kaya, II, 287
Şükrü Paşa, I, 41

Talât Paşa, I, 41, 81, 82, 150 - 152, II, 214
Teotokis, I, 266
Tevfik Bey, I, 216 - 218, 224, 228, 231 - 233
Tevfik Bey (Bıyıkoğlu), I, 290
Tevfik Paşa, I, 165, 166, 168, 169, 246
Tevfik Rüştü (Aras) Bey, II, 239, 245, 285 - 287, 298, 299
Tirpitz, I, 97
Torbalılı Emin Bey, II, 211
Trikopis, I, 279, 292, 293
Troçki, II, 249

Uşaklı Muammer Bey, I, 299
Uzedom Paşa, I, 155

Vahdettin, I, 53, 167
Vehbi Bey, I, 234, 235
Vehip Paşa, I, 107, 108
Velçeff, I, 32, 33
Venizelos, I, 253, II, 61, 63 - 66, 68, 120 - 129, 234, 235, 237 - 242
Voroşilof, II, 253, 254

Web, I, 176
Wilson, I, 167, 173

Yahya Galip Bey, I, 217, II, 209
Yakup Ağa, I, 40
Yakup Şevki Paşa, I, 268, 272, 279, 283 - 285, 289, 296, 297
Yaşar Efendi, I, 25
Yenibahçeli Şükrü, I, 185
Yunus Nadi Bey, I, 81, II, 195
Yusuf Kemal Bey, I, 195, 278, II, 23, 45

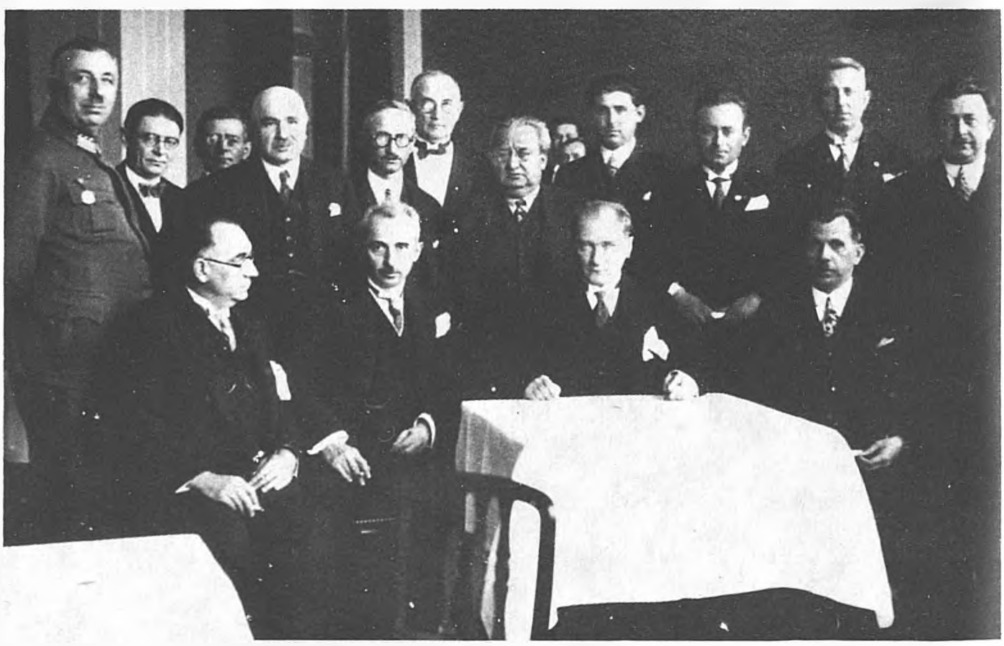
Zaimis, II, 241
Zihni Bey, I, 32, 33
Ziya Hurşit, II, 211 - 213, 219

Başbakan İsmet Bey, 1923

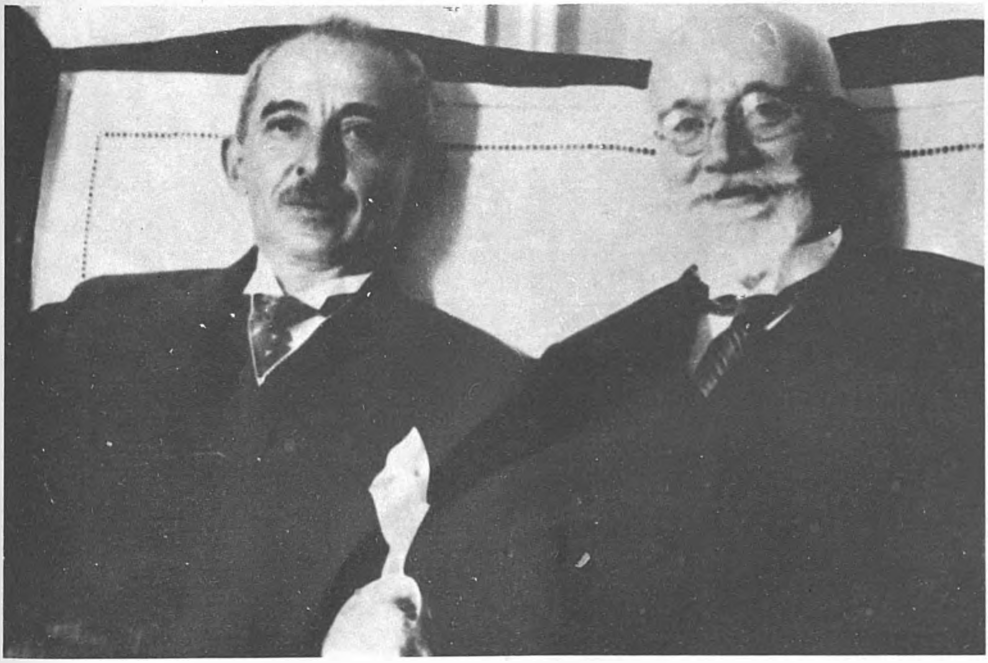
İsmet Paşanın, Lozan'a gitmeden önce Darülfünunu ziyareti, 1923

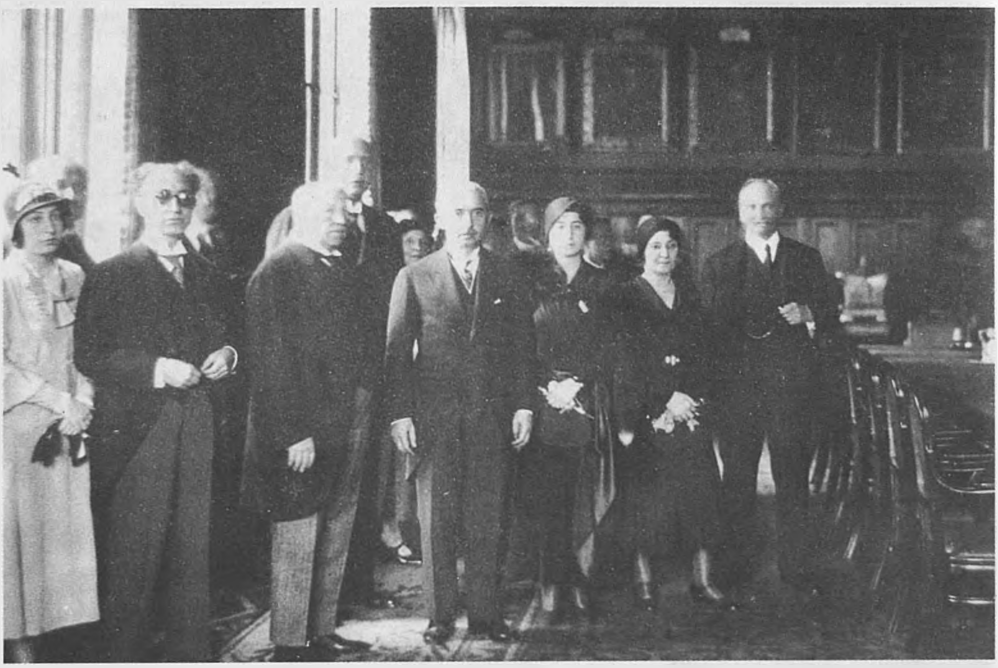
İsmet Paşa, Atatürk ile, 1927

Venizelos'un Türkiye'ye gelişinde, 1930

Venizelos ile Yunanistan'da, 1931

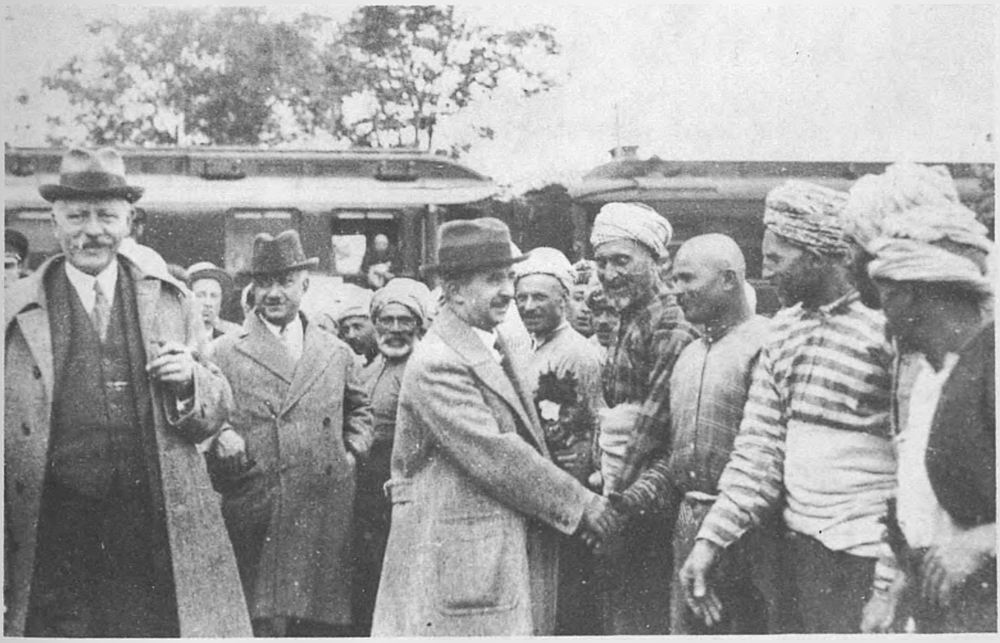
Peşte Parlamentosunda, 1931

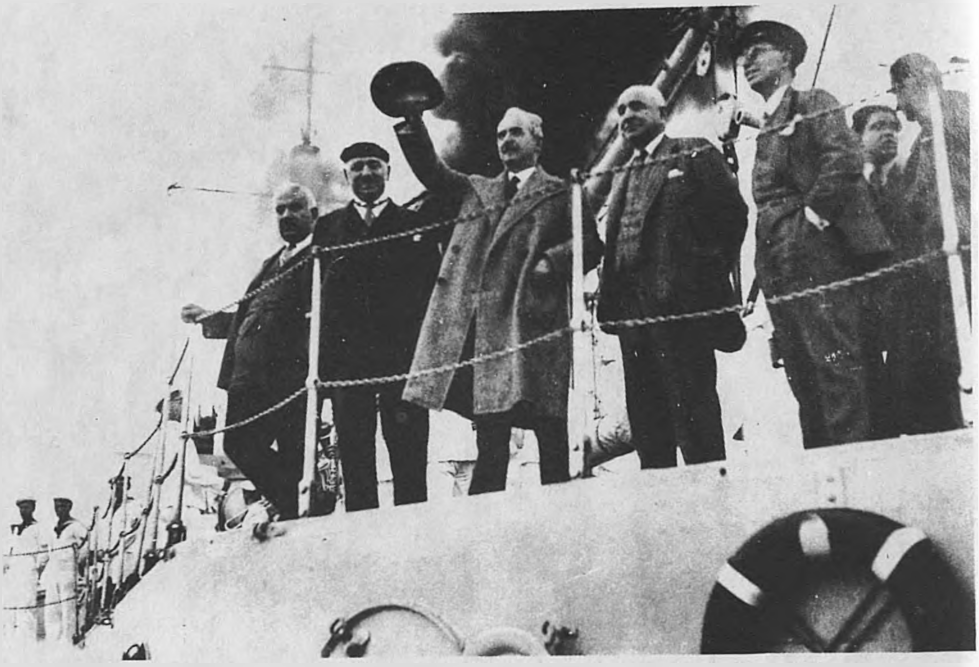
Macaristan dönüşü Atatürk ile, 1931

Bulgaristan gezisinde, 1932

Varna'da Türklerle, 1932

Bulgaristan'dan dönüş, 1932

İzmir'de, Atatürk anıtının açılışında, 1932

İzmir'de yoksul çocuklarla, 1932

Sovyetler Birliği gezisinde, 1932

Sovyetler Birliğinde, 1932

Sovyetler Birliğinde, 1932

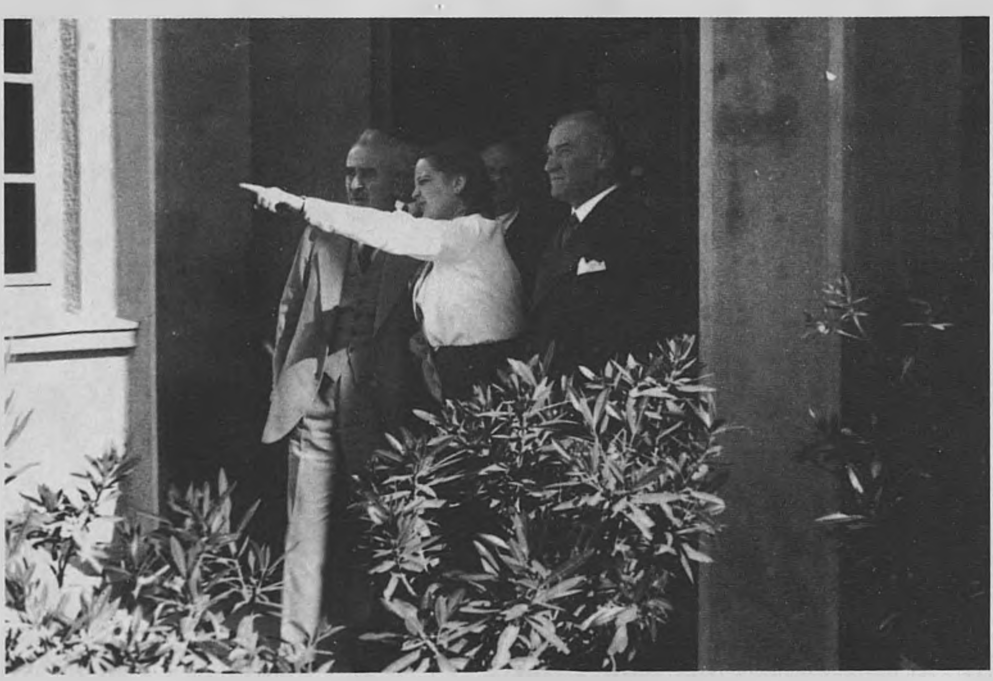
İsmet Paşa, kendi adıyla yapılan köprünün açılışında, 1932

Başbakan İsmet Bey, 1932

Antalya, Türk Elektrik Anonim Şirketinde, 1933

Atatürk ve Afet İnan'la, 1934

Atatürk ile bir tatbikatta

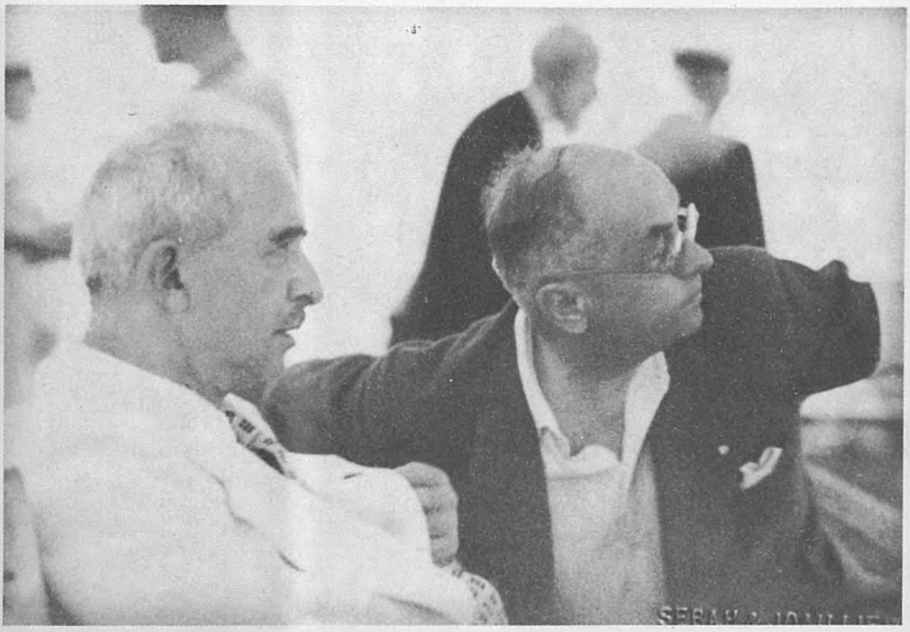
Mevhibe İnönü ile İzmir'e giderken, 1936

Başbakan İsmet İnönü, 1936

Deniz sporları ile ilgili bir yarışmada ödül verirken, 1936

Celâl Bayar'la, 1936

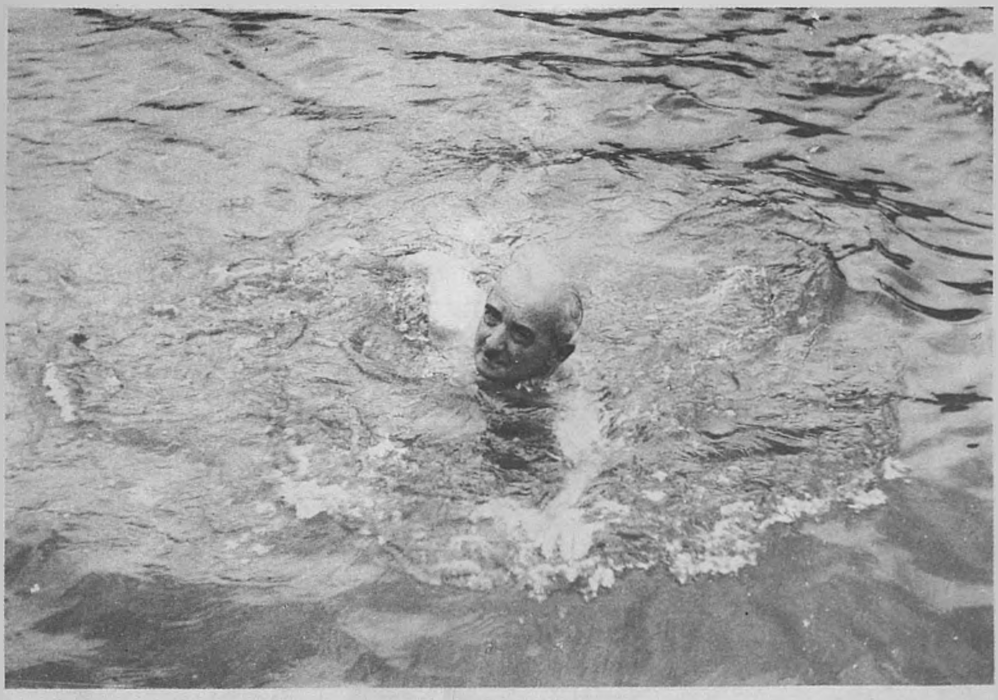
İsmet İnönü ve ailesi, 1936

Havayollarının yeni uçaklarının hizmete girdiği gün, 1936

Kızı Özden ile, 1936

Heybeliada'da, 1936

Yugoslavya gezisinde, 1937

Atatürk ile, 1937

• DİPLOMAT İSMET İNÖNÜ
• DEVLET ADAMI İSMET İNÖNÜ

Bir süre önce **İsmet İnönü**'nün **"Hatıralar"**ının birinci cildi yayımlandı. Bu cildin kapağındaki sunuş yazısında şöyle deniliyordu: "Okuyucular büyük asker, büyük diplomat, büyük devlet adamının, kendine has üslubuyla aynı zamanda ne büyük bir edip olduğunu da açıkça görecekler."

O ciltte **İsmet İnönü** genç subaylık ve Milli Mücadele yıllarını anlatıyordu. "Büyük asker"i yakından tanıdığımız bu kitap, ordularımızın İzmir'e girişiyle bitiyordu.

Elinizde tuttuğunuz ikinci kitap, oradan başlıyor. **İsmet Paşa**yı,kendi anlatışıyla, evvela Mudanya Müterakesi görüşmelerinde, sonra Lozan Barış Konferansında Türk temsil heyetinin başı olarak buluyoruz. Bu sefer karşımızdaki "büyük diplomat"tır.

Nihayet, Cumhuriyetin kuruluşunda, 1937'e kadar başbakan olarak hizmet gören "büyük devlet adamı" ile karşılaşıyoruz. **İnönü** burada Atatürk ile geçici ayrılışının nedenlerini çok samimi bir dille açıklamaktadır. Öğreniyoruz ki, anlaşmazlığın temelleri biraz daha eskidedir. **İsmet İnönü**, cumhurbaşkanı seçilmesinden hemen sonra kendi el yazısıyla tuttuğu notlarda da olayın ilginç ayrıntılarını anlatmaktadır ve bu notlar, ikinci cildin bitimindeki ekler arasında yer almaktadır.

Bütün bu cilt boyunca da "büyük edip", o kendine has, dikkat çekici üslubunu sürdürmektedir. Denilir ki siyasi karşıtları onun demeçlerini birkaç defa okuyarak inceliğini sezinlerlerdi. Bu, **İnönü**'nün üslubunun güç anlaşılır olmasının değil, kıvrak cümlelerle ve kaba konuşmaktan daima kaçınarak fikirlerini, sizin de bir çaba göstermenizi bekleyerek söylemesinin sonucudur.

İki ciltlik **İsmet İnönü**'nün **"Hatıralar"**ı, Türkiye'nin çok önemli bir dönemine ışık tutmaktadır. Bilgi Yayınevi bu hatıraları Türk kamuoyuna ilk defa toplu halde sunmanın övüncünü taşımaktadır.

87.06. Y.0105.0026